

A MAGYAR REGÉNY TÖRTÉNETE

ÍRTA
CSÁSZÁR ELEMÉR

MÁSODIK, ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

BUDAPEST, 1939

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

BEVEZETÉS

A magyar regény fejlődését akarom ebben a könyvben megrajzolni. Azon az úton kívánom végigvezetni az olvasót, amelyet ez a műfaj irodalmunkban megfutott, míg első félénk, bizonytalan tapogatózásaitól kezdve eljutott a jelenkor küszöbére s ezalatt a legkedveltebb, leggazdagabban kivirágzott költői műfajjá fejlődött. A regény ma valóban a költészetnek legnépszerűbb hajtása, a kor becézett gyermeke, amelyben az magára ismer. Visszatükrözi egész valóját: erkölcsi fölfogását, érzés- és gondolatvilágát, eszméit és törekvéseit, hívebben és teljesebben, mint bármely más költői faj. Az emberiség szíve dobbanását jobban kihalljuk a lírából, az emberi értelmet foglalkoztató gyakorlati kérdések megoldására szívesebben vállalkozik a dráma, de ha a kor lelkét a maga egész gazdagságában és a kor emberét minden sajátosságával, az élet minden jelentkezésében meg akarjuk ismerni, akkor a regényhez kell fordulnunk, így a regény fejlődésének rajza több egy műfaj történeténél, mert azt is föltárja, hogy az egymást követő korszakokban mint változott az ember lelkivilága és a kor szelleme.

A magyar regény történetét ezenfelül még érdekesebbé teszi két egymással kapcsolatos mozzanat. Az egyik az a szerencsés körülmény, hogy a tehetséggel gazdagon megáldott írók egész sora működött ezen a téren, s így, míg drámáink közül csak kettő áll olyan magasan, hogy a világirodalmi mérték is fölért hozzájuk, a *Bánk bán* és *Az ember tragédiája*, addig regényköltészetünk termékei között nagy számmal találunk olyan alkotásokat, amelyeket együtt lehet említeni a nyugati nagy regényeivel. Regényköltészetünk értéke nagyobb, mint amennyit nemzetünk súlya szerint várhatnánk, s ez a magyar szellem fejlettségének nyomós bizonyítéka.

A másik kedvező körülmény, amely azonban pusztán következménye az előbbinek, hogy a magyar regény, mint a kövér talajba vetett mag, egyszerre szökkent sudárba. A nyugati irodalmakban az igazi regény megalakulását "évszázados vajúdások előzték meg, s innen kezdve ismét egy-két századnak kellett szívós munkában elteltie, míg a műfaj elérte virágkorát: nálunk a kísérletezés, a próbálkozások kora alig terjedt túl egy emberöltő idején s az első igazi magyar regény megszületését követő évtized, a múlt század negyvenes éve, már munkában érte legnagyobb regényíróinkat.

Regényirodalmunk fejlődése tehát egészen más képet mutat, mint a külföldé, a műfaj magyarországi élete nem simul világirodalmi fejlődéséhez. Ez lassú, folytonos, egyenletes, mint a folyam munkája, amely állandóan hordva a fővényt a tengerbe, fokozatosan emeli a talaj szintjét — a magyar regény ugrásszerűen fejlődött, mint mikor a föld belső heve egy-egy lökéssel veti magasra a kérgét. De ez csak az egyik eltérés. Van egy másik, talán még fontosabb is. A regény életének irodalmunkban csak egy periódusa van, a világirodalomban azonban kettő, mert nyugaton a regény két ízben, két egymástól távolálló korban született meg, először úgy Krisztus urunk születése táján, másodsor a XVIII században. Ezáltal a regény világirodalmi története két egészen különféltre válik, s a műfajnak ez a két változata, a korábbi, *antik regény* s a későbbi, *a modern regény*, olyan messze kerül egymástól, hogy szinte alig fér meg egy palást alatt — majd annyi különbség választja el őket egymástól, mint amennyi egyező vonás összetartja.

Vegyük először szemre az összekötő mozzanatokat, azokat az elemeket, amelyek minden regényben, antikban és modernben egyaránt, megvannak s e műfaj alapszövetét alkotják. A regény az elbeszélő költészet egyik faja; sok, egymásba bonyolódó eseményt, egész eseménysorozatot beszél el s ezért nagyterjedelmű, rendszerint nagyméretű, sőt nagyszabású is; szereplői emberek, az események központjában áll a hős — lehet férfi vagy nő, amint az írónak tetszik — sa regény azt beszéli el, mint gázol keresztül az események forgatagán hol győzedelmeskedve, hol el-

bukva — az egyes hős helyét azonban elfoglalhatja egy emberpár is, vagy akár egy család, egy embercsoport, sőt egy egész nemzet is; maga a történet, amely a szereplők által vagy a szereplők között lepörög, nem emelkedik ki a való világból a természetfölöttibe, mint p. o. az eposznál; a regény előadása nyugodt, objektív, formája a próza s csak elvétve szólal meg versben Ennyi, ami közös saját-sága a régi és az új regénynek. Vannak azonban eltérések is köztük, nem kisebb számmal s époly lényegesek.

A régi vagy *antik regémének*, amely görög földön, időszámításunk első századaiban alakult ki, legjellemzőbb vonása, hogy buja és szertelen képzelettel mesés, csodálatos vagy epén hihetetlen kalandokat halmoz egymásra, cselekvénye nem egyéb, mint pusztá mese, időben egymásra következő, de okozatilag alig kapcsolódó kalandok sorozata, úgyhogy jellemre és szellemre nézve közelebb áll a tündérmeséhez, mint a mai regényhez. Nagyobb terjedelmű, mint a rövid tündérmese, s az igazság színében kívánván föltűnni, hiányzik belőle a csodálatosnak tudatos szerepeltetése — öntudatlanul azonban akárhányszor átcsap a csodálatos világába — úgyannyira, hogy a legtöbb régi regényt sok, ugyanarra a hősrre vonatkozó mese foglalatának tartathatók. A cselekvény gerince, a főcselekvény, szerelmi történet: a hős és a hősnő megismeri és megszereti egymást, de egyesülésük elé az akadályok egész sora torlódik, amelyek őket számtalan változatos kalandba bonyolítják, míg végre hosszas szenvedés és több ízben való elválás után elérik az óhajtott boldogságot. A kalandok között már a legrégebbi ránk maradt görög regény óta a legnagyobb szerepet tengeri viharok, kalózkodás és Európán kívül lakó népek játsszák; a cselekvény színtere a világtörténet és a közműveltség legnevezetesebb helye, a Földközi-tenger medencéje; rendes indítékai: a gyermekcsere és a fölismerés (anagnorisis), átöltözések és névcserék, európai férfi és bennszülött, keleti, vagy déli főúri nő szerelme, ez utóbbiról azonban kiderül a regény folyamán az európai származás. Ilyen volt a régi regény, nemcsak a szorosabb értelemben vett antik regény, hanem ilyenek követői is, a középkori *lovagregények*. A lovagregény nevét nemcsak azért

kapta, mert hősei lovagok, hanem mert egész szelleme, a benne rajzolt környezet, a mesét alkotó eseménysorozat, az egészet átható fölfogás a lovagvilág életéből sarjadt. Lényeges különbségek azonban nem határolják el a görög regénytől, annak pusztán újabb, továbbfejlődött változata. A továbbfejlődés a romantika irányában történt, s annennyivel romantikusabb volt a lovagvilág a görög világnál, annyival szertelenebbek a regényei: a bennük foglalt kalandok már egyenesen ámulatba ejtők, megrázók, idegizgatók. A görög regények legalább a helyszín rajzában adtak valami reálisat, s ha felületesen is, föltárták a hősök lelki világát, de a lovagregények, noha szintén a görög regények kedvelt színterén, a Földközi-tenger medencéjében játszadják le az eseményeket, ezt a reális miliót vagy elmosásak általánosságig, vagy túlzásaikkal kiemelik a valóságból és meghamisítják, a hősek lelki életére pedig nincs gondjuk. Végső kihangzásuk, s egyben a lovagregény legtúlzóbb, szinte torzképződményei a hőseikről úgynevezett *Amadis-regények* a XVI. században — ezek nevetségessé tételére és megsemmisítésére írta Cervantes nagyszerű *Don Quijote*-ját, a világirodalom első nagyértékű regényét. (Első része 1605-ben, a második 1615-ben jelent meg.)

Az újkor első századaiban a regény a régi nyomon haladt, de mivel a lovagvilág összeomlásával a lovagregény is elvesztette jogosultságát, a műfaj az új viszonyok képét öltötte magára, s megjelent nyugaton előbb a *pásztor*-, majd a *heroikus*, vagy *hősi regény*. Az újkori regénynek ez a két faja, amely a XVI. és XVII. században fölváltva uralkodott, látszólag nagyon eltávolodott a regény eddigi formáitól: más világban, más emberek között játszódik le. Az eményeket a messze múltba helyezik, amaz a görög pásztorok arkádiai viszonyai közé, emez a görög, babiloni vagy perzsa udvar életébe, de, öntudatlan anachronizmussal a primitív vagy antik emberek álarcában a maguk Torának modern, raffinait embereit festik, s a keleti színteret és környezetet a maguk nyugati miliójéről másolják. A tájképi háttér s a hősök érzelem- és gondolatvilága egyformán hazug bennük, s e hazugságot még kirívóbbá teszi a regények hangja és tónusa: a közvetlen, nyers, durva

pásztornépség és a görög hősök meg a babiloni, perzsa fejedelmek a XVI., XVII. század francia szalonjainak nyelvén beszélnek, amott, a pásztorregényekben, cikornyásan, mesterkéltén, élvezhetetlen finomkodással, emitt, a heroikus regényekben, túlzott választékossággal, kacsaringós frázisokkal, émelygős udvariaskodással, galantériával — innen másik, nevük, *gáláns regények*. Mindez azonban csak külsőség. Lényegben, szellemben az újkori regénynek e két típusa teljesen megegyezik a régi regénnyel. S ez természetes, hiszen annak hajtásai. 4 hősi regény az újabb kor viszonyaihoz alkalmazkodott lovagregény — époly csodálatos és époly hihetetlen kalandokat zsúfol össze képtelen mesévé, mint amaz; a pásztorregény pedig a régi, a görög kalandos regényekkel egyidőben divatozott idilli elbeszéléses modern fölújítása. Az új változatok azonban csekélyebb értékűek, mint a régiak; a lovagregényeknek szertelen, de imponáló fantáziája e kései utódaikban megbénuult: a pásztorregényekben vizenyőssé hígult, a heroikus regényekben szintelenné fakult.

Még egy lépés volt hátra, s ezt a regény megtette a XVII. században. A közép- és újkori regénynek minden eddigi változata, a lovagregénytől a heroikusig, többékevésbé jó leplezett tündérmese volt: a költők szertelen fantáziája a lovagokat és az Amadis-család sarjait, a pásztorokat és a gáláns udvari embereket reális keretbe helyezte, de hihetetlen mesékbe bonyolította. A XVII. század egypár vállalkozó francia írója végre még ezt a reális keretet is elvetette és elszakítván azt az utolsó szálát, amely az eddigi regényekben a cselekvényt a valósághoz fűzte, regényeik hőseit nyíltan a tündérmesék bájosan hazug világába állította. Így keletkeztek az ú. n. mesés, *tünéne*^{*^} *regények*, amelyek valóban nem voltak már egyebek, mint a kalandok hosszú sorától regény-terjedelművé dagadt tündérmesék.

Ezzel a régi regény eljutott fejlődésének végső pontjára. Szívós, majd másfél évezredre nyúló élete fokozatos hanyatlás volt, s a lejtő alján, a tündéries regénnyel, beleszakadt, ahonnan eredt, a mese világába. A műfaj a XVII. század végéig teljesen kiélte magát.

De mielőtt ez a folyamat befejezéséhez ért, jóval korábban, mintsem végleg kilobbant a régi regény utolsó, pislákoló fénye, már a XVI. századtól kezdve a nyugat irodalmában bizonyos jelenségek arra vallanak, hogy a regénynek, mint műfajnak életében új fordulat készül. Mind nagyobb számmal és egyre gazdagabb változatosságban merülnek föl olyan prózai elbeszélő művek, amelyek nem kapcsolódnak többé a régi regénynek kiszáradt fájához, hanem mint friss, bár egyelőre még gyöngé hajtások, egészen más irányban fejlődnek. Spanyolországban jókedvű csavargók *agyafűrt* csínyjeit foglalják laza szövésű históriává az ú. n. *picaro*- vagy *csavargó-regények*, Franciaországban az élet furcsa mozzanataiból szőnek mulattató mesét a *komikus regények*, Németországban a *Simplicissimus-regé* nyék, s ugyanott a fogyatékosabb műveltségük számára mindenféle tréfás történetet, a köznapi élet mulatóságos fordulatait foglalják laza szövésű elbeszélésbe a *nép-könyvek*. Nem igazi regény egyik faj sem, terjedelmük rendszerint kisebb, bonyodalmuk nincs, erősebb szerkezet híján szétesnek egyes kalandokra, és sokkal kisszerűbbek — a műfaj eddigi példáihoz, a régi kalandos regényhez, úgy viszonylanak, mint a németalföldi festők apró genreképei a maguk nyers komikumával, egészséges realizmusával az olasz renaissance nagyszabású, hatalmas méretű, gazdag képzelettel festett, idealizált történeti freskóihoz. De viszont mind ezeknek a műfajilag még fejletlen kísérleteknek, mind az Olaszországból kiindult s egyre népszerűbbé vált novelláknak van egy nagy érdemük: megvan bennük az új fejlődés csírája, föltűnnek azok az elemek, amelyekből a következő században, a XVIII. ban, az új regény megalakult: érzék a valóság, és érdeklődés a lelki mozgalmak iránt. Szereplőik nem hősök, hanem emberek; körjük nem hihetetlen kalandokból, hanem emberileg elképzelhető eseményekből szövődik a mese; a cselekvény nem színtelen, idealizált miliőbe, hanem hétköznapi környezetbe van ágyazva, s ennek következtében van rajta némi faji jelleg és nemzeti színezet.

Az új regény megalakulásához nem is kellett egyéb, mint hogy a régi, de már egészen elavult regény alkotó

elemei közül az értékesek összeolvadjanak azokkal a friss, életrevaló sajtásokkal, amelyeket ezek az új idők szellemében fogant elbeszélések fejlesztettek. Ez a folyamat már korán megindult. Eleinte, még a XVII. században, egypár régies jellemű regény telt meg új szellemmel. Majd a XVIII. század első felében a fejlődés iránya megváltozott, és modern szellemű regényírók az új, friss tartalmat a regény régi kereteibe foglalták. Amott az elvéhedt műfaj próbált megifjúlni — de ez csak kísérlet maradt, előkészület a nagy fordulathoz; emitt megszületett az új műfaj, a modern regény, mégpedig, ha nem is egészen egy időben, de egymástól függetlenül, annál a két nemzetnél, amely innen kezdve több mint egy századig vezérszerepet játszott a regényirodalomban: a franciánál Prévost, az angolnál Richardson műveiben.

A modern regény pályája, szemben az antik regény hanyatló irányzatával, emelkedő tendenciájú. Kialakulásától, a XVIII. század negyedik tizedétől kezdve több mint egy századig egyre értékesebb termékeket hozott s deledő pontjára a XIX. század közepén jutott. De ez a fejlődés csak esztétikai, s nem poétikai jelentőségű: műfajilag az új regény nem tisztult, csak differenciálódott. Tisztulásra nem is volt szüksége, mert már Richardson regényei poétikai szempontból tiszta példái az új műfajnak, olyan tiszták, hogy belőlük el lehet vonni a műfaj jellemző sajtásait.

Az *új regény* természetesen beleilleszkedik abba a keretbe, amelyet főntebb a regény meghatározásaként adtam, s így lényegében egy műfaj az antik regénnyel. Szintén egész esemény-sorozatot beszél el s mindig a költő képzeletének terméke — a maga egészében, ha meséje költött, az események beállításában és összeszövésében, ha alapja a valóság, a történet vagy az élet. Szellemben azonban messze távozik az antik regénytől, annyira, hogy szinte elszakadnak az őket összetartó szálak, s a régivel szemben az új regény külön, önálló változatnak tetszik. A köztük levő távolság, az őket elválasztó vonások kitűnnek, hogyha az előbb jellemzett antik regénnyel szembeállítjuk a modern regény képét.

Ez a kép nem olyan egyszerű, mint a régi regényé, több vonásból alakul s a tartalma gazdagabb. A modern regénynek első új vonása, hogy mindig a valóság látszatát akarja kelteni, azaz külső valószínűségre és belső igazságra törekszik. Mindaz, amit a regényben olvasunk, a lélektan és a fizika körén belül marad, s úgy kell elbeszélve lennie, hogy megtörténtnek, valószerűnek érezzük. Lehet különös, szokatlan, sőt egyedülálló, de hihetőnek is kell lennie. A történetet — s ez a második nagy eltérés a regény két faja között — a regénynek ú. n. meséjét, széles, híven megrajzolt háttér elé állítja és e közben az életnek, a kornak egy-egy részletét is festi vagy egész képét megadja; így ha nem szükséges is, hogy egész világkép bontakozzék ki belőle, mint az eposzból: a társadalom rajza, egy nagy társadalmi kép elengedhetetlen föltétele. Sőt ha a regény igazán meg akarja érdemelni nevét, azt is ki kell éreznünk belőle, hogy az író meg hőseit a kor, az emberiség nagy kérdései foglalkoztatják, s a költött cselekvény mintegy felelet legyen rájuk. Maguk az események zárt sorozattá rendeződnek, s bár a regény nem követeli meg azt a szigorú, egységes szerkezetet, mint a dráma, s szövése lehet laza, elbeszélése szétágazó: jóval több kalandok pusztá halmazánál, s benne a cselekvény egyes mozzanatainak szorosán kell kapcsolódnuk egymáshoz — ez a harmadik elválasztó különbség az antik és a modern regény között. A mozzanatok szoros kapcsolatát a modern regény három úton valósítja meg. Az egyik az, hogy az eseményeket okozati rendben fűzi egymáshoz, úgyhogy mindegyik következménye legyen az előbbieknek s alapja a későbbieknek. A másik az, hogy a cselekvény tengelyévé egy egyént tesz, határozott jellemű férfit vagy nőt. A drámával szemben, amely tetteket ábrázol, a regény tetteken kívül eseményeket is nyújt, s ezért személyei vállán kisebb teher, kevesebb felelősség nyugszik, mégis ami történik, részben legalább a szereplők jelleméből következik, úgyhogy a regény is megokolja, személyei lelki mozgalmaiból fejleszti a történeteket. Ez maga után vonja azt a kötelességet, hogy a regényírónak rajzolni kell hősei lelki életét, meg kell ismertetnie jellemükkel az olvasót — a jellemrajz csakúgy

elengedhetetlen eleme az igazi regénynek, mint a társadalmi rajz. Végül mint legszorosabb kapocs: a cselekvény szerteágazó szálait, a szereplők változatos törekvéseit egy határozott eszmének kell összetartania, mindennek, ami történik, egy költői alapgondolatra kell irányulnia, egy cél felé kell törekednie. Ez a cél, amelyet mindig magunk előtt kell látunk, a hős törekvése: az a gondolat, szándék, terv, amelyet meg akar valósítani, amelynek szolgálatában küzd és fárad, győz vagy elbukik. Ez szüli az érdek egységét, azt a hatalmas kapcsolatot, amely kárpótlásul a szerkezet esetleges lazaságáért, megadja a regénynek a belső egységet, a művészi elemet. Ha még hozzávesszük, hogy majd minden modern regényben a legfőbb mozgató rúgó a szerelem, akkor nagyjából összegyűjtöttük a regénynek mint műfajnak legfontosabb alkotó elemeit. Röviden, egy mondatba szorítva: a regény költött események összefüggő sorának szélesmedrű előadása; az események, amelyekből a cselekvény alakul, híven megrajzolt, határozott korban, jellemző egyéniségek között a való élet és a hihetőség körén belül, egy magasabb eszmétől összetartva folynak le, s összebonyolódásuk rendes oka a szerelem.

Ilyen a modern regény, a maga egészében a való élet eszményített képe. Teremtője a költői képzelet, de alapja a valóság, annak megfigyelése és tapasztalati megismerése.

A regénynek ez a most jellemzett változata, amint láttuk, a költészetnek aránylag friss hajtása, az újabb kor termése; hogy mennyire a kor lelkéből fakadt, hogy mennyire várta a közönség, azt mutatja, hogy alig egy-két évtized alatt nemcsak rendkívül gazdagon kivirágzott — százával, ezrével termettek regények — hanem alig egy-két évtized alatt époly gazdagon differenciálódott is: az újkor regényirodalma hatalmas erdő lett, s benne igen eltérő, más és más fajhoz tartozó fák zöldéinek. Ez a nagy változatosság az áttekinthetőség rovására esik és megköveteli a regények osztályozását, kisebb csoportokba sorolását. Több szempontból lehet a regényeket csoportosítani; s bár tudományos értéke csak annak az osztályozásnak van, amely a műfaj lényeges jegyeit veszi alapul, a

többi, külső jegyekre épített fölosztásnak is van gyakorlati jelentősége.

Kezdjük az utóbbiakkal. A fölosztás alapja lehet a regény hangja. E szerint a regényeket két egyenlőtlen csoportba különíthetjük, komoly és víg regényekre. Az utóbbi faj jóval kisebb terjedelmű, de változatosabb: a *komikus*, *szatirikus* és *humoros* alfajokat foglalja magában, míg a sokkal terjedelmesebb komoly regény köréből csak az *érzelgős*, *szenimentális* regényt lehet mint alfajt kihasítani. Ennek a külső szempontot érvényesítő fölosztásnak megvan az a fogyatkozása is, hogy nem elég határozott, ingadozó. A szatirikus regények p. o. nem mindig vidámak, sőt néha nagyon komolyak, mint Thackeray maró szatírájú regénye, a *Vanity fair*, vagy Eötvös kegyetlen szatírája, a *Falu jegyzője*, amelyből a víg elem egészen hiányzik.

Lehet választó szempontul venni azt a kört, amelyben a regény játszik, s amelyből hőseit választja. E szerint beszélnek *lovag-*, *pásztor-*, *rabló-regényekről*, *robinzonádokról*, *utazási*, *családi*, *polgári*, *katonai és államregényekről*, *indián- és detektívregényekről*, stb. s ezt az elkülönítést azután még sokáig lehetne folytatni. Ez épen egyik hibája a fölosztásnak: nem kimerítő és nem határozott. A másik, hogy az elnevezések nem egyenlő értékűek. Vannak közöttük olyanok, amelyek kifejezőek, rávilágítanak az illető faj jellemére, p. o. lovagregény, robinzonád, államregény, de a legtöbb ilyenfajta elnevezés csak a tárgykörre és a hősök polgári állására utal — ez pedig jellemzésnek kevés.

A legismertebb és legelfogadhatóbb fölosztás, amely, a regény cselekvényének korát véve alapul, a regényeket két csoportra osztja, *társadalmiakra* és *történetiekre*, a szerint, hogy a szerző korában játszanak-e vagy a múltban. Ez a csoportosítás az előbbieknél természetesebb, az elhatárolás mélyebb, mert a regényeknek így megkülönböztetett két faja nemcsak abban a külső mozzanatban tér el egymástól, hogy a költő milyen korból meríti anyagát, hanem belső különbségeket is foglal magában. Az alap, amelyre a regény épül, a társadalmi regényekben a megfigyelés, a történetiekben a tanulmány, amott tehát a szer-

zőnek közvetlen tapasztalata, emitt mások tapasztalata; a társadalmi regények rendszerint a mindennapi életben, az átlag-emberek világában játszanak, az élet közönségesebb problémái szövődnek át rajtuk, a történetiek nagy emberek körében nagyobbszabású föladatokat oldanak meg, merészebbek a vonalai, erősebbek a színei. Az előbbi különbség azonban, bár mélyről fakadt, nem lényegbe vágó, az utóbbi meg nem szükségképi, s a két műszó félrevezető: azt a látszatot kelti, mintha a társadalom rajza csak az előbbi fajnak volna eleme, s nem a történetinek is — ez pedig téves, mert a történeti regény is rajzolja a társadalom képét, csakhogy egy letűnt társadalomét.

Valójában nem az a fontos, honnan meríti a regényíró az anyagot, milyen korból és körből, nem is az, milyen a regény hangja, hanem hogy mit nyújt a regényében és milyen hatásra törekszik. A regény, láttuk, a valóság eszményített képe, alapja a valóság, ebből alkotja képzeletével a költő. A valóság és annak eszményítése a regénynél is, mint általában a költészetben, a legfontosabb tényezők, s a regények elkülönítésének egyetlen természetes szempontja, milyen részt juttat a költő műve megalkotásában e két tényezőnek. Ezt figyelembe véve, a regények önként különülnek két egymástól távoleső, élesen és mélyen elárkolt területre. Az egyikbe tartoznak azok, amelyekben a költő művét szorosan hozzáfűzi a valósághoz, a másikba, amelyekben a kapcsokat nagyon meglazítja: amazok a *valószerű*, emezek a *meseszerű* regények.

Nem a meghatározás merev formájában, inkább csak jellemezve ezt a két fajt, könnyű elválasztani őket. A mesés regények pusztán eseményeket adnak, egymást gyorsan követő kalandokat, a valószerűek a történeteket megokolják, a szereplők jelleméből fejlesztik; amott a költő csak fantáziával dolgozik, emitt az emberi lélek ismeretével is; a valószerű regény belső életet rajzol, a mesés csak külsőt. Amaz csak szórakoztatni akar, emez mélyebb hatásra is törekszik: beviszi a cselekvénybe az élet komoly kérdéseit s ezáltal értelmünket is foglalkoztatja. A meseszerű regény pusztá játéka a képzeletnek, s még ha határozott térben és időben helyezkedik is el, ez a lokalizálás

egészen külső, igazi társadalmi rajzot, mint a másik faj, nem ad. A mozzanatok egész serege állítja szembe egymással ezt a két fajt, de ezek a mozzanatok mind a két félnél szorosan kapcsolódnak egymással, jóformán ugyanannak a két erőnek más és más nyilvánulásai. Bármelyik mozzanat-párt vehetőnek műfaj-jelzőül, s meseszerű megvalószerű regény helyett nevezhető a két fajt kalandosnak és lélektaninak, eseményesnek és jellemregénynek, gyönyörködtetőnek és elmélyedésre készítőnek, pusztán elbeszélőnek és motíválónak, lelkiéletnélkülinek és lelkiéletet föltárónak — mindez egyet jelent.

Ezzel a megállapítással újra odakerültünk, ahova a műfaj történeti fejlődésének vizsgálata juttatott: a regények lényegük szerint két csoportba különíthetők, az egyikbe tartoznak a meseszerűek, s ezek típusa az antik regény, a másikba a valószerűek, s ezek típusa az igazi modern regény. Az antik regény tehát nem halt meg a XVII. században a heroikus regénnyel; a benne rejlő élet-erő föltámasztotta, s a régiszabású modern regény köntösében új életet kezdett. Mint fejlődése folyamán annyiszor, a megváltozott viszonyokhoz, a modern kor ízléséhez alkalmazkodott s tovább él ma is a legújabb kor sajátos regénye, a valószerű mellett.

Az idők folyamán e nagy körön belül a modern regény sajátos formákat fejlesztett ki, amelyek nem alkotnak ugyan külön fajokat, de élesen jellemzett változatok. Ilyenek például a tendenciózus regény, a politikai vagy államregény, az utópisztikus és az analitikus regény.

Az első három egymáshoz közelálló, egymásba átnyúló forma. *Tendenciózus*, vagy magyar szóval *irányregénynek* nevezzük az olyan regényt, amely nem pusztán művészi hatásra törekszik, hanem ezenkívül gyakorlati célt is szolgál: a költött cselek vényt valamilyen politikai vagy erkölcsi eszme hordozójává teszi s tanítani, javítani akarja az olvasót. Ezt vagy pozitíve teszi, eszményeket, terveket, programot nyújtva, hogy követésükre bírjon bennünket, vagy negatíve, megrögzött hibákat, balítéleteket ostorozva, hogy elforduljunk tőlük. Az ilyen tendencia megfér bármilyen regény keretében, de legtermészeteseb-

ben a gúnyból és szatírából fejlődik ki s ezért legkönnyebben a szatirikus regények válnak célzatosakká. A *politikai* vagy *államregény* közeli rokonságban van az irányregény-nyel, mert szintén a művészet körén kívül eső célt is szolgál: a korabeli közállapotokat és államformákat bírálva, vagy még gyakrabban az emberiség szabad fejlődését biztosító eszményi államforma képét rajzolva, az olvasó meggyőződését akarja irányítani. Ez a nagyjelentőségű földadat természeténél fogva igen nagy súllyal nehezedik a regényre, s a politikai cél a költőt akaratlanul is háttérbe szorítja, úgyhogy a regény a költészet világából áthajlik az eszmék világába, a tudomány és a propaganda terére, a költött mese többé-kevésbé elszorít, pusztít, sőt gyakran szegényes keretté válik, amelyet az író politikai fejtegetésekkel és bölcselkedéssel tölt ki. Az a világgép, amely az ilyen regényekben élénk tárul, nem reális, hanem ideális, rendszerint megvalósíthatatlan, utópisztikus, ezért a politikai regények jobbára *utópiák*: az író képzeletében élő ábrándos eszméknek és viszonyoknak szerepeltetése a való világ formái között, reális cselekvény keretében. Az utópiák többnyire politikai vonatkozásúak, s így az államregények sorából kerülnek ki, de vannak elvétve más természetűek is (p. o. pedagógiai utópiák).

Analitikusnak azt a regényt nevezzük, amely a művészi hatást elsősorban a hőse vagy hősei lelkiéletének feltárásával iparkodik elérni s ezért főgondját a lelki mozgalmak beható ismertetésére, szétbontására, elemzésére fordítja. A *lélektani regény* elnevezéssel is sokszor találkozunk, de az elnevezés, bár kifejező, még annyira sem utal külön fajra, mint az előbbieket. Ezzel az elnevezéssel azokat a regényeket illetik, amelyek a cselekvényt lelki rugókból fejlesztik — ez azonban minden igazi regénynek kötelessége, s a psychologizálás még nem ad alapot arra, hogy a modern regények köréből egy szeletet kihajtsunk a lélektani regény számára. Ha meg a lélektani elemzés a regényben eszköz helyett céllá lesz, akkor az úgyis az analitikus regények sorába kerül.

Az előbbieknél is gyakrabban emlegetik a *romantikus*, *realisztikus*, *naturalista* regényeket és újabban az *impresszió-*

nista, szürrealista regényeket. Szükséges és tartalmas kifejezések, velük valóban igen eltérő irányokat nevezünk meg a regényirodalomban, de az eltérés a regények között nem műfajilag különböző csoportokat teremt, hanem költői fölfogásban és ábrázolásban távoleső változatokat. Viszont, mivel az első kettőnek alapjául szolgáló esztétikai fogalmak — a romantika és a realizmus — vonatkozásban állnak a regényt életrekelő két tényezővel, a valóság megfigyelésével és a képzelettel: a romantikus regény nagyon közel kerül a pusztán képzelettel dolgozó meseszerű regényhez, a realiztikus pedig a megfigyelésen alapuló valószerűhöz — a nélkül azonban, hogy a két-két faj összeessenék.

Nem műfaji, hanem technikai szempontból fontos a regények csoportosítása előadásuk módja szerint. Legszokottabb módja az előadásnak az *elbeszélő*: a szerző, egyéniségét háttérbe szorítva, mintegy a regényen kívül állva mondja el a történeteket, de időnként szóhoz juttatja hőseit is, beszélteti őket, mint a drámaíró. Ez a beszélgetéssel vegyített elbeszélő előadás a legtermészetesebb is s bár a legegyszerűbb és legközönségesebb, éppen nem a legkevésbé művészi. Ettől az alapformától azonban egyéniségének érvényesítésére nézve két irányban is eltérhet az író, negatív és pozitív. Negatív olymódon, hogy egyéniségét nemcsak háttérbe szorítja, hanem egészen eltünteti, a szót átadja személyeinek, s azok írásban, levél vagy napló alakjában mondják el azt, ami velük történt. A *level-es naplólalak* egymásnak közel rokonai, sőt művészi szempontból nézve szinte azonosak. Mind a két forma csak bizonyos tárgyakra alkalmas, leginkább olyanra, amely lelki mozgalmakon épül s külső bonyodalom helyett belsőt ad; egyébként is kényes formák: az író könnyen áradozásra, az érzelmek részletes festegetésére vagy éppen tettezésre, hazugságra csábítják. Pozitív irányban olymódon állíthatja előtérbe egyéniségét az író, hogy fölölti hősének alakját s az eseményeket nem mint a múltban lejátszottakat személytelenül adja elő, hanem mint akkor történeteket a hőse ajkával, tehát első személyben beszéli el. A német poétika ezt a formát nem valami szabályos alkotású, de igen találó kifejezéssel *Ich-Romannak* nevezi, magyarban

még nem sikerült reá megfelelő kifejezést találni. Kétségkívül közvetlen forma, de sok veszedelemmel és hátránnyal jár. Az utóbbiak közül a legnagyobb az, hogy ebben a formában az írónak csak a maga lelki mozgalmait szabad föltárnia, a többi szereplőnek pusztán szavairól és tetteiről számolhat be, lelki folyamataikat, gondolataik és érzelmeik hullámzását nem rajzolhatja — bár erről a korlátozásról gyakran még gondos írók is megfélekednek!

Még egy megjegyzéssel tartozom. Fölfogásom szerint a regény és novella rokon, egymáshoz közelálló műfajok, nem pedig ugyanannak a műfajnak rokon változatai. Poétikai megfontolásokon kívül ezt bizonyítja a két műfaj történeti fejlődése is. Fejlődésük során érintkeztek, sőt a novella elvétve hatott is a regényre, de a két folyamat külön mederben és eltérő ütemben haladt. A novella p. o. a középkorban, a lovagregények virágása idején, hosszú ideig ismeretlen volt — ha ugyan a legendákat és a *Gesta Romanorum* történeteihöz hasonló példázó elbeszéléseket nem tekintjük novelláknak; viszont a XIV. században Boccacciónál egyszerre a fejlettség magas fokán jelentkeznek, mint teljesen kész műfaj. Sőt ebben a korban, amelyet a regény igazi típusának, a modern regénynek megszületésétől még évszázadok választottak el, Boccaccio novellái már valódi modern novellák, szellemben, tárgykörben, hangban és előadásban a mai novellák közvetlen elődei. Az alábbiakban tehát a novella fejlődését figyelmen kívül hagyva, pusztán a magyar regény életét vázolom s a novellákra csak ott térek ki, ahol hatottak a regény fejlődésére.

IRODALOM

A regény elméletéről: Balogh Sámuel, *A románokról*. Tudományos Gyűjtemény, 1824. IV. k. 70—91. 1. — Bajza József, *A regény-költészetről*, 1835.; olvasható Bajza *összegyűjtött munkáinak* III. kiadásában, IV. k. 102—135. 1. — Kemény Zsigmond, *Eszmé a regény és dráma körül*, 1853.; olvasható *Kemény összes műveinek* X. k. 203—228. j. — U. az, *Élet és irodalom*, 1853.; olvasható u. o. 229—316. 1. — B. Jósika Miklós, *Regény és regényítézet*, 1858. 172 1. — Podmaniczky Frigyes, *A társadalmi regényről*. Sürgöny, 1862. évf. 116—121. sz. — K. Frenzel, *Der historische Roman. A Neue Studien* c. kötetben, 1868. 369 1. — Heinrich Keiter, *Geschichte, Theorie und Technik des Romans*, 1876. tjbab kiadásai Tony Kellentől átdolgozva *Der Roman* c. alatt, 1912. 528 1. — Friedrich Spielhagen, *Beiträge zur*

Theorie und Technik des Romans, 1883. 348 1. — K. Gerschmann, *Studien über den modernen Roman*, 1894. 120 1. — Schneeberger Nándor, *A regény technikájáról*, 1895. 54 1. — Friedrich Spielhagen, *Neue Beiträge zur Theorie und Technik der Epik und Dramatik*, 1898. 359 1. — Herberger Béla, *A regény*. A csíksomlyói gimn. Értesítője, 1903—04. 5—66. 1. — Georg Lukács, *Die Theorie des Romans*, 1920. 169 1. — Georges Duhamel, *Essai sur le roman*, 1925. 137 1. — Szinnyei Ferenc, *A regény*, 1926. 107 1. — A. T. Sheppard, *The art and practice of historical fiction*, 1930. 300 1.

A *regény egyetemes történetéről*: J. Dunlop, *The history of fiction*, 1814.; újra többször, legújabb kiadása 1911. I—II. k. 504, 702 1. Javított és bővített német fordítása Felix Liebrechtől, *Geschichte der Prosadichtungen*, 1851. 560 1. Ma már csak ez a német kiadás vagy a német fordítás alapján kiegészített újabb angol kiadások használhatók. — O. L. B. Wolff, *Allgemeine Geschichte des Romans*, 1841.; újra 1850. 728 1. — Keiter—Kellen főttebb idézett műve. — Beöthy Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, I. k. 1886. 51—75., 187—199. 1. — Haraszti Gyula, *A naturalista regényről*, 1887. XVII. 410 1. — Léon Levrault, *Le roman. Evolution du genre*, év nélkül (1905), 118 1.

I. ELŐZMÉNYEK

A magyar szellem a regény műfajában csak a XVIII. század végén nyilatkozott meg. Bármennyire kiterjesztjük is a regény körét, Dugonicsnak 1788-ban megjelent *Édftója* előtt nem találunk eredeti magyar regényt. Ez nemcsak azt jelenti, hogy álmagyar regény élete nagyon későn kezdődött, akkor, amikor a modern regény nyugaton már mindenütt teljesen kifejlett és a virágzás magas fokára emelkedett, hanem azt is, hogy a regények korábbi változata, az antik szabású regény, eredeti regényirodalmunkból hiányzik. Vannak ugyan ilyenfajta regényeink, de nagyon csekély számmal, s bennük, mind külföldi regényes művek fordításai lévén, a magyar szellemnek nincs része. Azonkívül ezeket a magyarul írt regényeket évtizedek, sőt évszázadok választják el egymástól, tehát nem rendeződnek zárt sorrá, nem mutatják a fejlődés képét. Az a korszak, amelyből ilyen antik szabású regényeink vannak, a regény szempontjából nézve nem organikus egész, s a XVI. század végétől 1788-ig terjedő időközt pusztán önkényes konstrukcióval foglalhatjuk egységbe. A magyar regény életében ezt a korszakot legáltalában történelemelőtti korszaknak nevezhetnők.

Ebben az időben megállapodott neve sem volt a műfajnak. Hol *történetnek*, *históriának*, *krónikának*, hol körülírással *leoltott mesés históriának*, hol pedig *római mesének* nevezték azt a nagyobb terjedelmű prózai elbeszélést, amelyet regénynek hív a mai terminológia. A XVIII. század hetvenes éveitől kezdve német hatás alatt lassanként a *román* elnevezés kezd előtérbe nyomulni, s két évtized alatt ezt a nevet a toll és a fül annyira megszokja, hogy a közhasználatba beragad. Az írók románokat készítenek, s a századfordulót megelőző és követő évtizedekben az olvasók

románokat olvasnak. Fáy András 1832-ben *A Béltékylház* alá azt írja, hogy román, 1833-ban Bajza József a román-költésről értekezik, sőt még 1836-ban is történeti román jelzéssel lát napvilágot Gaál József *Szirmay Ilonája*. Ebben az évben tűnik föl először a regény szó — a *rege-szó* ny-képzős nyelvújítási származéka — Jósika Miklós *Abafjának* a címlapján, s jóformán egy esztendő sem kell, hogy a román végkép feledésbe merüljön Szemere Pál új szavának diadalmas térfoglalása következtében. Igen jellemző, hogy nevében és szellemében ez az elbeszélő műfaj egyszerre vált magyarrá. Regényirodalmunk előzményeit ezért románkorszaknak is nevezhetjük: ez találóan jelöli meg azt az időt, amikor minden próbálkozás az idegen hatások nyűgében vergődött, s a magyar szellem még nem tudta magát eredeti módon kifejezni.

A magyar regény e gyéren föltűnő jelenségei közül a legrégebb a XVI. század harmadik negyedéből való, *Nagy Sándornak históriája*. Névtelen szerzőjében az irodalomtörténet *Heltsai Gáspár-t* sejtí, a protestáns kor irodalmi életének egyik legegységesebb és legmozgékonyabb szellemét, a kitűnő tollú stílistát, akinek élete pályája irodalmi működésének mintegy szimbóluma: németből vált lelkes magyarrá s a könyvek egész sorát ültette át idegenből a maga velős magyar nyelvére. Idegen eredetű a neki tulajdonított, évszámjelzés nélkül ránk maradt *Nagy Sándor históriája* is, egy görög forrásra visszamenő latin munkának, a *História Alexandri magni de preliisnek* magyar fordítása. Az elbeszélést magyar tolmácsa, épúgy mint az eredeti ismeretlen szerzője, történeti műnek szánta, kora is a nagy makedón király életének hű történetétől olvasta, sőt történeti műnek érezték tudósaink is. Pedig az elbeszélésnek semmi köze a valósággal; a história álarcában valódi lovagregény. Az alexandriai származású görög forrás jobbára perzsa eredetű és keleti szellemű mondatakat foglal a lovagregények megszokott romantikájába, s az ókor nagy hódítóját csak ürügyül használva, nevéhez és indiai hadjáratához buja, de kritikátlan keleti fantáziával kieszelt kalandok hosszú sorát fűzi, annyira halmozva a csodálatos, sőt képtelen lényeket és eseményeket, hogy

szinte inkább terjedelmes tündérmesének érezzük, mint lovagregénynek.

A *Nagy Sándor* az első magyarnyelvű regény, s noha írójának szellemi munkája pusztán arra szorítkozott, hogy rövidítéseivel és összevonásaival egységesebbé és józanabbá tegye eredetijének laza és szertelen meséjét, mégis vele kezdődik a magyar regénynek ha nem is fejlődése, legalább története. Bevonult vele irodalmunkba, századokkal megkésve ugyan, a középkor regénye, a lovagromán. Magyar követőre nem talált, s valamint ezt a véletlen szele sodorta hozzánk, akként azt a három másik lovagregényünket is, amelyeket körülbelül egy századdal utóbb két magyar író fordított.

% Legkorábbi közülük a *Szép Magelona*; egy egyébként ismeretlen magyar író, Tesseni Vencel, németből fordította magyarra, korához képest választékos nyelven, s 1676-ban bocsátotta közre. (Ujabb, tudományos célú kiadása: 1911.) Választása igen szerencsés volt, mert a keleti eredetű, provençal nyelven írásba foglalt munka nem tipikus lovagregény, hanem ennek a műfajnak egyik legszerencsésebb példája. Cselekvénye valószerűbb, mint az átlagos lovagregényeké; szereplői is inkább emberek, s a tárgya sablonos ugyan, de költői: a hű szerető kitarása diadalmaskodik a sorstól útjukba vetett akadályokon, s hősei az élet sok megpróbáltatása és nyomorúsága után megtalálják egymásban a sóvárgott boldogságot. Ezt a tárgyat művészi, áttekinthető szerkezetben megkapó mesévé tudja fejleszteni és át tudja fogni hangulatos, bájos képekkel, a két szerelmes lelki vívódásának rajzával.

Egypár évvel a *Szép Magelona* megjelenése után politikai fogságának (1678—1682) unalmas óráiban fordította latinból a következő két lovagregényt egy erdélyi főúr, Haller János. Magyar címük szerint az egyik *Nagy Sándor nevezetes dolgairól*, a másik *Nagy Trója veszedelméről* szól. Nem olyan költőiek és valószerűek, mint a *Magelona* históriája, tipikus lovagregények, tele a középkori romantika fantasztikumaival. Az első ugyanaz a regény, amelyet Heltai már egy századdal előbb lefordított — ezúttal azonban már szórakoztató olvasmányul adta fordítója

a magyar közönség kezébe. Haller nagyobb stílus-készséggel dolgozik, mint száz évvel korábban előde, nyelve újszerűbb, de kevésbé eleven és zamatos. Regényeit, amelyeket egy középkori elbeszélés-gyűjtemény, a *Gesta Romanorum* fordításával egy kötetben, *Hármas istória* cím alatt bocsátott közre (1695), szívesen olvasta a magyar nép, *Nagy Sándora* még a ponyván is kapóssá vált. Érdekességük még ma sem veszett el teljesen: jellemző adalékok a magyar ízlés történetéhez, íme, ilyen elavult, külföldön már régen sutba került képtelen históriákban gyönyörködött a XVII. század végének magyarja! Ma már lehangelő, de akaratlan komikumukkal valóban mulatságos olvasmányok ezek a könyvek, kivált a trójai regény, amelyben a görög mondavilág leghíresebb városa lovagvárnak van rajzolva, s a görög meg trójai hősök képében középkori lovagok és várkisasszonyok szerepelnek.

E három lovagregényen kívül még csak egy került át nyugatról irodalmunkba, az is majd egy századnyi pihenő után, egy XV. századból való, nagyon népszerű francia regény, az *Octavianus*. Ezt a kevés eredetiséggel készült regényt, amely a hűtlenséggel rágalmazott ártatlan asszony mondáját teletűzdeli a lovagromantika legkapósabb indítékaival, egy egyszerű katona, a tollat serényen forgató K ó n y i J á n o s strázsamester fordította le és adta ki 1785-ben *Ártatlan multság avagy Florent ζ és Lion története* címmel. A naiv magyar olvasóvilág annyira megszerette ezt az idejétől századokkal elmaradt históriát s benne a vitézek nagy hősiességét és még nagyobb szerelmét, a csodálatos eltűnéseket és váratlan egymásra ismeréseket, hogy 1859-ig az elsón kívül még hat kiadást nyűtt el Kónyi könyvéből, sőt a műveletlen közönség, amelynek ízlése nem halad a korról, ma is kitart mellette, úgyhogy újabb, rövidített ponyva-átdolgozásokban (számuk meghaladja a harmincat!) még mindig árulják a vásárokon mint kelendő könyvet.

Az *Octavianusszal* lezáródik a lovagregények története nemcsak a magyar, hanem a világirodalomban is. Ez Kónyi munkájának a legnagyobb jelentősége: vele pihent el egy többszázados irodalmi áramlatnak utolsó hullámgyűrűje.

Hogy a lovagromantika a magyar szellemtől nem volt idegen, azt mutatja e műfaj képviselőinek nagy elterjedése; hogy mégsem tudott gyökeret verni, s három század folyamán egyetlen eredeti lovagregényünk nem termett, az meg könnyen megmagyarázható. A magyarság a népek világ-irodalmi versenyében megkésétt, s mialatt az irodalom országútja mellett, az árokszálen bandukolt, elvágatott mellette a gyorsan gördülő szekér, s azt csak akkor érte be, mikor a lovagregény megviselt szekere összetörve, mint roncs, századok óta feküdt az árokban... De az eredeti magyar lovagregény elmaradásának volt egy másik oka is, íróink gyakorlatlansága: a széppróza terén nem fejlődött nálunk irodalmi hagyomány, s mire a XVIII. század végén íróink megbarátkoztak a regény műfajával és stílusával, az új idők szele már régen a feledés fővenyével borította a lovagromantikát.

A lovagregény torzalkulatai, az *Amadisok*, és egyéb XVI. századi hajtásai még fordítások útján sem jutottak el e korban hozzánk, a heroikus regényeket pedig ugyanaz a sors érte, mint a lovagregényeket: akkor váltak ismeretessé s akkor próbálták őket átültetni, mikor nem volt már számukra talaj. Ketten tettek ebben az irányban kísérletet egy-egy francia heroikus regény lefordításával, **Mészáros Ignác**, aki németből lefordítva egy ismeretlen francia író művét, azt 1772-ben *Kartigám* címmel a maga neve alatt kinyomatta, meg egy bécsi magyar testőr, **Bártzi Sándor**, aki bátorságot merítve társának, **Bessenyei Györgynek** irodalmi törekvéseiből, 1774-ben közrebocsátotta évek óta készülő fordítását: magyar köntösbe öltöztette a heroikus regény legtehetségesebb művelőjének, **La Calprenède**-nek egyik nagyhírű regényét, a *Kassándrát*. Mind a két magyar regény puszta fordítás, illetőleg átdolgozás, de szerzőik megtalálták a módját, mint fűzzék hozzá az idegen anyagot a magyarsághoz. A *Kartigám* cselekvénye Magyarországon indul meg, Buda visszavétele idején, s hőséről, egy török leányról kiderül, hogy magyar származású; a *Kassánda* háttere ugyan a perzsa birodalom bukása, de cselekvényében nagy szerepet játszanak a szkíták — sa szkítákban a fordító is, olvasói is a

magyarok őseit látván, a regényt magyar tárgyú alkotásnak tartották. Ez a kapcsolat volt népszerűségüknek egyik titka, s a tetszés, amellyel a magyar olvasóközönség a *Kartigámot* fogadta, addig páratlan volt. Mindenfelé olvasták és lelkesedtek érte, úgyhogy alig egy évtized alatt még háromszor kellett lenyomtatni. A *Kassándra* is abban a korban szokatlan föltűnést keltett és két évtized múlva megérte a második kiadást, de egyrészt nagyobb terjedelme, másrészt a fordítónak újszerű nyelve és finomra esztergályozott stílusa útját állta az általánosabb sikernek.

E két heroikus regény látszólag a legjobb időpontban érkezett hozzánk. A magyar közönség ezidétt műveltségben és ízlésben vagy egy századdal elmaradt a nyugatitól, s így a XVII. század közepének e francia regényei, különösen a *Kartigám*, épen hozzáillettek a mi XVIII. századi olvasóink szellemi színvonalához. Valóban ez a másik titka a nagy tetszésnek. Folytatókra mégsem találtak. Mészáros sikere nem csábította íróinkat arra, hogy eredeti magyar hősi regényt írjanak, mert irodalmunk időközben más szellemmel telt meg. A *Kartigám* megjelenése évében lépett ugyanis föl irodalmunk vezére, Bessenyei György, s az a szellemi mozgalom, amelyet működése támasztott, ha közönségünket nem is, íróinkat megérlelte: alig egy évtized alatt megközelítették ízlésben és műveltségben a nyugatiakat. Hivatott íróink megértették, hogy a régi szabású regény kora lejárt: tőlük hiába várt a magyar közönség gáláns regé-, nyéket.

Az antik szabású regény legvégső hajtása, a tündéries regény, épen abban az íróban talált magyar tolmácsra, akit származása, nevelése és lelki világa nem a művelt írókhoz, hanem a naiv közönséghez kapcsolt, K ó n y i J á n o s-ban, az *Octavianus* fordítójában. Mint az utolsó darúcsapat sereghajtója, az olvasók alsó rétegei számára három francia tündéries regényt ültetett át magyarra, köztük D'Aulnoy grófnő sokat emlegetett *L'oiseau bleu-jét Vártamulatság avagy Sármánt király és Florina kisasszony* címmel 1774-ben. (A másik kettő *Elmefuttatások* összefoglaló címmel már az új korszakban jelent meg, 1792-ben.) Sajátságos játéka a véletlennek, bogy abban az időben,

amikor műveltebb íróink nagyúri megvetéssel lenézték a népmesét mint a parasztság együgyű költészetét, ez a szegény strázsamester beviszi irodalmunkba ha nem is a magyar, legalább az idegen tündérmesét.

Ennyi, amit az antik regény műfajából a magyar irodalom két század alatt föl tud mutatni. Mennyiségre nézve nagyon kevés, minden jelenségét számbavéve is csak tíz munka, benső értékét tekintve még kevesebb: mind, az elsőtől az utolsóig, sőt legapróbb részletéig, pusztán fordítás. A magyar szellem a régi szabású regény terén nem alkotott semmit, még utánzatokat sem termelt. Szinte érthetetlen, hogy a képzeletnek az a nagyarányú munkája, amely népünk költészetében életre keltette a tündérmesék bűvös-bájos, ragyogó világát, nem ihlette meg tanult íróinkat, s a külföldi lovag- és hősi regények példáján nem buzdultak föl, hogy legalább népünk mesekincséből fejlesszenek valami azokhoz hasonló nagyobb szabású elbeszélő műfajt. De itt is megbosszulta magát, mint a középkor óta ismétlenül, az írott költészetnek elkülönülése az élő költészettől s tanult íróinknak az a megokolatlan gögje, amely már Anonymus óta mit sem akart tudni a „parasztság hiú meséi”-ről íme, mire mentek nélküle! E helyett nagyúri előkelőségükbe burkolódva, észre sem vették, hogy századok rohantak el, s nem látták meg, mit ragadnak azok magukkal. Ültek, mint a verebek a táviróhuzalokon, s nem hallották a századok zenéjét. Így történt, hogy 1774-ben, mikor Goethe *Werthere* megjelent, mikor az angoloknál Fielding, Sterne és Goldsmith, a franciáknál Voltaire és Rousseau regényei már évtizedes múltra tekinthettek vissza, a magyar közönség legfrissebb szellemi tápláléka a *Kartigám* és a *Kassándra* volt — tőlünk nyugatra már régen az antikváriusok polcain porladozó ócskaságok.

Említettük, hogy a modern regény megszületésében e régi szabású regényirodalmon, a lovagregények újabb változatain kívül külföldön nagy részük volt egyfelől azoknak a tréfás, jobbára kisebb terjedelmű elbeszéléseknek, amelyek a mindennapi életből kisarjadva nemzeti szellemet és a valóság iránti érzéket vittek az addig nemzetközi jellegű és meseszerű regényirodalomba, másfelől a hasonló

szellemű, de komoly hangú novelláknak. Az effajta tréfás elbeszélések közül a Németországban kedvelt népkönyvek csakhamar hozzánk is eljutottak, így a biblia bölcs királyának, *Salamonnak*, és egy furfangos parasztnak, *Markalfnak*, mulatságos, de alszerű szöveit tartalmazó burleszk regény még a XVI. században (1577), s a népmesék nyomán járó *Fortunatus* egy századdal később (1651). Sőt ez a faj már korán, a XVI. század vége felé, eredeti hajtást is hozott, a *Mankóczy István viselt dolgait*, egy durva, részeges paraszt erőszakoskodásaiból és nyers csínyeiből szőtt „novella picaresca”-t. Fejlődéstörténeti jelentőségük ezeknek sincs. Az utóbbi nem regény, mindössze nyolc lapnyi apróság, a vaskos néphumor művészietlen termése, és sajtót nem látva, kéziratban lappangott a múlt század végéig, a másik kettő értékesebb s fájának jellemző példája, de idegen, nem magyar lélek alkotása. Egymáshoz sem belső, sem külső kapcsok nem fűzik őket, s a két, nyomtatásban megjelent elbeszélés számbeli csekélysége miatt még akkor sem alkothatna összefüggő sort, ha a köztük levő időbeli távolság nem tartaná őket szét. Pusztá próbálkozások, a véletlen s nem tervszerű munkásság eredményei. A magyar ízlés egyébként sem fordult e műfaj felé; így p. o. az egész világot bekalandozta már egyik leghíresebb képviselője, a német *Eulenspiegel* (1483), amikor *Susster Lipli* néven magyar változata megjelent (1808), s majd kétszázötven esztendő t később *Alman Máté* spanyol pénzügyi tisztviselőnek *Guzman de Alfarache* néven (1599) világhírűvé lett kópé-regénye is, Cervantes *Don Quihotéjának* közvetlen előfutára, s csak 1822—24-ben érkezett el hozzánk *Az emberi élet játékhelye* címmel *Herzér Jób* miskolci minorita szerzetes fordításában, a divatját múlt picaroregény legutolsó magyar példányaként. Ilyen esetlegesség és tervszerületlen összevevősség az európai irodalom régi értékeinek magyar átszarmaztatásában még több esetben mutatkozik.

Novellánk ebből a korszakból, a magyar regény életét megelőző korból, tulajdonképen nincs. Ami rövidebb elbeszélés nyomtatásban megjelent, az vagy keretes mese-

gyűjtemény része, mint a *Ponciánus* históriának darabjai (1573-ban és még többször), vagy a valóság birodalmán kívül a képzeletnek pusztá játéka, mint a Haller János-tól fordított *Gesta Romanorum* erkölcsstanító elbeszélései (1695, újabb kiadásokban a XVIII. század végéig; ponyvára is került s van tudományos kiadása 1900-ból), vagy novellává sűrített lovagregény szinte még a középkor szellemében, mint az a három elbeszélés, amely Faludi Ferenc *Téli éjtszakák* című gyűjteményében olvasható. (Első kiadása 1787; vannak modern kiadásai is.) Mindezek, valamint Mikes Kelemé-nnek kéziratban s így ismeretlenül maradt novella-ciklusa, a *Mulatságos napok*, a XVIII. század közepéről (nyomatásban száz évvel később), nyugati származású eredetieknek egyszerű fordításai, s ami a magyar regény fejlődése szempontjából nem kisebb baj, költői fölfogásukban és megalkotásukban a régi szellem hajtásai. Épen az hiányzik belőlük, amivel a novella a külföldi regényirodalomra hatott, a modernség, a reális milió, az igaz emberi és a valószerű ábrázolás. Ha hatottak volna a magyar regényre, azt a helyett, hogy új irányba terelték volna, visszahajlították volna a középkor felé.

A modern regény, amely ezidétt nyugaton már mindenfelé kialakult, hozzánk ebben a korszakban csak nagyon nehezen talált utat és épen nem e fajnak jellemző példái által. Az a pár regény, amely mint a nyugateurópai modern regény hajtása 1788 előtt eljutott irodalmunkba, nem is tartozik a műfaj tisztultabb alkotásai közé. A német Gellert *Schwedische Gräfin* című regénye, amelyet ketten is lefordítottak, Torday Sámuel 1772-ben és Sándor István 1778-ban (mindketten névtelenül), inkább csak szellemben volt modern, anyagában még a régi, kalandos regényekhez csatlakozott. Az előbbi, magyar címén *A svéciai Grófné G**né asszony élete*, megilleti az a dicsőség, hogy az első magyar nyelven megjelent igazi regény. A többi modern regényünk meg a műfajnak azt a két változatát ismertette meg közönségünkkel, amelyek legkevésbé regények — s az egyik még nem is igazán modern: a görög Xenophon *Kyropaideiája*. nyomán járó francia államregényt és a robinzonádokat. Az előbbi faj-

nak leghíresebb példáját, Fénelon *Télémaque-ját*, ezt a költői államfilozófiát, ketten is lefordították magyarra még a XVIII. század közepén: Haller László gróf (1755, s még háromszor kiadva) és Zoltán József (fordítása csak 1783-ban jelent meg); az irány egy másik nagy hírű termékét, Marmontel *Bélisaire-Jét*, szintén ketten ültették át, Zalányi Péter (1773) és Dániel István báró (1776), a harmadik francia politikai regényt pedig, az előbbieknél kisebb értékű *Le répos de Cyrust*, Wesselényi Farkas 1778-ban. Itt említhető meg Barthélémy apátnak politikai vonatkozásokkal átszőtt utazó regénye, a *Voyage de jeune Anacharsis en Grèce* (1788), a francia hellénizmus világhírű képviselője — bár a szokásos késéssel csak 1820-ban jelent meg nálunk Deáky Filep Sámuel hétkötetes fordításában. Az utóbbi fajt, a robinzonádokat, Geleji József *Ifjabbik Robinzóna* képviseli (1787); amint a címe mutatja, nem Defoe híres művét, hanem annak Campe-féle átdolgozását adja magyarul.

Az 1787. évvel, amikor a *Téli éjszakák*, az *Ifjabbik Robinzon* és az első magyar szentimentális regény, Barczafalvi *Szigvártja* megjelent, nyugvópontra ért nálunk a műfaj: történetének első szakasza lezárult. Mielőtt rátérünk az új korszakra, vessünk számot az eddigi eredménnyel s állítsuk föl a horoszkópot: mi értéke van annak, amit a regény a XVIII. század végéig magyar nyelven teremt, s mi a jelentősége a további fejlődésre.

Az első kérdésre habozás nélkül megfelelhetünk. A magyar regényírás terén, ha nagyon kiterjesztjük a körét, s bele vesszük mindazokat a műveket, amelyekről szoltunk, a párlapnyi népkönyveket és a rövid novellákat is, két század távolában alig húsz munkát számolhatunk meg. Nagyon sovány eredmény, s még lehangolóbb, hogy egy durva, esetlen népkönyvön kívül mind fordítás vagy szegényes, leleménytelen átdolgozás — a magyar léleknek, a magyar képzeletnek és érzésnek, semmi része sem volt bennük. Ez az egész irodalom, ha világirodalmi szemmel nézzük, jelentéktelen, s ha reáeresztjük az eredetiség választó-vizét, abban szinte nyom nélkül fölolvad.

A másik kérdés bonyolultnak látszik, s a felelet nehéznek — noha épen nem az. Alapja volt-e és milyen mértékben ez a vagy húsz regény a további fejlődésnek, megkönnyítette-e az 1787 után fellépő új regényíró-nemzedék munkáját, amely arra irányult, hogy megteremtsek ezek után a fordítások után az igazi, az eredeti magyar regényt? Az előbbi fejtegetések alapján nem lehet kétséges, hogy válaszunk tagadó. Hogy a megszületendő magyar regény azokból az ósdi lovag- és gáláns regényekből meg novellákból sarjadjon ki, amelyeknek eredetije után külföldön már a holló sem károgott, arról szó sem lehetett — a *Szép Magelonára*, a *Kartigámra*. és társaira a magyar regény életrekeltésében semmi szerep sem várt. Ezeknek fejlődéstörténeti jelentőségük nincs, s hatásuk legföllebb abban nyilvánult, hogy érdeklődést keltvén a műfaj iránt, némi közönséget teremtettek számára (*Kartigám*) s megkönnyítették a későbbi regénystílus kifejlődését (Faludi, Bárótzsi). A másik irány egészen hatástalanul múlt el. Durva komikumú, de egészséges életfölfogású népkönyvünk meg csak egy volt nyomtatásban, az is ponyvára szorulva elkeveredett a nép körében, s hivatott íróink épúgy csúfra emlegették, mint a nép lenézett meséit. így mindaz, amit magyar írók a műfaj kétszázados története alatt alkottak, a fejlődés szempontjából fölösleges, céltalan volt, az új magyar regény nem használhatta, annak új utakon, eddig nem próbált ösvényeken kellett megindulnia.

(Meg is indult, bár igen bátortalan lépésekkel. Két lehetőség volt megteremtésére. Az egyik, hogy egy erős tehetség, fölhasználva azokat a nagy eredményeket, amelyeket időközben a regény külföldön elért, azokra támaszkodva, de a maga erejéből egyszerre megajándékozta irodalmunkat az első igazi magyar regénnyel s ezzel megindítsa a további fejlődést, a másik, hogy jóérezékű írók, akik azonban nem igazi költői tehetségek, a külföldi modern regényeket utánozva, fokozatos kísérletek után juszanak el az óhajtott célhoz.

Mind a két út célhoz vezetett volna — amaz gyorsabbari, emez lassabban — nézzük, melyiken indította el sorsa a magyar regényt.

IRODALOM

A kor minden szépprózai termékéről: Beöthy id. művének I k. 766—90., 120—134., 147—168., 174—184., 200—288. L, II. k. 1—82., 106—131., 161—175. 1.

A Sándor-regényekről: Király György, *Világbíró Sándor mondája*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1918. 129—142., 241—253. 1.

A trójai mondáról: Király György, *A trójai háború régi irodalmunkban*. U. o. 1917. 1—23., 129—150. 1.

A Szép Magelonáról: György Lajos a Magefona-kiadás bevezetésében, 1911. 5—67. 1.

Az Octavianusról: György Lajos, *Octavianus*. Irod. Közi., 1914. 257—278. 1.

A Mankócziról: Dézsi Lajos Mankóczi-kiadásának (1905) bevezetésében, 3—9. 1.

II.

A KÍSÉRLETEZÉS KORA

I. DUGONICS ANDRÁS REGÉNYIRODALMUNK MEGINDULÁSA

Mint a hajnali szürkületből egyszerre kiemelkedő napkorong, olyan váratlan, fölviannyozó hatást tett a lelkekre 1788-ban egy új magyar regény, Dugonics András kétkötetes *Etelkája*. Megzendültek az irodalom ligetei, lelkesedő szólamoktól visszhangzottak: az olvasók üdvözlő iratokkal, az újságok áradozó dicséretekkel halmozták el „az első eredeti magyar regény” szerzőjét, s a hevülékenyebb lelkek a munkát értékben a szentírás mellé állították. A siker páratlanul nagy volt, hatása kiterjedt az egész nemzetre, s szerzőjét, a szegedi születésű piaristát, a bölcsészeti karon a matematika tanárát és az egyetemnek abban az évben rektorát, egy csapásra országos hírű íróvá tette. Könyve még a zsarnok dívatot is leigázta: hősnőjének nevét fölkapták, s az akkor született lányok közül sokat kereszteltek Etelkára. Az *Etelka* megjelenése volt irodalmunkban az első nagy diadal, s Dugonics regénye az első könyv, amely az egész magyar közönséget mozgalomba hozta. Ez a regény jelentősége irodalomtörténeti szempontból. A műfaj fejlődése szempontjából mintha még többet jelentene ez a siker. Abban a lelkesedésben, amellyel az olvasók széles rétegei az *Etelkát* fogadták, benne rejlett annak megérzése, hogy ez a munka nem egyszerűen egy tetszetős, kora színvonalához képest kiváló alkotás, hanem valami egészen újszerű, olyan, amilyen magyar nyelven eddig még nem volt.

Abban az évben tehát, amellyel a magyar regény történetének második korszakát megkezdjük, úgy látszott, hogy amin eddig századok hiába dolgoztak, a magyar

regény végre megszületett, nem félénk tapogatódzások, hosszadalmas kísérletek után, hanem egy nagy költő pillanatnyi ihletéből. A magasztaló karéneke azonban belevegyül halkan, suttogva egypár diszsonáns hang, s a rideg bírálatnak éles szavai a regényt a ponyva színvonalára állítják. Aggasztó jelként közönségünknek éppen legmegbízhatóbb ítéletű tagjai, az írók, emelik föl szavukat a regény ellen, köztük a legfinomabb ízlésűek, Ráday Gedeon gróf és Kazinczy.

Milyen ez a regény, amely lázba hozta a közönséget s szigorú bírálatra készítette az írókat? Az első eredeti magyar regény-e, vagy értéktelen, ósdi alkotás?

Az *Etelka* a honfoglalás után, Árpád és Zoltán fejedelmek idejében játszik, s meséje — jórészt Beöthy Zsolt mesteri összefoglalásában — a következő: Egy áldozati ünnep alkalmával Világosváron megszeretik egymást Gyula hadnagy leánya, Etelka, és a messze északról, a magyarság rokonaitól ideszármazott Etele. A szerelmesek elválasztására tör Huba vezérnek Világos nevű leánya, aki Etelét, és Zalán fejedelem fia, aki Etelkát szeretné magának. Terveik kivételére a cselszövő tót Róka vállalkozik; miután több fondorlata dugába dőlt, végre Etelkát rossz hírbe keveri Zoltán udvaránál. De a fejedelem meggyőződven a leány hűségéről, Rókát karóba huzatja, s Etele, aki az ő vádaskodására börtönbe került, megszabadul. Gyula vezér azonban a bolgár Zalánfihoz erőszakolja leányát, akiről kiderül, hogy ikertestvére Zoltánnak. Etele Zalánfit párviadalban leszúrja, de a haldokló kardját Etelka oldalába mártja. A leány elájul, de csakhamar magához tér — a kard ugyanis elcsúszott a válla és dereka között s a pusztai ijedségen kívül más bajt nem okozott. A két szerelmes boldogan omlik egymás karjába.

A regény három százból van összefonva: cselekvénye képzeleti, kerete történeti s célja politikai. Sajátságos ez a politikai célzat. Látszólag a legártatlanabb szerelmi históriát nyújtja az író, egyetlen szó sincs benne, amelyből a leghalványabb politikai vonatkozást is ki lehetne olvasni. A regény azonban csalóka, mint azok a fufangos képek, amelyek a szabadságharc után voltak divatban. Recés

képek voltak ezek, valamilyen ártatlan jelenetet vagy loyalsan az uralkodót ábrázolták, egy bizonyos irányból tekintve azonban a récék oldallapjai Kossuth Lajosnak vagy a tizenhárom aradi vértanúnak képét adták. így rejtette el Dugonics is tendenciáját. Árpád és Zalán erőszakos intézkedéseiben József császár törvénytelen rendeleteit állította pelengérré, Rókában, a gonosz intrikusban azt a két főurat festi, akikben az ország megrontóit gyűlölte, Niczky Kristófot, az országbíró, és Lascy grófot, a generalissimust. A regény ennek következtében át meg át van szöve politikai vonatkozásokkal, s Etele és Etelka szentimentális történetének leple alatt a zsarnok uralkodó ellen lázít. Hogy félrevezesse a cenzort, tendenciáját elrejtette — olyan mélyen, hogy ma már ki sem érezzük belőle. Kora közönsége azonban megértette, s hazafias tüze lángalobbant, mikor a szerző eléje állította a régi magyar dicsőség nagyszerű példáit, és gyalázta — inkább mocskolódva ugyan, mint erővel — a magyarság ellenségeit, vagy a jogeljárás elméletére célozva, fenyegetőleg emlegette, hogyha az uralkodóház nem tartja meg a nemzettel kötött szerződést, a nemzetnek is föléled a joga, hogy másutt keressen dinasztiát. Él még a francia Crouy-család, az Árpád-ház leszármazottja! Ki ne lelkesedett volna, olvasva e sorokat, mikor az országban általános volt az elégtelenség és az ellenzéki szellem.

Nem kevésbé érdekes a munkának történeti kerete. Hogy Dugonics a cselekvényt nemzetünk történetének legérdekesebb idejébe, a honfoglalás korába tette, azzal történeti érzékének fényes bizonyosságát adta. Sajnos, ezzel a történeti érzékkel nincs arányban történeti tudása. Azt nem várhattuk, hogy tollán új életre keljen a honfoglaló magyarok érzés- és gondolatvilága, hogy a IX. század magyarjait fesse, beállítva őket hű korképbe, de regényében semmi sincs, ami arra utalna, hogy a cselekvény pogány nép körében, annak primitív viszonyai között folyik *le*, sőt embereiben sajátos magyar vonás sincs; ezek nem magyarok, hanem a XVIII. század nemzetközi regénybábjai kacagányba bujtatva. Mindez azonban inkább művészeti fogyatkozás. Történeti szempontból két sarkalatos

fogyatkozása van az *Etelkának*. Az egyik a történelem adatainak teljes mellőzése. Noha Dugonics ismerte a kútfőket, s nemcsak Anonymust, regényében egypár néven kívül nincs semmi történeti: a honfoglalás korának egyetlen eseménye sem szerepel, a keret utolsó vonásig költött, hazug. A másik hiba meg épen bűn már. A politikai tendencia kedvéért, hogy első két fejedelmünkben József császár hibáit testesíthesse meg, kénytelen őket erőszakos, zsarnok, korlátolt uralkodónak rajzolni, sőt Árpádot minden szükség nélkül izgága, gyöngye embernek festi, aki nem veti meg a bort, s nem ismeri erejét, szerelmei pedig méltók volnának holmi „chronique scandaleuse“-be. Nemcsak a történeti tudatot sérti ezzel, hanem nemzeti kegyeletünket is, s ez a megokolatlan, durva támadás a honszerző Árpád, nemzetünk első hőse iránt még a regény művészi hatását is lerontaná — ha ugyan lehetne az *Etelkánál* művészi hatásról beszélni.

De nem lehet a regénynek harmadik, legfontosabb eleme, a cselekvény miatt. Lazán komponált, közönséges intrikákkal bonyolított érzelgős história ez, tele a heroikus regények elkoptatott indítékaival, gyermekcserével, anagnorízissal, az ártatlanok szenvedésével, sóhajtozó szerelemmel és vitézkedő hősiséggel; szereplői között ott találjuk a hősi regények elkoptatott sablonjait, a feketelelkű intrikust, a remetét, a zsarnok apát, az irigykedő leányt, s ezek is, a többiek is a legkezdetlegesebben rajzolt jellemekek, művészietlen típusok; az egészen meg elárad a francia nyomon járó, XVIII. századi másodrangú német heroikus regények csinált szentimentalizmusa. Sajátos, erősen komikus hatású ellentétben áll a cselekvény szellemével az előadása. Ezek a vértelen, a faji vonásokat egészen nélkülöző papiros emberek tősgyökeres, sőt túlságosan zamatos, szinte zsirosan népies nyelven társalognak, sallangos, sujtásos magyarsággal. Ez a közmondásokkal, kacskaringós szólamokkal terhelt előadás, ez a nyers és durva nyelv a maga koncentrátságában még népies tárgyú elbeszélésből is kirína, még ott is keresettnék éreznők, de Árpádot és udvarát azon a nyelven beszéltetni, amelyet a szegedi paraszt sem használ ünnepnapon, stílustalan és disszonáns.

Ilyen az „első eredeti magyar regény“. Ma már teljesen élvezhetetlen, s ha nem helyezkedünk vele szemben történeti nézőpontra, nem értjük meg, mint tudott a maga korában olyan nagy tetszést aratni, hogy példányait egykét év alatt szétkapkodták, s 1791-ben már új kiadást kellett belőle rendezni. Mivel kapta meg a közönséget? Nem az eredetiségével, s nem is művészi értékével. Művészi értéke még annyi sincs, mint a korábban olvasott ósdi regényeknek, p. o. a *Kartigámnák*, korántsem olyan mozgalmas és érdekesítő, s hozzájuk képest esetlen és színtelen. Az eredetiséggel pedig a József-korabeli olvasó nem törődött, az még a *Kartigámot* is eredeti regénynek tartotta. Egyébként is anachronizmus volna, a magunk szempontjának ráerőszakolása a XVIII. század végére, ha azt várnók, hogy akár Kazinczy is, ennek a kornak legműveltebb magyarja, megbecsülje az eredetiséget. Ami az *Etelkában* hatott, az nem volt más, mint a szerző erős magyarsága, amely egyformán nyilvánult a tárgyban, fölfogásban és előadásban. A századvégi közönség, megkedvelvén az új szellemi táplálékot, a prózai regényt, az *Etelkával* a sok idegen tárgyú, idegen szellemű, többnyire francia história után olyan mesét kapott, amelyben magyar környezetben csupa magyar ember mégpedig diadalmas hőseink, Árpád udvara szerepelt. S a regény lapjai tele vannak a nemzet dicsőítésével, a magyarság nagyságának, kiválóságának hangoztatásával. Végül mindezt igazi magyar nyelven adta eléje a szerző, minden idegenszerűség, a fordított regények nehézkessége, fészessége, körülírásai nélkül: természetes, hogy a XVIII. század táblabírái és kisasszonyai együttükben elolvasták a könyvet!

S találunk-e mi, a XX. század távolából visszapillantva, értéket az *Etelkában*, ha nem művészi, legalább fejlődéstörténetit? Valóban vele kell kezdenünk, mint az első eredeti, igazi magyar regénnyel, e műfaj történetét?

A regény eredetiségéhez, bármennyire hangoztatja is Dugonics, kétség fér, ha nem is azon a ponton, ahol eddig gondolták. Dugonics azt mondja, hogy *Etelkáját* több más regényen kívül főként a skót Barclay latinnyelvű politikai regénye, az *Argenis* nyomán írta. Ez igaz, de Dugonics,

bár merített egypár fordulatot és párbeszéd-részletet belőle, nem *forrásul*, hanem *mintául* használta az Argenist: ösztönt vett tőle regénye megírására és tőle tanulta, mint lehet a regénybe belevinni s ott fölismerhetetlenül elrejteni a politikai tendenciát. Szóval csak technikájára és fölfogására volt mélyebb hatással a latin regény, s ez még nem fenyegeti eredetiségét. De voltak Dugonicsnak forrásai is, a korabeli német érzelgős regények, meg a francia lovagrománoknak, hősi regényeknek német átdolgozásai. A mese elemei, azok az indítékok, amelyek összeszővődése adja a cselekvényt, nyilván a német képzelet szülöttei, Dugonics érdeme legfőljebb az összefűzésük. Ha azonban meggondoljuk, hogy Dugonics még később is, gyakorlottabb író korában, a teremtő képzeletnek teljes híjával lévén, minden drámáját s legtöbb regényét német munkákból dolgozta, akkor nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy még az egyébként nem gazdag leleményű *Etelkát* is abból a kútforrásból merítette, amelyet állandóan használt, a német irodalomból. Véleményem szerint regényének cselekvénye — a történeti keret és a politikai célzat nélkül — egy kései, szentimentalizmussal átítatott heroikus regénynek fordítása vagy átdolgozása, s ezt Dugonics az *Argenis* hatása alatt áttette nemzetünk ködös múltjába s átszötte politikai tendenciával.

Az *Etelka* még így is magyar regény ugyan, s a magyarságnak összehasonlíthatatlanul több köze van hozzá, mint a *Kassándrához* vagy akár a *Kartigámhoz*, de nem eredeti regény és nem igazi regény. Az az érdeme megvan, hogy a cselekvénye aránylag egyszerű, sőt bizonyos mértékig valóságos. Ami benne történik, az nem lép ki az emberi természet szabta korlátokból; képtelenségek, emberileg kivihetetlen vagy elképzelhetetlen tettek nincsenek benne. A cselekvénynek ez a jelleme az *Etelkát* a heroikus regények fölé emeli és a modern regényhez közelíti, de a művészi értékek teljes hiánya meggátol bennünket abban, hogy Dugonics regényében lássuk az első igazi magyar regényt, s vele kezdjük a magyar regényirodalom fejlődésének rajzát. Fejlődéstörténeti jelentősége az *Etelkának* mindössze annyi, hogy egyrészt az első magyar

regény, amely hazai földön, magyar miliőben, magyar emberek között pereg le, s ezáltal megindította a műfajnak magyarrá válását, másrészt mint a történeti költészetnek új hajtása megtanította íróinkat arra, hogy a magyar történet milyen alkalmas kerete az elbeszélő műveknek.

S hogy egy utolsó kérdést vessek föl: mi maradt az utókorra az *Etelkából*? Az író a harmadik kiadása (1805) címlapjára azt nyomatta: „harmadik, életemben utolsó kiadás“. Ha tudta volna, hogy halálában sem éri meg új kiadását! Az utókor nem is köszön egyebet Dugonicsnak, mint egy dallamos női nevet, amely azóta is él: Etelkát.

Az *Etelka* páratlan sikere föltüzelt Dugonicsot, kedvet kapott a regényírásra s egyik regényét a másik után bocsátotta közre. Részletesebb tárgyalásra egyik sem méltó. Első regényének fogyatkozásai fokozottabb mértékben megvannak bennük, s érdemük, azáltal, hogy későbbiek, mint az *Etelka*, kisebb. Dugonicsnak mint írónak legnagyobb fogyatkozása a költői képzelet hiánya, s ezt újabb regényei egész mélységében föltárják. Egy részükről bizonyítani lehet, hogy pusztá átdolgozások, más részükről valószínűvé tudjuk tenni, így Dugonics teremő képzeletének nincs része bennük. Az 1790-ben megjelent *Arany perecek* (másodszor 1800, harmadszor 1893) Dugonics legvilágosabb, legerősebb szerkezetű regénye; a XVII. században, Erdélyben játszik, de ennek ellenére egy eddig még ismeretlen ötfelvonásos német szomorújátékra megy vissza. *A gyapjas vitézeket* (1794) saját, latinnyelvű eposzából fordította, azt meg Apollodoroséból dolgozta, belefűzve egy csomó más mondai részletet. *A szerecsenek* című regénye (1798) a legrégibb ránk maradt görög regénynek, az *Aethiopikónak*, fordítása s egyben Dugonics legstílus-talanabb műve: benne görögök és egyiptomiak a szegedi tanyák nyelvén társalognak, *A Cserei* (1808), noha váza ugyanaz, mint az *Etelkéé* — egy északi rokonainktól hozánk szakadt herceg sok viszontagság után nőül veszi az uralkodó leányát — Voltaire szatirikus, raffinaít regényének, a *Zadignak* megmagyarosítása: a francia író babiloni történetét átplántálja a régi magyarok korába. Legterjedelmesebb regényének, az *Etelka*-trilógia harmadik tagja-

nak — a középső, *Etelka Karjelben*, dráma — a *Jolánkának* (1803) eredete ismeretlen; az unalmas epizódoktól túlterhelt, zavaros mesét valószínűleg több, vagy öt, német szentimentális regényből gyúrta össze Dugonics.

Hat regény hét kötetben mindjárt az első regényíróinktól meglepő termékenység s biztató ígért a jövőre. Művészi érzék és magyar szellem nem nyilvánul bennük, maradandó értékük nincs, de szerzőjük kielégítette kora esztétikai igényeit s olyan regényeket adott a közönségnek, amelyeket az lelkesedéssel olvasott. A műbírálónak ez nem jelent semmit, de az irodalomtörténetírónak igen, s még többet jelentett a szerzőnek. Azt boldoggá tette a siker — s a derék Dugonics rászolgált erre a boldogságra.

*

Az *Etelkával* nem születelt meg a magyar regény, de megkezdődött a műfaj életében a második korszak. Olvasóink megszeretik a regényt, az divatos műfajjá lesz, s íróink módot keresnek, részint Dugonics példájára, részint külföldi mintákat követve, kielégíteni a föltámadt érdeklődést. Nagy elevenség jellemzi a következő évtizedeket; az írók egész sora próbálkozik, de — más-más okból — csak félsikerrel vagy épen sikertelenül. A kísérletezés kora ez, mely 1788-tól 1832-ig. Fáy *Bélték*y házának, az első igazi magyar regények megjelenéséig tart. Vagy kétszázötvenre tehetjük ez emberöltő alatt megjelent regényeink számát, s bennük képviselőre találnak a legváltozatosabb irodalmi áramlatok és irányok — de műfaji szempontból tökéletes alkotást nem találunk köztük, esztétikailag értékeset is keveset. Ez a két körülmény közös okra vezethető vissza. Élelmes írók, de még inkább élelmes kiadók siettek a maguk zsebére kiaknázni a közönség mohó vágyódását a „románok“ után, s írtak és Írtak regényeket nem művészi, hanem anyagi céltól vezetve. A XVIII. század kilencvenes éveiben a selejtes regények egész áradata lepte el a könyvpiacot, kontár írók lelkiismeretlen fércművei, s egészen megrontották a műfaj hírét, úgyhogy komoly, becsvágó íróink, akik eleinte megpróbálkoztak az új műfajjal, lassanként visszavonultak, s a korszak közepétől kezdve

mindinkább átengedték a tért az irodalom robotosainak, a lélektelen, száraz mesterembereknek. (A kor vagy 150 regényírója közül száznak neve teljesen ismeretlen az irodalomban.) Ezek könnyebb végéről fogták a dolgot, s a helyett, hogy igazi? eredeti regényeket írtak volna, fordítottak, mégpedig rendszerint németből, s nem is a javát, sőt nem is csekélyebb becsű, de a divattól fölkapott műveket, hanem mint a műveletlen kiadók és a tehetségtelen írók uralma idején mindig, a külföldi irodalom selejtes művei közül is a leghitványabakat. S ami kétes eredetiségű a magyar regények között akad, az is szellemtelen utánzat. Innen van e korszak regényirodalmának sivár képe, ez érteti meg azt a föltűnő körülményt, hogy a műfaj ebben a korszakban fejlődés helyett visszafejlődött: jobb alkotásai a XVIII. század végső s a XIX. század első éveiből valók, amikor még hivatott íróink egy részét ott látjuk a regényírás terén.

Regényirodalmunknak ebben a korában számbelileg még mindig a régi szabású regények vannak túlsúlyban, amelyek külsejükben modernizálódva hozzásimultak a századvégi olvasók ízléséhez. De föltűnnek mellettük már a modern regények első képviselői is, úgyhogy akár a műfaj e két legjellemzőbb változata szerint is csoportosíthatnánk a kísérletezés korának regényeit. Célszerűbb lesz azonban, a szempontot némileg módosítva, a műfajilag tiszta regényektől különválasztani és egy másik csoportba foglalni azokat, amelyek mint a regények korcs hajtásai vagy tökéletlenül megvalósult formái műfajilag kisebb értékűek. Ebbe az utóbbi csoportba tehát nemcsak művészi szempontból csekély becsű regények kerülnek, hanem olyan alkotások is, amelyek kisebb terjedelmük miatt, vagy különös anyagukkal távol kerülnek az igazi regényektől; ide vonjuk tehát a kora-romantika torzalkulatait, egyetlen pásztor-regényünket, államregényeinket és robinzonádjainkat. Az igazi regények sorából kiemeljük és külön méltatjuk a szentimentalizmus termékeit, egyrészt nagyobb értékük miatt, másrészt mert műfajukkal átvezetnek a szintén külön tárgyalandó novellákra. A tárgyalás rendje természetesen nem jelent időbeli egymásután, s a regény

változatos irányai nem abban a sorban tűntek föl, amint őket bemutatjuk, hanem egymás mellett párhuzamosan haladtak, sőt a különféle körök ismételten metszették is egymást.

IRODALOM

Prónai Antal, *Dugonics András életrajza*, 1903. 101—156. 1. — Horváth János, *Dugonics „Cserei“-jének forrása*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1907. 545—560. 1. — Berthóty Ilona. *Dugonics és Barclay*, 1909. 40 1. — Kratochwill Baróti Dezső, *Dugonics András és a barokk regény*, 1935. 70 1.

2. A RÉMREGÉNYEK ÉS AZ ÁTMENETI FAJOK

A kísérletezés korában a legbujább növésű és legváltozatosabb irány a kora-romantikus regényeké. A megjelölés túlságosan megtisztelő rájuk nézve, mert ez a faj valójában csupa modernizált lovagregényből, kísérteties és rablóhistóriából telik ki s a magyar regény süllyedésének legmélyebb fokát jelöli. Művészietlenül összehányt és elbeszélte meséjükből éppen az hiányzik, ami az igazi lovagregényeknek megadta sajátos jellemüket, a lovagi szellem, e helyett a rablóromantika uralkodik bennük s részleteikben piaci képzelet tombol. Rémes környezetben az erény és gonoszság szörny alakjai, borzalmas és érzelmős jelenetek váltakozása — igazi rémregények, amelyek a kalandos képzelet minden elemét hiánytalanul kimerítik. A férfiruhában hősiiesen harcoló leány, a száz halállal dacoló hős, a gályarabság irtózata, az álarcos banditák és tengeri — legtöbbször algíri — kalózkodás fogsága, hajótörés a szerelmesek széthányódásával, méregkeverés, altató ital stb. lépten-nyomon előforduló közönséges dolgok azokban a románokban, amelyekkel ez az idő a csodálatosra, misztikusra, rejtélyesre, egyszerűen a valótlanságra készséges olvasókat elárasztotta. A lovagi és rablóeszményt egybeolvasztó rabló-romantika (*Rinaldini*), amely a társadalom ellen irányuló céllal a büntetést vette pártfogásába, az új század első évtizedeiben hozzánk is átszivárgott, hogy később a harmincas és negyvenes évek elbeszélő irodalmában a haramia alakját a bálványozásig eszményítse (*Szirmay Ilona: Pintye Gregor, Eötvös: Viola, Petőfi: Zöld Marci*). Majd a felvilágosodás megtevesztő könyörületességének hatása alatt a bűnügyi történetek jöttek divatba, a *Pitavalok*, amelyeknek

első magyar változatai szintén megszülettek ebben az időben. E sok zagyaságot menti egyrészt az a zavaros szemléletű világ, amely létrehozta, másrészt az a körülmény, hogy a német, francia és az angol irodalom művelt területeiről áramlott hozzánk. A magyar szellemnek nincs része benne, semmi köze hozzá azonkívül, hogy nálunk is megvoltak a lelkekben azok a szellemi föltételek, amelyek terjedésüket előmozdították.

A korszak regénytermésének több mint a kétharmada ebbe a csoportba tartozik, s ebből a vagy kétszáz regényből egyben sincs legcsekélyebb művészi érték sem — kivált eredetiség nincs bennük. Van ugyan vagy egy tucat magyar rémregény, amely eredetinek látszik, vagy épen címében viseli az „eredeti magyar regény“ hivalkodó jelzőjét, de a kutatás majd mindről lerántotta a csalóka leplet. Idegen eredetűnek bizonyult például a *Palugyay története* (1807), noha a magyar középkorban játszik, Mária és Zsigmond király idején, s hősei magyar nevet viselnek — szerzője, I l o s v a y S á m u e l, a német Lafontaine Ágost egy regényéből nyírta ki a javarészt. Egy másik regény címe: *Vitéz Kálnoky Móric, vagy a magyar huszárok a burkus háborúban* (1812), s szerzője, Holosovszky Imre, az előszóban önérzetesen kijelenti, hogy nem kölcsönzött történetet beszél el, sőt gazdáját is adja (atyjától, a hős „kenyeres pajtásától“ hallotta!): a magyar elbeszélés monográfusa azonban megállapította, hogy kétségkívül külföldi regény magyarosítása — magyar vonás, magyar szín nincs valóban rajta semmi.

A legtöbb ilyen „magyar“ rémregénynek ismerjük ma már forrását — abban az egypár regényben pedig, amelyek valószínűleg a magyar szellem termékei, nincs köszönet: ezek selejtesebbek még a fordítottaknál is. Ha a mesét nem is, elemeit ezek is külföldi, német forrásból merítették, s a német lovagromantikából csent indítékokat olyan együgyűen kalapálják mesévé, hogy nem tudjuk: bosszankodjunk-e szerzőjük tehetetlenségén, vagy szánakozunk íróink lelki szegénységén, akiktől csak ilyen silányságok teltek — Scott Valter idejében! De a kor műveletlen közönségének tetszettek, különösen P á l f f y S á m u e l

Erbiája. (1805, újra 1811), amely hosszú életét dicstelenül ott végezte, ahová illett, a ponyván. Közben azonban gyönyörködtette a művelteket is: Déryné, a népszerű énekesnő, maga is tollforgató, könnyekig megindult rajta, s elolvasta az ifjú Arany János is. Ennek a teljesen értéktelen tákolmánynak van azonban irodalomtörténeti érdekessége: cselekvénye Heliodoros *Aethiopikojanak* fölújítása, s így az első ránk maradt görög regény magyar földön fejezte be majd kétezer éves pályafutását.

Eredeti regényeink sorából — adjuk meg nekik ezt a jelzöt, ha nem is szolgáltak rá — megemlítem még Per ec s e n y i N a g y L á s z l ó - n a k *Orithia magyar amazon története* című művét (1804), mert ez mind között a legzagyvább, és bemutatok egyet részletesen, hogy képet adjak vele az egész irányról. P á l ó c z i H o r v á t h Á d á m kéziratban maradt regényét választom, a *Barragóné és Zaládot* (1819). Semmivel sem különb ugyan a többinél, de szerzője neves író volt, s műve anyagánál fogva érdekes. A nagy terjedelmű regény egy hún király özvegyének és fiának bolyongásait beszéli el, hogy járják be egymást keresve Indiát, Ceylon szigetét, Sziámot, Arábiát, Egyiptomot, míg végre a véletlen Athénben összehozza őket, s ott mindkettő nemcsak szerető párra, hanem az elvesztett Scythia helyett új hazára és új koronára talál. Ebbe a főcselekvénybe belefonódik hű kísérőiknek kalandos sorsa, s mind a fő-, mind a mellékágak csupa ismert, a görög regényekig visszamenő s azóta az unalomig koptatott indítékból van összeszerkesztve. A lélektelen úti kalandoknak Herodotosból, Pfiniusból és más ókori írókból vett utalásokkal akarja megadni a szerző a történeti szint és hitelességet, s mindenféle földrajzi, csillagászati, metafizikai, vallásbölcseleti stb. fejtegetéssel a tudományos érdeket. Büszkén vallja az előszóban, hogy „való történelet öltöztetett tetszető köntösbe“ — de mind a két kijelentésnek épen az ellenkezője igaz. Való történet helyett a váratlan és véletlen fordulatoknak képtelenül összebogozott szövevényét adja, egy torz fantáziával megalkotott mesét, amely szellemben méltó kengyelfutója Horvát István ábrándos történetírásának: a

hún birodalom a Keleti-tengertől Kínáig terjed, hunokkal van tele az egész ismert világ, s még az athéni királyfiból is hún király lesz! Korrajz annyi sincs benne, mint Dugonics regényeiben, költőiségnek sehol semmi nyoma: az elbeszélésnek még a technikájához sem ért P. Horváth Ádám, szárazon, laposan elbeszélte történeteinek érdekét nem keltenek, késő, értetlen visszhangjai egy hitelét veszítette irányának. Egyetlen érdeme, hogy nemzetünk őstörténetéhez fordul tárgyért, s a cselekvényt a hunok korába helyezi. Arra azonban már nem volt ereje, hogy kapcsolatba hozza hún-mondáinkkal.

A vad regényeknek ez az áradata vagy négy évtizedig hömpölygött, a harmincas évek elejéig — legmagasabbra az új század első évtizedében emelkedett — megbotránkoztatva még a kornak szelíd és jóindulatú kritikáját is. Sőt a hatóságok is fölfigyeltek rá, s a m. kir. udvari kancellária, megelégetve ennek a selejtes irodalomnak ízlésrontó hatását, 1806-ban nemcsak zár alá helyezte a külföldi regények behozatalát, hanem a magyar regények nyomását is korlátozta, 1825-ben pedig Fáy Andrásnak egy érdekes nyilatkozata szerint rendeletileg megtiltotta a magyar regények írását.

A korszak romantikáinak ezek közül az elfajzott termékei közül aránylagos józanságával és természetességével kiemelkedik *V e r s e g h y F e r e n c* két történeti regénye. Nem hiába volt P. Horváth Ádám mellett az egyetlen neves író e faj művelői között — igaz, hogy ő is eltitkolta a nevét s regényeit névtelenül bocsátotta közre. Művei azonban, *Almarék, erdélyi herceg (1801)* és *Vak Béla (1812)*, csak fordítások — nagyon jellemző a korabeli költői szellem gyámoltalanságára, hogy ha a hazai történetből akart tárgyat meríteni s így olvasóit nemzeti vonatkozású históriával gyönyörködtetni, akkor is német írók magyar tárgyú műveire fordult.

*

Terjedelemre nézve jóval kisebb, de értékben összehasonlíthatatlanul magasabban áll a korszak regényeinek az a csoportja, amelybe a nem tiszta műfajúakat foglaltuk össze. Időrendben a legelső köztük Csokonainak a maga

korában kiadásra nem került regénye, *A csókok* (1794). Csak bizonyos korlátozással sorolhatjuk ezt a négy könyvből álló elbeszélést a regények közé: terjedelme kisebb, bonyodalma átlátszóbb, mintsem teljesen méltó volna a regény nevére. Szereplői pásztorok, maga meg pásztorregény, kései, sőt legutolsó képviselője ennek a görög földön kihajtott s a franciáknál a XVIII. században új életre kelt műfajnak. Ez épen irodalomtörténeti jelentősége: valamint az antik kalandos regénynek, akként a görög pásztorregénynek is utolsó hulláma szintén hazánkban, a Tisza síkján simult el. Művészi szempontból kevés a *Csókok* jelentősége. Magja egy frivol szerelmi történet a pásztori életből, amely erős érzéki színezéssel azt beszéli el, hogyan kelti életre a szerelem istennője a szerelmében csalódott Melitést s mint vezeti vissza kedveséhez, Rozáliához. Hósei, nem kell mondanom, görög nevek alatt a rokokó-világ elfinomodott szalon-pásztorai, s az egyszerű, de mégis mesterkéltny bonyodalom csak arra szolgál, hogy Csokonai visszaemlékezve első szerelmére, a debreceni Rozáliára, a szerelem gyönyörűségeit és kínjait festhesse. Forrásait azonban nem a költő élményeiben kell keresnünk, hanem olvasmányjaiban, az olasz pásztorjátékokban, kivált Tasso *Amintá*-jában és Guarini *Pastor fidó*jában, valamint Gessner idilljeiben. Ez utóbbiból vette az idill műformáját és az egészet éltető szentimentális hangulatot, az *Amintából* a cselekvény keretét, a környezetrajzot, a helyzetet — a két szerelmes viszonyát — onnan és a *Pastor fidóból* a cselekvényt fejlesztő indítékok jó részét, helyenként szószertint követve mintáit, és az δ példájukra vitte bele idilljébe azt a léha érzékiséget, amellyel a francia pásztorregények finomkodását pótolta. így a magyar költő szellemi munkája alig terjedt egyébre, mint a kompozícióra, a formabontásra, s igazi érdeme az a stílisművészet, amellyel ezt a kései pásztorregényt dolgozta.

Ehhez a két irányhoz, amelyek a regényt elhanyaglásában állítják elének, csatoljuk a modern regénynek azt a két változatát, amelyek e műfajt egyéb, nem regényszerű elemmel keverten mutatják be. Az egyik változat, az államregény, egyébként is kapcsolatban áll az antik világgal:

láttuk, hogy bár Franciaországban fejlett ki leggazdagabban, gyökerei a klasszikus görögségbe nyúlnak le. Ez a faj fordításokban már az előbbi korszakban utat talált irodalmunkba, de most újabb fordításokon kívül egy eredetit is termelt. Amazok csak művelődéstörténeti fontosságúak, mert a francia politikai regények után megismertették közönségünkkel az irány megindítóját, a görög *Kyropaideiát*, az új-latin *Argenist* és a német államregényeket, emezt, Bessenyei György *Tarimenes utazása* című regényét, irodalomtörténeti értékűvé emeli, hogy ennek a regényfajnak egyetlen képviselője irodalmunkban: magyar államregényünk nincs több, mint az 1804-ben írt *Tarimenes*. Nyomatásban azonban csak legújabbban jelent meg, s már ezért sem lehetett hatással regényirodalmunk fejlődésére.

A *Tarimenes utazása*» Voltaire társadalmi regényei nyomári halad, de mint államregénynek sokkal hatalmasabbak a méretei, s társadalmi rajz helyett az egész élet képét adja. Tárgyával és céljával azonban Fénelon *Télémaque*-jához csatlakozik. Bessenyei is az ideális államot akarja bemutatni, amilyennek képzeletében él. Ez a kívánatos állam, politikai nézetének megfelelően, monarchia. Bölcs, nemesszívű uralkodó az állam élén, kifejlett rendi szervezet, filozófus miniszterek, erős hadsereg: íme ezek eszményi monarchiájának alkotó elemei. Lehetetlen e vonásokban föl nem ismerni azt a három forrást, amelyekből Bessenyei őket merítette. Az egyik hazájának közállapotai és társadalmi viszonyai; a másik uralkodójának, Mária Teréziának udvari élete — ezért uralkodik a mintaállamban, Totoposzban, nő, Artenis, aki érzületben is, külsőleg is Mária Terézia képmása; a harmadik képzelete, amelyet Voltaire gondolatai és indítékai tápláltak. A regény azonban nem következetes utópia; a mintaállamnak sok a fogyatkozása, s fölöttük Bessenyei nem huny szemet, mert rajzában ragaszkodni akart a valóhoz s mind szeretett királyasszonyának egyik-másik hibáját, mind nemzetének tökéletlen berendezését föl akarta tüntetni.

Ebbe az államba kerül, Voltaire egyik regényhősének, a *L'Ingénu*-nek példájára, a fiatal Tarimenes. A regény

tulajdonképeni cselekvénye az, mint alakul át Tarimenes, ez a jófejű, de műveletlen ifjú, a Totoposzbán látottak hatása alatt- művelt, világlátott férfiúvá, s ebben nagy része van Kantakutzinak, a bölcs remetének, meg Trézeninek, a bölcs államférfiúnak. Ez utóbbi is élt: Kaunitz herceg volt, Mária Terézia nagyhatalmú államminisztere. Közben Tarimenes kitünteti magát a szomszéd zsarnok ellen viselt háborúban — gondoljunk Nagy Frigyesre és a hétéves háborúra — megnyeri a szép Tomiris kezét, s kedvéért még a totoposzi államváltásra is leteszi a hitet. Bessenyei, úgy sejtem, mind Tarimenesben, mind Kantakutziban magát rajzolta. Az első fiatalkori arcképe. Ilyen volt ő 1765-ben, mikor műveletlenül és tudatlanul a fényes Bécsbe érkezett, s ő is hasonló fejlődésen ment át: kiművelődött, híven szolgálta és csodálta királynőjét, áttért az államváltásra s neki is lehetett Tomirise, egy szőke bécsi szép leány — talán épen Delfin, a bájós táncosnő, akit egy megható elégiában siratott el — de az nem boldogította szerelmével. Kantakutzi az öreg Bessenyei, amilyen kovácsi magányában lehetett. A világtól távol élő, annak hiúságával mitsem törődő, mindent filozófus szemmel néző, s ép ezért mindig élehetetlen és sokszor komikus remete nem Bessenyei-e, aki a világtól elzárva, egyre csak bölcs könyveket ír, amelyeket senki sem olvas, s ha emberek közé kerül, külöködésével nevetséget és bosszúságot kelt?

A regényben van egypár ügyes, hatásos jelenet. A totoposzi országgyűlés, amelyen sorra kerülnek Mária Terézia üdvös rendeletei, megtoldva azokkal, amelyeknek megvalósítását Bessenyei szívesen látta volna; Kirakades, a romlatlan lelkű vad ifjú, aki épúgy, mint a *L'Ingénu* huronja, józan fölfogásával minduntalan beleütközik az európai ostoba szokásokba, s ezt tapasztalatlanságnak tekinti az udvar, noha a „barbár“ ifjú mindig fején találja a szöveget; Tarimenes áttérése, amelynek metsző szatírája azáltal, hogy hőse e lépését maga az író is megtette, keserű humorban olvad föl: erővel telt, képzeletünket foglalkoztató vagy mulatságos részei a regénynek. Mint egész nem sikerült, nagy terjedelméhez képest kevés a cselekvénye, regényes elem, mozgalmas események helyett szónoklatok, vitatko-

zások és bölcselkedések töltik ki a keretet, a tanító elem elnyomja a költőit, a mesét, a jellemző részek elvesznek a szélesen kivitt fejtegető részletek között: a regény egyhangú és fárasztó, sőt valójában alig is nevezhető regénynek.

Míg Bessenyei államregényét, valamint a politikai regényeket általán, a képzelet csekélyebb munkája és a költött cselekvény szegényes volta határolja el a műfajilag kikristályosodott regényektől, a másik, kisebb jelentőségű változatot, a robinzonádokat, sajátos indítékaik és költői alakításuk. A robinzonád események és tettek helyett élményeket és kalandokat ad, ezáltal olyan távol kerül a regény igazi típusától, hogy valójában nem is tekinthető regénynek. A német robinzonádok áradatából egyet még az előbbi korszak legutolsó évében lefordítottak magyarra; az igazi Robinzonnak, Defoe híres munkájának fordítását még az új korszak sem hozta meg, hanem helyette egy ügyetlen, elrontott másolatát ültette át egy magyar könyvszerző. Jellemző bizonyítéka egyébként a korabeli magyar írók gyámolatlanságának, hogy volt ugyan nekünk magyaroknak a XVIII. század végén egy Robinzonunk, Jelki András, akit csodálatos kalandjai, három világrészben átélt szenvedései és izgalmai angol társánál is érdekesebb hőssé avattak — de sorsát előbb egy német embernek kellett regénnyé gyúrnia, hogy aztán magyarra fordíthassuk.

Magasan e fordított magyar robinzonádok fölé emelkedik, sőt érdekességével a világirodalom robinzonádjai között is számot tesz egy — eddigi tudomásunk szerint— eredeti magyar regény, S z e k é r J o a k i m *Magyar Robinsona* (1808). Címe azt mutatja, hogy művét robinzonádnak tartotta s annak tekintették méltatói is. Az is, de csak félig. Könyve a robinzonádok rendes anyagát összeolvasztja a régi heroikus regények indítékaival, s épen abban áll érdekessége, hogy összhangba tudta hozni ezt a két heterogén elemet: azzal a reális életfölgóással, amely a modern életből vett rendkívüli, de épen nem hihetetlen kalandokban tükröződik, elég békésen megfér a heroikus regények mértéken túl romantikus szelleme. A *Magyar Robinson* ugyan ily módon távolabb kerül a valóságtól, mint a legtöbb

robinzonád, a meseszerű elem erősödik a kalandos rovására, de ugyanannyival közelebb jut a regényhez: cselekvénye regényszerűbb, mint amazoké. Bár ezt csak úgy éri el, hogy a robinzonádoktól az antik regény felé kanyarodik vissza, műfaji szempontból mégis nyereségnek érezzük. Az a regény művészi szempontból is, s nem szolgált rá az osztályrészéül jutott feledésre.

A *Magyar Robinson* értékét nem annyira leleményének újsága, mint inkább meséjének mozgalmassága alapozza meg — bár kora magyar regényei közül még indítékai újságával is kiválik. Változatos, fordulatos cselekvénye, amelynek hősei a komáromi születésű Újvári kapitány és inasa, egykori káplárja, Miskei, Magyarországon indul meg, Konstantinápolyban folytatódik, aztán átkerül messzebb fekvő színterekre, Algírba, Tuniszba, majd újra vissza Európába, Spanyol- és Olaszországba s Triesztben ér véget. Meséje elejétől végig különös, szokatlan kalandokból szövődik; közöttük centrális helyet egy szerelmi történet foglal el, a kapitánynak és a tuniszi hercegkisasszonynak szerelme. Ennek a kalandos, regényes történetnek alapszövedékét, amint említettem, a robinzonádok és a heroikus regények szolgáltatták, mégpedig inkább az utóbbiak, amelyeknek ismeretes indítékaiból Szekér bőven merít. De merít ezenkívül más forrásból is. Meséjének megnyitása és befejezése a *Kartigámra* támaszkodik: valamint Mészáros regényében, Szekérnél is a főhős itt az országban esik fogságba s úgy kerül külföldre, a két hősnőről pedig, akit itt is, ott is mohamedán leánynak tartottak, egyaránt kiderül, hogy magyar származású; közebe is van egy pár név és mozzanat, amely kétségtelenül a *Kartigámra* utal. Az is valószínűnek látszik, hogy a regénynek van némi élményi alapja: a kapitánynak és káplárnak nyilván voltak élő mintái, kalandos sorsú, világlátott magyar katonák, s keleti nőekkel kötött házasságuk sem lesz Szekér leleménye. Vajon ezeket a sok helyről összehordott indítékokat a regényíró a maga képzeletével formálta és szőtte össze mesévé, vagy csak belefűzte egy készen talált idegen regénybe, az nincs máig sem eldöntve — magam hajlok a felé a nézet felé, hogy a *Magyar Robin-*

son összetételében eredeti, Szekér munkája. A mese vezetésében és lokalizálásában közelebb áll a hősi regényekhez, mint a robinzonádokhoz, de, különösen a korrajzban és helyszínrajzban, inkább az Ősforrásra, az *Aethiopióra*. emlékeztetve: hőseit nem exotikus vagy keleti vidékeken, hanem a Földközi-tengeren hurcolja végig, nem vad, hanem félművelt emberek világán, nem a messze múltban, hanem a jelennel szinte érintkező közelmúltban.

A regény másik érdeme az a tudatosság, amellyel meséjét hozzá iparkodik fűzni a reális viszonyokhoz, olyanformán, de sűrűbb és erősebb szálakkal, mint a *Kartigám* tette, amely Buda visszavételekor, tehát a történelem egy határozott időpontjában indul meg. Az elhíhetésnek az a művészete, amely ebben az eljárásban nyilvánul, Szekérnél elég magas fokon áll. A cselekvényt két magyar emberhez köti, akik 1716-ban Eugén herceg seregéből török fogságba esnek és Konstantinápolyba kerülnek. Ezzel indítja meg a cselekvényt, ami két tekintetből is szerencsés lelemény. Először azért, mert a török háborúhoz, tehát valóban megtörtént, a köztudatban élő eseményekhez fűzve történetét, könnyen kelti olvasójában azt a hitet, hogy valóban megtörtént cselekvényt is fog kapni — ugyanezt az eljárást alkalmazza majd egy félszázad múlva, de igazi művészettel Jókai. De másrészt ezzel valószínűvé teszi, mint kerül két dunamenti magyar a törökök és arabok közé. Erre az elhíhetésre Szekér a mese egész folyamán nagy gondot fordít, nyilván már attól a körülménytől is ösztönözve, hogy Újváriék kalandos sorsának volt valami történeti alapja. Amilyen rendkívüliek azok a kalandok, amelyekben Újvári és bajtársa átesik, olyan buzgalommal igyekszik az író külső valószínűségüket megmenteni, így az a komáromi ember, akivel a török fővárosban találkoznak, Rákóczi kibujdosott katonája; a tuniszi dey gyermekei, akik közül a leány Újvári felesége lesz. cserélt gyermekek és magyarok — csecsemőkorukban a török ragadta el őket atyjuktól; Újvári és Miskei elszakadásuk után Velencében, a Márkus-téren találkoznak újra, ezen a nemzetközi helyen, ahol valóban nem lehet végigmenni a nélkül, hogy ne találkozzunk magyar ismerősök-

kel — és így tovább. Úgyes fogása az is, hogy a cselekvényt átszővi magyar vonatkozásokkal. Mennyivel élénkebb hatást tett így a regény a magyar olvasóra, mennyivel szorosabbnak érezte a kapcsolatot maga és a hánytvetett hősök között! Igazabbnak és érdekesebbnek tetszett a történet — s van-e fontosabb célja a regénynek, mint valószínű történettel gyönyörködtetni? Valóban a *Magyar Robinson* az első magyar regény, amely e kettős követelménynek többé-kevésbé megfelel, az első, amely ha csak mellékes vonásokban is, ad valamit a magyar érzés- és gondolatvilágból. Kora azonban nem fogadta azzal a rokonszenvennel, amely megillette volna, s ez annál föltűnőbb, mert előadása is, noha Székér nem tartozik a stílus művészei közé, a korabeli szépprózai stílushoz képest egyszerű, természetes és folyamatos, sokkal olvashatóbb, mint akár az *Etelkái*, akár a *Kartigámé*.

IRODALOM

A rémregényekről: György Lajos, *Egy fejezet a magyar regény történetéből*. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1913. 587—600. 1. — U. az, *A magyar közönség szórakoztató olvasmányai száz évvel ezelőtt*. Erdélyi Múzeum, 1937. 301—318. 1.

Pálffy Sámuelről: Heinrich Gusztáv, *Erbia és Zomilla*, Egy. Phil. Közi. 1901. 787—799. 1.

Verseghyről: Császár Elemér, *Verseghy Ferenc renyévfordításai*. Egy. Phil. Közi. 1912. 499—503. 1.

Csokonairól: Ferenczi Zoltán, *Csokonai*, 1907. 54—55. 1. — Oláh Gábor, *Csokonai*. Irodalomtört. Közi., 1928. 182—206. 1. — Horváth János, *Csokonai*, 1936. 42—44. 1.

Bessenyeiről: Beöthy id. műve, II. k. 215—350. 1. — Dorogi Ortutay Gyula, *A Tarimenes kialakulásához*. Egv. Phil. Közi. 1937. 375—378. 1.

Szekérről: Beöthy id. műve, II. 176—197. 1.

3. A TISZTA MŰFAJÚ REGÉNYEK

A második csoportba sorozzuk a kísérletezés korának azokat a regényeit, amelyek e műfaj sajátos követeléseit iparkodnak tőlük telhetőleg megvalósítani. A műfaj tisztasága önmagában még nem művészi érték; mivel azonban épen a hivatottabb íróknak van erősebb érzékük a műfaj követelményei iránt, ennek a korszaknak legértékesebb regényeit valóban ebben a csoportban találjuk, mégpedig a történeti regények között — míg az idetartozó társadalmi regényekből épen az érték legfontosabb kritériuma, az eredetiség hiányzik.

A múltban játszó, de hazug színben megjelenő modernizált lovagrománokkal és hősi regényekkel szemben a történeti regény jellemző vonása, hogy a költött vagy megtörtént cselekvényt igazi történeti keretbe és reálisan elgondolt miliőbe helyezi. Irodalmunkban ez faj, tökéletlenül és félszegen ugyan, az *Etelkával* indul meg, s a rákövetkező évtizedekben három művelőre talál, akik az ő nyomán indulnak, sőt kettő közülük az *Etelka* szerzőjét technikában is mesteréül fogadja — regényük szelleme azonban egészen más. Ez a három író Szentjóni Szabó, Kármán József és Gorove László.

Szentjóni Szabó László állt legkevésbé Dugonics hatása alatt; egyetlen regényszerű műve, *Első Mária magyar királynak élete* (1792, újabb kiadásai Szabó költői művei közt 1865, 1911), csak ösztönt vett az *Etelkától*. A regény egész terjedelmében nem maradt reánk, csak az alig egy ívnyi szöveg, amelyet belőle a kassai *Magyar Múzeum* közölt. Azt sem tudjuk, elkészült-e teljesen; ha igen, hátralévő, tetemesebb részének nyoma veszett. Sajnálatos körülmény, mert a regény még töredékes voltában is figyelemreméltó, bár alig több ígéretnél: csak az expozíciót adja s benne cselekvény helyett pusztán a kor rajzát.

Az *Első Mária*, mint minden történeti regény, három elemből alakul: a történeti keretből, amely itt gazdagon kivitt történeti háttérre fejlődik, a korrajzból és a költött cselekvényből. A cselekvény a királyné gyermekkorában játszódik, Nagy Lajos utolsó éveiben. Az Orsolya-szüzek nagyszombati kolostorában nevelkedő tizenhároméves Máriának bemutatják vőlegényét, a daliás Zsigmond királyfit. A gyermekeleány szívében egyszerre mély vonzalom ébred jegyese iránt, de annak nem nyeri meg tetszését a vézna, fejletlen, igénytelen Mária, annál inkább rajta felejt szemét jegyese barátnéján, a ragyogó szépségű, kacér Ciliói Borbálán. Itt megszakad a regény; a két fiatal leány küzdelme Zsigmondért s a koronás királyleánynak szomorú élete, ami a regény tárgya lett volna, nincs már meg.

A regény korrajza gazdag, széles alapon fölépített és nagyjából hű; mind a politikai fele, Nagy Lajos uralkodásának végső éveit, mind a társadalmi fele, a középkori kolostori élet, jellemző vonásokkal van élénk állítva. Azok a történeti események azonban, amelyek e kettős keretbe vannak foglalva, nem mindig felelnek meg a történeti igazságnak, különösen a kronológiát bontja meg Szabó. (A stájer grófleány p. o. még a viiágon sem volt, mikor Máriát eljegyezték Zsigmonddal, s Mária halálakor is csak hároméves volt; az Orsolya-rendet csak a XVI. században alapították stb.) Szabó ismerte a forrásokat — az anyagot Thuróczi XV. századi krónikájából merítette — s így tudatosan változtatott a történeti *igazságon*, de ez művészi szempontból nem nagy fogyatkozás, mert a történeti *tudatot* nem sértette — s az olvasónak nem az a fontos, mikor és hogyan folytak le az események, hanem, hogy mit tud ő róluk. Még így is sokkal erősebb Szabó történeti érzéke, mint Dugonicsé, s a történeti háttér, a cselekvény aláfestése egészen más az *Első Maridban*, mint az *Etelka* színtelen vagy hazug korrajza. Szabó egyíves töredékében több és igazibb történeti levegő van, mint Dugonics regényeiben együttvéve.

A költött cselekvény, a regény váza, kevés és szegényes, alig több, mint egyetlen helyzet, egy jelenet, de ez költői. Mint expozíció fölkelte a figyelmet a következők-

nyék iránt, s ez elég. A három szereplőt egyik legszokottabb drámai helyzetben látjuk, az úgynevezett szerelmi háromszögben: egy férfi két nő között, de az is kitetszik a töredékből, hogy Szabó lélektani alapon akarta fölépíteni az összeütközést, a bonyodalmat a szereplők jelleméből kívánta fejleszteni. Lett volna-e hozzá ereje, a ránk maradt részlet alapján nem merjük eldönteni, de az kétségtelen, hogy emberei nem Dugonics-féle bábok, van bennük lelki élet. Szabó Dugonics irányában, de mesterénél biztosabb és művészebb léptekkel haladt. Kevésbé elégít ki a töredék előadása; kissé száraz, hideg és nehézkes, inkább történetíró, mint költő stílusa. De így is stílszerűbb, mint az *Etelkái*. Szabó regénye, ha elkészül, mind értékben, mind műfajban Dugonicséi fölé emelkedett volna. így, sajnos, csak érdekes torzó.

A véletlen különös játékaként a következő történeti regény, Kármán József *Fejvesztése*, értékben is, külső mozzanatokban is nagyon közel áll az előbbihez. Két évvel utána, 1794-ben, jelent meg, szintén folyóiratban, az *Urániában* (újabb kiadásai Kármán művei közt 1843 és 1879); az alig valamivel hosszabb töredék épügy csak az exozíciót adja, mint amaz, s a folytatásáról szintén nincs hírünk. A Hunyadiak korában játszik, abban az időben, amikor Hunyadi fölmentette Nándorfehérvárat II. Mohamed ostroma alól. A szerző itt csak fölállítja a szerelmi háromszöget: Zongor, egy erőszakos főúr, és Szent-Andrási, egy vitéz levente, szereti Bobor Gáspárnak, egy jómódú köznemesnek leányát, Fruzinát, amaz hirtelen föllobbant érzékiséggel, ez tartós, mély szerelemmel. A leány szíve egészen a leventéé, ezért a főúr, hogy magáévá tehesse, el akarja rabolni, s már megteszi az előkészületeket, hogy lovagjáték ürügye alatt várába csalja. Itt a regény megszakad, s ami megmaradt belőle, a további fejleményekre nem enged következtetést vonni.

Már a regény technikája, az elbeszélés sűrű megszokottosága hosszú párbeszédekkel, mutatja, hogy Kármán igen rossz iskolába járt, Dugonicshoz; szerencsére nem tanult tőle mást, mint a külső formát, s ezt is sokkal ízlésesebben használja. Ismerte Szentjóni regénytöredékét is, és nyilván

az is bátorította. Bár a regény a cselekvényt csak a bonyodalom küszöbéig vezeti, úgy látszik, hogy a maga képzeletéből akarta szőni, s az a kevés, ami belőle elkészült, azt a hitet kelti, hogy regénye sokkal igazabb, észszerűbb és költőibb is lett volna, mint Dugonics művei, sőt költőiségben és érdekességben meghaladta volna Szabó regényét is. Szerencsésebb a tárgy választása: nem közismert történeti eseményt dolgoz föl, amely megköti az író kezét s képzeletét nem engedi szabadon teremteni, hanem a történeti milióbe költött mesét helyez; a mese gazdagabb, teltebb, romantikus, de nem szertelen s emberileg igaz. Nincs annyira lélektanilag megalapozva s a költő lelki küzdelmek helyett inkább csak eseményeket adott volna, némileg még a lovagregényekre támaszkodva, de amazoknál sokkal több ízléssel és műérzékkel vezetve a cselekvényt.

A kor rajzában is meghaladja Szabót, sőt regénye, ha elkészül, e tekintetben szinte Jósika regényeivel állott volna egy színvonalon. Meg tudja adni elbeszélésének a középkori színt és levegőt, kiérzik belőle annak szelleme. Szabó csak történeti eseményekkel és az akkori állapotok rajzával akarja jellemezni a kort, Kármán igazibb módon, hőseinek érzés- és gondolatvilágával; amaz inkább a történetíró, ő a regényíró módszerével dolgozik. Az a pár ember, aki az első jelenetekben elének lép, valódi középkori alak, különösen a nyers, erőszakos várúr; igazi rablólovag, zsarnok és féktelen, akaratát minden körülmény között érvényre juttatja, ő is, a többi is — gonoszlelkű cinkosai és derék ellenfelei — inkább típus, mint egyén, de hű a korhoz és híven tükröződik mindannyiukban a kor életnézete. Jellemző a kis töredék“ stílusa is. Művészibb, erővel teltebb, mint bárkié abban a korban, s van rajta valami ódonszerű, tudatosan archaizáló; úgy látszik, Kármán érezte, hogy előadásával, nyelvével is kifejezésre kell juttatni a történet régies karakterét.

Irodalmunknak nagy kára, hogy a regény töredékül marad. Ha befejezi Kármán a *Fejveszteséget*, s az olyan lett volna, amilyenek indult, akkor a magyar történeti regény életét negyven évvel előbbre vihetnők s történetét nem Jósikával, hanem Kármánnal kezdetnők.

A harmadik regény, amelyet ebbe a csoportba soroztam, *A jegyesek Carthagóban* (1807), érték szerint nem volna méltó, hogy az előbbi kettővel együtt említették, de idevonja egyfelől az, hogy szerzője, *Gorove László** Dugonicsnak leghívebb tanítványa, másfelől, hogy színleg igazi történeti regény. Hőse Scipio Maior, a nagy római hadvezér; cselekvénye Új-Karthagóban játszik, a 209. év tavaszán, midőn Scipio a várost elfoglalta és Magóval, Hannibal öccsével, a döntő küzdelmet vívta; tárgya Scipio szerelme a város urának gyönyörű húga iránt. Már ez a mese, amelyet a szerző lélektani alapon törekszik fölépíteni, gyanút ébreszt a regény megbízhatósága iránt, mert a történelem nem tud arról, hogy Scipio megszeretett egy ellenséges leányt, azt minden áron nejevé akarta tenni, de végül, mikor meggyőződött arról, hogy az mást szeret, nagylelkűen lemondott a szerencsés vetélytársa javára. Ha meg a regény mélyére tekintünk, akkor kiderül, hogy két legfontosabb eleme, a történeti és a lélektani egyaránt csinált, hazug. Nemcsak vázlatos korrajza teljesen légből kapott, hanem még a történeti események is a képzelet szülöttei, s a regény semmivel sem történetibb, mint a hősi, heroikus regények: a történeti szín rajta csak könnyen lepattogó máz. Ép ilyen meddő a szerző lélekrajzoló törekvése. Szeretné hősei tetteit lelkük alkotából származtatni, ez azonban pusztá szándék marad; valójában a legkezdetlegesebb fogásokkal dolgozik, durva intrikákkal, naiv, képtelen fordulatokkal, váratlan lelki átalakulásokkal, amelyek éppen azt teszik tönkre, ami megadná a mesének az értéket: a lélektani megokolást.

Ezt az érzelgős anyagot a szerző egészen Dugonics mintájára öntötte formába. Több „darab“-ra van osztva, ezek még kisebb „cikkelyekére, s még a cikkelyek címei is le vannak nyomtatva a darabok élén, akárcsak Dugonics regényeiben. Az elbeszélés majdnem teljesen a személyek párbeszédeiben pörög le, épúgy, sőt még fokozottabb mértékben, mint mesterénél. A regénynek így nem marad más érdeme, mint az eredetiség; büszkélkedik is vele a szerző, rányomtatja műve címlapjára és ismételten emlegeti. De a regény nem is eredeti! Noha forrására nem tudok rámutatni, egészen bizonyos, hogy valamilyen külföldi munkának, még-

pedig nyilván iskolai drámának pusztá átírása regénnyé, legfőképpen, de az is kétes, a szerelmi mozzanat új, azt forrásában a barátság pótolhatta. Erre a forrásra vall sok minden: a tárgy, a történeti keret, a naiv intrikák, a ríktől túlzások a személyek rajzában, amelyek sajátosan az iskolai dráma világából valók, továbbá a tragikusan megalapozott bonyodalom erőszakos elsimítása, hogy elkerülje a véres katasztrófát, amely elől az iskolai drámák rendszerint kitértek; ilyen áruló vonás még a mohón előtérbe tolatkodó moralizáló tendencia, végül az, hogy a regény legmérévebb, legnehezebb drámai szerkezetet mutatja: teljesen megvalósítja az úgynevezett hármasság egységét, s az egységes cselekvény egy helyen s egy nap alatt folyik le. Hogy ezt a képzeletet gúzsba kötő drámai kompozíciót válassza regény számára az író, mégpedig minden kényszer nélkül, s vele szerencsésen megbirkózzék ez a fiatal, 21 éves, fogyatékos műveltségű, gyakorlatlan íróember — az lehetetlen. Nem, Gorove még regénye megalkotásában is hű tanítványa Dugonicsnak; valamint az az *Arany pereceket* egy német drámából, akként gyúrta ő át egy latin iskolai drámából magyar regénnyé a *Jegyeseket*. Ilyen eredetű regény nincs több irodalmunkban — adjuk meg neki ezt a nagyon is kétes értékű elismerést!

Társadalmi regényeink ebben a korban mind az angol eredetű családi regény hajtásai. A terminus nem kifejező és egyáltalán nem sejteti azt a nagy jelentőséget, amelyre a modern regény életében ez az egyszerű és szürke, de igaz és életrevaló változat szert tett. Richardson regényei óta így nevezik azokat a regényeket, melyeknek cselekvénye az életnek kisszerűbb viszonyai között, egy-két család világában pörög le — innen a név — és szemben a romantikus regényekkel, amelyek csillogó környezetrajzzal és érdekesítő mozzanatokkal akarnak hatni, inkább a reális viszonyokat rajzolják és hőseik lelki életébe világítanak be. Jellemvonásuk a külső és belső valóságosság, éppen ezért mintegy kenyelfutói a mai realista regényeknek. A magyar regény fejlődése szempontjából igen fontos lett volna, ha ez a valószínű regénytípus jobb alkotásaival utat talál hozzánk, de ez nem történt meg. A magyar közönség a két század for-

dulóján még nem volt elég érett rá — a maga naívságában és elmaradottságában még mindig a kalandos regényeken kapott — s így íróink nem szívesen fordultak ehhez a fajhoz, annál kevésbé, mert maguknak sem volt elég finom érzékük, hogy a benne rejlő mélyebb értékeket fölismerték volna.

Mindössze öt regényt vonhatunk ebbe a körbe, s ezek is majd mind más irodalmi irányokkal is érintkeznek. A családi és szentimentális regény határán áll B ö l ö n i Sámuelnek *Mária vagy a nemes gondolkodású paraszt leány* című regénye (1791, újra 1794) és a *Kassándra*-fordító B á r ó t z i S á n d o r-nak öregkori, már halála után megjelent regénye, az *Amália története* (1810). Mind a kettő pusztán fordítás, s már ezért sem jelentenek igazi értéket. Amannak eredetije angol — s ez szokatlan irodalmunkban — emezé német, de egyformán vizenyős, érzelgős históriák lapos moralizálással, akárcsak a későbbi német ifjúsági írónak, Hoffmann Ferencnek, akaratlanul is álmorált hirdető, unalmas elbeszélései. A mellett a reális fölfogásból erősen kilengenek a szentimentális és a romantikus felé, úgyhogy inkább csak beállításukkal, mint szellemükkel tartoznak a családi regények közé. A harmadik, egy ismeretlen írónak *Miklós sógor* című regénye (1802) némileg elhajlik tőlük: harmonikusabb és szellemben modernebb. Tárnya egy férfi küzdelme szerelméért a leány makacskodó anyjával. Jól elbeszél, talpraesett história, de bonyodalma sokkal ösztövérebb, mintsem igazi regényszámba mehetne. Ismertetője szerint sokkal jobb, mintsem eredeti lehetne, — ki is derült róla, hogy Müller János Gottwerth német írónak az elbeszélését (*Vetter Niklas*, 1799) gyúrta át a magyar szerző, de oly ügyesen, hogy semmi idegen szín nem maradt rajta.

Más szabású, mint az eddig tárgyaltak, s közelebb áll a modern regény ideáljához a hátralévő két családi regényünk, *Külneki Gilméta és Aranypataki György*, meg *Gr. Kaczaifalvi László avagy a természetes ember*. Szerzőjük Versegly Ferenc, s mindkettő 1808-ban jelent meg (az utóbbi újra 1911). Amannak váza az a bizonyos régi történet, amely mindig új marad, bármennyit kop-

tadják a regényírók — akkor regényben meg épen újszerű volt. A hősnőt szülei szíve ellenére férjhez kényszerítik, s boldogtalan lesz. Szerelmese külföldön szórakozásokban, új szerelmekben, munkában keres feledést és gyógyulást — hiába. Mikor megférfiasodva, lélekben átalakulva, mint egész ember visszatér, kedvesét mély bánatban, egészen megtörve találja. A régi láng újra föllobog szívében, s egymáséi lesznek. A *Természetes ember* cselekvénye részben ugyanezt a helyzetet veszi alapul, de a megoldás más. A két szerelmes, a Rousseau elvei alapján nevelt romlatlan, természetes fiú és a raffinait, elkapott leány, itt nem érti meg egymást, s a leány máshoz megy nőül. Mikor Indiában újra összehozza a sorsuk, az asszony is heves szerelemre gyullad az ifjú iránt, de az kiszakítja magát az ölelő karokból és elrohan, hogy bűnbe ne essék. Majd a vadonban egy gyönyörű, naiv, de áldott lelkű pária-leánnyal találkozik, s mivel föltalálja benne a régen keresett női eszményt, nem törődve a világ balítéletével, nőül veszi.

Az utóbbi regény megindítása sajátos: egy filozófus hajlamú főúr a természet szerinti életre neveli fiát és távol tartja tőle a művelt társaság formáit; ez, valamint az exotikus környezet rajza ad némi érdeket neki, az előbbi regény azonban ma már sablonos és unalmas. Egyáltalán e regényeknek, különösen a *Külneki Gilmétanak*, jelentősége nem esztétikai, hanem fejlődéstörténeti. Ezek az első nagyobb terjedelmű elbeszélő művek irodalmunkban, amelyek: az igazi regény minden műfaji követelését megvalósítják: összefüggő, szerves eseménysorozatot vezetnek elénk, a bonyolalmat a személyek jelleméből fejlesztik, a cselekvényt határozott vonásokkal rajzolt környezetbe helyezik, úgyhogy a regény a valóság illúzióját kelti. Ezeket a regényeket megilleti a társadalmi és a lélektani jelző, ezek már valódi modern regények.

Úgy látszik, mintha megtaláltuk volna, amit eddig hiába kerestünk, az igazi magyar regény forrásvidékét. Sajnos, ez a hitünk téves. Versegly e két műve ugyan magyar nyelvű regény, hőseik, környezetük magyar, de nem eredeti magyar regények, magyar színezetük csak máz, s mind a kettő német forrásra vezethető vissza, a *Természetes*

ember Lafontaine Ágost *Der natürliche Menschere*, a másik Isabelle de Montolieu francia regényíróőnek Friederike Helene Ungertől németre fordított (1799) *Karoline von Lichtfeldjére*. Nem pusztá fordítás egyik sem, hanem őntudatos átdolgozás, s a *Külneki Gilméta* inkább csak vezető fonalul használja a német regény meséjét, de mégsem eredetiek, csak magyáritások: az idegen cselekvényt magyar földre, magyar viszonyok közé helyezik s hőseiket magyar köntösbe öltöztetik.

Ma, egy század távolából, ezt már tisztán látjuk; de vajon a maguk kora, mely nem tudott a regények átdolgozott voltáról, mint igazi modern regényeket, mint a magyar regény eredeti hajtásait ünnepelte-e? Nem, ez a siker nem lett osztályrészük, és számbavehető hatást nem tettek korukra. Az olvasóközönség zöme, amelynek lelki színvonalá nem ért túl a rémregényeken, nem találta elég mulatságosaknak, mert nem foglalkoztatták kellően szertelenre hajló képzeletét, a nagyobb műveltségűeket pedig bántotta a regények művészietlen előadása. Verseghy mint elbeszélő épen nem modern, még kora színvonalán sem áll; regényeiben a párbeszédök lassan perdülnek, a leíró részletek hosszadalmasak, az elbeszélés menete vontatott, hangja ósdi, színtelen és száraz.

Verseghy regényeinek műfaji jelentőségét mindez nem csökkenti, bennük kell látnunk első társadalmi és lélektani regényeinket. Ez a megállapítás azonban csak halvány visszfénye a dicsőségnek. Igazi dicsőség akkor járt volna ki Verseghynek, ha megoldja e nagy feladatot, ha eredeti és művészi regényeket írt volna. A magyar regény megszületésének időpontja még nem érkezett el, a magyar szellem még nem volt elég gazdag.

IRODALOM

*Sz. Szabó*ról szól Gálos Rezső Sz. Szabó költeményeinek 1911-i kiadása előtt olvasható életrajzában, 57—69. 1.

*Kármán*ról: Pintér Jenő, *Kármán József*, Békefi-Emlékkönyv (1912), 369—370. 1.

*Bölnir*ől és *Bárótzir*ől: Beöthy id. műve II. k. 104—105. 1. és 63—64. 1.

*Verseghy*ről: Császár Elemér, *Verseghy Ferenc élete és művei*. 1903. 283—305. 1. — György Lajos, *Verseghy Ferenc Természetes emberének forrása*. Irodalomtörténet, 1912. 53—60. 1. — Doboczi Pál, *Verseghy Külneki Gilmétájának forrása*. Egy. Phil. Közi. 1912. 65—67. 1.

4. A SZENTIMENTÁLIS REGÉNYEK

A XVIII. század második felében, alig egy-két évtizeddel azelőtt, hogy nálunk a regény Dugonicscsal fejlődésének új korszakába lépett, külföldön a regényirodalomban egy újabb hullámgyűrű indult meg, az eddigieknél méreteiben nagyobb, hatásában mélyebb. Ez az új hullám, új irány a szentimentalizmus. Vagy egy félszázadra a kor uralkodó irányává lett, rányomta bélyegét az irodalom minden ágára, és nagy forrongást, évtizedekre kiható mozgalmat keltett nálunk is. Franciaországból indult hódító útjára, de nem pusztán a gall szellem keltette életre, része van benne az angolnak is. Láttuk, hogy a XVIII. század első felében mind a két népfajnál kialakult a modern regény, a franciáknál inkább romantikus, az angoloknál inkább realiztikus szellemben. Ez a két irány csakhamar kapcsolatba lépett egymással: az angol szellem átkelt a csatornán, megtermékenyítette a franciát, s az angol családi regény hatása alatt a század közepén Franciaországban is kifejlődik a társadalmi regény. Ez az eredmény Rousseau János Jakab nevéhez fűződik; az ő *Julie ou la Nouvelle Héloïse* című regénye — megjelent 1761-ben — az első francia regény az angolok modorában, de egyszersmind megindítója az új irodalmi iránynak, a szentimentalizmusnak.

Bár az egész mozgalom kiindulópontja Rousseau regénye, a szentimentalizmust nem ő teremtette meg. Nem egy ember szívéből fakadt, hanem általán az emberi szívből. A század sivár politikai viszonyai, a zsarnok uralom a maga erőszakos hatalmi eszközeivel megbénította az emberek akaratát, tetterejét és szinte belekényszerítette őket az érzelmek kultuszába, ami végül az érzelmi élet beteges túltengésévé, érzelgősséggé fajult. Ez a szentimentalizmus, mint a kor jellemző vonása, csakhamar behatolt az irodalomba,

nem Rousseau-val először — maga a szó is angol eredetű — de az ő *Nouvelle Héloïse-e* aknáta ki teljes mértékben. Regényének tárgya ugyanaz, mint Richardson *Clarissájáé*, a kötelesség gátolta szerelem, s tőle vette a regény sajátos formáját, a szentimentális regényekben mindvégig uralkodó levél- és naplóalakot, amely kitűnően illik épen a szentimentális hangulatú regényekhez. Íme a nyilvánvaló kettős kapcsolat Rousseau és angol előzői között. A regény meséje, amely mintául szolgált minden követőjének, a magyaroknak is, pár sorban a következő: Saint Preux, egy ábrándos, forradalmi hajlamú plebejus, szereti egy előkelő család leányát, Júliát. A fiatal leány is heves szerelemre gyullad iránta s egy önfeledt pillanatban, naiv ártatlanságában szinte öntudatlanul, odaadja magát neki. Júlia gógós, balítéletektől megromlott fejű atyja azonban közéjük lép, nem akarja megengedni, hogy leánya egy szegénysorsú plebejusnak legyen a neje, s a gazdag, öregedő Wolmarhoz erőlteti. Júlia gyötrelmes kínokat áll ki, végre enged, kötelességérzete azonban visszatartja minden ballépéstől, s a rákényszerített, de becsült férj oldalán női méltóságát megőrizve él, még akkor is, mikor Saint Preux hozzájuk költözik. S midőn kora sírba száll, férj és kedves együtt könnyezi meg kedves halottját.

Nem ez az egyszerű, főbb vonásaiban nem is újszerű mese magyarázza azt a nagy forradalmat, melyet a regény az irodalomban támasztott. Hatása és jelentősége azokban a mozzanatokban gyökerezik, amelyeket Rousseau mint újakat vitt az irodalomba — s azok innen kezdve a szentimentális regényeknek állandó jellemző vonásai. A legfontosabb a szív jogának hangoztatása. A XVIII. század hideg, ünneptélyes klasszicizmusa az emberi, egyszerű, de mély érzelmeket nem juttatta igazi szerephez: hideg affektált, keresett volt benne minden, az érzelmi élet is. A forradalmi Rousseau a *Nouvelle Héloïse-ban* föltárta az emberi szív mélyét, ahol forrtak, lázongtak az érzelmeik, s a bókoló, illedelmes, formáknak hódoló bábok helyett igazi, szenvedélyektől hevített és vezetett embereket rajzolt.

A másik mozzanat az előbbiből sarjad. Ezeknek a mélyen érző, indulatoktól hajtott embereknek akaratereje

nem áll arányban érzelmi világuk fejlettségével. Nemes lelkek, de gyöngék, ingatagok; arra, hogy szembeszálljanak az akadályokkal, amelyek az életben csakúgy eléjük tolnak, mint a regényekben, s velük megküzdve, boldogságukat kivívják: sem bátorságuk, sem erejük. A szerelem szenvedélyétől hevítve ugyan megkísérlik harcra kelni a társadalom konvenciói ellen, de erő híján áldozatul esnek a társadalom kegyetlen törvényeinek és a maguk túlságos érzékenységének. Beteges érzelgők, egész lényük maga a szerelem, — minden szentimentális regényben ennek a szerencsétlen szenvedélynek a tragikuma szolgáltatja a cselekvény főindítékát, maga a mese nem való egyébre, mint arra, hogy anyagot szolgáltatson a szerelem hatalmának és szenvedéseinek festésére.

A jellemekkel kapcsolatos a szentimentális regényeknek harmadik vonása, hatásuknak harmadik tényezője: sajátos hangulatuk. Csupa fájdalomból és keserűségből van ez a világ összeszerkesztve — ez a pesszimiztikus világfölfogás szűrődik le a cselek vényből; a társadalom jelen formái közt az egyénnek, ha érzései kiemelik a közből, el kell pusztulnia, mert nem tud beleilleszkedni korlátai közé. A regény hőseinek élete így folytonos csalódás és szenvedés, s mivel lelkük érzékenyebb, mint a többi emberé, minden csapást, minden bánatot kétszeresen érznek. A sok szenvedés, az átlagos emberinél mélyebb és erősebb fájdalom hangos panaszokban tör ki, siránkozás tölti ki a regény vázát, s a bennük uralkodó hangulat, amelytől az egész irány a nevét vette, az érzelgősség, a szentimentalizmus. Ezeknek a szerencsétlen szenvedőknek fáj minden. Sebükre nem találván orvosságot, a természet ölébe menekülnek, mint az üldözött szarvas. Enyhítő balzsamcseppet olt sem találnak, de az irodalom szerencséjére az írók így fölfedezik a természetet, és Rousseau nyomán megindul a természetfestés. Amit az irodalom hívei évezredek óta nem élveztek, egymásután tárulnak föl az olvasó előtt a nagy finomsággal festett, művészi érzékkel átlelkesített tájképek. A természeti szépségek fölfedezése és föltárása Rousseau-nak és az ő nyomán járói szentimentális regényeknek negyedik jellemvonása.

A *Nouvelle Héloïse-t* rögtön megjelenése után nagy lelkesedéssel fogadta az íróvilág, külföldön nem kevésbé, mint hazájában; egész iskolája támadt, s a franciák, németek, olaszok között seregszámra akadtak utánczóik, akik az ő szellemében írtak szentimentális regényeket. Rousseau világirodalmi hatását azonban nehéz pontosan megmérni, mert összeolvadt vele, egy másik, tőle földézett s vele párhuzamosan működő tényező munkája. Ez a tényező Goethe fiatalkori regénye, a *Leiden des jungen Werthers* (1774). Rousseau irodalmi jelentőségének legigazibb bizonyossága éppen az, hogy egy olyan hatalmas és eredeti tehetség, mint Goethe, a német költői szellem legnagyobb hősza, önként hatása alá adta magát: *Wertherét* a *Julie* mintájára és annak szellemében írta. A német és a francia szentimentalizmus e két reprezentatív alkotásának hatása csakhamar összeolvadt, s abban a diadalútban, amelyen ez az új költői irányzat Európa minden részébe eljutott, egyaránt része volt mind a két regénynek.

A magyar irodalom már igen korán, a század hetvenes éveiben belekapcsolódott a nyugati szentimentális irányba, ide eleinte csak lírai darabok és kisebb elbeszélések által. Maga a szentimentális regény is aránylag korán jutott el hozzánk, egy évvel az *Etelka* megjelenése előtt, 1787-ben. Ez volt az első világirodalmi hullám, amely szinte nyomban áttért regényirodalmunkra. Ennek a jelenségnek a magyarázatát egyfelől az adja, hogy a politikai és korviszonyok hazánkban megegyeztek a külföldiekkel, s így a kedélyek fogékonyak voltak a szentimentalizmusra, a talaj elő volt készítve a szentimentális regények befogadására, másfelől az, hogy fejlettebb ízlésű költőink kapcsolódtak bele a szentimentális irányba, olyan írók, akik műveltségüknél és tudományuknál fogva jobban fölismerték az idők szellemét.

Ez a kettős ok két értékes következménnyel járt. Az előbbinek eredménye szentimentális regényirodalmunk viszonylagos fejlettsége. Másfél évtized távolából — körülbelül ennyi időre terjed a szentimentalizmus ez első korszaka — vagy tíz nagyobb elbeszélést és regényt vonhatunk e körbe, s e műveknek majd a harmada eredeti, pusztán fordítás is csak vagy a fele. Annak meg, hogy hivatott

íróink állottak a költői irány szolgálatába, az volt a természetes következménye, hogy ez irány termékei általán magasabb színvonalon állanak, mint a más irányban működő regényírók alkotásai, s a kísérletezés korszakában, Dugonics és Fáy között, a magyar regény a szentimentalizmus terén hozta a legszebb virágokat. De még az előbbieknél is értékesebb jellemvonása e kor szentimentális regényirodalmának, hogy legnagyobb részt nem értéktelen, a véletlentől íróink kezébe juttatott külföldi munkákban találtak forrást vagy mintát, hanem a költői szellem érett, kiforrott terméseiben vagy épen a magunk szentimentális irodalmának első jelentősebb alkotásaiban. így e körben is találunk, mint a történeti regényeknél, bizonyos hagyományt: az újabb regények hozzákapcsolódnak a régiekhez, ami a fejlődésnek alapföltétele.

A magyar szentimentális regény élete fordításokkal kezdődött, s első termékei abból a forrongásból, sőt lázból fakadt, amelyet Goethe *Werthere* a művelt világba» keltett. A Goethe remekétől fölvert nemzetközi hullám eleinte nem magát a nagyértékű mintaképet, hanem gyöngé utánszájait hozta magával. Elsőnek egy, a maga idejében népszerű, de igazi érték híján szűkölködő érzélgős regényt, Miller J. M.-nek *Siegwartj*át, ültették át ketten is: Kazinczy *Szegvári* címmel megmagyarosította, Barczafalvi Szabó Dávid *Szigvárt klastromi története* cím alatt szolgálai hűséggel lefordította. Kazinczy még kéziratban tűzbe vetette munkáját, Szabó 1787-ben kinyomatta a magáét, s *Sizgybrtja*. az első nyomtatásban megjelent szentimentális regény. Ez az egyetlen érdeme a szertelen szóújításai miatt méltán rosszhírű munkának.

Kazinczy, alighogy elvégezte Szegváriját, egy új német szentimentális regényt vett munkába, de még most sem a *Wertheri*, hanem egy másik élettelen utánszájat, Kaysernek *Adolfs Briefe* című művét. 1789-ben közre is bocsátotta *Bácsmegyeynek összeszedett levelei* cím alatt. (Másodszer, gyökeresen átdolgozva *Bácsmegyeinek gyötrelmei* címmel 1814-ben, harmadszor 1878-ban.) A *Bácsmegyey* nem egyszerű fordítás, hanem az eredetijénél értékesebb átdolgozás. Kazinczy a német regény cselekvényét megtartotta, de át-

vitte hazánk földjére, magyar viszonyok közé s pontosan helyhez és időhöz kötötte. Ezáltal a színtelen, határozatlan eredeti plasztikus, reális, magyar munkává vált. Jelentősége a magyar regény életében igen nagy: a mi szerény, kicsinyes viszonyaink között olyanféle szerepet játszott, mint a *Werther* Németországban. Példányait szétkapkodták, szerzőjét prózában és versben ünnepelték, s a szentimentalizmus, amely időközben más csatornákon át is eljutott hozzánk, a kor uralkodó szellemi áramlatává lett. Bármennyire elő volt készítve a szentimentalizmus számára a talaj közviszonyainkban — s ennek a kedvező talajnak köszönte épen páratlan sikerét a regény — abban, hogy olyan általánossá lett, döntő szerepe volt a *Bácsmegyeynek*. Kazinczy a kor lelkéből merítette s azt élesztette vele.

Maga Kazinczy az utánzatoktól csakhamar fölemelkedett a mintaképig s 1790-ben elkezdte a *Werthert* magyarba átültetni. Nagy gonddal dolgozott fordításán, de csakhamar abbahagyta, s a kis töredék mindeddig kiadatlan.

Később fordított szentimentális regényeinknek nincs jelentőségük, mert időközben napvilágot látott egy eredeti szentimentális elbeszélés, egy kis regény, amely nemcsak minden addigi szépprózai termék fölé emelkedve a régi magyar irodalom legbecsesebb szépprózai műve, hanem a szentimentális irodalomnak mindmáig a legkiválóbb magyar hajtása, az első elbeszélésünk, amely nem vesztett frissességéből, úgyhogy a mai olvasónak még nagyobb gyönyörűséget okoz, mint a XVIII. századnak. Ez a munka a *Fanni hagyományai*, s szerzője a korán elhunyt Kármán József. Nyomatásban először Kármán folyóirata, az *Uránia* közölte 1794-ben, s azóta ismételtelen lenyomatták.

A *Fanni* tárgya rendkívül egyszerű; egy mondatba foglalva: egy fiatal leány gyászos hervadása. Terjedelme csekély, bonyodalma egyszerű: alig lehet regénynek nevezni, s közelebb áll a .aoyellához. Gselekvényét is bele lehet pár szóba szorítani. Fanni, a hősnő, rideg atyja és szívtelen mostohája körében szeretet nélkül nő föl. Egy mulatságon megismerkedik egy hozzá minden tekintetben méltó fiatalemberrel, s a két nemes, mélyérzésű lélek megszereti egymást forró, emésztő szerelemmel. Egyesülésük-

nek nem áll útjában más, mint a leány atyja, aki az egyéb-
Iteht kívánatos összeköttetéshez nem adja beleegyezését,
mert a leány nem kérdezte meg az ő akaratát. Az ifjút
eltiltja házától s ezzel megtöri leánya szívét. Fanni nem is
gondol ellenszegülésre, megadja magát sorsának, s el-
rágalmazva a világtól, amely őt nem értette meg, szenvedé-
lyébe belebetegszik. Testi-lelki kínjai megörlik gyöngye
szervezetét, napról-napra jobban sorvad a sír felé, s ked-
vese már csak halálos ágyához érkezhetik, hogy megéde-
sítse utolsó perceit.

Ez az érzelmes, szomorú történet nemcsak egyszerű,
hanem valóságos is, annyira, hogy az irodalomtörténet
hosszú ideig megtörtént valóságnak tartotta. Általános volt
a hit, hogy Fanni élt mint egy nemesi ház szelíd gyermeke,
T—ai József meg — így hívják a kis regény férfinőjét —
maga Kármán József, kettejüket gyöngéd szerelem fűzte
össze, s a *Fanni hagyományai* valóságos napló, a szegény
leánynak saját följegyzései, Kármán utóbb legfőlegbb át-
simította. Erre a véleményre maga a költő adott alkalmat.
A *Fanni* ugyanis Kármán folyóiratában névtelenül jelent
meg, s nem költött, hanem való történet igényével lépett
föl. A bevezető sorok szerint a szerkesztőhöz egy idegen,
magát megnevezni nem akaró úr küldte, az elbeszélés férfi-
hőse, s nem mint a maga munkáját, hanem mint valóságos
naplót és leveleket, Fanni „hagyományát“. Ez a hangulat-
keltő bevezetés persze csak ügyes fogás — igen jól ismer-
jük s épen a szentimentális regényekből, amelyek Rousseau-
tól Eötvösig mind efféle fogással akarták nagyobb hiteles-
ség látszatát kelteni. Rousseau csak kiadójaként szerepel a
levelezésnek, Goethe szintén, s a *Werther* első kiadásának
címlapján meg sem nevezte magát. Ugyanezt tette Kármán,
de több eredménnyel, mert neki valóban sikerült irodal-
munk atyamesterét, Toldy Ferencet, megtévesztenie. Nem
szorul bizonyításra, hogy a *Fanni hagyományai* nem való-
ságos napló, annyira ellentmond e nézetnek egész tartalma
hangja, s még elgondolni is bajos, hogy valaki naplója
számára, legrejtettebb gondolataiként — Goethe szavait
másolja le! A munka egyes részei ugyanis, amint majd
látjuk, a *Werther* szövegeit adják magyarul. S különben

is olyan stílusművészettel van írva, hogy nem írhatta egy egyszerű falusi leány, nem főként abban a korban; ezt más nem írhatta, mint a kor legjelesebb stilisztája, Kármán.

Annak a későbbben fölvetődött nézetnek sincs alapja, amely e kis regényben ha nem is valóságot, legalább élményi elemeket keresett, Kármán valóságos, átélt szerelmének emlékét, s előbb Kármán kedvesében, Markovics grófnéban, később egy ismeretlen fiatal leányban vélte fölfödödni a mű sugallóját. Az előbbi nézet egészen tarthatatlan. Markovics grófnét, egy délszláv kalandor mozgalmas életű nejét, valóban szerelmi viszony csatolta Kármánhoz, de a grófné inkább ellenképe, mint mintája volt Fanninak, s a köztük szövődött érzéki, perzselő, viszonzott szerelem még arra sem volt alkalmas, hogy e viszonyból színeket vegyen a költő Fanni néma, szomorú szerelmének rajzához. Hogy volt-e Kármánnak Fannija, akihez nemes, eszményi szerelemmel vonzódott, s akinek bús sorsa és szelíd képe kis regénye megírásakor előtte lebegett, azt nem tudjuk; nem lehetetlen, de amennyire Kármán életét ismerjük, nem is valószínű.

A költőt művére nem egy élő leány sugallta, hanem egy nyomtatott könyv — a *Werther*. A *Fanni hagyományainak*, meséje ugyanis nem az életből van merítve, nem új, sőt nem is sajátosan magyar, hanem egyik hajtása a külföldi szentimentális regényirodalomnak. Fölismerszenek rajta azok a vonások, amelyek Rousseau óta a szentimentális regényeket jellemzik, de a *Fanni* nem közvetlenül a *Nouvelle Héloïse-ből*, hanem a *Wertherből* sarjadt. Cselekvényét Goethe regényének hatása alatt alkotta meg Kármán, egyes fordulatokat, sőt egész részleteket is átvett mintájából, különösen a hangulat- és érzelemfestő szólamokat. A magyar regény kétségkívül beletartozik a wertheriádok sorozatába, de azért nem másolata vagy szolgálai utánzása német mintaképének. Egészen más a mese váza és a személyek sorsa is. A legmélyebre ható két eltérés, amelyek biztosítják a mű eredetiségét: Kármán megcseréli a két hős szerepét és egész sorát teremti az új alakoknak. Goethénél, épúgy mint Rousseau-nál, a főhős a férfi, Kármánnál a leány. Ez igen szerencsés és — bár van több

külföldi szentimentális regény, amelyben a női hősnek nagyobb szerepe volt, mint a *Werther* Lottejának — eredeti gondolat. Jelentősége az, hogy a *Fanni*, mint a szentimentális regények általán, a gyöngéd idegzetnek az erős érzelem okozta pusztulását rajzolja, erre pedig alkalmasabb az érzelmeinek élő nő, mint a férfi, mert az, ha érzelmei elnyomják akaratát, kisszerűvé, férfiatlanná válik.

A másik nagy változtatás, hogy Kármán egészen új környezetbe helyezte hősét. Fanni egész házanépe, atyja, mostohája, barátnői Kármán leleménye. Különösen fontos az apa szerepe, ez teszi az alapjában véve nemzetközi történetet magyaros szelleművé. Hogy a szerelmesek közé akadályok tornyosulnak, az minden szentimentális regénynek, sőt minden regénynek legszokottabb bonyodalma. A külföldi szentimentális regényekben azonban társadalmi ellentétek, születés, rang, vagyon okozta különbségek választják el a szülő és a gyermek fölfogását, a *Fanni hagyományai*ban egy sajátos magyar vonás, az apa zsarnok természete. Nálunk a XVIII. században a házasságot a szülők tervezték, a leányt meg sem hallgatták, attól szerelmet sem az apa, sem a kérő nem követeltek. Amint Bessenyei panasolja: „legnagyobb boldogtalansága asszonyi nemeteknek abban áll, hogy ifjúságtoknak a házasságra szabad választás nem adatik“. Ilyen tipikus XVIII. századi magyar Fanni atyja: a nőtől nem szerelmet kíván, hanem serény kezet és jókedvet, engedelmességet és alázatosságot. Fölháborodásának, leánya iránti kegyetlenségének egyetlen oka, hogy az nem várta meg az ő rendelkezését s a maga érzelmeit követte. Ez az alak egészen magyar, s az ő merev ragaszkodása vélt jogához, ellentmondást nem tűró akarat: Fanni tragikus sorsának kulcsa. Nem érti meg gyöngéd, érzéssel telt leányát: csoda-e, ha az belepusztul az összeközösbe?

A *Fanni* igazi értéke a megalkotás és az ábrázolás művészetében határozódik. Művészi a szerkezete a maga egyszerűségében és áttekinthetőségében, művészettel használja a napló-alakot s elkerüli e forma veszedelmeit. Földadata nehezebb volt, mint Goethéé, aki hősében önmagát rajzolhatta: Kármánnak egy fiatal leány lelkivilágát kellett

föltárnia s magának a leánynak szavaival. Hogy mennyire be tudott itt illeszkedni ebbe a lelkivilágba, s mennyire eltalálta azt a módot, amint egy fiatal, naiv leány-lélek kifejezi magát, az mutatja, hogy Fannit egy félszázadnál tovább élő személynek tartották s a kis regényt egy fiatal leány-szív bizalmas vallomásának. Művészi a kis regény előadása is. Itt-ott vét a helyes magyarság ellen, de a maga egészében magyaros és természetes, gyöngéd és választékos s oly művészi, hogy párját hiába keressük nemcsak az őt megelőző századok szépprózai irodalmában, de még utódai között is vagy egy félszázadig. Beöthy Zsolt érzelemfestő részleteit dicséri: finomságuk a XVIII. századi pasztellekre emlékezteti. Époly bájosak természetfestő részletei is. Sokat tanult és sokat vett át a *Wertherhől*, de Goethe regénye is, amint Schmidt Erik megállapította, épen természetfestő részleteiben köszön legtöbbit a *Nouvelle Héloïse-nak*. Kármán finoman kivitt, enyhe tónusú tájképei a természet-érzéknek jóformán első művészi nyilvánulásai XVIII. századi irodalmunkban, s értéküket emeli, hogy nem önmagukért vannak, hanem hangulatkeltésre, a hősnő érzelmi állapotainak a hasonlóság vagy ellentét útján való föltüntetésére.

A kis regény legnagyobb érdeme mégis a lelki rajz biztossága és finomsága. Az események, amelyekből az elbeszélés meséje szövődik, kevésbbé fontosak; nem keltenek különös érdeket, egyszerűek, szinte sablonosak, arra szolgálnak, hogy a költőnek alkalmat nyújtsanak hőse lelki-állapotának elemzésére. így van ez minden szentimentális regényben, s a hatás, a regény értéke attól függ, mennyire sikerült ez az elemzés, milyen igazsággal tudja az író a vergődő lelket bemutatni. A *Werther*, bár cselekvényre nézve szegényebb, mint a *Nouvelle Héloïse*, s főhőse betegesebb jellem, mint Saint Preux, nagyobb hatást tett, mint Rousseau regénye, mert lelki rajza részletesebb, finomabb. Kármán, épúgy mint Goethe, egy alakra összpontosítja erejét, a többit elnagyolja. Ezt az egyet azonban, a naiv, finomlelkű, érzékeny Fannit, minden oldalról, az élet változatos viszonyai között bemutatja, s így alkalma nyílik lelkivilágának beható, a részletekig menő elemzésére.

A vonások egy része kölcsönzött, Werther lelkéből került Fanniéba, de Kármán olyan ügyesen alkalmazta a gyöngé nőre a beteglelkű férfi érzelmeit, s olyan biztos lélektani ismeretet árult el a lelki rajz kiegészítésében, hogy képe nem toldott-foldott mozaik, hanem művészi freskó.

A regény egészében is befejezett, harmonikus műalkotás. Vannak fogyatkozásai: meséje sovány, iérfihőse halvány, elmosódott alak, részleteiben több az átvétel, mint amennyit ma megengedünk, s ezek, kivált az eredetiségnek kisebb foka, érdemét csökkentik. De így is marad elég. elsősorban a lelki rajz finomsága. Idő multával minden megváltozik: szokások, erkölcsök, világnézetek, de az emberi lélek ugyanaz marad, főként érzelmi fele. Aki ezt, mint Kármán, biztos kézzel, híven és szépen bemutatta, az nemcsak a maga korának dolgozott, hanem az utókorának is. Etelkák és Kartigámok sohasem voltak és sohasem lesznek, de Fannik voltak és lesznek is mindig. S ameddig ez a típus ki nem vész, addig nem avul el a *Fanni hagyományai* sem.

Milyen hatást tett a kis regény a maga korának olvasóira, arról megbízható híreink nincsenek, de Kazinczy egyik leveléből annyit kiolvashatunk, hogy Kármánnak, jórészt írói munkássága alapján, volt némi tekintélye a közönség előtt. író társaira azonban épen a Fannija által! hatott, s akadt két költőnk, nem is jelentéktelen, tehetségtelen írók, akik mintaképükül vették s irányát folytatták. Az egyik, P é t e r i T a k á t s J ó z s e f. Ezirányú munkájához, az *Ágnes történetéhez*, nyilván Kármán kis regényéből merítette az ösztönt: bonyodalma emlékeztet annak meséjére, hangulata is rokon, de egy árnyalattal sötétebb, s tragikus megoldása zordonabb. A két évvel a *Fanni* után, 1796-ban, megjelent munka a magyar szentimentalizmusnak nem méltatlí terméke, de nem regény, hanem verses novella s így érdeklődésünk körén kívül esik.

Még erősebben megérezte Kármán hatását V i t k o v i c s M i h á l y, ez a szerb származású, de magyar érzésű írónk, Kazinczy hű barátja. Annyira megszerette a *Fanni hagyományait*, hogy lefordította szerbre, s 1816-ban *Spornen Gilice (Milica emlékezete)* címmel kiadta mint Milicának

föltárnia s magának a leánynak szavaival. Hogy mennyire be tudott itt illeszkedni ebbe a lelkivilágba, s mennyire találta azt a módot, amint egy fiatal, naiv leány-lélek kifejezi magát, az mutatja, hogy Fannit egy félszázadnál tovább élő személynek tartották s a kis regényt egy fiatal leány-szív bizalmas vallomásának. Művészi a kis regény előadása is. Itt-ott vét a helyes magyarság ellen, de a maga egészében magyaros és természetes, gyöngéd és választékos s oly művészi, hogy párját hiába keressük nemcsak az őt megelőző századok szépprózai irodalmában, de még utódai között is vagy egy félszázadig. Beöthy Zsolt érzelmfestő részleteit dicséri: finomságuk a XVIII. századi pasztellekre emlékezteti. Époly bájosak természetfestő részletei is. Sokat tanult és sokat vett át a *Wertherből*, de Goethe regénye is, amint Schmidt Erik megállapította, épen természetfestő részleteiben köszön legtöbbit a *Nouvelle Héloïse-nak*. Kármán finoman kivitt, enyhe tónusú tájképei a természet-érzéknek jóformán első művészi nyilvánulásai XVIII. századi irodalmunkban, s értéküket emeli, hogy nem önmagukért vannak, hanem hangulatkeltésre, a hősnő érzelmi állapotainak a hasonlóság vagy ellentét útján való föltüntetésére.

A kis regény legnagyobb érdeme mégis a lelki rajz biztossága és finomsága. Az események, amelyekből az elbeszélés meséje szövődik, kevésbé fontosak; nem keltenek különös érdeket, egyszerűek, szinte sablonosak, arra szolgálnak, hogy a költőnek alkalmat nyújtsanak *hőse lelki-állapotának elemzésére. így van ez minden szentimentális regényben, s a hatás, a regény értéke attól függ, mennyire sikerült ez az elemzés, milyen igazsággal tudja az író a vergődő lelket bemutatni. A *Werther*, bár cselekvényre nézve szegényebb, mint a *Nouvelle Héloïse*, s főhőse betegesebb jellem, mint Saint Preux, nagyobb hatást tett, mint Rousseau regénye, mert lelki rajza részletesebb, finomabb. Kármán, épúgy mint Goethe, egy alakra összpontosítja erejét, a többit elnagyolja. Ezt az egyet azonban, a naiv, finomlelkű, érzékeny Fannit, minden oldalról, az élet változatos viszonyai között bemutatja, s így alkalma nyílik lelkivilágának beható, a részletekig menő elemzésére.

A vonások egy része kölcsönzött, Werther lelkéből került Fanniéba, de Kármán olyan ügyesen alkalmazta a gyöngé nőre a beteglelkű férfi érzelmeit, s olyan biztos lélektani ismeretet árult el a lelki rajz kiegészítésében, hogy képe nem toldott-foldott mozaik, hanem művészi freskó.

A regény egészében is befejezett, harmonikus műalkotás. Vannak fogyatkozásai: meséje sovány, írfihőse halvány, elmosódott alak, részleteiben több az átvétel, mint amennyit ma megengedünk, s ezek, kivált az eredetiségnek kisebb foka, érdemét csökkentik. De így is marad elég. elsősorban a lelki rajz finomsága. Idő multával minden megváltozik: szokások, erkölcsök, világnézetek, de az emberi lélek ugyanaz marad, főként érzelmi fele. Aki ezt, mint Kármán, biztos kézzel, híven és szépen bemutatta, az nemcsak a maga korának dolgozott, hanem az utókorának is. Etelkák és Kartigámok sohasem voltak és sohasem lesznek, de Fannik voltak és lesznek is mindig. S ameddig ez a típus ki nem vész, addig nem avul el a *Fanni hagyományai* sem.

Milyen hatást tett a kis regény a maga korának olvasóira, arról megbízható híreink nincsenek, de Kazinczy egyik leveléből annyit kiolvashatunk, hogy Kármánnak, jórészt írói munkássága alapján, volt némi tekintélye a közönség előtt. Írotársaira azonban épen a *Fannija* által hatott, s akadt két költőnk, nem is jelentéktelen, tehetségtelen írók, akik mintaképükül vették s irányát folytatták. Az egyik, P é t e r i T a k á t s J ó z s e f. Ezirányú munkájához, az *Ágnes történetéhez*, nyilván Kármán kis regényéből merítette az ösztönt: bonyodalma emlékeztet annak meséjére, hangulata is rokon, de egy árnyalattal sötétebb, s tragikus megoldása zordonabb. A két évvel a *Fanni* után, 1796-ban, megjelent munka a magyar szentimentalizmusnak nem méltatlí terméke, de nem regény, hanem verses novella s így érdeklődésünk körén kívül esik.

Még erősebben megérezte Kármán hatását V i t k o v í c M i h á l y, ez a szerb származású, de magyar érzésű írónk, Kazinczy hű barátja. Annnyira megszerette a *Fanni hagyományait*, hogy lefordította szerbre, s 1816-ban *Spornen Milice (Milica emlékezete)* címmel kiadta mint Milicának

eredeti írásait — arról, hogy a munka fordítás, egy szóval sem emlékeztén meg! Van azonban Vitkovicsnak egy fiatalkori, még a XIX. század legelső éveiben írt eredeti magyar munkája is, amely Kármán hatása alatt keletkezett s ezzel belekapcsolódik a magyar szentimentális regény történetébe. Ezt az ifjúkori kísérletét később, mikor érett korában műveit közrebocsátotta, nem vette föl közéjük, így évtizedeken keresztül lappangott, mígnem műveinek kiadója, Szvorényi József, *A költő regénye* cím alatt 1879-ben lenyomatta.

A száz lapnál terjedelmesebb regényszerű munka cselekvénye nem sokkal bonyodalmasabb, mint a *Fanni hagyományaié*. Vidényi, egri jogász, tanulmányai végeztével megszereti B—th Lidit s úgy látja, hogy a fiatal leány is szerelemre gyulladt iránta. Boldogságát azonban megzavarja a gazdag Abonyi, aki Lidinek udvarolni kezd. Már-már kétségbeesik, de minden jóra fordul: Lidi elutasítja Abonyit, s visszakívánja őt, aki már bújában a *Fanni hagyományait* forgatta. Nyugodt szívvel távozik Pestre törvénygyakorlatra, majd hivatalos kiküldetésben délvidékre, de mire visszatér, nagy megdöbbenéssel hallja, hogy Lidijét időközben arra kényszerítették, hogy egy Diószegi nevű földbirtokoshoz menjen nőül. Fájdalmát nem enyhíti Lidi levélkéje sem, hogy még mindig szereti — annál égetőbb veszteségének érzete. Ennyi az egész. Sem a tárgy, sem az előadás nem vall művészre; az életben számtalanszor ismétlődő história van benne köznapi nyelven, a kor divatos, érzélgő és áradozó hangján előadva, igazi költőiség nélkül, mintha az élet pusztá másolata volna.

Az is. Ez a történet elejétől végig valóság, a főbb események mind lejátszódtak, s magának az írónak életében, még a nevek sem költöztek. A szerencsétlen hősszerelmes maga Vitkovics, a műveiben használt írói nevén szerepeltetve, kedvese, Bernáth Lidi, valóban ideálja, titkos arája volt, s az epizód szerepek megtestesítői, sőt még a statiszták is mind előttünk név szerint ismert élő alakok. Vitkovics a maga szerelmi regényét örökítette meg minden mozzanatával együtt. Sőt a levelek is magukon viselik, egytől-egyig, a valóság bélyegét. Valóban elküldött leve-

lek-e, nem tudjuk bizonyítani, noha a címzettekre rá lehet ismerni, de olyan közvetlenek, annyira tele vannak bizalmas, kicsinyes közlésekkel, s a Vitkovicstól írtak annyira megegyeznek hangban, fölfogásban, tárgyalásmódban az ő többi missilis levelével — s annyira prózaiak, hogy nem tudjuk magunktól elúzni a valóságukba vetett hitet. Vitkovicsnak nem kellett egyebet tenni, mint visszakérni barátaitól a maga leveleit, időrendbe szedni őket, a hozzáírtakat közējük iktatni, a fölösleges részeket kitörölni, egy-két apró levélkével megpótolni, s készen volt a regény. Ez volt azonban egyúttal a veszte is a regénynek. Mivel az élet*mégis csak szürkébb, prózaiabb, mint a képzelet alkotta költői világ, a *Költő regénye* is, amely nem eszményíti a valóságot, hanem azon nyersen adja: szürke és prózai. A mesénél bizonyára értékesebb eleme a korabeli magyar élet rajza, a vidéki nemesi kúriáknak és a fővárosi jurista világnak a levelekből kirajzolódó képe.

Vitkovics regénye mindamellettt páratlan jelenség még a költészet egyetemes történetében is: ilyen őszinte költői mű nincs több a világirodalomban; nincs más munka, amely — mint Vitkovicsé — mindent, alakokat, eseményeket, lelki mozgalmakat, jóformán alakítás nélkül vett volna át a valóságból. Érdekességét fokozza, hogy ez a mű, a képzelhető legeredetibb alkotás, külső hatás alatt, egy másik mű utánzataként keletkezett.

Van azonban mégis egy munka, mely ebben a tekintetben közel áll Vitkovicséhoz, s amelyet egyébként is a külső és belső kapcsolatok egész sora fűz össze vele. Ez Kisfaludy Sándor-nak, a *Himfy* költőjének, hosszabb elbeszélése, egész kis regénye, *Két szerető szívnek története*. Vitkovics regényével egy időben, a két század fordulóján keletkezett, hosszú ideig szintén kéziratban lappangott s csak jóval a költő halála után, 1871-ben jelent meg (másodszor 1892). Levélregény ez is, meséje még egyszerűbb, bonyodalma jóformán nincs is. A rajnamenti háborúban a franciák ellen küzdő Bodorfy Imre 1798 őszén levelet ír Mezödy Lizának. Bevallja iránta érzett szerelmét, amelyet még magával vitt otthonából, és megkérdi, tudná-e őt szeretni. A levél elkallódik, s Bodorfy azt a hírt veszi, hogy

szerelmese más férfival jár jegyben. A félreértés utóbb kiderül, a leány némi biztató sugárt küld a szerelmes ifjúnak, s mind sűrűbb levelezésbe bocsátkozva vele, lassanként bevallja ő is, hogy már régen szereti Imrét, de nem bízott benne, mert könnyelmű, csélcsap embernek tartotta. Viselkedése azonban meggyőzte őt szilárd, férfias jelleméről s alig várja, hogy mint jegyesét ölelhesse. Imrét kötelessége egyideig a seregnél tartja, részt vesz több ütközetben, s noha utolsó levele is a táborból kelt, bátran következtethetjük, hogy a közeljövő egyesíteni fogja a két szívet. Ez azonban csak következtetés, mert a 26 levélből álló gyűjtemény — a férfi 14-et, a leány 12-t írt — befejezetlen, 1799 június közepén¹ megszakad a levelezés, s a regény csonka maradt.

Ez a regény tartalma, más nem történik benne. Nemcsak esemény nincs benne több, de még lelki fejlődés sem. Amint meggyőződünk arról, hogy Imre és Liza szeretik egymást — körülbelül az elbeszélés első harmada végén — onnan kezdve még érzelmi hullámzást se látunk. Föltűnő a cselek vénynek ez a szegénysége; nem regény, de még nagyobb elbeszélés is alig van a világirodalomban, amelyben ilyen kevés anyag volna mesévé kerekítve. A *Fanni hagyományai*ban is kevés történik, de mégis összehasonlíthatatlanul több, s azonkívül ott a hősnő hatalmas lelki rázkódásokon megy keresztül, úgyhogy a külső történet szegénységét pótolja a gazdag belső élet rajza. Ez a szegényesség ugyanarra az okra vezethető vissza, mint Vitkovics regényeinek prózaisága: Kisfaludy regénye is a valóság talajában gyökerezik, a költő életének 1798/99-i eseményeiben, s nem egyéb, mint szerelmének, Szegedy Rózával való összeemelegedésének, kissé eszményített története, egy prózai *Himfy szerelme*; időrendben a két *Himfy*, a *Kesergő* és a *Boldog* közé illeszkedve, azokról az eseményekről számol be, amelyek Kisfaludy csalódása és házassága között folytak le. Ennek pontosan megfelel a levelek dátuma is: a levelezés 1798 végén indul meg, akkor, amikor a költő a *Kesergő szerelem* utolsó verseit írta, s 1799 közepén szakad meg, amikor mint boldog vőlegény hazatért. A regény minden mozzanatát biztosan hozzá tudjuk

fűzni a valósághoz, mert a költő jegyzetei között fennmaradt a regény kulcsa, azaz egy jegyzék, amelyben az elbeszélés költött hely- és személynevei mellé kitette a valódiakat.

A kis regény a következő alcímet viseli: „eredeti levelekben a múlt francia háborúból“. Mivel a költő és Szegedy Róza ezidétt valóban leveleztek egymással, az elbeszélést egyideig valóságos levelek gyűjteményének, kettejük közös munkájának tartották. Az valószínű, hogy Kisfaludy levélregénye megalkotásánál fölhasználta levelezésüket s a nagyműveltségű, kissé fellengős és tudákos Róza leveleiben talált elég értékesíthető anyagot, de a maguk egészében mégis műlevelek ezek. így szerelmesek nem leveleznek egymással: az eseményeket elnyomják az elmélkedések, az érzelmek rajza azok elemzésévé fajul. Ez a XVIII. század bölcselkedő, analitikus gavallérjainak, s nem a harcok viharában élő magyar nemesnek stílusa.

Bár a regény minden fordulata a valóságon, a költőtől átélt eseményeken alapszik, kidolgozásában hatottak reá francia és német írók. Amazok közül Rousseau; a *Nouvelle Héloïse-t* Kisfaludy igen jól ismerte és szerette, s regényében ismételtlen említi is. Tőle vette az ösztönt arra, hogy szerelmi viszonyának fordulatait levélregény formájában varázsolja költészetté, s egész fölfogásával belekapcsolódott a francia regénybe. Onnan került a magyar regénybe a természetnek rajongássá fokozódó csodálata és a szenvedélyesnek az érzelmessel való sajátos vegyítése, ami a szív túlságos kultuszára vezet. A német irodalomból legnagyobb hatással egy ma már elfelejtett regény volt reá, Bouterwecknek *Graf Donamarja*, amely hőstét annyira rokonhelyzetbe hozza Kisfaludyéval, hogy a magyar regény technikája is sokat köszön neki. Ebből a regényből, de a német széppróza egyéb termékeiből is, nagy számmal vett át filozófiai gondolatokat, erkölcsi elmélkedéseket, lélektani fejtegetéseket, útszéli, laikus bölcselkedést, amint az a XVIII. század második felében divatozott. Minden változtatás nélkül, de ügyes kézzel szötte ezeket bele regényébe, úgyhogy nem rínak ki belőle, de bizonyítékot szolgáltatnak a levelek valóságá ellen: azt csak nem lehet fölteni,

hogy a szerelmes Kisfaludy kedvesének írva, a vidéki kereskedősegédek mintájára, szerelmi levelezőként használja Bouterwecknek s a többi német írónak művét — s hozzá táborban, sátor alatt, vagy az ellenség támadásának előestéjén.

Ez a többrendbeli hatás és kölcsönzés csökkenti némileg a mű eredetiségét, bár átvételei nem érintik a lényegét, s ami bennük és a magyar levélregény cselekvényében közös, az megvolt a költő életében is, kifejthette volna onnan akkor is, ha nem állanak előtte Rousseau és Bouterweck munkái. Mégis a *Graf Donamar* nemcsak mintája volt a fölépítésben, hanem a *Nouvelle Héloïse*-zal együtt forrása is a színező vonásokban.

Toldy „regényirodalmunk díszének“ tartotta az elbeszélést. Joggal, ha a történeti fejlődésbe illesztjük. Kármán Fannijával együtt első termékei az eredeti magyar elbeszéléseknek. A *Két szerető szív történetének* szerkezete kerek, nincs erkölcsi célzata, amely eltértené a figyelmet a szívélet festésétől, a hadiélmények rajza változatos, a közbeszótt ifjúkori események érdekesek, nyelve könnyed és kifejező. Értéke azért mégis csak viszonylagos. Legnagyobb fogyatkozását, a mese soványságát, már említettem. Ehhez járul a jellemzés fogyatékosága, a szerelmi ömlengések egyhangúsága, az érzelemfestés bágyadtsága. Az irodalomtörténetet egyrészt erős élményi alapja miatt érdekli, másrészt mint egy nagy európai szellemi áramlatnak, Rousseau-Goethe szentimentalizmusának a *Fanni hagyományai* mellett legjellemzőbb tolmácsa. Kár, hogy csonkán maradt s nem jelent meg nyomtatásban. A maga kora méltányolta volna; szerzőjének nagy népszerűsége a XIX. század elején megkedveltette volna a közönséggel s talán az írók sorából is vonzott volna egyet-kettőt követésre.

Eredeti szentimentális regényeink sorozata a XIX. század első éveiben jóidőre lezárult. A szentimentalizmus ugyan nem hallgatott el, s ennek az irodalmi irányzatnak mind kedvelt tárgyai, mind sajátos hangulata később is fölbukkan elbeszéléseinkben, sőt még a harmincas évek elejéről is vannak a *Werther* hangulatát tolmácsoló novelláink — Szalay László, *Alphonse levelei* (1832), Bajza

József, *Ottília* (1833) — de maga a műfaj mintha elvesztette volna életerejét s csak majd négyévtizedes pihenő után Eötvös *Karhausijával* ébredt új életre. Szomorú jelenség ez a korai kimerülés, mert szentimentális regényünk, még a XVIII. századi alakjában is, alkalmas lett volna arra, hogy kifejlődjék belőle a magyar regény termőfaja. Valamint a franciáknál a *Nouvelle Héloïse*, a németeknél a *Werther* az első szentimentális s egyszersmind az első igazi regény is, akként nálunk is, akár a *Fanni hagyományai*, akár Kisfaludy Sándor levélregénye megindíhatta volna a fejlődést. Ez nem történt meg. Irányuk nem talált folytatóra, elapadt, mint a regénynek, a rémregényeken kívül, minden változata. Maga a *Fanni hagyományai* pedig, bármilyen becses is, műfajilag a regény és novella mezsgyéjén állva, nem tarthat teljes joggal számot a regény nevére.

IRODALOM

Kazinczyról és B. Szabóról: Császár Elemér, *A német költészet hatása a magyarra*, 1913. 43—45. 1.

A Bácsmegyeyről: Heinrich Gusztáv az 1878-i kiadás bevezetésében, 3—50. 1.

Kármánról: Gyulai Pál a *Fanni* Olcsó könyvtári kiadásának bevezetésében (1875, azóta többször) 4—6. 1. — Werner Adolf, *Goethe és Kármán*, 1890. 26 1. — Beöthy Zsolt az ú. n. *Képes irodalomtörténet* I. kötetében (1896, III. kiadás, 1906) 730—733. 1. — Szabó Ferenc, *A Fanny hagyományai*, 1904. 80 1.

Vitkovicsről: Kosztolányi Zoltán, *Vitkovics Mihály*, 1901. 46—48. 1.

Kisfaludyról: Werner Adolf, *Kisfaludy Sándor levélregénye*. Egy. Phil. Közl. II. pótkötet (1890), 221—274. 1. — Angyal Dávid, *Kisfaludy Sándor élete*. Kisfaludy Minden munkái VIII. k. (1893) 727—728. 1. — Császár Elemér, *Kisfaludy Sándor*, 1910. 90—94. 1.

5. A NOVELLA A KORSZAK EREDMÉNYEI

Az 1808-ik év, amikor Verseggy regényei és Szekér robinzonádja megjelentek, határkö e korszak regényirodalmában. E regények megjelenése után a kísérletezés korának végéig, 1832-ig, egyetlen számbavehető magyar regény nem jelent meg. Ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a kéteseredetű és határozottan selejtes munkákat, amelyekről mint rémregényekről a romantikus regények között emlékeztem meg, akkor a magyar regény életének ezt a negyedszázadát teljesen üresnek találjuk. A korszaknak gazdagon kivirágzott első fele (1788—1808) után ez a második fél (1809—1831) teljesen meddő, a fejlődés minden téren megakad, sőt a regény terén minden komoly tevékenység megszűnik.

A regényirodalom e meddőségéért némi kárpótlást nyújt a regényhez legjobban simuló műfajnak, a novellának gazdagsága, 1818-tól kezdve, mikor Fáy András *Különös testamentumával* megjelent irodalmunkban az első igazi rövid novella, 1832-ig vagy 250 magyar novella látott napvilágot, s ez annál inkább méltó a figyelemre, mert addig a rövid prózai novella irodalmunkban pusztán fordítások által volt képviselve. Neve sem volt még nálunk ebben az időben. Nyájas históriácskák, hasznosan mulattató darabok, elme-futtatások, elmés nyájasságok, szívreható apró románok, előbeszellesek s ezekhez hasonló más címzések figyelmeztették az olvasót arra, hogy az illető könyv nem román, hanem kisebb történeteket tartalmazó gyűjtemény. Tollforgatóink ezen a téren próbára sem tették önállóságukat. Még az anekdota is — pedig akkor is anekdotázott a magyar — nevével együtt idegenből származott hozzánk

K ó n y i János-nak (*A mindenkor nevető Democritus*, 1782) és And rád S á mue l-nek (*Elmés és mulatságos rövid anekdoták*, 1789—90) abban a nevezetes két gyűjteményében, amely e népszerű kis műfaj első irodalmi jelentkezéseit őrzi a későbbi terebélyes fejlődésben. Az eredeti elbeszélő művek között csak kettő van, mégpedig aránylag korai időpontból, a század elejéről, amelyek némi kapcsolatot tartanak a novellával: G a a l G y ö r g y-nek hat füzetben megjelent vállalata. *A tudós palóc*, 1803—1804-ből és *Kolomposi Szarvas Gergely*, amelyet az előbbi sikerétől ösztönözve V e r s e g h y F e r e n c 1804—1805-ben, szintén füzetekben, közrebocsátott. (Csak két része jelent meg, a harmadik kéziratban maradt.)

Mind a két gyűjtemény tréfás rajzok foglalata, apró, mulatságos élmények a fővárosi életből, levelek alakjában. *A tudós palóc*, a bécsi Richter *Briefe eines Eipeldauers* című művének nyilvánvaló hatása alatt írja leveleit, frissen, közvetlenül, éreztetve történetkéinek átéltségét — Gaal ki tudja használni a levélforma előnyeit; a *Kolomposi Szarvas Gergely* erősebb keretbe, a hős életrajzába van szorítva, viszont szerzőjének nincs elég érzéke a levélforma művészi követelményei iránt s nincs szerkesztő ereje: a mesét minduntalan beletoldott prózai és verses elbeszélések, elmélkedések és tudományos fejtegetések szakítják meg. Nincs érdem híján egyik sem. A mellett, hogy mind a kettő eredeti, Gaal elbeszélései jóízűek, rajzai mulatságosak, évődései, csipkelődései kedvesek, Versegghy művében pedig, noha sem a főcselekvény, sem a beleiktatott epizódok nem keltenek nagyobb érdeket, a fejtegető részek meg épen untatok, van egypár jó típus, különösen a főhős, nem egészen méltatlan párja Pontyinak, a nótáriusnak és Mokányinak. A két munka előadása is kiváló a víg nemben, főként a *Tudós palócé*. Humor ugyan, amit találni véltek, nincs bennük, de gazdagon buzog szerzőjük komikai ere — Versegghy csak helyenként, Gaalé majd mindenütt — tele vannak hintve mulattató fordulatokkal, sikerült tréfákkal, csattanó élcekkel, sziporkázó ötletekkel, előadásuk közvetlen, élénk, természetes. Valóban kár, hogy ez a faj, amely mintha XVI. századi népkönyveink modern hajtása volna.

de azok durvasága, alszerűsége nélkül, nem talált a múlt század első negyedében folytatókra,“ s nem tudott gyökeret verni. Ha divatba jön, könnyen kiemelkedhetett volna belőle a magyar komikus regény, amely így a komoly regény után is csak jóval később tudott kifejlődni.

A novellisztikus elem, amely Verseghynél tisztábban, Gaalnál nagyobb művészettel jelentkezett, vagy másfél évtizedre megint eltűnt költészetünkéből. Önállóan, elbeszélés alakjában, említettük, csak 1818-ban találkozunk vele — a műfaj nagyarányú föllendülése a húszas évek elejére esik s az akkor meginduló almanachoknak és folyóiratoknak köszönhető, amelyek megnyitották hasábjait a novellák előtt, lehetővé téve a magyar elbeszélő tehetségek kibontakozását. A föllendülés kezdőpontja az 1821-ik esztendő: akkor indult meg a Tudományos Gyűjtemény szépirodalmi melléklete, s annak az évnék végére jelent meg Kisfaludy * Károly 1822-i *Aurorája*. Az ily módon elszaporodott novellák kívül maradnak tárgyalásunk körén: eltérő műfajuknál fogva nem kapcsolódnak bele a magyar regény fejlődésébe. De egy szempontból mégis fontosak. Elbeszélőink, akik az eddigi magyar regényirodalomban nem találtak követendő mintákat, az ilyen rövidebb léleketű alkotások írása által elsajátították az elbeszélő stílust és technikát: megtanultak természetes és mégis választékos nyelven elbeszélni — amit előzőik, Verseghy és társai nem tudtak, s még Kármán is, a korszak legművésze stilisztája, csak a szentimentális novella előadását találta el. Nem a véletlen műve, hogy a harmincas években föltűnő regényíróink nagyobb része előzőleg novellákon gyakorolta be magát az írás mesterségébe, így Fáy, Gaal József, Vajda Péter — s éppen azért válhattak belőlük regényírók, mert előzőleg ügyes novellairók voltak. Ez fejlődéstörténeti jelentősége a húszas évek gazdag novellairodalmának.

A korszak harmadfélszáz novellája közül kiemelek egyet, mert reászolgált, hogy hozzákapcsoljuk regényirodalmunkhoz. Kisfaludy Károly *Tihámér* című komoly novellája ez (először az 1825-iki *Aurorában*, azóta ismételtlen a költő műveinek kiadásában). Nagyobb terjedelmű elbeszélés, hosszabb a *Fanni hagyományainal* is.

Nagy Lajos korában játszik, s cselekvénye majdnem egészen Olaszországban pörög le. Az előtérben három személy áll: egy magyar lovag, Tihamér, egy olasz zsoldban álló német kalandor, Werner, és szerelmük közös tárgya, egy hárfásleány, Róza, a megbélyegzett Zách-család sarja. A mese váza a két vetélytárs küzdelme a leányért; bár a derék magyar vitéz kiszabadítja a feslett zsoldos kezéből és ellenfelét elüzi, mégsem lesznek egymáséi: Tihamér elesik, s Róza apácafátyolt ölt. A két férfihős alakjának körvonalait Teleki József gróf egy történeti rajzában (*I. Lajos nápolyi hadviselése*) találta Kisfaludy; onnan, valamint Feszler Ignác németnyelvű magyar történetéből vette az anyagot a történeti kerethez és a milió rajzához, de forrásaiból csak annyit merített, amennyit költői eredetiségének kockáztatása nélkül, történeti munkákból átvethetett. A cselekvény megalkotása, a hősök jellemének kiformálása és Róza alakja, a költő műve. A kivitelben nem volt határozott mintaképe — Gyulai Pál tévesen utal az olasz Manzoni híres regényére, a *Promessi sposira* — de szellemben közel áll Kármán *Fejvesztéséhez*. Nem volt a mintaképe ez, csak egy körből kerültek ki: az újabb német lovagregények hívták mindkettőt életre. De Kisfaludy, úgy látszik, ismerte a német romantikának nemesebb hajtásait is. Amim és Brentano novelláit: erre vall az elbeszélés korának megválasztása, a milió rajza, a személyek típusai s a mese indítékai. Kisfaludy képzelete inkább a sokat használt elemek kombinációjában volt munkás, mint kieszelésükben.

A novella e kapcsolatok ellenére is eredeti s nemcsak Kisfaludynak legkiválóbb komoly novellája, hanem ebben a műfajban \$z egész kornak, a *Fanni hagyományaitól* Jósikáig terjedő időszaknak legjelesebb alkotása. Minden tekintetben kiemelkedik társai közül, de épen azokban a mozzanatokban, amelyekben magasan följük kerül, marad el az újabb kor jelesebb novelláitól. Olyan kétarcú Januskép, amely egészen mást mutat, ha a múltból tekintjük, mint ha a későbbi korszakokból pillantunk vissza reá. Kítűnően választotta meg azt a kort, amelybe cselekvényét helyezi, a XIV. század derekát: a magyar

romantikának legszínesebb háttérül valóban Nagy Lajos kora és olaszországi hadjáratai szolgálnak — tanú rá Arany János, akinek romantikus eposza, a *Toldi szerelme*, egypár mozzanatban érintkezik is a *Tihamér*-ral. Ezt a kort vázlatosan, határozott vonásokkal, történeti tudatunknak megfelelően rajzolja, túlzások és anachronizmusok nélkül, úgy, mint Kármán a *Fejvesztésben*. Kisfaludy kordépe mozgalmasabb, de még mindig halvány. Azonban így is a *Tihamér* az első magyar szépprózai alkotás, amelyben igazi történeti levegő van, bár ez a levegő kissé ritka. A mese romantikus voltában is valószerű, az események fölkeltik a figyelmet, még a váratlan fordulatok sem sértik a valószínűséget, s a novella egészében érdekes. A költő biztos kézben tartja a szálakat és ügyesen bonyolítja: nem naiv dilettáns, hanem tudatos művész. Csakhogy a mese részleteiben kevés az újság, a lelemény, s a novella ügyesen fölépített alkotmányát megtörtönte a sok henye szereplő és fölösleges mozzanat, a befejezése pedig elcsúszott, költőileg nincs megalapozva. A jellemrajzban nem követ el szembeötlőbb hibát: legtöbb alakja észszerű és igaz, tetteik kulcsa lelkiéletük, de kevés bennük a nemzeti vonás, s nem élő emberek, csak a romantika jól ismert típusai — még a legtöbb egyéni szín Rózán és Wernerén van. Általában azonban Kisfaludy jellemrajza szinte vetekszik Jósikáéval, s ha annak színes jellegei mögött az övéi elmaradnak is, kárpótlásul nagyobb a realitásuk. Prózája nem mérkőzhetik Kármánéval, hidegebb s nem oly közvetlen, de egyszerűségében kellemes» s nem nélkülözi az eleganciát. Nekünk ugyan helyenként nehézkes és ósdi, de ez a kor hibája: abban a korban prózánk még fejletlen volt — simább előadást egy írónknál sem találhatunk.

Ma már a *Tihamér* nem igazi érték, de ha nem szakítjuk ki talajából: száz év előtti szépprózánknak egyik legbecesebb terméke. Művészi értékben nem mérkőzhetik a *Fanni hagyományaival*, terjedelemben jóval elmarad Dugonicsék művei mögött, de emezek fölött toronyként emelkedik ki esztétikai értékével, Kármán kis regényénél még nagyobb méretű. Egyszerűbb szövése, átlátszóbb

bonyodalma, mintsem regénynek nevezhetnők, de az átlagos novelláknál nagyobb szabású, közeledik az igazi regényhez, áthidalja, mint a *Fanni hagyományai* is, a két rokonfaj között. Van jelentősége a magyar regény fejlődésében is. Ha íróink tovább haladnak a Kisfaludy jelölte úton, a *Tihamériól* könnyen fölemelkedhetek volna az igazi regényhez — az *Abafiig* már nem kellett volna nagy lépés. Kis híja, hogy maga Kisfaludy meg nem tette. Élete végén, 1829-ben, egy nagy tervet forgatott elméjében: *Várna* cím alatt kétkötetes történeti regényt akart írni. Maga is* érezte tervezett műve fejlődéstörténeti jelentőségét s azt írta róla: „Új tünemény lesz nálunk“ — nyilván arra célzott, hogy megteremti vele az igazi magyar történeti regényt. A gondolat a költő korai halála miatt nem ért tétté, s a novella továbbfejlődése a kezdő fokon megakadt: Kisfaludynak a víg novella terén egész sereg követője támadt, de a történeti novella terén nem találkozott megértő tanítványa — még kevésbé olyan, aki föl tudta volna emelni a történeti regény szintjére.

*

Mielőtt tovább haladnánk az elbeszélésben és átlépnők azt a hatalmas mérföldjelzőt, amely az új korszak élén áll, vessünk egy rövid összefoglaló pillantást a *Tihamérral* lezárt kor regényirodalmára abból a szempontból, amely bennünket legjobban érdekel: milyen szerepet játszott, milyen fejlettséget ért el ebben a félszázadban, 1788 és 1832 között, a magyar regény, s vajon e kor regényírói törekvései közelebb juttatták-e megszületéséhez az igazi regényt.

Korszakunkra a megelőző nagyon keveset hagyott örökségül: egypár, nem sok, jobbára ósdi, elavult regényt. Az 1788 előtti regényirodalmunk termékeinek a fejlődés szempontjából semmi jelentőségük sem volt; nemcsak belső értékük hiányzott, s ami ennek alapja, az eredetiség, de még figyelemre legméltóbb alkotásai is vagy sorvadófélben lévő irodalmi irányok termékei voltak, s így teljesen alkalmatlanok új fejlődés megindítására, vagy épen egy kihalt, végképen lezárt iránynak voltak századokkal megkésztett hajtásai. Közülük az új korszak íróvilágára termékenyítő

hatással csak az egyik, a *Kartigám* volt, de az is csak egy regényre, a *Magyar Robinsonra*, s arra is nagyon kis mértékben.

Regényirodalmunk tehát 1788 után nem támaszkodott a régre, irodalmi hagyomány híján magának kellett utat törnie. Ezt az úttörő munkát azonban nem a maga erejével végezte, hanem továbbra is a külföldi regényirodalomba kapcsolódott bele, annak alkotásait fordította vagy szorosán követte törekvéseit. Az utánzás épúgy jellemvonása e kor regényirodalmának, mint korábban volt, de egészen más az utánzás mértéke, és más az ízlés, amellyel íróink mintáikat választják. Utolérve korukat, mind sűrűbben fordulnak az újabb irányok természetéhez, megszólaltatják a modern regény legfrissebb, legértékesebb irányait és alkotásait, s a nyugati irodalmak nagyhatású regényei alig egy-két évtizednyi fázis-eltolódással megérkeztek irodalmunkba. S míg azelőtt az idegen szellemi termékek meghonosításának egyetlen formája a másolás, a fordítás volt — az utánzásnak legszélsőbb határalakja — most a fordításon kívül élnek íróink az utánzásnak nagyobb szellemi munkát követelő formáival, az átdolgozással és a kontaminációval, több regény indítékainak összeolvasztásával. Sőt lassanként föltűnnek olyan magyar regényírók is, akik a külföldi eredetiből vesznek ugyan át anyagot, de azt összeolvasztva a maguk költői leleményével, szabadon formálják, vagy az idegen munkát épen csak mintául használják. Ez már művészi eljárás, az ilyen regényeket megilleti az eredeti jelző — s még inkább azokat, amelyek csak szellemben kapcsolódnak valamely újabb irányzathoz és a közkeletű indítékokat határozott minta nélkül, költőjük képzeletével forrasztják egységes mesévé. Az utánzás szerepe ezekben a regényekben már szinte jelentéktelen, s így e korszak regényirodalmának egyik jellemző vonása, hogy az utánzásból kiemelkedve, ha nem szakítva is vele teljesen, eljutott az eredetiség magaslatára.

A másik ezzel kapcsolatos vonás, amely e korszak regénytermését magasan a régi magyar regényirodalom fölé emeli, relatív értékessége. A maga egészében is sokkal értékesebb ez az irodalom, több benne a művészi elem,

de van e munkák között egypár, amelyekben igazi művészet, abszolút esztétikai érték jelentkezik.

A harmadik jellemvonása ez időszak regényirodalmának a gazdagság, s ez különösen akkor föltűnő, ha az előbbi korról vetjük össze. Amott több mint két század folyamából alig húsz regényszerű művet bírunk, s közülük még a legszabadabb értelmezéssel is legföljebb a felét illehetjük regény névvel; ebben a korban, egy félszázad alatt vagy kétszázötvenre tehetjük a regényszerű művek számát, s nagyobb részük legalább formailag igazi regény.

De van-e e sok regény között igazi magyar regény, a magyar léleknek olyan eredeti alkotása, amely a műfaj minden követelését megvalósítja? Megoldotta-e a magyar szellem azt a feladatot, amely a regényirodalom terén ebben a korszakban reá várt, megteremtette-e az igazi magyar regényt? Ezekre a kérdésekre tagadólag kell válaszolnunk: a magyar Richardson vagy a magyar Rousseau még mindig késett, s az a reménység, amellyel e korszak regényirodalmának ismertetéséhez fogtunk, hiú volt.

A korszak azért a fejlődéstörténet szemszögéből vizsgálva sem volt meddő. Nem teljesítette a feladatát, de közelebb került hozzá; nincs ebből a félszázadból igazi magyar regényünk, de vannak olyan műveink, amelyek közelednek ehhez az ideálhoz, s egy vagy más tekintetből megérdemelnék ezt a nevet. Van közöttük, s Dugonicstól kezdve Verseghyn át a kor utolsó magyar Ritter-romanjáig elég sok, amelyekben jóformán minden kellék megvan arra, hogy igazi regényeknek tekintsük őket, csak az eredetiség vagy a művészet megfelelő foka hiányzik belőlük — rendszerint mind a kettő; vannak jól induló, minden tekintetben megfelelő alkotások — sajnos kevés, köztük legnagyobb becsű Kármán *Fejvesztése* — de ezek töredékben maradtak; vannak végül igazi műalkotások, nagy művészi értékű munkák, amelyek azonban műfaji szempontból nem elégitenek ki — p. o. e korszak gyöngye, a *Fanni hagyományai* — mert nem tiszta regények s közelebb állanak a novellákhoz. A rég várt igazi magyar regény nincs köztük, de mind a három faj jobb képviselői azt a hitet keltik, hogy csak egy kis lépés — és az óhajtott célnál lettünk volna.

Mindegyik faj megbízható alapul szolgálhatott volna nemcsak a továbbfejlődésre, hanem a feladat teljes megoldására is, mindegyik átsegíthette volna a regényt az ígéret földjére. A XVIII. század utolsó s a XIX. század első évtizedeinek munkásai a talajt teljesen előkészítették az igazi magyar regény számára. A *Fanni hagyományaitól* és a *Tihamértól* már nem lett volna hosszú az út. A fejlődés azonban nem ebben az irányban haladt. Az új magyar regény, az igazi, nem a Dugonics—Verseghy-féle utánpótlásból tisztult eredeti regénnyé, nem is a *Fanni hagyományai-* vagy a *Tihamér-féle* terjedelmesebb novellák erősödtek nagyszabású regény-kompozíciókká, hanem tőlük függetlenül alakult meg a XIX. század negyedik évtizedének elején.

IRODALOM

A kor novelláiról: Szinnyi Ferenc, *Novellairodalmunk Jóságáig*, 1911. 46 l.

Kisfaludyról: Bánóczi József, *Kisfaludy Károly és munkái*, 1883, II. k. 271—280. l. — Szinnyi Ferenc, *Kisfaludy Károly*, 1927. (Irodalomtörténeti Füzetek, 19.) 32—33. l. — Speneder Andor, *Kisfaludy Károly*, 1931. 100 l. — Horváth János, *Kisfaludy Károly*, 1936 51—53. l.

III.

A MAGYAR REGÉNY MEGSZÜLETÉSE

1. FÁY ANDRÁS

Több századra visszanyúló előzmények és majd fél-százados kísérletezések után, de tőlük jóformán függetlenül s így váratlanul, 1832-ben megjelent az első igazi magyar regény, Fáy András kétkötetes *Bélteky háza*. (Új kiadásban 1843/44 és 1908.) Megszületése hosszú ideig rejtélyesnek tűnt fel. A mi irodalmi viszonyainkból nem tudták megfejteti, mert az előbbi korszak regényeihez nem kapcsolódik az új termés, s novelláihoz is csak annyiban, hogy az elbeszélő technikában Fáy is, mint kortársainak nagy része, novellák írásán gyakorolta be magát. Keletkezését és Fáy nagy érdemét, hogy megírta az első magyar regényt s ezzel megindította a fejlődést, más hatásra kell visszavezetni: a külföldön fölvirágozott regényirodalomra, ott ismerte meg a műfajt, onnan sajátította el e műfaj elemeit és követelményeit.

Az író nem volt fiatal ember, mikor a *Bélteky húzat* írta — életének 46-ik évében járt. Kiforrott elbeszélő stílusa, fejlett irodalmi érzéke, gazdag ismeretei már előzőleg kora legértékesebb írói közé emelték, s jórészt épen ezek a lelki adományai tették őt hivatottá a reá váró nagy feladat megoldására. Regényének megjelenése után is folytatta irodalmi működését, de a *Bélteky ház* sikere ellenére is csak vagy egy negyedszázad múlva tért vissza e műfajhoz s figyelemreméltót akkor sem adott: ez első, de egyszersmind egyetlen jelentős alkotása a regény terén.

A *Bélteky ház* értéke ma már csak történeti. Népszerűségét elvesztette; mai olvasó, ha a múlt irodalmi törekvései iránt nincs erős érzéssel fölverte, nem talál benne élvezetet. Nem tárgyában vagy fölfogásában, nem is előadásában van a hiba. Fáy már 1818-ban, a *Különös végrendelet*

című novellájában, majd meséiben jó elbeszélőnek mutatkozott, a stílus nagyobb művészete nélkül is le tudta kötni olvasóit, és stílkészsége a *Bélteky házban* sem kisebb. Főlfogása meg a regényről egészen modern. A valóság képének tartja s az életet rajzolja benne a maga mozgalmasságában. A mese nem épen érdekfeszítő, de van olyan érdekes, mint a modern realista regényeké. A hiba másutt van: egyfelől Fáy művészi érzékének fogyatékságában, másfelől a rosszul választott vezetőben. Az írónak nem volt ereje olyan nagyszabású kompozícióhoz, amilyent ez a terjedelmes regény megkívánna. Cselekvényét nagyon sok szálból fonja össze, és maga a tulajdonképeni főcselekvény is sok egymással csak lazán kapcsolódó epizódból van összeszerkesztve — ebből az anyagból egységes hatású egészet formálni csak egy Arany szerkesztő művészetével lehetett volna. Fáy azonban, a helyett, hogy megelégedett volna a legkezdetlegesebb, de legkönnyebb szerkezettel, s az eseményeket időrendben mondta, volna el, nehezebb formát választ, s a kronológiát megbontva, az eseményeket egy későbbi mozzanatnál, az elbeszélésnek előrehaladottabb stádiumában ragadja meg, a korábban történeteket pedig — majd egy egész kötetre való anyagot — előzmény gyanánt beleszövi az elbeszélésbe; ez rendkívül nehézkessé teszi a regényt. A mellett minduntalan megszakítja az érdek előterében álló főcselekvény elbeszélését, hogy egy-egy új szereplő életének történetét iktassa bele: ezáltal az elbeszélés vontatottá, fárasztóvá válik — már az egykorú kritika is megróttá érte. Ezenkívül társadalmi, gazdasági, politikai és morális reflexiókkal árasztja el regényét, bölcs és nagy gyakorlati értékű tanácsokkal, de azok sokszor egész fejtegetésekké dagadnak és szétfeszítik a mesének amúgy is laza kereteit. A regény olyan, mint egy útvesztő: nagy fáradsággal, türelemmel, s állandóan megfeszített figyelemmel kell keresni a szövevényen keresztül vezető utat — ebbe a megerőltetésbe belevész a művészi hatás java.

Ezekért a fogyatkozásokért azonban nemcsak az író terheli a felelősség, osztozik vele s talán még nagyobb részt kér belőle egy német regényíró, Lafontaine Ágost —

ő volt az „a rosszul választott vezető“, aki Fáytvárat csalta. Mindaz, ami a *Bélteky ház* szerkezetét megbontja és ezáltal hatását rontja — a művészi, de nehéz szerkezet, az időrend fölforgatása, a cselekvény teletűzdelése epizódokkal, kivált a főcselekvénybe belekapcsolódó mellékes szereplők életrajzával, a mese átszövése pedagógiai és erkölcsi reflexiókkal — épen úgy megvan a német író regényeiben, annyira, hogy a magyar regény bátran elmehetne Lafontaine-regényszámba. Lafontaine regényeiben azonban nemcsak mintát talált Fáy, hanem anyagot is, helyzeteket, fordulatokat, alakokat — kivált egyik művét aknáztatta ki, a *Familie Halden* címűt. Ez a tárgyi hatás azonban a formai mellett jelentéktelen, egyrészt mert a magyar író mindig csak egyes mozzanatokot vett át s azokat is az epizódokban értékesítette, nem a főcselekvényben, másrészt mert rendszerint nemesebb csengést kapott tollán az, amit átvett: jellemzőbb és elevenebb lett, ami a német regényben színtelen volt, mélyebb és tartalmasabb, ami ott a fölületen mozgott. Egyáltalán a *Bélteky ház* értékben magasan mintái fölé emelkedik, kivált a lélekábrázolásban és a korrajzban: Lafontaine riktóan színeztet babokat ad, Fáy élesen megrajzolt alakokat, a magyar író a mesét szorosán beágyazza a kor társadalmi életébe — erre a német író gondolni sem mert.

Fáy regényének, amint már a címe is mutatja, nincs valódi hőse, sőt meg a *Bélteky ház* sem fejezi ki híven az író főgondolatát. Nem egy embernek, nem is egy családnak története pörög le előttünk, hanem két nagy világnak rajzát kapjuk. Az egyiknek középpontja Bélteky Mátyás. Műveletlen, parlagi és durva falusi gazda, s bár nyers külseje alól ki-kicsillan jobb természete, valójában az élet hajótöröttje. Nejét szereti, de az szellemi felsőbbiségével akaratlanul elijeszti; derék fiától, Gyulától is elfordul, mert anyja művelt, tanult férfivá akarja nevelni; gazdaságát elhanyagolja, mindjobban beleszokik a vidéki duhaj mulatozásba. A magyarság évszázados szenvedélye, a pörösködés szeretete is mindinkább erőt vesz rajta, s ez a szenvedélye egészen furfangos prókátorának, az aljas Legulinak hatalmába sodorja. Leguli befurakszik a Bélteky-házba,

magával viszi rokonát, Lenit, aki jó gazdaasszony, de nem jó asszony. A gyöngé, törekeny Béltekynét férjének indulatossága és Leguliék ármánykodása nemsokára sírba viszi. Halála után még cifrábban folynak a dolgok. vLéni asszony egészen behálózza az öreg Béltekyt, Leguli meg Béltekynek könnyűvérű, ledér leányára veti ki hálóját.

Ez az egyik kép. A másik kép nincs ilyen egységes keretbe foglalva. Hőse Bélteky Mátyás fia, Gyula, de szerepe már nem olyan központi. Anyja, akihez telekben igen hasonló, kiszakította az atyai ház romlott környezetéből és képzett, tudományos és művészi hajlamú ifjúvá neveltette. Gyula tanulmányai végeztével törvénygyakorlatra a főispánhoz megy, de mivel szerencsétlenül beleszeret a ház egy fiatal rokonába, viszonzatlan szerelmétől üzve, külföldi útra indul. Csak anyja halála után kerül vissza, eszmékben, tapasztalatokban gazdagon, eltelve a vágytól, hogy hazájának és fájának szolgálhasson. A szülői házban folyó életet azonban nem tudja elnézni, annál kevésbbé, mert Leni asszony most meg vele akarna kacérkodni. Elkeseredik s szinte lopva menekül hazulról. így kerül a regényben nagy szerepet játszó másik családba, Uzayékhoz. Ez az Uzay is jellemző magyar típus: tehetséges, művelt, vannak gondolatai és tervei, de nincs energiája, s így minden eszméje kárba vesz, maga meg visszavonulva az élettől, paragon heverteti szellemi kincseit. Gyula, hogy föl ne ismerjék, álnéven, mint szegénysorsú fiatalember, Uzay leányának, Cilinek, nevelésére vállalkozik, aki őt lassanként, észrevétlenül megszereti. A derűs idillt megrontja Uzay második házassága. Neje, Laura, teljes ellentéte férjének: fiatal, szereti a társaságot, büszke, s Gyula sok megalázást kénytelen tőle elviselni. A regény, bár csak a második kötet közepén járunk, erősen közeledik a megoldás felé. Uzay meghal, özvegye fölháborodik mostohaleánya szerelmén, hogy alacsony sorsú férfit tüntetett ki vonzalmával, az összeütközés kikerülhetetlennek látszik. De Gyula kétszer is megmenti Uzayné életét, majd nemsokára kiderül nemes származása, végre — a meglepetés nem minden kellemetlen érzése nélkül — az is, hogy nem Cilit, hanem Uzayné szereti: erre Laura, akiben tudtán kívül

a féltékenység dolgozott, boldogan nyújtja kezét az ifjúnak. Cili és Klárcsi, Gyula első szerelme, szintén méltó férjre találnak, és a három pár erős fogadást tesz, hogy tehetségüket, buzgalmukat a haza javára fordítják.

Ennél a nem épen merész képzelettel szőtt s azért főbb vonásaiban valószínű történetnél érdekesebb a regény társadalmi rajza és a benne föllépő alakok. Az a két ház, amely a cselekvény két ágának színterül szolgál, nem egyszerűen két különböző család otthona, hanem, amint említettem, két egészen külön világ. A Bélteky-ház a múlt, az Uzay-ház, Bélteky Gyulával, a jövő magyar társadalom képe. Az előbbiben azt akarta Fáy bemutatni, mint pusztul el a jó magyar család, ha a múlt hagyományaihoz, szokásaihoz ragaszkodva, csak teste művelésével törődik, s a léleknek nem nyújt táplálékot. Az öreg Bélteky, hibáival is, alapjában nem rossz ember; hogy a társadalomnak mégis teljesen fölösleges, sőt ártalmas tagja, hogy műveletlen, durva és dorbézoló, az tulajdonképen nem is az ő bűne, hanem környezeté, amely túrta, hogy vadon, nevelés, oktatás nélkül nőjön föl. Bélteky Mátyás típus volt abban az időben, afféle kisebb szabású kényúr; megvannak eszközei a jóléthez és cselekvéshez, de tanultság híján nem tud velük élni. A középkor viharos idejében megállta volna helyét mint valami bandérium bátor vezére, most, amikor a béke munkájának kellene élni, nem tud egyéniségéhez illő, komoly foglalkozást találni. Még erős hazafisága is csak külsőségekben nyilvánul, mélyebb tartalmat nem tud neki adni. Féktelen életmódjával megkeseríti egész környezetének sorsát: szomszédait megkárosítja, fiát elüldözi, leányát megrontja, nejét kora sírba viszi.

Vele szemben ott áll fia, az új Magyarország képviselője. A Béltekyek nyers ereje, amely atyjánál kárba ment, nála a kitűnő nevelés folytán átalakult intelligenciává, s Gyula nemcsak képzett, nyílt fő, hanem szíve is fogékony minden jó és szép iránt. Sokat tanult, sokat látott és tapasztalt, vannak nagy eszméi, merész gondolatai, segíteni akar az ország elmaradottságán. Ismeri jól a hiányokat, de épúgy tudatában van annak, milyen eszközökkel lehet célt érni; van bátorsága belevágni a föladatba és ereje

azt végrehajtani. Mintha csak magának Fáynak, a nagy szemhatárú, lelkes, tevékeny nemzetgazdának volna eszményi képe, olyan sokirányú az érdeklődése, olyan heves a buzgalma, olyan erős a bizalma. Mikor atyja-halála után reászáli az ősi vagyon. Fáy befejezi a regényt — befejezheti, mert mindannyian sejtjük, mi lesz a jövő: az új Magyarország diadala a régin.

Itt kapcsolódik a regény a legnagyobb magyarnak, Széchenyinek, eszméihez. Két évvel a *Bélteky ház* megjelenése előtt adta ki Széchenyi a legmélyebb hatású magyar könyvet, a *Hitelt*. Fáy nemcsak olvasta ezt a gazdasági és társadalmi reformszózatot, hanem a maga eszméinek határozottabb, mélyebb fogalmazását ismervén föl benne, egészen magáévá tette. Gondolatvilágát megtermékenyítette a *Hitel*, mint a Nílus áradása a partján elterülő egyiptomi mezőket. Amit Széchenyi elméleti formában, szigorú logikával terjesztett az olvasóközönség elé, azt Fáy költői alakban, egy elképzelt történet keretében mutatta be. Nemcsak az eszmék közösek a két műben, hanem a tendencia is, az az erős törekvés, hogy a magyar közönséget meggyőzze a reformok szükségességéről, s közös a hangulat is, mely őket szülte. x\mit Széchenyi határozott hangon, mint kétségtelen reményt hirdetett: „sokan azt mondják, Magyarország volt, én azt szeretem hinni — lesz“, az hangzik felénk a *Bélteky házból* is. A költött cselek vény ezt az ígét, ezt a reményt hirdeti minden mozzanatával.

Ez a munka egyik elévülhetetlen érdeme. Belenyúlva mélyen társadalmi és gazdasági életünkbe, ráirányította a figyelmet a legfontosabb eszmékre; takarékpénztár, tagosítás, okszerű gazdálkodás, háziipar, a fogházak célszerűbb rendezése, útépítés, kórházak, a képzőművészetek pártolása és elsősorban a nevelés fontossága: íme, a harmincas évek legégetőbb kérdései, Széchenyi eszméi, de egyszersmind Fáy életének, működésének legfontosabb tervei, céljai.

Művészi szempontból legnagyobb érdeme a regénynek a sok, éles világításban bemutatott férfialak. A nőknek kisebb szerep jut a *Bélteky házban*; a leányok, mint az akkori irodalomban általában, könnyű kézzel dolgozott, hal-

vány, vértelen alakok; az asszonyok lelki életét gazdagabban képezi ki, de ezek is meglehetősen sablonosak, egyedül Laura jelleme újszerű, s érdekes lélektani feladatra nyújt alkalmat az írónak. A női jellemrajz elhanyagolása azonban menthető, mert e regényben nemcsak a férfiszereplők a cselekvény hordozói, hanem az egész téma a közéletből, tehát a férfiak világából sarjadt ki — ott a nők csak epizódok. Ezért találunk annnyival több s annnyival bonyolultabb lelkivilágú férfit a regényben. A két vezető személyen kívül a régi és az új Magyarország nagyszámú, változatos jelleme vonul el előttünk. Nem igazi egyéniségek, amilyeneket a mai regény rajzol, hanem típusok, egy egész fajnak, az emberek egy bizonyos osztályának idealizált képei. De mennyi találó, jellemző vonással vannak fölruházva! A legérdekesebbek közül kettőt már ismerünk, Legulit és Uzayt; az előbbi a zugprókátor prototípusa, eszét és diplomáját a legaljasabb módon használja ki, Eötvös és Jókai hírhedt ügyvéd-alakjainak mintaképe; utóbbi az enervált álmodozó, a helyett, hogy nagy tervei kivételére gondolna, sakkozik s a vidék apró embereivel politizál. De ott van még az előkelő, hideg, lefelé gögös, fölfelé alázatos főispán — ez is mintakép marad a XIX. századon végig; az életet finoman és művészzel élvező Regéczy báró; a nagy tudományú, de kevés vágottdohányú tudós, Porubay, Kisfaludy Károly Perföldijének gazdagabban kiképzett párdarabja: a klasszikusok világát igen jól ismeri, de a modernbe nem tud beleilleszkedni, maga a megtestesült élnetlenség; vele szemben áll Halkó, akinek gitárán kívül egyéb birtoka nincs, de víg kedélye miatt mindenütt szívesen látott vendég. Ennek a változatos társaságnak minden tagja a magyar életből került a regénybe, s ha élő mintáikra nem tudunk is rámutatni, mert a maguk egészében nem valóságos embereknek fotográfiái, jellemvonásaik az életből vannak ellesve, mindegyik a való világ levegőjét vitte be magával a regénybe.

Így a Fáy-rajzolta társadalom minden ízében a múlt század első negyedének társadalmá: nemcsak a kort mozgató eszmék, kérdések, problémák alkotják regényének vezető indítékait, hanem emberei is a húszas évek jellemző

vonásaival vannak fölruházva. Ez, az akkori magyar élet rajza, magyar vagy magyaros jellemképek szerepeltetése hiányzott eddig regényeinkből: olyan cselek vény, amely magyar környezetben, magyar emberek életében pörög le, a valóság föltételei között, s meséjének költött voltában is a valóság illúzióját keltve. Fáy regénye megfelelt ezeknek a követeléseknek: ez legnagyobb érdeme, ez irodalomtörténeti jelentősége. A *Bélteky ház* az első eredeti magyar regény, amely egy való világ képét tükrözi vissza reálisan elgondolt emberek sorsában bemutatva: vele megszületett végre a magyar regény.

A maga korában ezt sem az olvasóközönség, sem a kritika nem látta tisztán. A regényt olvasták és méltányolták, példányait egy év alatt szétkapkodták s még évtizedek múlva is becsben tartották, de megjelenése nem ment eseményszámba, szerzőjét regényéért és a benne megoldott feladatért nem ünnepelték. Fáy az irodalmi fórumok és a nagyközönség szemében továbbra is a nagy meseíró maradt, a „vidám bölcs“, aki éles szemmel megfigyelve a mindennapi élet kisebb-nagyobb fonákságait, az emberek fogatkozásait, a közállapotokban, az irodalmi és társadalmi viszonyokban nyilvánuló gyarlóságokat: tapasztalatait rövid, kerek mesék alakjában közli, beléjük rejtve gazdag életbölcsest és derült lelkének enyhe iróniáját. A regényíró Fáy nem keltette föl kora érdeklődését, regénye nem vált „nagy könyv“-vé, a harmincas évek fölkapott olvasmányává. Ez talán elkedvetlenítette szerzőjét, de legalább is eltérítette attól a műfajtól, amelyet ő honosított meg irodalmunkban. A *Bélteky ház* után, említettük, hosszú ideig újabb regényt nem írt, s mikor élete alkonyán visszatért ehhez a műfajhoz, ugyanott folytatta, ahol 1832-ben elhagyta. Ezek a kései alkotások — a *Jávor orvos* (1855) és *A szutyogfalviak* (1857) — már megjelenésükkor divatjukat múlt regények voltak: nehezen mozgó, epizódokból összerótt meséjük nem keltett érdeket, s még derült, humoros mellékalakjaik sem tudták megmenteni.

A *Bélteky* Tibornak azonban megmaradt irodalomtörténeti jelentősége: abban a nagy föllendülésben, amelyet

a harmincas évek közepén a magyar regény megért, minden-
 esetre része van Fáy művének is, de csak a sikere hatott
 ösztönzőleg író társaira. Mint költői alkotásnak nem volt
 sugalló ereje, a harmincas évek regényírói nem az ő
 nyomába léptek, hanem más mintákat választva, más
 irányban haladtak.

IRODALOM

Vadnai Károly, *Az első magyar társadalmi regény*, 1872. 16 l. —
 Badics Ferenc, *Fáy András életrajza*, 1890. 373—395., 632—640. l. —
 Erdélyi Pál, *Fáy András élete és művei*, 1890. 97—111., 313—323. l. —
 Bánrévy György, *Fáy András Bélteki háza és August Lafontaine
 regényei. Irodalomtörténeti dolgozatok* Császár Elemér hatvanadik
 születésnapjára, 1934. 1—18. l.

2. A ROMANTICIZMUS ÉS JÓSIKA

A *Bélteky ház* ösztönző hatására megindult a magyar regényirodalom s egy évtized alatt, a harmincas évek közepétől a negyvenes évek közepéig, annyit fejlődött, olyan nagy lépést tett a tökéletesedés felé, amilyent sem azelőtt, sem azután. Hogy megérthessük e fejlődést, hogy eligazodhassunk a sok ösvény között, amelyeken íróink a cél felé törtek, előbb megint föl kell idéznünk a külföldi irodalmak képét.

Európa a francia forradalom és a napóleoni háborúk következtében óriási politikai változáson ment keresztül: a nyugati államok szervezete és az emberiség politikai fölfogása gyökeresen átalakult. Ez az átalakulás éreztette hatását az irodalomban is és azt hasonló mértékben átformálta. A legmesszebbreható átalakulást a francia irodalom érte meg, mikor a hideg klasszicizmust és a beteges szentimentalizmust számúzta a friss, erőteljes duzzadó romantizmus. Hatalmas szellemi áramlat volt ez, a leghatalmasabb mindazok között, melyek valaha mozgalomba hozták a szépirodalmat. Elemi erővel, az egész művelt világot magával ragadva, ekkor, a múlt század húszas éveiben lépett föl, de csak látszólag volt új, hirtelen föltűnő mozgalom. Valójában a romantika régi, sőt örök birtoka az emberi szellemnek, mert alapja: a rendkívüli, a nagyszerűben, a csodálatosban való gyönyörködés együtt született az emberrel. Romantika az irodalomban azóta van, amióta irodalom van, sőt a ránkmaradt irodalmi alkotások közül egyik legrégebbet, Homeros *Odysseiáját* bátran tekinthetjük a későbbi romantizmus hírnökének. Nem is veszett azóta sem ki az emberiségből a romantika iránti fogékony-ság, a regény életében meg épen nyomon kísérhető a mű-

faj legelső hajtásától kezdve. Romantikus elemekkel volt tele a görög regény csakúgy, mint a lovagregény, a pásztorregény csakúgy, mint a heroikus. S mikor a romantika mint romanticizmus a XIX. században irodalmi irányná, szellemi mozgalommá lesz, leginkább abban haladja meg a korábbi romantikus törekvéseket, hogy ekkor tudatossá válik a költőkben, ami addig öntudatlanul élt és hatott bennük, s művészi elvvé, programmá az, ami azelőtt csak az emberi lélek alaptulajdonságából fakadt törekvés volt. A romantika ez új kivirágzásának, a szorosabb értelemben vett romanticizmusnak, egyik gyökérszála, amint említettem, a kor politikai viszonyaiba nyúlt le. Valamint az emberi szellemet a szabályok bilincseibe kényszerítő új 'klasszicizmus a XVII. század zsarnok kormányformájának szülötte, valamint a szentimentalizmus a XVIII. század forrongó, a viszonyokkal elégedetlen társadalmának jajkiáltása: akként a romanticizmus azokból a hatalmas politikai rázkódásokból sarjadt, amelyek a francia forradalomban, majd Napoleon tüneményes szerencsésének és hirtelen bukásának idején Európát nyugalmi helyzetéből kiforgatták. De voltak ennek az iránynak irodalmi előzményei is. Már a szentimentális regényírók műveiben fölismerszenek az új irány csirái. A féktelenség, amely Rousseau hőseinek szívében tombol, az érzésnek túlfeszítése a rendes mértéken, az új idők jele, s ez a későbbi irodalmi áramlatnak is jellemző vonása marad; Bernardin de Saint Pierre ráirányítja a figyelmet a természet ölen élő vad népekre, amelyek körében sokkal igazabbak az érzelmek és szenvedélyesebbek a kitörések; majd Chateaubriand, fölbuzdulva a régiségbúvárok kutatásain, fölkelti az érdeklődést a középkor regényes lovagvilága iránt, amely Franciaországban a klasszicizmus és szentimentalizmus ideje alatt egészen el volt hanyagolva. Egy új világ tárul fel a költők előtt, egy féktelen kor, amelynek hőseit nagy szenvedélyek hevítik, merész tettek foglalkoztatják. Az írók képzeletét megragadják a középkor emberei, akik semmi jogot, semmi törvényt nem tisztelnek, és nyers erejükben, hatalmas egyéniségükben bízza, bátran szembeszállnak mindenkivel. Mennyivel meg-rázóbb, igazabb ez a világ, mint amelyet eddig rajzoltak:

a klasszikus költészetnek sima, szabályhoz alkalmazott, feszes, élettelen világa, vagy az ábrándos rajongók, akarat nélküli érzélgők beteges szentimentalizmusa. S milyen mások a középkor emberei! Nem élettelen bábok, akik parancsszóra mozognak, feszesek és merevek, s az etikett szabályai szerint élnek; nem gyáva lemondók, akik meghátrálnak a társadalmi konvenciók vagy egy embertársuk ereje előtt. Ezek az emberek mélyen éreznek és erősen akarnak; vannak vágyaik, örömeik, szenvedéseik, de van erejük is vágyaikat kielégíteni, örömeiket elérni, szenvedéseiktől megszabadulni. A romanticizmus harci kiáltása tehát, amellyel megdönti az eddigi irodalmi irányokat, az igazság, hármas jelszava: szabadság, erő, egyéniség. Félre a hazug bálványokkal, a képzeletet békóba szorító szabályokkal; a költőn ne zsarnokoskodjék az elmélet, amely „halvánnyá betegíti“ az életerős költészetet. A költészet szárnyaljon merészen, szabadon, úgy, amint a költő képzelete engedi. Halvány abstrakciók, a való világtól távolálló sablonok helyett egyéneket akarnak rajzolni, s úgy, amint a való életben látják őket — vagy inkább, amilyen-, nek elképzelik az embert: hol erős akaratúnak, hol szenvedélyeitől elragadottnak, jóban, rosszban nagyra, merészsre képesnek. A szépnél többre becsülik a jellemzőt s azt fölfedezik a rútban is, a fönség és báj mellett a visszataszítót, az aljast, a groteszket is beleviszik az irodalomba.

Egy másik nagyfontosságú eredménye e mozgalomnak az, hogy fölébredt az írókban és a közönségben a történelmi érzék, az érdeklődés a letűnt századok sorsa iránt, s ez egyformán nyilatkozott a tudományban, ahol mint történelmi kutatás s a kutatás eredményeinek művészi földolgozása jelentkezik, és a költészetben, ahol megalakul az igazi történelmi regény.

Valamint minden visszahatás, az új irány is csakhamar túlságba ment; túlozták azokat a vonásokat, amelyeket, mint újakat hoztak az irodalomba. Példa reá a francia irodalomnak egyik leghatározottabb egyénisége, a romantikus mozgalom tulajdonképeni megindítója és zászlóvivője, Hugo Viktor. Költeményei, drámái, regényei mind ennek az iránynak lelkes szócatai. Már tárgyai meg-

választásában is rendkívül merész: keresi a csodálatos, hősies, idegrázó eseményeket; embereiben szertelenül fölfokozza a jellemző vonásokat — a nemeslelkűek az erény, a gonoszok a bűn megtestesülései; de szereti a saajtszerűen összeszött, ellentétekből megalkotott jellemeket is: embereket, akik egyszer angyalok, másszor ördögök; előadásmódja is hasonlóképen merész a gondolatok és kifejezések rendkívülisége, szokatlansága folytán; bámulatos az ereje a festésben, képről-képre rohan bátran a tolla s magával ragadja az olvasót. Legjellemzőbb regényei, a *Notre Dame de Paris*, a *Misérables*, a *Quatre-vingt-treize*, költői erejének féktelenségeit, túlzásait és kiválóságait egyaránt bemutatják: az érdekesítő, de mesterkéltné történetészést, a jellemeke merész, de túlságos kiélezését, a hatalmas, de sokszor csak pompázó nyelvet. Egész sereg követője akadt, sőt majd egy fél századra az egész irodalmat hatása alá keríti.

A romanticizmus uralkodott innen kezdve a költészetben, mindjobban felejtve a jelszót, amely alatt megindult, az igazságot — az igaz helyett a szertelen, a rémes, a titokzatos, a bizarr lett a költőke legfőbb törekvése. Minél merészebben, csodálatosabban hangzik a történet, minél jobban belekap a mese az olvasó idegrendszerébe, annál kedvesebb előttük: nem esztétikai értelemben akarnak bennünket megindítani, hanem fiziológiailag megrázni. E regények valósággal megborzongatnak, s mielőtt fölzaklatott idegrendszerünk a mese befejeztével megnyugodnék, még át kell esnünk a váratlansága által meglepő kifejlésben. Egyik legszélsőségesebb jelensége ennek az iránynak Sue Jenő regényköltészete. *Les mystères de Paris*-jában, egy fantasztikus rémregény fordulatai közt, színrehozza mindazokat a rejtelmes — hol aljas, hol csodálatos — eseményeket, embereket, helyeket, amelyeket a világ fővárosa magában rejt. Képzelőereje, különösen a rikító festésében és a borzalmas aljasságok megrajzolásában, meghalad minden mértéket, hőseihez képest a legelvadultabb modern gonosztevő is csak inas, s a jelenkor szenzációs bűnpörei is eltörpülnek az ő fejében megfogant históriák mellett.

A német romanticizmus, amelynek főképviseelői Tieck és Novalis, szintén azon az úton haladt, amelyen a francia, de a két néplélek közti különbség érzeteti hatását. A francia romanticizmus uralkodó elemeit föllejük a német irodalomban is, az egyéniség kultuszát, a képzelet merész játékát, a történeti iránti érzéket, de már a kisebb fontosságú vonások helyett eltérők jelentkeznek, s azok a német, romanticizniust más árnyalatúvá színezik. így a német szellem a középkor bámulatát összekötötte a vallás tisztelével, a lovagvilágot összekapcsolta a kereszténység eszméjével, épügy, amint a középkorban össze volt kötve a kettő. Ezáltal a német romanticizmus konzervatívabb, mint a francia, amely minden téren a liberalizmus szolgálatába szegődött. A német romantikusok e mellett vonzódtak a misztikushoz és fantasztikushoz, s a klasszicizmus ellen a nemzetiben keresvén talajt, odafordultak nemzeti szellemért és tárgyért, ahol ezt legkönnyebben, leghamisíthatlanabban kapták: a népieshez. Nagyobbszabású egyéniség, világirodalmi jelentőségű regényíró nem emelkedett ki közülük s közvetlen hatásuk is csekély a magyar regényirodalomra.

A harmadik irodalom, amely még korábban megérte a romanticizmus viharát, mint e kettő, az angol volt. A józan világnézetű, valóságra építő, reális angol nép a romanticizniust is másképen teremtette meg, mint a csatornán túl lakó vetélytársa, a francia. Az angol romantika sokkal hívebben ragaszkodott elveihez; a történelem kultuszából indulván ki, a történeti hűséget sohasem tévesztette szem elől és bármennyire hirdette is az egyéniség elvét, megóvta magát a franciák túlzó szertelenségétől, merészségében hihetetlen, csodálatosságában megrázó világtól. Az angol romantikusok is szeretik a középkor vad, érzékeitől vezetett embereit rajzolni, keresik a rejtelmes és a csillogó ellentéteit, az erős fényt és a mély árnyékot, de ismertek határt, és nem engedték elfajulni a romanticizmust. Legnagyobb mestere ennek az iránynak Scott Valter; történeti regényeivel époly korlátlanul uralkodott az angol kedélyeken, mint Hugo Viktor a franciákon, s világirodalmi hatása sem igen maradt el a francia íróé mögött.

Tipikus angol, s regényei is magukon viselik az angol bélyeget. Kevesebb bennük a szín, az élet nem lüktet olyan nevesen, a vér nem forr, mint a francia irodalmi alkotásokban, regényei egyszerűbbek, nyugodtabbak, harmonikusabbak, mint Hugo Viktoréi. Mint az angol romantika általán, Scott Valter szintén nemcsak hirdeti, hogy történeti igazságra törekszik, hanem meg is akarja győzni az olvasót róla: egyrészt azért, hogy jól átgondolt cselekvényt nyújtson a történetet úgy vegyítse össze a költészettel, hogy egy séges műalkotást hozzon létre, másrészt keresi a korfestő vonásokat, aggódó gonddal gyűjti össze, amit a történelem mint jellemző emléket megőrzött — nagyban és kicsinyben egyaránt hű képét akarja adni a kornak. Az előbbi természetesen nehezebben sikerül. Fölsírnem a kort mozgó gondolatokat, megtalálni az uralkodó eszmei áramlatokat sokkal nehezebb, mint a külsőségeket ellesni, az akkori szokásoknak és divatnak, építkezésnek és viseletnek, életmódnak és multságoknak rajzát elkészíteni. De éppen mert ez az utóbbi könnyebb, arra csábítja az író, hogy külsőségekkel foglalkozzék, s ez Scottnak egyik legjellemzőbb sajátja. Aprólékos gonddal, szinte unalmas részletességgel festi azt, ami szembeötlő, ami észrevehető, a pajzs címerétől és a dárda nyelétől kezdve a lakodalmi vendégségig és udvari multságig; époly figyelmes a természet iránt is: leírja mindég és minduntalan, reggel és este, északon és délen, háború előtt és háború után. A külsőségeknek ez a túlságos részletezése azonban, a kézzelfoghatónak és szemmel láthatónak gondos megrajzolása, hiába akarja elfődni az igazi korfestésnek, annak az erőnek a hiányát, amely egy nagyobb korszakot a maga egész szellemi életével élénk varázsol: erre sem Scott, sem romantikus követői nem voltak képesek. Ez a dicsőség a romanticizmust fölváltó új irodalmi irányra, a realizmusra várt.

A romanticizmus épúgy, mint annak idején a szentimentalizmus, csakhamar megtalálta útját hozzánk is, annyiival könnyebben, mert számára is elő volt már készítve a talaj. A magyar nemzet sohasem feledkezett meg múltjáról, hiszen évszázadokon át a múlt dicsőségével vigasztalta, bátorította magát a jelen sivár viszonyai között, s a kuruc-

kortól Széchenyiig az a jelszó: a magyar *volt*. A multat tehát nálunk nem kellett újra föltámasztani, sőt a középkor és a lovagvilág iránti rajongás — a romanticizmus egyik uralkodó vonása — olyan általános volt nálunk, hogy Kisfaludy Sándor verses regéi épen annak köszönheték nagy hatásukat, hogy ebből a tárgykörből merítettek, ebben a szellemben szóltak.

Érthető tehát, hogy irodalmunkban is még a romantizmus előtt elszaporodtak, német hatás alatt, a romantikus drámák és regények, s már 1825-ben megjelent irodalmunkban *Tihamérjával* az első magyar romantikus elbeszélő, Kisfaludy Károly. De teljes kifejlésre akkor jutott irodalmunkban ez az irány, amikor az igazi romantikus hullám átömlött a dévényi sziklafalon, amikor az angol és francia romanticizmus nagyszerű szerzői megjelentek nálunk hatásos műveikkel. Ez az idő a harmincas évek első fele. A magyar szellemet ekkor megtermékenyítette a nyugatról beáradó romanticizmus, s ennek két irányban nyilvánult a hatása. Egyfelől abban, hogy egyszerre, alig pár hónapi időközben, három új regényíró jelent meg irodalmunkban romantikus szellemű alkotásokkal, másfelől abban, hogy az új irány egészen hatalmába ejtette regényíróinkat. A romanticizmus vagy három évtizedre a regényirodalom uralkodó áramlatává lett, regényíróink, kevés kivétellel, szolgálatába szegődtek, s még azokat is megérintette a szellője, akik lelkük alkatánál fogva idegenkedéssel fogadták s kisiklottak varázshatalma alól. A romanticizmus rányomta bélyegét ezeknek az évtizedeknek minden regényére, először az angol, azután a német, majd a francia, végül Jókaiival, az idegen hatásoktól megtisztulva, megjelent a sajátos magyar romanticizmus is.

A romantikus magyar regény születésének éve az 1836. esztendő, s az a három regényíró, aki ez év közepén, jóformán egyidőben összesen négy regénnyel föllépett, regényeik megjelenésének időrendjében: Gaal József, Jósika Miklós és P. Horváth Lázár. Hét kötet eredeti magyar regény három, eddig regénnyel még nem szerepelt magyar írótól — olyan gazdag termés, s maguk a regények olyan

értékesek vagy legalább érdekesek, hogy az 1836-os év a magyar regény történetében mindeddig a legjelentékenyebb.

*

„Uraim, le a kalapokkal. Egy művet van szerencsém bemutatnom, mely körében elsőrendű, legjobb, mióta a nyelv zeng; illő, hogy tisztelettel fogadjuk.“ Az a mű, amelyről a legmagasabb színvonalú magyar kritikai közlönyben, Bajza *Figyelmezőjében*, a kor legszigorúbb kritikus, Szontagh Gusztáv, ilyen elragadtatással nyilatkozott, az 1836. év regény termésének legértékesebb darabja, Jósika Miklós báró *Afra'ija* volt. E bírálatból a közvélemény szava hangzott ki, s valóban az a siker, amelyet az *Abafi* az olvasók körében aratott, olyan általános, olyan hangos volt, amilyenre a *Kesergő szerelem*, a *Tatárok Magyarországon* és a *Zalán futása* óta nem volt példa. A regény szerzőjét, aki már nem volt fiatal ember — 1786-ban született s így a 43. évében járt — és mint erdélyi főúr a közélet terén ismert nevet vívott ki magának, ez a dicsőség egy csapásra a legnagyobb magyar regényíróvá avatta és végleg elkötelezte a szépirodalomnak. A dicsvágyó, hírre, tündöklésre sóvárgó Jósika olyan lelkesedéssel és akaraterővel feküdt neki a munkának, hogy harmincéves írói pályáján alig volt év, amely nagyobb elbeszélésein kívül ne hozott volna töle egy vagy több regényt. Föllépésétől haláláig, 1836-tól 1865-ig, 38 regényt írt 117 kötetben — olyan bámulatos termékenység ez, hogy regényíróink közül csak az egy Jókai haladta meg.

Jósika regényírói pályáját a szabadságharc két, élesen elváló részre bontja. A két rész tartama majdnem egyforma, de a bennük kifejtett munkásság terjedelmére és értékére nézve nagyon egyenlőtlen. Pályája első felében, 12 év alatt 13 regényt írt, a másodikban, 1851-től 1864-ig, szám szerint majd kétszer annyit, 25-öt. De ha hozzászámítjuk az utóbbiakhoz ez időből való németül írt regényeit s figyelembe vesszük, hogy későbbi regényei általában nagyobbak, mint a régiek, akkor pályájának ez a második szakasza terjedelemben jóval több mint kétszerese az elsőnek. A két korszak munkásságának értéke azonban

fordítva aránylik a terjedelmével: értékes regényei mind a szabadságharc előtt jelentek meg, s regényköltészetének általános színvonala is magasabb az első korszakban.

Első regényei, a kétkötetes *Abafi* és a vele egyidőben megjelent *Zólyomi*, történeti regények voltak, s a történeti regény maradt élete végéig legkedvesebb műfaja. Pályája első felében társadalmi és történeti regényei számra nézve még egyensúlyban tartják egymást — hét és hat a számuk — de a második korszakban hat társadalmi regénnyel 19 történeti áll szemben. Mintha a sors is a történeti regényt szánta volna hivatásául. Származása, nevelkedése, élete mintha csak ennek a célnak szolgálatába állította volna. Erdélyben született, ifjúságát is ott töltötte, Erdély regényes bércei közt, magas sziklaváraiban, ahol épen a vidék zárt-sága miatt sokkal erősebb az emlékezet és a történeti tudat. Míg Magyarországon a törökök és németek pusztításai elűzték a régi lakosságot, fölégették az egykori városokat és várakat, megsemmisítették azokat a természetes és mesterséges jeleket, amelyekhez hozzáfűződött a történelmi események emléke, addig a Királyhágón túl, különösen az előkelő családok körében, nemcsak a múlt eseményei rögződtek bele az utódok emlékezetébe, hanem élt még a régi főúri és nemesi életmód képe, az erdélyi udvartartás szelleme, sőt egyik-másik főúri házban kegyelettel őrizték XVII—XVIII. századi kéziratos emlékiratok és krónikák másolatát. Jósika családjában, amely egy időben vezetőszerepet játszott Erdély életében, szintén fiúról-fiúra szállt a hagyomány, atyja meg épen szeretett beszélni hazája dicsőséges és szomorú napjairól: mindez fölbresztette költőnkben a vonzódást a múlt iránt, s megvethette az alapot történeti regényeihez.

Élete is változatos volt, s különösen az a szakasza volt gazdag mozgalmakban, amely tanulmányai befejeztétől férfikora delelőjéig terjedt. E negyedszázad alatt a legkülönbözőbb helyzetekbe került. Volt katona, részt vett a napóleoni háborúkban, bejárta seregével hazáján kívül Galíciát és Olaszországot, Német- és Franciaországot, többször forgott életveszedelemben, tanúja volt a bécsi kongresszusnak, s megfordult a szövetségesek győzelmes seregével Párizsban.

Mennyi érdekes esemény, mennyi hirtelen, nem sejtett fordulat e mozgalmas évek alatt! Mint előkelő úr, igazi „grand seigneur“ megfordul a nagyvárosok szalonjaiban, megismerkedik magasrangú személyiségekkel és szép asszonyokkal: mennyi alkalom, hogy lelke gazdag benyomásokkal teljék meg! Sokféle érzelem viharzik át lelkén, megismerkedik a lelki mozgalmak egész sorával, s ami még hiányzott élettapasztalataiból és érzelmi skálájából, azt megadta neki házaselete, amely eleinte a harmónia és a boldogság, később a diszharmónia és boldogtalanság érzelmeivel ismertette meg. Mindez gazdag tárháza a regényíró legdrágább kincseinek, az ember- és a világismeretnek.

Valóban, Jósika önértzetesen hivatkozott arra a belső ösztönre, mely őt regényíróvá tette, s az *Abafit* csakugyan mintha egy hosszú ideig elfojtott erőforrás hirtelen kitörése vetette volna föl. Őseitől öröklött diszpozíciói, gyermekkorának emlékei, kalandos ifjúságának benyomásai, az érett férfi tapasztalatai: ezekben az értékes, de eddig föl nem használt regényírói adományokban fogant meg a regény, s minden külső illetés nélkül, önként, Pallas Athéné módjára pattant ki a költő agyából. Ez a magyarázat azonban inkább regényes, mint igaz. Jósika már régebben foglalkozott költői tervekkel. Már tízéves korában írt egy költői „remek“-et (maga nevezi így, nyilván tréfásan) s 1827-ben egy verses történeti regét (*Átok*), afféle, akkor divatos „várregé“-t Kisfaludy Sándor modorában, de nem nagy sikerrel, majd ezt a műfajt prózába áttéve, a német lovag- és rablóregények hatása alatt, egy múltban játszó, de a történeti szint egészen nélkülöző hosszabb elbeszélést, a *Zólyomit*. E regényes szellemű, elavult fogásokkal dolgozó novella fölött az *Abafi* olyan magasan emelkedik ki, hogy ezt az ugrásszerű fejlődést pusztán belső erők hatásából nem tudjuk megfejtetni. Még az sem elég magyarázat, amire maga az író utal, hogy ifjú korától kezdve nagyon sok külföldi regényt olvasott, az angol, a francia és a német regényirodalom legjelentősebb termékeit. Az igazi magyarázat más: Jósika a harmincas évek derekán magára talált — egy külső tényező segítségével. Valamint Fáynak, neki is megvolt a maga Lafontaine-je, aki őt regényíróvá tette,

egy külföldi író akiben mintára/és vezetőre talált. Az angol irodalom egyik nagyhatású munkása, a kor legünnepeltebb regényírója, Scott Walter volt ez — állítólag barátja, P. Horváth Lázár irányította rá figyelmét. Azt a hatást, amelyet az angol író regényei tettek rá, fokozta az a sok hasonlóság, amely kettőjük sorsa között volt. A skót származású író is főúri család sarja, egy nagymúltú, erdős-hegyes, vadregényes ország szülötte, amely épúgy, mint Erdély, földrajzilag és politikailag különálló része a birodalomnak, s életét azzal kapcsolatban, de külön éli. Scott költészete egészen megvesztegette Jósika szívét: varázsa alatt akarva-akaratlan annak szellemében dolgozott, s az angol romantika megértő híve lett.

Scott határa Jósika költészetén szemmel alig látható, mert nem tárgyi mozzanatokban jelentkezik. Amint mondtuk, szellemi hatás volt ez s mélyen járva, elhatárolóvá vált a magyar költő egész alkotó módjára. Indítékokban, fordulatokban, helyzetekben, sőt hősei rajzában is van itt-ott egyezés a két író regényei között, úgyhogy Jósika egypár regényét kapcsolatba hozták Scottéival (*Abafi—Wawerley; Csehek Magyarországon—Ivanhoe*), de ezek az egyezések nincsenek nagy számmal, nem is igen bizonyíthatók, s nincs jelentőségük (mese-elemet sohasem vett át mesterétől). A fontos az, hogy Scott vezette rá egyfelől arra, hogy a történeti regény legméltóbb tárgya a nemzeti múlt, s épen szűkebb hazájának, a bérces végvidéknek sorsa, másfelől arra, hogy mennyire fokozza a költött cselekvény érdekességét, ha azt a költő összeolvasztja a kor rajzával. Eltanulta mestere dolgozó módját is, a hatáskeltés eszközeit és fogásait, a múlt gondos tanulmányát, a bonyolítást és az elbeszélés technikáját, a részletező, aprólékos-ságig hű leírást, s abban is Scott hatása érvényesül, hogy regényeit jobbra egy-egy erkölcsi eszme hordozójává téve, a morál szolgálatára rendelte.

Ez a mélyen gyökerező Scott-hatás Jósikának csak történeti regényköltészetén érvényesült, s ott is csak egy-ideig, azokon a regényein, melyeket pályája első felében írt. A szabadságharc után irányt változtatott, Scott helyett más vezetőket választott, a francia romantikusokat, s ezáltal

történeti regényei is más színűekké, más jelleműekké váltak. Olyan távol kerülnek későbbi történeti regényei az előzőktől, s a vezető változtatása annyira eltérítette irányától Jósika történeti regényköltészetét, hogy regényei csoportosításában nem érhetjük be azzal a két osztállyal, amelyre általán föl szokás bontani, a történetivel és társadalmival, hanem az előbbit is kettéválasztva, három csoportba soroljuk őket. Az elsőben maradnak az angol romanticizmus szellemét visszatükröző történeti regényei, a másodikba kerülnek a francia romanticizmus hatása alatt keletkezett történeti, s a harmadikba a szintén franciás ízű társadalmi regényei. A romanticizmus kétféle iránya, az angol és a francia, annyira rajta hagyta bélyegét a regényeken, hogy Jósika történeti regényeinek két csoportja messze kerül egymástól: a francia stílusú nemcsak átmenetül szolgál az angol stílusútól a társadalmi regényeihez, hanem szellemben sokkal közelebb áll az utóbbihoz, mint az angol ízlésű történeti regényeihez.

Az a kép, amely az irodalmi tudatban Jósikáról él, legkivált, sőt szinte kirekesztőleg az első csoport regényeiből van elvonva. Jósika franciás ízlésű történeti és társadalmi regényeit csak a szaktudomány tartja számon, a közönség nem ismeri. A közönségnek igaza van: Jósika jelentősége az angol romanticizmustól életelt történeti regényeiben van. Ezek időrendben: *Abafi* (két kötet, 1836), *Az utolsó Báthori* (három k., 1837), *A csehek Magyarországon* (két k., 1839), *Zrínyi a költő* (négy k., 1843) és *Jósika István* (öt k., 1847). Mindegyik megjelent csakhamar új kiadásban, s azóta ismételt.

E regények, szemben Dugonics regényeivel és a megelőző korszak németből fordított lovagrománjaival, igazi történeti regények: nemcsak a múltban játszik a cselekvényük, hanem a költő a cselekvénnyel kapcsolatban megrajzolja egy letűnt társadalom képét is. Kemény Zsigmond nyomán három faját különböztethetjük meg az igazi történeti regénynek. Az első, a legvalódibb, az egész mesét a történelemből veszi, olyan tárgyat dolgoz föl, amelyet készen kap a történetírástól. Cselekvényének legfőbb mozzanatai fontos történeti eseményeken alapulnak, főszereplői

a történelem nagy egyéniségei. Ritka faj, mert a történelemben csak elvétve és nehezen található ennyire készen a tárgyat, de a költők sem kedvelik, mert nagyon megköti a kezüket, s a történeti tudat ereje megbénítja teremtő képzeletüket. Művészi értékűt alkotni ebben a fajban nagyon nehéz. A második forma közel áll az elsőhöz; a tárgy itt is történeti, de nem elsősorú történelmi mozzanat, hanem valamilyen kisebb jelentőségű, amely megtörtént ugyan, de nem volt hatással a történeti események alakulására; hősei nem a történelemben szerepet játszó egyéniségek, vagy ha azok, akkor a mese életüknek bizalmasabb, a historiába nem tartozó eseményeiből szövődik. Az író az ilyen eseményeket, épen, mert nem rögzíti meg őket a történeti tudat, átalakíthatja, változtathat rajtuk, de hogy művének mégis legyen történeti hitele, a cselekvényt kapcsolatba hozza az illető korszak nagy egyéniségeivel, hősei sorsát fontos történeti eseményekhez fűzi. A harmadik fajta a legkevésbé történeti, de ez ad leginkább alkalmat a szerzőnek képzelőereje csillogtatására. Itt már nemcsak a mese költött, hanem a tárgy sem történeti, s a főszereplőkről sem tud a történelem: mind az író képzeletének alkotásai. A cselekvény azonban bele van illesztve valamilyen történeti korba, s a költő csak a keretet veszi a historiából. Ez a forma könnyebb, mint az előbbiek, de művészi hatásának van egy nehéz föltétele. Az ilyen történeti regények ugyanis két egymástól független elemből alakulnak, a költött cselekvényből, amely a költő képzeletének terméke, s a történeti keretből, amely történelmi valóság. Ennek a két elemnek a hatásban teljesen össze kell olvadnia, a költött cselekvénynek a történeti keretből kell ki-sarjadnia, s az írónak a múlt eseményei közé olyan mesét kell fűznie, mely megfelel a kor szellemének, sőt csak épen abban a korban történhetett meg. Az a regény, amelynek cselekvénye nincsen kapcsolatban az illető kor eszmévilágával, amely megtörténhetett volna bárhol és bármikor s pusztán bele van helyezve egy tetszőleges korba, az nem igazi, hanem ál-történeti regény. A fogyatékosabb művészi érzékű regényírók rendszerint nem tudnak túlemelkedni az ilyen értéktelen ál-történeti regényen.

Jósika első kísérlete, a *Zólyomi*, még ezeknek az áltörténeti regényeknek a színvonalán áll, a többi azonban komoly, művészi törekvés eredménye, s köztük az igazi történeti regény minden fajára találunk példát. Pályakezdő regénye, az *Abafi*, az utolsó fajhoz tartozik, s mint Jósikának legismertebb, legjellemzőbb regényét részletesen bemutatom. Abafi, egy előkelő származású, alapjában derék ifjú, könnyelmű környezetbe kerül, s mikor megismerkedünk vele, maga is léha, tivornyázó, haszontalan ember. Egyszer lovaglás közben egy gyermeket ment meg a pusztulástól; ez a nemes tette két hatalmas következményt szül: Izidora, Deli Markó rablóvezér leánya, örök életére hálás lesz gyermeke megmentéséért, majd hálája forró szerelemmé változik, s Abafi lépteit mindenfelé kísérvén, megvédi őt a fenyegető veszedelmektől; másfelől — s ez a következmény még fontosabb — Abafi, először érezvén életében a nemes és önzetlen tett jutalmát, erős erkölcsi rázkódáson megy keresztül és lassanként egészen megjavul. Mindenütt, ahol megjelenik, dicsőséget arat: az ország-jgyűlésen és a lovagi tornán, párbajban és háborúban, de! leginkább a társaságban. Megnyerő modora, nemes férfiasága, szelleme egyaránt elbájolja a hölgyeket: az egyszerű rablóleányon kívül megszereti őt Gyulafi özvegye, Mikola Margit, maga a fejedelemasszony is érdeklődik iránta, s egy negyedik női szív is ver érte, Csáky Gizelláé, Gyulafiné unokahúgáé. A fiatal leány mélyen a szívébe rejti érzelmeit, még nénje sem veszi észre. Egy éjjel, midőn az erkélyen ábrándozik, észreveszi, hogy az arrajáró Abafit orgyilkosok támadják meg, de Izidora, aki megint nyomában van, megmenti. Gizella elájul az erkélyen s lázas állapotban elárulja szerelmét. Ekkor Gyulafiné, bár tudja, hogy Abafit feléje vonzza a szíve, lemond róla, a fejedelemasszonynak vallomást tesz húga szerelméről s pártfogását kéri. Mária Krisztierna magához rendeli Abafit és nem minden mesterkedés nélkül rábírija, hogy fogadja el az érte dobogó hű szívet. Abafi engedelmeskedik s Gizellában szerető hitvest talál.

Az *Abafi* Jósika legrokonszenvesebb, legnépszerűbb regénye — méltán. Meséje érdekes, változatos és mégis

egységes, a hős, aki mindvégig az események középpontjában marad, megnyerő, a két asszony és két leány, akik közé sorsa veti, vonzó egyéniségek, s az enyhe romantikájú cselekvény természetesen helyezkedik el a XVI. századi Erdély történeti mozgalmai közé. Kár, hogy azt a lelki folyamatot, amelynek eredménye a hős megjavulása, Jósika csak jelzi, s nincs ereje szemünk előtt fejleszteni.

Az utolsó Báthori a történeti regények első fajából való. Hőse Báthori Gábor, a természettől gazdagon megáldott erdélyi fejedelem, azonban szép tehetségei a rossz nevelés és aljas társaság hatása alatt parlagon hevernek, vagy épen gonosz tettek végrehajtására irányulnak. Erőszakos és rosszlelkű ember, a magánéletében is, az uralkodásban is. Gonosz indulatait nem tudja megfékezni, s végül gyilkosság áldozata lesz. Mint kompozíció nagyobb-szerű az *Abafinál*; meséjét nagyrészt a történetből vette, így a történeti regény valódiabb fajához tartozik. Egyébként azonban nem vetekszik vele; nemcsak hőse kevésbé rokonszenves, hanem meséje sem kelt érdeket, helyenként fárasztó és untató, még az a szála is, amely a szerelem indítékából sodródik, mert a fejedelemnek és a brassai bíró leányának szerelme meggyőző erő híján bizonytalanul rajzolódik elénk. Történeti szempontból is vannak gyöngéi: szász történetírók nyomán Báthori képét a valónál is sötétebb színekkel dolgozza s nem merülvén el a forrásokba, nem áll rendelkezésére elég gazdag történeti anyag, írói pályáján határozottan visszaesés.

A csehek Magyarországon még az előbbinél is nagyobb-szabású kompozíció. Terjedelmesebb, de mozgalmasabb és érdekesebb is. Mintegy átmenet a történeti regény második fajáról a harmadikra, afféle regényes korrajz abból a korból, amikor a csehek másodszer garázdálkodtak hazánkban, tehát Mátyás király korából. Beleszővi regényébe a történet eseményeit is, de azok mégsem állanak annyira előtérben, mint az *Utolsó Báthoriban*, fontosabb szerepet játszik a költött cselekvénynek gazdagon kiképzett eleme. Meséje egységes cselekvény híján három szálból van fonva s igazi főhős nélkül, három hős köré bonyolódik. A regénynek és a mesének súlypontja azonban nem esik

össze, s ez az érdek egységét veszélyezteti: érdeklődésünk elsősorban Zokoli Mihály felé irányul, s a fiatal nemes vitézkedése és Giskra leánya iránt érzett szerelme a mese legfontosabb ága; a regény középpontjában viszont Mátyás király áll, őt látjuk uralkodásának első hét évében, szerelmesei karjában és a Giskrával viselt háború mozzanatai között; a harmadik mederben egy rablólovagnak, Komoróczinak története gördül le — mint a cseh Giskra egyik vezére, sziklavarából garázdálkodik és Zokoli megrontására tör. E két költött személy sorsa többé-kevésbé összefonódik, de a regény tengelyéhez, a történeti eseményekhez és Mátyás uralkodói tetteihez, már csak gyöngébb szálakkal van erősítve, s ez a regény kompozícióját lazává teszi. A történeti anyagot Jósika Bonfini, Feszler és Galeotto műveiből veszi, szokása szerint híven ragaszkodva forrásaihoz; a regényes elem — kivált a szerelmek — vagy egészen költött, vagy töredékes históriai adatokból van színes mesévé fejlesztve.

A *csehek Magyarországon* Jósikának az *Abafi* mellett legnépszerűbb regénye s értékben is legközelebb áll hozzá. Nem olyan művészi, különösen kompozíciójának lazasága miatt, nincs olyan erős gerince, egységesen fölépített főcselekvénye, s míg amaz inkább lelki rajz, ez némileg a kalandos regényhez közeledik — de ebben rejlik ereje is. Írójának határozottan legmozgalmasabb regénye, tele érdek- j feszítő mozzanatokkal; seholsem vontatott vagy épen unalmas, rendszerint élénk és fordultatos. A kornak rajza is színes: festői képek sorozata Magyarország fénykorából, s a mese költőiségével együtt ez hatásának igazi alapja. Nem haladás az *Abafihoz* képest, de nem is hanyatlás; ezzel a regényével Jósika megint oda emelkedett, ahonnan az *Utolsó Báthoriv* lesüllyedt, sőt bizonyos tekintetben még tovább is fejlődött: az egyszerűbb *Abafi* után bonyolultabb cselekvényü, nehezebb szerkezetű és nagyobbszabasu művet alkotott, azt a hitet keltve, hogy ezután még sikerültebb regényeket fog írni ebben a nemben.

Ez a remény azonban nem vált valóra. Jósika pályáján többé nincs emelkedés, sőt még ezen a színvonalon sem tud megmaradni. A *Csehek* után megindult a lejtőn és

rohamosan esett, A *Zrínyi, a költő* már nem is igazi történeti regény. Két részre széthulló meséje — vezető indítéka a szerelem, anyaga intrikák és kalandok — teljesen költött, minden történeti és magyaros szín nélkül, hol túlságosan romantikus, hol bágyadt; hősében nem ismerjük föl a XVII. század legnagyobb magyarját, nem látjuk benne sem a költőt, sem a hadvezért — még csak nem is igazi regényhős: nem ő irányítja az eseményeket, hanem azok szövődnek köréje. A kevésbé ismert *Jósika István* Bethlen Farkas históriája alapján a költő ősenek tragikus sorát beszéli el és több ponton érintkezik Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* jávai, egyidőben jelentek is meg, 1847-ben. Jósikának ez az újabb regénye nagyobb becsű, mint a *Zrínyi, a költő*; főhősének jelleme jól van elgondolva és megalkotva, pályája egy igazi embersors képe, de a sok politikum ellensúlyozására túltömi a mesét epizódokkal, s az epizodikus részekben sok a rosszcsengésű romantika. Az egész sem nem mély, sem nem érdekes.

Jósika első regényeiben váltakozva használta a történeti regények három formáját, később azonban csupán az utolsóval élt s a költött cselekvényt csak belehelyezte a történeti miliőbe. Azonban még ekkor is aggódó gonddal törekedett arra, hogy minél hívebben mutassa be a kort, amelyben regényének cselekvénye játszik. Alapos történelmi tanulmányokat végzett, s szinte az aprólékosságig terjedt a figyelme, hogy minden történeti adat, minden kort jellemző vonás a valósághoz hű legyen. Ez a tudatos törekvés és a lelkiismeretes gond meg is teremté gyümölcsét, regényei hű tükrei a kornak — de csak egy szempontból. I Akár csak keretül használja a históriát, ajkar a történelmet magát szólaltatja meg, azt csupán külsőségeiben fogja föl, nem belső lényegében. Nagyarányú képet ad, de csak arról, ami szemellátható. A kort mozgató eszméket, a politikai áramlatok hatását a viszonyokra és jellemekre, a kor szenvedélyeit, törekvéseit, gondolatvilágát nem festi, hiányzik regényeiből a bepillantás a kor nagy harcaiba és vívódásaiba.

Annál nagyobb gondot fordít regényeiben a kor külső képeinek megrajzolására. Ebben egészen Scott tanítványa.

Mint mestere, ő is nagyon finom ecsettel fest, minden apró foltot pontosan megrajzol és kiszínez. A szélesen megrajzolt háttérből, várak, városok és a fejedelmi udvar, épületek, termek és a természet képeiből, lovagok és pórok, főurak és papok, polgárok és katonák festői csoportjai válnak ki, közéjük vegyülve nők a társadalom minden rétegéből, a fejedelem nejétől koldusasszonyig, korhű kosztü-mökben, s úgy elrendeződve, hogy a mindennapi meg az ünnepi élet mozgalmas képeit mutassák. Mindez nem kár-pótlás a kor lelkének hiányzó rajzáért, de mégis érdem, s ez határozza meg Jósika jelentőségét a magyar regény fejlődésében. Jósika egyfelől azáltal, hogy regényei cse-lekvényét a történet igaz adatai közé foglalta, másfelől hogy a keretül szolgáló kornak, ha csak külső képét is, a valósághoz híven rajzolta, Szentjóni Szabó és Kármán töredékes kísérletei után megteremtette nálunk az igazi történeti regényt, amely nemcsak névleg, hanem valósággal is a múltban játszik: megvan benne ami Dugonicsnak és követőinek történeti regényeiből hiányzó, a múlt társadalmi életének rajza. A korrájz Jósika előtt ismeretlen volt iro-dalmunkban; föllépte előtt még külsőségeiben sem festet-ték az írók az illető korszakot, s ha elvéve egyik-másik megkísérelte, halvány, színtelen képet adott vagy épen meghamisította, pusztán a hősök és helyek nevét véve a históriából. Jósika az első, aki a történet adataival és szí-neivel dolgozik, s velük csillogó, pompás képet ad a korról, fölkeltve a históriai igazság látszatát.

A *történeti regényíró*t megillető érdeme mellett keve-sebb lelkesedéssel emlegetik *regényírói* érdemeit. Hibáz-, tatják regényei szerkezetét: gazdagabb főcselekvény, erő-sebb gerinc híján több párhuzamosan haladó cselekvényre szakadnak vagy épen epizódokra hullanak szét, amelyeket nem tart össze határozott középpont. Ennek a vádnak van alapja, de nincs igazi jelentősége, mert a dráma szigorú, zárt kompozícióját akarja ráerőszakolni a regényre. Való-ban a külföldi nagy regények — Thackeray, Dickens, Tolsztoj művei — mutatják, milyen jogosulatlan ez a törekvés, s a magunk irodalmában maradvá, Keménynél sem találunk egységesebb szerkezetű, erősebb főcselek-

vényű regényt, mint az *Abafi*, és a *Csehek* szerzeágazó szálai sincsenek lazábban fonva, mint a *Rajongóké* — Fáyhoz mérve meg épen művésze a szerkesztésnek Jósika. Nem is a cselekvény szétszóródása, a szerkezet lazasága a hiba a regényeiben, az másutt, mélyebben rejlik. Egyfelől nincs elég művészi ereje és technikai készsége a bonyolultabb kompozíciókra, s a több ágban haladó cselekvény szárait nem tudja biztos kézzel fonni, másfelől hiányzik regényeiből, a belső egység, az érdek egysége, amely összetartaná a nélküle széthulló elemeket. Míg Keménynél a *Rajongók* több ágban folyó cselekvényét szoros belső egységbe vonja, hogy a mesének minden szála a szombatos felekezet sorához kapcsolódik, s így a regényben megvan az érdek egysége, a vele külső egység tekintetében egy színvonalon álló *Csehek* meséjét nem tartja össze ilyen belső kapocs, s a garázdálkodó csehek korántsem állanak úgy a regény középpontjában, mint Keménynél a szombatos rajongók.

Az a vád sem állja a próbát, hogy a főcselekvény Jósika regényeiben ritkán kelt érdeket, s az író ereje inkább a részletekben van. Való, hogy egypár regényében — a későbbiek közt elég sokban — a főcselekvény nem elég mozgalmas és nem elég költői, s ilyenkor, p. o. *Zrínyi a költőben*, a mese vértelenségét az epizódok élénkségével akarja felejtetni; az is igaz, hogy az ily regényekben nem tudja mindig elkerülni, hogy fárasztóvá, unalmassá ne válják — de jobb regényeiben, az *Abafib&n*, a *Csehekben* s a későbbiek közül az *Eszterben*, föl tudja kelteni a főcselekvény iránt a figyelmet s azt ébren tudja tartani a befejezésig. Ezekben megvan az, amiben az érdeklődés megfogon: a költőiség. S viszont ezt a vádat meg is lehet fordítani Jósika javára: érdekfeszítő mozzanat még gyöngébb regényeiben is sok van, s mint igazi romantikus első-sorban mozgalmas, különösségükkel ingerlő eseményekkel akar hatni.

Hibáztatják, hogy regényeit rendszerint valami erkölcsi eszme hordozójává teszi, s a morális célzatnak az (esztétikai adja meg az árát. A vád első fele igaz, de ez még önmagában nem fogyatkozás — a második fele pedig alaptalan. Jósika ugyan Scott nyomán azt vallotta, hogy „az

olyan regény, amelyből nem tanulunk semmit vagy épen rosszat tanulunk, nem regény többé, hanem tűzbe való firka... a regényben az ékkő a jó vég, azaz a tanulságot maga után hagyó befejezés“ — de gyakorlata szerencsére jobb volt elméleténél. Erkölcsi fölfogása egyébként sem sarjadt valami tisztultabb világnézetből, s a műveibe foglalt alapeszmét inkább lélektani, mint morális fôladatokra aknáztta ki. A *Zólyomiban* a féktelenség, a *Könnyműekben* a csábítás és könnyelműség veszedelmeit rajzolja, az *Abafiban* abból a tételből indul ki, hogy az önálló egyéni-) ségek, nagy erkölcsi erejüknel fogva, ki tudnak emelkedni j környezetükből s még ha mélyre süllyedtek is, meg tud-') nak javulni, az *Utolsó Bathoriban* pedig azt festi, milyen félelmes az indulatok hatalma. Erkölcsi okulást meríthetünk e regényekből, de ez. ajmqrásis hšszpn csak járulékos elem bennük, művészi hatásukat nem rontja.

Nagyon tetszettek a maguk idejében Jósika leírásai: tájképek, környezetrajzok, személyleírások. Híven és pontosan adja bennük a valóságot, s különösen tájképei között sok a, színes — de olyan terjedelmesek és olyan sűrűn engedi szabadjára festegető kedvét, hogy ezzel meg-megszakítja a cselekvényt s kizökkenti az olvasót a hangulatból. Fárasztóan részletező leírásai ma már művészi szempontból sem elégitenek ki: nagy részük száraz, s még az élénkebbek sem elég szemléletesek, melegek. Nem emelkednek festésekké, mint Petőfi és Jókai tájképei, hiányzik belőlük a tájképek művészi eleme, az elképzeltető erő és a hangulat.

Elbeszélő technikáját sem érezzük ma már elég friss-, nek, de ez nem Jósika hibája. A XIX. század második felé-') ben elbeszélő stílünk, kivált Jókai, Mikszáth és Herczeg regényeiben, rendkívül hajlékonnyá vált, s hozzájuk mérve Jósikáé vontatott és nehézkes. Korához képest azonban Jósika kitűnően tudott elbeszélni, s romantikus szelleme ezen a ponton is szépen érvényesül. Élénken, fordulatosán pörgeti le az eseményeket, nem ritkán drámai elevenségű vagy legalább színpadias hatású jelenetekben föl tudja csigázni a várakozást s meglepő, váratlan mozzanatokkal kapja meg az olvasót. Szívesen és hatásosan beszélteti

hőseit s megtalálja a módját, hogy a párbeszéd ne pusztá szóváltás legyen, hanem a cselekvényt is tovább vigye. Vannak természetesen modorosságai, kivált a nyelv használatában — szívesen élt a nyelvújítás mesterkelt szóalkotásaival, sőt maga is faragott új szavakat — s az akkor még fejletlen elbeszélő technikánk egynémely gyöngességét Ő sem tudja elkerülni, így nagyon szeret a maga nevében fordulni az olvasókhoz, amivel megrontja a tárgyilagos előadást: ezek azonban kisebb jelentőségű fogyatkozások, s Jósikát Jókain kívül hosszú ideig senki sem haladta meg az elbeszélés elevenségében és fordulatosságában.

Tipikusan romantikus Jósika jellemrajzoló készsége. Romantikus, az átlagosnál jóval elevenebb fantáziája az érdekes jellemek gazdag és változatos galériáját teremtette meg. Százszámra mozognak regényeiben a figyelmet magukra vonó férfi és női alakok, jók és gonoszak, szeretetreméltók és visszataszítók egyaránt. A közönség megszerette a lovagias, nemesen gondolkodó bátor hősoket, a vonzó, szende, mélyen érző leányokat és asszonyokat, egyrészt az erőnek, másrészt a bájnak megtestesítőit, s Jósika jórészt épen jellemképeivel fogta meg az olvasót, úgyhogy a jellemzés nála az érdekkeltés egyik, igen hatásos eszköze. Bár ezek az alakok — épen mert sokan vannak — gyakran emlékeztetnek egymásra, mégis bámulatraméltó, mennyi különféle karaktert tudott teremteni Jósika. De — s ez is romantikus vonás — a jellemek rajzában a fölületen marad. Ismerte ugyan az életet és az embereket, sokat figyelt meg és tapasztalt, sőt egyik-másik alakjába beledolgozta a maga vagy ismerősei vonásait is, de az a szellemi pillantás, amelyet az emberek lelkébe vetett, nem hatolt mélyre. Nem volt ereje kiaknázni azt a kedvező helyzetet, amelyet a sors nyújtott neki, midőn mozgalmas ifjúságában sok érdekes egyéniséggel hozta össze: hőseinek ábrázolásához sokkal több vonást vett olvasmányaiból és képzeletéből, mint megfigyeléseiből. A regényeiben élénk táruló lelkiélet alig lett volna más, ha Jósika egész életét szurdoki kastélyában és Kolozsvárt tölti, s nem fordul meg a harctereken meg a világ centrumaiban, Párizsban és Bécsben. Szembetűnő hibákat a jellemrajzban csak ritkán

követ el, de mert nem a lelkéből merít, nincs ereje szívünket és képzeletünket az igazi emberi szenvedélyek rajzával erősebben megragadni. Hőseinek lelki élményeit csak elképzeli, de nem éli át, ezért nincs gazdag, tartalmas lelkid életük, s ennek híján elhatározásaikat és tetteiket nem! tudja belsőleg megokolni, szükségszerűségükről nem tud meggyőzni. A regényeiben adott lélekrajz általános vonásokból szövődik, halvány és szegényes: egyének helyetti típusokat rajzol, húsból-vérből álló emberek helyett erő-«sen eszményített alakokat.

Ezen a ponton érte Jósikát a legtöbb támadás s nem mindig méltán. Való, hogy embereiben a testi-lelki vonásokat nem tudja úgy összeolvasztani, hogy karakterei az igazság teljes erejével hassanak, de eszményítése nem mértéktelenül túlzó, nem túlzóbb, mint a romantikusoké álta-^Klán. A költészet, s így a regény is, nem pusztá mása az életnek, s a regényhős realitása nem mérhető a mindennapi élet mértékével. Egyébként is régiebb regényeiben nem egy alak van, amelyet — részben legalább — elfogadhatunk valóul, s különösen költött hőseiben, akiknek képét bátrabban és szabadabban alkotta meg, van nem egyszer harmónia és következetesség. Kevésbé sikerültek történeti arcképei, azok a jellemképek, amelyeket a kor vezéregyéniségeiről fest. Ezekben nagyon ragaszkodik a történelem megőrizte vonásaikhoz, nincs bátorsága kiegészíteni őket és életet vinni az alakba. Későbbi regényeiben azonban a féktelen romantika útjára csapva, a jellemrajz terén is szertelenségbe tévedt s mind a nemes, mind az aljas vonásokat mérték nélkül túlozván, egészen elvesztette lába alól a valóság talaját.

Ezeket a fogyatkozásokat és gyöngeségeket azonban a múlt század közepének olvasóvilága a maga fejletlen. ízlésével, kiforratlan ítéletével nem látta meg, s Jósika műveit olvasva, egészen átadta magát az élvezetnek. Gyönyörködött Jósika gazdag fantáziájában, abban a szinte kifogyhatatlan bányában, amelyből egymás után pattantak ki az újság erejével ható történetek. Valóban Jósika leleménye bámulatos, s noha egyre új föladatakra készítette tehetségét, az nem merült ki, történetei változatosak,

épen nem sablonosak. Regényei annak a kornak igen sokat jelentettek: ezek voltak az új műfajnak első népszerű termékei. Fáy — valamint a Jósikával egyidőben föllépett másik három regényíró — nem tudta megkedveltetni a közönséggel a komoly regényt, s a nehézkes, széteső kompozíciójú, egyszerű meséjével is fásztó *Béteky ház* után Jósika regényei könnyű, kellemes olvasmányok voltak, érdekesek és fölfoghatók még a nőknek is. Az *Abafi* és követői egy csapásra népszerűvé tették a regényt, sőt némi túlzással azt mondhatnók, hogy fölemelve a magyar olvasót a selejtes regényektől az igazihoz, az értékeshez, előbb olvasóközönséget teremtettek, s ennek pártolása aztán divatba hozta a műfaj új, nemes formáját. Az első igazi magyar regényt, amely életre keltette a műfajt, Fáy írta, de az első regényt, amely életrelavóvá tette, amely megindította a továbbfejlődést, Jósika. Ez az egyik elévülhetetlen érdeme. A másik, hogy megteremtette nálunk a történeti, regényt és megszabta haladásának útját. A magyar történeti regény legjelesebb művelője, Kemény, valamint történeti regényeiben Jókai is, az ő nyomán indult, amaz mesterének vallotta s mind tárgyai megválasztásában, mind a leírás alkalmazásában követte, emez a meseszövevényben és az érdekkeltés eszközeinek használatában sokat tanult tőle. Költői iránya is folytatóra talált Pálffy Albertben és P. Szathmáry Károlyban, majd Werner Gyulában, s így Jósika egyike azoknak a magyar regényíróknak, akik iskolát alapítottak Ebben meghaladta Eötvöst is, Keményt is.

Ez az érdeme sem avul el — de mi maradt meg magából Jósikából? Mit vett át örökségként, s mit hagyott ránk Jósika munkásságából a halálát követő korszak? Két regényét, az *Abafit* és a *Cseheket* Ezek élnek — jórészt, igaz, - az iskola segítségével — a többit elnyelte az idő, amelynek örvényét csak az igazi értékek ússzák meg.

Azzal a Jósikával szemben, akit most bemutattam, úgy, amint a köztudatban él, van egy másik Jósika, akit csak a szakemberek ismernek. Ennek a Jósikának tollából kerültek ki társadalmi regényei és a történetiek közül a szabadságharc után írottak. Regényeinek ez a két csoportja, kivált későbbi alkotásai, mélyen elmaradt értékben

az angol romanticizmus szellemében készültek mögött. A nagy eltérés részben szubjektív okokra vezethető vissza. A világsi katasztrófa Jósikát is hontalanná tette, s a számkivetés sanyarú évei megzavarták lelke nyugalmát. Vagyonától megfosztva, a költészetet mindennapi szűkös kenyerének megszerzésére kellett használnia — s a Helikon elkényeztetett szüzeit nem lehet büntetlenül ilyen alacsony munkára fogni! A mellett a szükség fokozott, szinte ideges munkára, gyors és fölületes dolgozásra készítette, úgyhogy pályájának második felében egyetlenegy olyan regényt sem írt, amelyet régiebb regényeihez lehetne mérni. De ennek a süllyedésnek, amint már utaltam rá, volt egy másik oka: Jósika Scottól és az angol romanticizmustól elfordulva, új vezetőkre talált a francia romantikusokban. Már pályája első felében, legkorábbi társadalmi regényén, a *Könnyelműeken* (1837), föltűnik ez a hatás, majd utat talált a történetiekbe is, s aztán rohamosan megerősödve egészen hatalmába keríti, úgyhogy külföldön írt regényein még nagyobb mértékben érzik a francia irodalom hatása, mint a korábbiakon az angol. A szabadságharc után a francia romanticizmus szelleme uralkodik minden regényén, s nem is nemesebb képviselőit, Hugo Viktort és az idősb Dumas-t követi, inkább a túlzókat, kivált Sue-t. Az angol romantika mérséklete helyett, amelynek szellemében azelőtt legalább törekedett a valóság látszatára s óvakodott megsérteni az ízlést, újabb regényeiben a francia romanticizmus szerelensége tobzódik. Alakjai most már nemcsak túlzottak, hanem akárhányszor torzítottak, s a cselekvény már nemcsak érdekesítő, hanem idegrázó, elárulva szerzőjének vonzalmát a rítkó és borzalmas iránt.

Kései történeti regényei a régiebbekhez képest egészen j jelentéktelenek. Egyrésztük, p. o. *A zöld vadász* (1854)/ *A hat Uderszkg láng* (1858), a *Magyar kényurak* (1864), a francia romanticizmus szellemében megalkotott szertelen mese, amelyben a főindíték valami szörnyű bűnt rejtő titok, történeti keretbe állítva — ezeknek, a történet eseményeit beledolgozva a regénybe, valahogyan még meg tudja adni a történeti színt. Másrésztük csak ál-történeti regény. Ilyen már az első, egyébként még gondosabb regénye az *Eszter*

(1853), s a többiek nagy része, p. o. a *Nagyszebeni királybíró* (1853), a *Rom titkai* (1856), a *Végváriak* (1863); nemcsak a korrajz hiányzik belőlük, hanem még kapcsolatban sincs a mese a történeti mozgalmakkal, s a régi kor álarcában modern szellemű bűnügyi regényt kapunk — nincsen bennük más történeti, mint a személy- és helynevek, egyébként minden költött, torzított és hazug.

Jellemben és szellemben teljesen megegyeznek ezekkel az ál-történeti regényekkel Jósika társadalmi regényei, de általán kevésbé szertelenek, s a francia romanticizmuson kívül megérzik rajtuk a francia realistáknak, elsősorban Balzacnak hatása is. Ezért, de egyébként is, nagyobb az értékük, mint történeti regényei második csoportjának. Legnagyobb fogyatkozásuk, hogy nem igazi társadalmi regények, mert a kép, amely bennük a társadalom életéről föltárul, nem tükrözi a valóságot. Rendszerint Magyarországon játszik ugyan a cselekvényük, vagy legalább annak egyrésze, de hiába keressük bennük a magyar viszonyok, a magyar élet rajzát Természetesen, mert ezek a regények egészen a francia irodalom visszhangjai, s még akkor is, ha meséjük Jósika képzeletének terméke, indítékaik, helyzeteik, problémáik idegen eredetűek. Legjellemzőbb ebből a szempontból a *Két emeletes ház Pesten* (1847), amely szellemében egészen Sue híres *Mystères de Pam-jának* terméke, noha cselekvényével nem kapcsolódik hozzá.

E társadalmi regények egyrésze alig több franciás ízű bűnügyi regénynél, de van több, amely komolyabb művészi célt tűz maga elé s a cselekvényt a hősök jelleméből fejlesztve, föladatát gondos lélekrajzzal iparkodik megoldani. Ilyenek kivált a koraiak, *A könnyelműek* című, amely társadalmi regényeinek sorát már egy évvel az *Abafi* után megnyitja, és *Az élet útjai* (1884). Lélektani problémák kibogozásával szívesen vesződik később is, legtöbb sikerrel a *Pygmalion* (1856), *Az első lépés veszélyei* (1860) című regényeiben, sőt az utóbbi, a férjes nő megtévedésének és megjavulásának rajza, már egészen modern tárgy, abban a realiztikus szellemben fölfogva és kidolgozva, amelyet Flaubert és Bourget iránya jelez. Érdekes véletlen, hogy az utóbbi francia író egyik regényében (*Un drame dans*

le monde) hatvan évvel Jósika után valóban ugyanezt a lélektani föladatot oldotta meg, ugyanabban a szellemben, sőt részben ugyanazon a módon, mint magyar előde. Az ilyen nehéz föladatok meghaladták ugyan Jósika erejét, s a jellem fejlesztése és megokolása rendszerint nem meggyőző, de a törekvés reá nyilvánvaló, s társadalmi regényeiben mélyebben merül el hősei lelkivilágába, mint még jobb történeti regényeiben is. E tekintetben jelentőségük nem tagadható, úgyhogy társadalmi regényei, különösen a szabadságharc előtt írottak, a magyar regény fejlődésében is szerephez jutottak: a lélektani regénynek Jósika egyik érdemes előharcosa irodalmunkban.

Valamint fogyatkozásait, akként ezt az érdemét sem látta tisztán a kora. Társadalmi regényeit kezdetől fogva némi idegenkedéssel fogadták, történeti regényei iránt is csakhamar megcsappant az érdeklődés. Először a kritika és az író világ fordult el tőle, majd a közönség legműveltebb része, végül olvasói is mindjobban megfogyatkoztak. Népszerűségét egészen csak a jelen században veszette el, de tekintélyét és vezető szerepét már igen korán, pályája derekán. Költői pályája mintegy megisméltődése Kisfaludy Sándorénak: hirtelen, egy pillanat alatt kiviruló siker és osztatlan elismerés, rövid ideig tartó dicsőség, aztán lassú, majd rohamos süllyedés a nép kegyében. De megegyezik bukásuk tragikumuma is: a mellőzés keserűségéért nem pusztán maguk felelősek, hanem a viszonyok is. Mindkettőjük órája lejárt még erejük teljében, mert a műfaj nagyobb művészei léptek föl és borították őket homályba: Kisfaludyt Vörösmarty és Arany, Jósikát Jókai és Kemény. Az öreg Jósika valóban elmarad a fiatal mögött, de hogy olyan mélyen alatta látjuk, az némileg a mi optikai csalódásunk: régi regényeit Dugonicséihoz mérjük, a későbbieket Jókaiéhoz. Ez igazságtalanság, de az élet és a fejlődés nem ismer könyörületet. Az irodalomtörténet azonban Jósika regényköltészetének nagy történeti jelentőségét mindig számon fogja tartani.

IRODALOM

Általában: Erdélyi János, *Egy századnegyed a magyar szép-irodalomból Kisebb prózák*, 1863. II. k. 65—71. 1. — Gyulai Pál,

Necrolog, 1865; újra *Emlékbeszédek*, I. k. 407—422. 1. — Weber Artúr, *B. Jósika Miklós*. Bpesti Szemle, 160. k. (1914) 58—107. 1. — Szinnyei Ferenc, *Jósika Miklós*, 1915. 117 1. — Dézsi Lajos, *β. Jósika Miklós*, 1916. 451 1. — Zsigmond Ferenc, *Jósika Miklós*. Irodalomtörténeti Füzetek, 22. 1927. 37 1.

Részletkérdésekről: Kovács János, *Sue hatása a magyar regényirodalomban*, 1911. 53—59. 1. — Zsigmond Ferenc, *Scott és Jósika*. Irodalomtörténet, 1913. 129—142., 217—227. 1.

3. A MAGYAR REGÉNY JÓSIKA KORÁBAN

Az irodalmi köztudat Jósika nevéhez fűzi a magyar történeti regény megeremtését s az *Abafit* tekinti e műfaj első hajtásának. Való, hogy vele lépett jogaiba az új műfaj, de irodalmunkban már vagy két hónappal Jósika regénye előtt megjelent egy hasonló szabású mű, Gaal József kétkötetes *Szirmay* 7/ondja, s az elsőség érdeme ezt illeti meg. Az *Abafi* tüneményes sikere azonban árnyékba borította: a maga kora alig vette észre, az utókor meg elfelejtette. (Az irodalomtörténeti kegyelet azonban megjelentette még kétszer, utoljára 1905-ben.) Bár nem olyan pompás, csillogó alkotás, mint amaz, jobb sorsot érdemelt volna. Komoly becsvágygal készült, nemes minták, elsősorban Scott regényei, és jó források alapján. Igazi regény; nemcsak terjedelme teszi azzá, hanem egész ökonómiája, a bonyodalmas mese és a társadalmat rajzoló háttér.

A *Szirmay Ilona* kétkötetes regény s mint *Pattanházi Pattangi Jób mátészalkai esküdt elbeszéléseinek* első része jelent meg. Cselekvénye 1717-ben játszik, a krimi tatárok betörése idején, és két heterogén elemből alakul — ennek megfelelően két középpont köré jegecesedik. Az egyik egy szerelmi história; hőse Ilona, Rákóczi vezérének leánya. Gonosz emberek ármánya elszakítja kedvesétől, Szodoray Balázstól, s a visszaüztött tatár kán Krimiába hurcolja. Bár ott a kán fia ostromolja szerelmével, majd rabszolgakereskedő kezére jut, tisztaságát meg tudja őrizni a derék magyar vitéz számára, aki sok kaland után megszabadítja a rabságból. A másik elem a rabló-romantika, egy oláh harmiavezernek garázdálkodása a Kárpátokban és élet-halál küzdelme egy bátor magyar katonával. A mese két szálát

Gaal elég ügyesen fonja össze, de a zsványok sokkal többet szerepelnek a színen, mint amennyire a főcselekvény megkövetelné és az érdek egysége megengedné, s ezáltal a figyelmet kelleténél tovább elvonják az érdeklődés előterében álló szerelmi történetről.

A mese nem egészen költött; cselekvényének főbb mozzanatairól, sőt még szereplőiről is tud a történetírás. Gaal az anyagot Szirmay Antal műveiben (a *Notitia comitates Ugocsiensis*, 1805, és *Szatmár vármegye esmérete*, 1809—1810) találta s Kiss Károly novellájának (*Szirmay Hona*, 1829) fölhasználásával, Scott Valter ösztönzése alatt és az ő modorában, szabadon alakította: a nyers anyagot a művészi hatás kedvéért a maga képzeletével, de a történeti hűség sérelme nélkül, színesebbé, költőibbé tette. Ezt a részint való, részint költött mesét azonban nem illeszti szervesen a korba, mert nem kapcsolja a történelem fontos eseményeihez, vezető embereihez is csak lazán, s így regényének nem tudja megadni a történeti levegőt és a história illúzióját. A kor festésére sem fordít elég gondot, még külsőségeiben sem rajzolja. Nyilván csak ösztönt vett Scottól: útmutatást regénye tárgyának megválasztására és a cselekvény szövésére, de nem került annyira hatása alá, mint Jósika. Van némi kapcsolatban a német rablóromantikával is, de szerencsésen elkerüli annak hazug idealizmusát és beteges érzelgősséget.

Általán a középszerű írók józan mértéktartása jellemzi. Tartózkodik a szertelenségektől, mind a mesevezetésben, mind a jellemrajzban, de sem itt, sem ott nem tud igazán megkapni. Nem érti a módját, hogyan kell a bonyolítással érdeket kelteni s azt a szükséghez képest fokozni; személyeit jellemezve sem esik a romantika túlzásaiba, nem angyalokat és ördögöket rajzol, hanem embereket, de alakjai sablonosak, nincs bennük igazi életvalóság, s a mesét nem tudja hozzáfűzni hősei lelkiéletéhez. Több az élet a mellékcselekvény szereplőiben, kivált a két guerilla-vezérben, valamint a főcselekvény sodrától messzebb kerülő alakokban, amilyenek a borbély, a kóbor katona és Jutka, a borbély felesége, akit Ilonával együtt elrabolnak. Ennek a két ellentétes női karakternek szembeállítására érdekes, noha két-

ségtelenül volt már irodalmi mintája Vörösmarty *Csongor és Tündéjében*. Ilona, az ideális leány, beleillenek Jósika galériájába: szende, gyöngéd, szíve csak egyszer tud szeretni, de szerelme állandó és mély; Jutka tenyeres-talpas, nyelvélő asszonyság, mindenkinek bosszúság, de legnagyobb a férjének. E két nő eltérő fölfogása a szerelemről és az a különbség, amelyet az intelligencia és lelki műveltség okoz a szívvilágukban, jól van rajzolva, s mutatja, hogy Gaalnak volt megfigyelő tehetsége. Jó szemén kívül a komikum iránti érzéke is kitetszik a regényből — e kettő együttes hatásának köszönhetőek legügyesebb részei, a népeletből vett képek, a haramia-világ és katona-élet találó rajza, az ötletesen elbeszélte tréfás jelenetek és a mulatságos epizódalakok.

A regény nem tette azt a hatást a közönségre, amelyet tőle szerzője várt, s ebben nagy része van körülményes, részletező, hideg és száraz előadásának. Hiányzik belőle a fordulatosság, könnyedség és szín — nem fogja meg az olvasó szívét. De elsősorban mégis Jósika váratlan föl-tűnése szorította háttérbe Gaalt, s ő, mint nyílteszű, szerény ember, megértette, hogy nincs ereje versenyre kelni vele. Kitért tehát útból, *Pattangi Jób elbeszéléseinek* második részét nem írta már meg, befejezetlenül hagyta második regényét, a *Fekete vezért* is, s más téren próbálta gyümölcsöztetni tehetségét. Nincs ez minden tragikum híján. Gaal csak megkészt: ha korábban írta meg regényét, nem is Dugonicsék korában, hanem közvetlenül Fáy előtt, nagy jelentősége lett volna a *Szirmay Honának*, s ez a természetesen elgondolt, egyszerűen, minden cifrázás nélkül elbeszélte történet nem maradt volna hatás nélkül a közönségre sem.

Az 1836. év harmadik termése, P. H o r v á t h L á z á r kétkötetes regénye, *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban*, egészen más természetű, mint az előbbieket. Társadalmi regény s a szerző korában, Kolozsvárt játszik. Hősei a két Várkövy testvér; az idősebbik hét évvel a cselek vény megindulása előtt elbujdosott, s most, mikor Woodland kapitány álnév alatt visszatér, senki sem ismer reá, még anyja és öccse, Béla sem. A kapitány csakhamar kedvelt tagja

lesz a kolozsvári társaságnak, öccsének meg legjobb barátja. Ugyanazt a leányt szeretik meg, Rózát — az Béla érzelmeit viszonozza. Egy gonoszlelkű, élvágyó bárónő azonban, akinek csábító szépsége korábban rabul ejtette Bélát, most mellőzöttségében pokoli ármányt eszel ki: elcserélt és hamisított levelekkel a szerelmeseket egymás ellen ingerli, a testvérekkel pedig elhiteti, hogy Róza a kapitányt szereti, nem Bélát. Béla párbajra kényszeríti bátyját. Az kiáll, de nem emel fegyvert öccse ellen, maga azonban súlyosan megsebesül. Béla, mikor megtudja a valót, ideglázba esik, de mindketten szerencsésen fölépülnek, s Woodland, öccsének hagyva az atyai vagyont és a szeretett leányt, újra elbujdosik, most már örökre. Ez a mese, amelyet a szerző át-meg átsző epizódokkal és henye részletekkel, egypár fordulatával rámutat arra a külföldi regényre, mely mintául állott a szerző előtt, az angol Bulwer *Pelham* című művére. Sokat tanult Bulwertől Horváth: az elbeszélés sűrű megszakítását a szereplők leveleinek közlésével, a párbeszéd megöltetését szellemeskedéssel, könnyebb fajsúlyú bölcselkedéssel, irodalmi kérdések fejtegetésével, az egésznek telehintését verses és prózai idézetekkel — sőt Bulwertől tanulta a szerkesztés mesterségét is. Az angol író példájára tesz regénye súlypontjába olyan mozzanatot, amelyet sem regénye szereplői, sem olvasói nem ismernek; az érdekeltség főadatát azután abban kereste, hogy a közönség figyelmét állandóan erre a titokra irányítsa; megfejtése mint meglepetés természetesen az elbeszélés végére marad, úgyhogy a szálakat visszajáról bonyolítja le — s ez volt épen az a kompozíció, amelyet Horváth Bulwertől tanult, de nem tudott elég művészettel alkalmazni. Sőt az egész regény elgondolására is hatott az angol író: Horváth, Bulwer regényeitől ösztönözve, megpróbált olyan társadalmi regényt írni, amely az előkelő világ rajzában föltárja a kor erkölcsi fölfogását, világnézetét, életmódját. Anyagában is köszön az *Elbujdosott* egyet-mást Bulwernek: alakokat és mese-elemeket vett tőle, néha szó szerint is, de nem annyira a *Pelhamból*, mint inkább az angol író más regényeiből. Ilymódon a Scott-féle történeti romantika után utat talált irodalmunkba a Bulwer-féle romantikus társa-

dalmi regény, amely az érdekesítő mesét a jelen társadalmi viszonyainak rajzába illeszti — itt tükröződik először regényirodalmunkban Bulwer hatása.

Horváth törekvése félig-meddig sikerült is. Regényében van korfestés, noha inkább csak a *társaséletet*, mint a *társadalmat* rajzolja, s annak is csak kereteit és formáit, a főurak üres, léha mulatozását. De annak a képnek, amely a regényből élénk tárpl, van még egy másik fogyatkozása is: nem a húszas évek Kolozsvárának életét mutatja, egypár halvány helyszínképen kívül nincs benne semmi jellegzetesen kolozsvári. Érdekes, hogy nevük kezdő- és végső betűjével jelezve föllépteti az erdélyi főúri társaság egypár közismert tagját — de az elbeszélésben nem juttat nekik szerepet. Bár az író tudatosan szolgálja regényében az idegenen kapó erdélyi főúri világ visszavezetését a magyar műveltséghez, magyar színt nem tud adni művének: nemzetközi szokások és életformák, általános, színtelen társalgás — mindez egy interlakeni szálló fényes halljában valóbszerű volna, mint Kolozsvár főúri termeiben. Az *Elbujdosott* valójában nem is annyira társadalmi regény, mint inkább szalónregény, a *Szirmay Ilona* betyárromantikája után szalónromantika.

Mégis ez a vonás, ez a szegényes erdélyi couleur locale, adja meg elsősorban a regénynek az irodalomtörténeti jelentőségét. Meséje durvaszövésű, a cselekvény képtelen fordulatokon, rémregénybe való naiv indítékokon (cigányasszony jóslata) és átlátszó intrikákon (hamisított levelek) gördül tovább, emberei felöltöztetett bábok, lélek nélkül, egy-egy emberi tulajdonság megszemélyesítve valamilyen sablonos, minden egyéni szín nélküli alakba. De az *Elbujdosott* az első kísérlet a nagyvárosi és főúri élet festésére, s az első regény, amely tudatosan a társadalom rajzát tartja a főhivatásának. Ezt az érdemét, épúgy> mint a másikat, Bulwer irányának megszólaltatását magyarul, számon tartja az irodalomtörténet — művészi értéket nem keres benne. Nem igen vannak, az igaz, de említsük meg dicséretére, hogy egy és más tekintetben fölötte áll az 1836. év másik termésének, a *Szirmay Iloná*-nak: P. Horváth regénye éppen abban erős, amiben Gaal

gyöngye volt: az érdekkeltésben és stílusban. Zavaros históriájával úgy vagyunk, mint a mozi-drámákkal. Nem becsüljük sokra, de amíg előttünk lepörög, érdeklődéssel kísérjük fejleményeit, kíváncsiságunkat izgatja az, amit az író az utolsó pillanatig lepez előttünk. Nyelve pongyola ugyan, s előadásában bánt a mesterkéeltség, a nagyúri tónus szenvedése, de ez a stílus mégis regénystílus, könnyedség és természetesség híján is olvasható. Nem így *kell* elbeszélni, de *lehet*; a hang, amelyet megüt, nem tiszta, de legalább a regény hangja. Az egész munkán van valami külső csín és gondosság — s ha a jól szabott frakk, a ragyogó ingmell, a szép csokorra kötött nyakkendő még nem is emberi érték, a szem szívesebben pihen rajta, mint a viseltes, piszkos, hétköznapi ruhán.

A regényt közömbösen fogadta a közönség, de ebben része volt külső körülményeknek is: vidéken jelent meg, szerzőjét előbb egyáltalán nem, később meg rosszabbik feléről ismerték a fővárosban, arisztokratikus szelleme is ellenkezett a kor demokratikus irányával. Horváth nem is tett több kísérletet ezen a téren.

Az angol romantika után rögtön, csak egy évvel elmaradva, megjelent irodalmunkban a német is, Vajda Péter-nek *Tárcsai Bende* című három kiskötetes regényével (1837). Vajda a természet és a szabadság költője; novelláiban képzelete a messze múltba és az exotikus vidékre kalandoz, s ez az ideális környezet megihleti lelkét: színes, csillogó képeiből igazi költészet árad, s benne a szabadság ditirambusa csendül föl. Az emberi lélek mélyére és a korok szellemébe nem lát be, de novelláinak ezt a fogyatkozását szívesen megbocsátjuk tájképeinek szépségéért. Egyetlen regényében e kiválóságainak nyoma sincs, gyöngéi meg fokozottabb mértékben jelentkeznek. A *Tárcsai Bende* történeti regény II. Endre korából; érdekes az előadási formája: a hős maga beszéli el az eseményeket — történeti regényben erre nincs több példánk. Maga a munka a legtisztább típusa az ál-történeti regénynek. A műfaj két eleme, a történeti háttér és a költött cselekvény, annyira elkülönül, hogy alig van köztük több kapcsolat, mint a festmény és az azt befoglaló keret között —

s mindegyik elem igen gyarló. Amaz a történeti adatoknak pusztá halmaza s mint keret töredékes és színtelen; a regény második felében, amely a jeruzsálemi hadjárat mozzanatai közé illeszkedik, a mese sodrába is belevet egypár történeti nevet — a királyi család tagjait, Melindát, a monda Klingsorját szerepelteti — de nemcsak vonásait hamisítja meg, hanem még egyéniségüket is, úgyhogy minden tettük a történeti tudatot sértő, hazug lelemény. A regény azonkívül tele van anachronizmusokkal, mégpedig a legbántóbb fajtaival: meghamisítja a kor lelkét, mert olyan gondolatokat és ismereteket, olyan erkölcsi és tudományos fölfogást tulajdonít hőseinek, amelyek csak a XVIII. században vagy épen a szerző korában váltak közkeletűekké. Csak egy példát: ezek a XIII. századi emberek a Vaskapu szabályozását tárgyalják!

Ami a regényben történeti, az színtelen vagy hazug, a költött cselekvény pedig, amely a történeti korba helyezkedik, közönséges romantika, olyan indítékokból összeröszöve, amelyek függetlenek koroktól és viszonyoktól, s rendkívül szegényes leleményű. Vajda regényében is megmarad novellistának: apró mozaikdarabokból rak össze egy terjedelmes képet, amelyet csak a főhős személye tart némi-képen össze. Az érdek egysége így is veszendőbe megy, mert az író minduntalan új mesét kezd s a régit elejti, a nélkül, hogy megoldaná a csomót. A hőst, Bendét, egy nagyúr fiát, papnak nevelik, de beleszeret egy barátja hűgába — azt hisszük, hogy a bonyodalmat a szerelme és hivatása közti összeütközés fogja szolgáltatni. E helyett a cselekvény új nyomon indul: a leányt, Idát, eljegyzik bátyjával, ő meg Olaszországba megy, s ott — noha szerelme Ida iránt nem csökkent — rabja lesz egy szép olasz leánynak. Ez a mozzanat sem fejlődik tovább, Bende visszatér és szembe kerül előbb bátyjával, akiről azt hitte, hogy elraboltatta Idát, majd az igazi rablóval, egykori tanítójával — mindkettővel megvív. Várjuk a testvérharc következményeit, de csaldunk. Bende visszavonul s bánatában a Szentföldre megy Endre királlyal. Ott fogságba esik, Kairóba kerül mint rabszolga, majd a szultán egy háremhölgye, Ayesha, beleszeret, egy másik háremhölgyben pedig Idára, a tiszta,

ártatlan Idára ismer Bende. Mindannyiuknak sikerül, más-más úton, megszabadulni Kairóból. A befejezés nagy tableau: Bende szülőföldjén, Tárcsán, összetalálkoznak Bende összes szerelmei, Ida, az olasz Bianca, a kairói Ayesha — mindegyik a vőlegényével s Bende bátyja a menyasszonyával. Ez a jelenet hihetlenségével becsületére válnék bármely francia romantikus regénynek; általában, ahol a regény némi költői érdeket kelt, mint az olaszországi és a kairói kaland, ott egyben naiv és képtelen. Egyebütt érdeklődésünk szinte az unalomig lankad. S ez még a jobbik eset. Többnyire ugyanis olyan rendszertelenül hányja össze a lélektani és fizikai valószínűséggel számot nem vető eseményeket, hogy nem tudjuk bosszankodás nélkül olvasni. Lélekrajz nincs a regényben — ez is igazi romantikus vonás — a jellemek rajzával meg sem próbálkozik, még tájképeket sem ad — ez annál különösebb, mert Vajda hőstét két világrészen át hurcolja, s a mese valósággal megkövetelné e vidékek bemutatását. Van azonban bőven reflexió és történeti meg filozófiai fejtegetés, de nincs bennük köszönet: kirínak a regény korából is, cselekvényéből is, azonkívül untatok, néhol kegyeletsértők.

A regény stílusa rendkívül fárasztó. A gondolatok terjedőségét mintegy az előadás tömörségével akarja ellensúlyozni s a képzetek egész sorát belegyömöszöli egy-egy mondatba. Nem válik ugyan ezáltal értelmetlenné, de modorossá és nehezzé igen, úgyhogy már e miatt sem lehetett kapós olvasmánnyá. De hogy egyáltalán nem keltett figyelmet ez a szerző neve nélkül megjelent regény, annak — láttuk — mélyebb okai is voltak. S a *Tárcsái Bendének* nincs is más jelentősége a magyar regény fejlődésében, mint hogy regényirodalmunkban első és egyetlen visszhangja a fejlett német romantikának. A német romantika szelleme élteti; ezért választotta Vajda regénye háttérül a középkort, ez fejti meg a regény vallásos színezetét, a kereszténységről való fölfogását, ebből táplálkozik rajongása Olaszország és a Szentföld iránt, sőt innen érthetjük meg anachronizmusait is. A német romantikusok rajongása a középkor iránt inkább érzelmi, mint értelmi alapon nyugodott, csodálták és dicsérték, de igazi lényegében nem

fogták föl. A múlt eseményeit az „Ifjú Németország“ szemüvegén át nézték, a maguk lelki tartalmát vetítették ki a múltba — ezért teszi magyar tanítványuk is a maga XIII. századi hőseit modern, XIX. századi eszmék és törekvések hordozóivá. A főhős külső életének rajzában és az egyik mellékalakban (Klingsor) van a magyar regénynek némi, de igen kevés kapcsolata a német romantika egyik nevezetes termékével, Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című töredékes regényével — meséje azonban egészen más nyomon halad, s más a regény jelleme is: nem szimbolikus, hanem kalandos.

A harmincas évek közepén jóformán egyszerre öt művel nekilendült regényirodalmunk még két íróat vonzott magához, két nagy szellemet, Eötvöst és Keményt. Mindketten nyilván Jósika nagy sikerén fölbuzdulva fordultak a regény felé s még az évtized letűnte előtt befejezték első regényüket, Eötvös a *Karthausit*, Kemény az *Izabella királynét*. Ez az utóbbi nyomtatásban nem jelenhetett meg, Eötvösnek azonban az 1839-ben megindult *Árvízkönyv* alkalmat adott regénye közzétételére. A *Karthausival* a magyar regény történetének első szakasza nyugvóponttra jut, utána egy időre elpihen a műfaj, s innen kezdve vagy öt évig Jósika újabb regényein kívül (két történeti és négy társadalmi) csak egy eredeti magyar regény kerül a könyvpiacra, az is selejtes. A negyvenes évek közepén azonban újra s ép olyan gazdagon kihajt a regény termőfaja, mint egy évtizeddel korábban: 1845-től 1847-ig Jósikának négy, Eötvösnek két és Keménynek egy regényén kívül hét új regény látott napvilágot hat író tollából, s e hat író között ott volt Petőfi és a magyar regény legnagyobb hatású mestere, Jókai./ 1836-tól 1847-ig, alig egy évtized alatt, a magyar szellerá olyan műalkotásokat termett, mint az *Abafi* és *A csehek Magyarországon* (Jósika), a *Karthausi*, a *Falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* (Eötvös), az *Élet és ábránd* meg a *Gyulai Pál* (Kemény), a *Hétköznapiak* (Jókai): ez az évtized emberöltők munkáját végezte el, s a magyar regény a népmesék óriásainak mérföldes lépteivel haladt a tökéletesedés felé. Regényirodalmunknak ez a hirtelen emelkedése és gazdag kivirágzása a művészetek

egyik legragyogóbb időszakát, Perikles korát juttatja eszünkbe s ebben a korban főként a görög dráma fejlődését. Aischylos előtt, aki a görög drámát a művészetnek szinte elérhetetlen magasságára emelte, szinte alig volt dráma, s mikor ez a költői lángelme az athénieknek a perzsákon nyert győzelmét drámában örökítette meg, dicsőséges versenytársa, Sophokles, már az ifjak karában énekelt, s ugyanakkor született a harmadik nagy görög tragikus, Euripides. Ez a folyamat ismétlődött meg, sokkal szerényebb méretek közt, de még rohamosabban, 1836-tól 1847-ig a magyar regényirodalomban.

Ez az évtized regényköltészetünk irányát is elhajlította. A germán romantika után, amely a harmincas évek magyar regényeit életre keltette, csakhamar, már Jósika első társadalmi regényeiben, jelentkezett a romantika legtipikusabb változata, a francia, s rövid pár év alatt drámaíróinkkal együtt hatalmába ejtette regényíróinkat is, de a kritikát és a közönséget is. Szépirodalmi folyóirataink megtelnek francia novellák fordításaival, francia drámák lepik el a Nemzeti Színház műsorát, francia regényeket oívas a művelt magyar közönség, komoly tanulmányok és könnyen hevülő írók lelkesednek az új francia irodalomért és hőseiért, kivált Hugo Viktorért és Dumas Sándorért. Regényíróink lelkesedése nem állott meg a csodálatnál: tanítványaikká szegődtek a franciáknak vagy legalább mestereik nyomán dolgoztak, úgyannyira, hogy a negyvenes évek derekának magyar regényeire még jobban rányomta bélyegét a francia romantika, mint a harmincas évek termésére az angol. Első jelentkezése irodalmunkban, Ormós Zsigmond *Véres bosszúja* 1841-ből, épen csak mint iránykezdő tart számot a megemlézésre: akaratlanul is torzító tükörben mutatja be a romanticizmust. Valóban véres könyv! Hőse, egy tiszai halász (zsidó!), a rajta esett gyalázatért szörnyű bosszút áll: kiirtja egykori megrontója egész családját, fölgyújtja házukat — hogy a maga fia boldogságát is tönkreteszi bosszújával, azzal nem törődik. A mese szörnyűségével vetekszik képtelensége és megalkotásának kezdetlegessége.

Csakhamar megjelentek az új iránynak méltóbb képviselői is. Érdekes, de érthető jelenség, hogy a francia romantika ekkor, magyarországi pályája elején, irányának egyik legszélsőségesebb képviselőjével, Sue Jenővel hatott regényirodalmunkra. Érthető, mert az embereket minden iránynak túlzó, szertelen jelentkezései kapják meg leginkább, amelyekben az irány jellemző vonásai a leghatározottabban nyilvánulnak. Így történt, hogy éppen Sue, s annak is legromantikusabb műve, a *Mystères de Paris*, kerítette búvkörébe íróinkat, mégpedig csodálatos gyorsasággal: az 1842—1843-ban megjelent francia regénynek már két-három év múlva magyar utánzatai születtek, Nagy Ignác *Magyar titkok* és Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* című regényei. S hogy utánzatok, maguk sem rejtegették: már címükkel utaltak francia forrásokra. A két magyar regény azonban egymástól nagyon távol áll, még csak nem is emlékeztetnek egymásra, világos jelül annak, hogy nem lelketlen másolatai a közös eredetinek.

Nagy Ignác művét *Magyar titkok* címmel füzeteként bocsátotta közre 1844—1845-ben (új kiadása 1908). Hőse, aki a történetet maga beszéli el, Bende, derék, bátor, eszes ember; miként mintaképe, Sue regényének Rodolphe-ja, egy gonosztevőnek, a nőket álnév alatt elcsábító Sobrinak, leleplezésén és ártalmatlanná tételén fáradozik, közben a bűnösöket megbünteti s az ártatlanokat megjutalmazza. Hogyan ismeri föl a hős ebben az alakját folyton változtató gazemberben Sobrit s hogyan szabadítja ki hatalmából a szerencsétlen áldozatokat, az a regény cselekvénye. Nagy Ignác a mese vezetésében, valamint a főhős alakjának megformálásában Sue-t követte, sőt a részletekben is van némi egyezés a két „mysteres“ között: hasonlóak a bűnök és az erények, amelyek alkalmat adnak Bende föllépésére, meg a fogások, amelyekkel hurokra akarja keríteni ellenfelét, hasonlítanak egymáshoz azok az emberek, a gonoszak és ártatlanok, akikkel a két hősnek dolga akad. Ezek az egyezések azonban nem mélyrehatók, s a kalandok és helyzetek nem azonosak: a magyar szerző, bár elvéve vett át egy-két mozzanatot a *Mysteres-ből*, sőt Dickens *Twist Olivérjéből* is, nem szorult külföldi man-

kora, s fantáziája elég erős volt arra, hogy az idegenből vett keretet a maga leleményével töltsse ki. Nagy Ignác képzelete valóban gazdag új meg új kalandok kieszelésében, van tehetsége érdekesítő események halmozásával elkápráztatni az olvasót, ért hozzá, mint kell ügyes bonyolítással fölcsigázni a fejlemények iránt az érdeklődést s azt a különös, a meglepő, a csodálatos hajszolásával kielégíteni. Ennek a hatásnak azután áldozatul dob mindent: nemcsak a lélektani megalapozással és a belső igazsággal nem törődik, hanem az eseményeknek még a külső valószínűség látszatát sem tudja megadni — Sobrija p. o. egyetlen vonásával sem idézi föl azt a képet, amely a rablóvezérről a köztudatban él: ezt a bakonyi betyárt fővárosi gavallériként szerepelteti. Még hősébe sem tud semmi egyénit belevinni, pedig bemutatja az élet számtalan fordulatában.

Ez a Sue nyomán kiformalódó mese, a hajsza Sobri, az úri betyár után, csak egyik eleme a regénynek. Van egy másik, nem kevésbé fontos is, s ez már eredeti, Nagy Ignác leleménye, csakhogy nem az íróé, hanem az újságíróé, ő volt ugyanis meghonosítója nálunk azoknak az apró újságközleményeknek, amelyek Gaal György *Tudós palócának* modorában a pesti élet mindennapi eseményeit és jellemző alakjait mulatságosan — hol szellemes ötletekkel, hol csak élcelődve — és mindig némi torzítással mutatták be. Amit eddig önálló képekben adott, azt adta most egy nagyméretű kompozícióban: a mese fonalára fölfűzött ilyen fővárosi életképeket s nem is egészen ügyetlenül. Hőse vezetésével elviszi az olvasót Pest-Buda jellegzetes pontjaira, úri és kevésbé úri szórakozó helyeire, büntanyáira, s lerajzolja azokat a jellemző alakokat, akiket ott látni. Százával kerülnek elénk a fővárosi élet tipikus figurái, minden rend és minden réteg emberei. Az író tollán, tréfásan vagy szatirikusan árnyalt jelenetekben, életre kel a „nagy város“ világa — nem a maga valóságában, hanem mulatságosan torzító tükörben fölfogva és szubjektíven bemutatva, hol komoly kritikával, hol gúnyos megjegyzésekkel kísérve, közben az író hol ötletesen, hol útszéli elmésséggel bölcselkedik a nagyvárosi élet sodrától fölvetett alkalmi kérdéseken. Nagy Ignác ismerte közönségét: re-

génye népszerűségét valóban nagy mértékben fokozták ezek a lazán beillesztett henye toldalékok — a mai olvasót azonban, aki épúgy, mint a negyvenes évek kritikája, regénynek nézi a művet, bántják ezek a betétszerű életképek és újságírói élmények, mert elterelik a meséről figyelmét s tréfás hangulatukkal félrezőkcentik a komoly hangú főcselekvényt. Ha lehántjuk róla, a regény a fele terjedelmére zsugorodik, s az irodalomtörténetet csak az így megmaradt mese érdekli.

Így nézve Nagy Ignác művét, az alapjában véve kalandos regény, afféle antikszabású regény, alig egyéb, mint ennek a típusnak a francia romantikától fölfrissített változata. Másfelől, mivel nem a gazettek elkövetése, hanem azok föltárása és leleplezése a regény igazi tárgya, mintegy a későbbi detektívregények őse. Szerkezetiileg is közel kerül a regény régibb típusához, mert az a bizonyos vörös fonál, amelyet a szerző a *Zárszóban* emleget, megvan ugyan a regényben, de nem tudja vele szerves cselekvénnyé kötni a széthulló mozzanatokot — igaza lesz életírójának, nem is nagyon törekedett rá. Azt az állítását azonban nem merném aláírni, hogy Nagy Ignác nem is szánta művét regénynek.

A másik Sue-utánszat K ú t h y Lajos kétkötetes regénye a *Hazai rejtelmek* 1846—1847; újabb kiadásai 1901 és 1906). Szerzőjét már régen vonzotta a regény műfaja. Egykorú hírek szerint 1839-ben *Nápolyi Johanna* címmel történeti regényt tervezett, majd *Don Garcia* címmel egy exotikus miliőben, spanyolok, indiánok és négerök között játszó romantikus regénybe kezdett, s Cooper szellemében, Jósika (*Könnyelműek*) és Hugo Viktor (*Burg Jargal, Notre Dame*) alakjait fölhasználva (női hőse nevével is — Estreila — valójával is rávall mintájára, Esmeraldára) 1841-re elkészített belőle három részletet. Tovább nem vitte. 1844-ben, megkívánva Nagy Ignác sikerét, ő is fölcsapott magyar Sue-nek. Regénye szellemben közelebb áll francia mintájához, mint a *Magyar titkok*, de anyagában és megalkotásában függetlenebb tőle. A regény gerince, a mese egészen eredeti. Két testvér család története, Szalárdy György és Eleké. Amaz nagyratörő, hiú, üres lélek; el-

kapja a nagyuraskodás mániája, s egy gógös, elfajult hercegnőt vesz nőül, aki pazarlásával anyagi és erkölcsi romlásba dönti, öccse, Elek, egyszerű, nemeslelkű férfi; szíve vonzalmának engedve, szegénysorsú leányt emel magához, s ezért atyja kitagadja. Családjá, különösen fia, Ödön, sok nyomorúságot szenved el. Ödönt, a regény tulajdonképeni hőstét, gonosz nagybátyja el akarja tenni láb alól, hogy megszerezze vagyonát, s ezért egy rosszhírű orvos kezére adja. Az gyógyintézetében testi-lelki kínokkal gyötri, hogy *megfossa* értelméjől. A gyermek azonban szerencsésen kiszabadul s miután egyideig a főváros söpredékében, tolvajok és gonosztevők között nyomorgott, közben hamis vád alapján még a börtönt is meglakta, a Tisza partján jámbor halászkónál talál otthont. Ezek a derék emberek a maguk becsületes képére nevelték, s mikor ifjúvá serdült, anyai nagybátyjának, Vámosnak, segítségével diadalmaskodik az ármányon: visszaszerzi birtokait, társadalmi állását, s maga is, atyja példáját követve, szívére hallgat, egy parasztleányt vesz nőül, akit még paraszti sorban élve megszeretett.

A mesének ez a váza is egészen romantikus, még inkább azok az események, amelyekkel Kúthy ezt a keretet kitölti. Gazdag képzeletén azonban nem tud uralkodni, a mesét túlsúfolja mindenféle romantikus lommal, s ez, valamint az előzmények elhallgatása és később váratlan kipattantása, sok fölösleges szereplő történetének beiktatása, messze kalandozó kitérései és fejtegetései, megbontják regénye szerkezetét. Szalárdyék története egyébként is csak fonál, amelynek segítségével a költő a magyar társadalom képét akarja bemutatni. Nem *rajzol*, hanem *elbeszél*: embe-reivel és tetteikkel jellemzi a kort. Megdöbbentő ez a kép, csupa borzalmas, visszataszító vonás. Kúthy szinte dúskál az aljasságokban, s képzelete megeresztett gyeplővel száguld egyik idegrázó jelenetről a másikra: gyermeklopás, mérgezés, gyilkosság, uzsora, az alávalóság és lelketlenség riasztó példái váltják egymást. Olyan mértékben halmozza a bűnöket és túlozza az emberi jellem rút vonásait, hogy az elénk táruló kép nemcsak rémes, hanem hazug is. Ez nem a magyar társadalom rajza, hanem a franciáé —

de azé sem a valóságban, hanem a francia romantikusok műveiben meglesve. Kúthy szorgalmasan olvasta Hugo Viktort, az ő szertelen képzelete, ellentéteket, csattanó hatásokat hajszólo regényei ihlették. Még jobban hatott reá Sue. Nem mese-részleteket vett át tőle, nem is alakjait mintázta a *Mystères* hőseiről — ami egyezés van e tekintetben a két regény között, az kevés is, jelentéktelen is — hanem elkábítva a romanticizmusnak ettől a szédítő fantáziájú alkotásától, meg akarta írni magyar párdarabját. Fölhasználva Sue hatáskeltő fogásait, átültette magyar viszonyok közé mindazt a bünt és szertelenségét, amelyet Sue-nél talált, s mint az utánczó rendszeren, még rikítóbb színekkel festett. így lett szellemben a francia író hű követője. A francia milió-rajznak megmagyarosítása azonban nem közönséges ügyességgel történt, s a franciás íz nem érzik meg a regényen.

A *Hazai rejtelmek* igen nagy hatást tett korára s Kúthy népszerűsége a negyvenes évek derekán vetekedett Jósikáéval. Ez évek nyugtalan, izgalmas világa különben is kedvezett a szertelen fantázia termékeinek, de valóban alig van regény, amely fordulatosságban, mozgalmasságban, a cselekvény érdekfeszítő bonyolításában meghaladná Kúthyét. A közönséget azonkívül meglepte az a mély pillantás, amelyet a költő az emberi lélek szövevényébe vetett, és az a biztonság, amellyel ízekre szedte — s nem vette észre, hogy mindez szemfényvesztés, hogy valódi lélek helyett elképzeltet tárnak eléje. Ez a romantikus lélekrajz és a mese romantikus vezetése — kiáltó ellentétek során erős fény váltakozik mély árnyékkal — elkápráztatta a közönséget. A magyar romantika, fejlődésének első korszakában, itt teteződik, a *Hazai rejtelmek* az a regényünk, amelyben leggazdagabb a színskála: a legsötétebb jelenetek váltakoznak a legcsillogóbbakkal, legtarkább színekben ragyogókkal. Az olvasók átadták magukat élvezésüknek s nem gondoltak azzal, hogy a színek között nincs harmónia, hogy a fény nem a nap fénye, hanem mesterséges színpadi fény, hazuggá téve az üvegtől, amelyen keresztül veti az író.

Viszont van a regényben sok olyan részlet, amely a mai nyugodtabb, józanabb korban is megragadja az olvasót:

jellemző magyar alakjai — a tiszai halász, a betyár, a csikós; a népi jelenetek élénk mozgalmassága és szemléletessége — a pusztai vacsora, a csárdai mulatozás, az aratás; végül a természetnek, különösen az Alföldnek színes, hangulatos képei — a hortobágyi csárda, az alkony leereszkedése a pusztára, a besztereci lápvidék — csupa megkapó tájkép, amelyeken ott rezeg Kúthy romantikus lelkesedése a magyar táj szépségei iránt. Így a *Hazai rejtelmeknek* nemcsak irodalomtörténeti jelentősége van, mint a francia romantika legjellemzőbb magyar képviselőjének, hanem művészi értéke is — ha nem is az egésznek, legalább természeti képeinek és népies genre-jeleneteinek. Sőt van érték stílusában is. Az elbeszélő részekben kevésbbe, ott gyakran keresett, patetikus vagy épen dagályos, de népies alakjait beszéltetve, a magyar nép romlatlan, gyökeres, néha már sallangos nyelvéen ír.

Kúthy a *Hazai rejtelmek* sikerén fölbuzdulva, egy újabb, mégpedig humoros regény tervét forgatta elméjében, de kivitelére már nem került a sor. Töredék maradt az 1860-ban megkezdett terjedelmes történeti regénye is, az érdektelen meséjü, fárasztó előadású *Királyné olvasója*.

Ebbe a körbe, a francia romantika körébe, tartozik még három egymással és az előbbiekkal egykorú regény, kettő Pálffy Alberttől, egy Petőfitől. P á l f f y A l b - e r t í r ó i egyénisége csak a szabadságharc után bontakozott ki; két pályakezdő műve, a két-kétkötetes *Magyar millionaire* (1846) és a *Fekete könyv* (1847) különös, bizarr, hogy ne mondjuk képtelen történetek. Amaz részint Párizsban, részint egy hortobágyi kastélyban (?) játszik; hőse, egy gazdag ifjú köré hihetetlenül naiv ármányt sző a regény rossz szelleme. Emez a múltba visz, az oláh Hóra és Kloskalázadás idejébe, de még csak nem is ál-történeti regény, még kevésbbe magyar regény; noha jórészt hazánkban játszik, nem lehetetlen, hogy külföldi anyagot értékesít. Erősebb szövésű és komorabb, mint a *Magyar millionaire*, jobban is van elbeszélve, de még különösebb: egy modern szellemre áthangolt kora-romantikus regény, gyermekcserével, az összes szereplők megmérgezésével s az oláh lázadás csak

arra való, hogy legyen, aki földúlja a gonosztett színhelyét. A két regény, a maga korában hatástalan maradt, ma valószínűségi kuriózumok.

A harmadik regénynek, *A hóhér kötelének* (1846, s azóta többször) szerzője a legnagyobb magyar lírikus; ez a műve egyetlen kísérlete a regény terén. Költői értéke csekély, de mint Petőfi minden alkotása, számot tart figyelmünkre, annál inkább, mert egyike a legjellegzetesebb magyar romantikus regényeknek. A hős maga mondja el benne élete történetét, mégpedig késő aggságában, visszatekintve viharos életére. Retrospektív előadásában majd egy félszázad mozgalmait adja s az eseményeket olyan szédületes gyorsasággal görgeti, hogy bár négy különálló részben, 27 fejezetben három nemzedék sorsát tárja föl s benne a kalandok egész sorát: az egész alig kilenc ív — külső terjedelmére nézve a legrövidebb magyar regény.

Az első rész az exozicció. A hős, Andorlaki, ifjú és szerelmes, de boldogságát tönkreteszi vetélytársa, Ternyei. Andorlaki szívében a gyűlölet és a bosszúvágy ádáz indulattal elbujdosik. Tíz évig kell várnia, míg alkalma nyílik szörnyű bosszúját végrehajtania: ellenfelét kifosztja és koldussá teszi, maga dúsgazdaggá lesz. A harmadik részben a két ellenfél szerepet cserél, s most Ternyei tör mindenáron Andorlaki megrontására. Az ő bosszúja még szörnyűbb: hóhérkézre juttatja ellenfelének fiát. A fájdalomában teljesen megtört apa levágja fia holttestét a bitóról s elteszi a hóhér kötelét — innen a regény címe. A befejező részben újra Andorlaki lesz a bosszúálló. Elvonul egy rengetegbe s mint a pók a legyet, úgy lesi áldozatát. Tizenöt évig vár a kedvező véletlenre: ekkor útjába akad Ternyei. Szemét kivájja, félholtra veri s mint nyomorékot kilöki az országútra. De ez csak első fele bosszújának. Újabb tizenegy év múlva unokáját rontja meg erkölcsileg, s Ternyei a kétségbeesés és örület szélére kergetve, fölköti magát arra az akasztófára, amelyen Andorlaki fia életét vesztette.

A regény szerkezete művészietlenül laza; nem egységes eseménysorozatot vezet elénk, hanem több egymásba kapcsolódó kalandot. Bár hőse mindvégig ugyanaz, majd minden kalandban mások a személyek, s megváltozik az érdek-

lódés iránya. A négy, illetőleg öt mozzanatot csak a regény költői eszméje, a bosszú, tartja össze. Tipikus romantikus indíték, sőt épen a legkedveltebb indítéka a romantikusoknak. Petőfi egészen a romanticizmus szellemében alkalmazza, a legszertelenebbül. A bosszúállások egész láncolata szövődik nála regénnyé; az első gonosztett kihívja a megbántott bosszúját, ez újra bosszúra készíti a másikat, s ez így megy tovább még háromszor. Apák egymás gyermekeinek megrontásával elégitik ki bosszúvágyukat: a legréme-sebb görög tragédia-ciklus jut eszünkbe, a Pelopidák szörnyű sorsa, Atreus és Thyestes gyermekirtó bosszúja. S tipikusan romantikusak a cselekvény fordulatai: a hirtelen emelkedések és gyors süllyedések, a nyomor és gazdag-ság, a hatalom és tehetetlenség, a fény és árny váratlan változásai, a meglepő és megdöbbentő események, a véletlen nagy szerepe, a fölismerések. S egészen romantikus a környezet: a kártyabarlangok, a koldustanyák, erdei reme-teségek, az akasztófa-domb. A *Hóhér kötetében*, mint a romantikus regényekben általán, csak úgy hajszoja a költő a szörnyűt, a rémest, a borzalmast: párbaj pisztoly végről, öngyilkosság és gyilkosság, akasztás, szemkitolás kergetik egymást, megborzongatva a gyöngéd szervezetűek idegeit. Csupa szertelenség, eseményekben és emberekben egyaránt, nem ritkán a képtelenségig fölcsigázva, ahol már véget ér a lélektan uralma s szinte a naívságé kezdődik.

A *Hóhér kötele* ezekkel az indítékaival és fordulataival, meseszövéssel, valamint jellemzésével a romantikus irány tipikus hajtása s szellemben legszorosabban kétségkívül Hugo Viktor regényköltészetéhez csatlakozik. Tőle vette az ösztönzést — egy életre visszatekintő előadása a *Le dernier jour d'un condamné* formájára emlékeztet — de sem mes-tere, sem valamilyen más francia romantikus író művét nem másolta. Anyagában többet köszön egy magyar regény-nek, Eötvös *Karthausi*jának: azt a helyzetet, amelybe Andor-laki Rózával kerül, majd Betti megrontását a *Karthausi* meséje nyomán formálta ki Petőfi (külső bizonyítékul ott van az áruló név-egyezés!), nyilván öntudatlanul; az utóbbi indítékot a szentimentálisról áthangolta a borzalmasra. Eredetiségét ez a kapcsolat sem veszélyezteti: Petőfi a ro-

manticizmus közhelyeit és hagyományos kelléktárát kihasználva, a maga képzeletével teremtett új alakokat és helyzeteket, s azokból egészen eredeti cselekvényt alkotott. A regény anyagában és személyeiben a költő leleménye, túlzó és szertelen, de gazdag és eleven fantázia terméke. De nem pusztán a képzeleté; része van benne, amint Horváth János megállapította, a költő érzelmvilágának is. A regényt a költő életének egy szerencsétlen korszakában, a 45-ös év csalódásainak és keserőségeinek hatása alatt írta — innen a történetet beárnyékoló sötét pesszimizmus. Éles szemek fölismerték a hős egy-egy gesztusában és szólamában, megbölcseledő szólamaiban, valamint a cselekvény egyes fordulataiban, kivált Andorlaki vándorlásában, magát a költőt: ezeken a helyeken emlékeiből merített Petőfi. Bizonyos, hogy a regény a maga egészében elhibázott mű, de nincs minden érték híján. Irodalomtörténeti érdekességet adnak a regénynek ezek a szubjektív elemek; van azután egy sikerült alakja, Andorlaki hú cimborája, bujdosásában társa, a bonhomióval és élethíven rajzolt Hiripi Gáspár; a jóhumorú elcsapott nótárius — egyetlen alakja a regénynek, amely némi derűt visz a szörnyűségek szakadatlan sorába; vannak megkapó részletei, mint Andorlaki bujdosásának rajza; vannak érdekes és regenyességükben is valószínű helyzetei, mint a hős találkozása az őt megszánó courtesane-nal, előadása pedig mindvégig leköti a figyelmet: gyorsan perdülő, élénk, fordultatos, bár helyenként nem elég természetes. S ne felejtjük el, hogy a *Hóhér kötele* nem gyakorlott regényíró, hanem lírikus műve, aki mindössze huszonhároméves volt, mikor írta!

Az előbbi regényekkel egyidőben jelent meg egy ma már teljesen elfeledett regény, K e l m e n f y L á s z l ó n a k (polgári nevén: Hazucha Ferenc) kétkötetes *Meghasonlott kedélye* (1846). Egészen más természetű alkotás, mit a magyar regény addigi hajtásai: nem szakad ugyan teljesen el a kor uralkodó áramlatától, a romanticizmustól, de szellemével az akkor még ki sem bontakozott új irodalmi irányhoz, a realizmushoz, kapcsolódik. Valószínű mese keretében lelki rajzot nyújt, s az író műve főérdekét hőse lelki fejlődésének bemutatásában keresi.

A regény hőse, Valday Andor, gazdag, léha gentry-fiú, fiatalos energiáját pusztán a szerelem gyönyöreinek megszerzésére fordítja. Megismerkedik a nagyváradi harangozó szép, de hiú és ábrándos leányával, s elcsábítja. A szerencsétlen Tekla elbujdosik atyja haragja elől, ez meg kegyetlen bosszút fogad a csábító ellen. Andor is szenved. A leány vőlegénye, egy ácslegény, a templomtorony tetejéről hozzá-sújtja a poharat, amelyből áldomást akart inni; maga lezuhan és szörnyethal, Andor idegrendszerét meg földúlja a szörnyű ütés. Fölépül ugyan, de a múlt emléke és csalódásai a világban meg az emberekben egyre gyöttrik, s kedélye teljesen meghasonlik. A regény második része négy évvel később játszik. Andor boldog vőlegénye egy előkelő leánynak, Szelody Jernének, akinek életét megmentette. Ekkor kezd működni a harangozó bosszúja: Jerne kikoszorozott kérőjét Andor ellen tüzeli, s az amerikai párbajra kényszeríti szerencsés vetélytársát. A harangozó még tovább megy: azzal az ígérettel, hogy a sorshúzást az ő javára intézi, rá akarja bírni az életéért remegő Andort, hogy kezét följánlja a meggyalázott Teklának. Jernét meg névtelen levélben értesíti leánya és Andor viszonyáról. Jerne, aki időközben értesült a készülő párbajról, ráveszi Andort, hogy lépjen vissza a párbajtól — s azután megvetéssel elfordul a gyávától. Andor fájdalomában és szégyenében a politika terén próbál érvényesülni, de pártfelei cserbenhagyják, barátai, sőt még inasa is megtagadják: földúlt kedélye ennyi csapást nem bír ki, s noha ádáz ellenfele már korábban benn pusztult az égő házban, bosszújától tehát nem kell félnie, agyonlövi magát.

Ez a regény fogyatkozásai ellenére sem érdemtelen alkotás. Elkerüli a magyar regénynek a *Béltékyl ház* óta tipikus hibáját: az eseményeket erős fonatra fűzi föl s a cselekvény forgatagába olyan hőst állít, aki az érdeklődést elejétől végig magára vonja. S ez a zárt, művészi kompozíció annál értékesebb, mert a főcselekvény sodrába egész sora kerül a másod-, harmadrangú szereplőknek, de sorsukat nem tördeli szét epizódokká, hanem beolvasztja a főcselekvénybe, annak rugóiuul használva. A cselekvénynek is van egy nagy érdeme, a valószínűsége. A regény meséje

nem épen mindennapi történet, de olyan, hogy nem nő ki a közönséges emberi méretek közül. Vannak ugyan romantikus indítékai — a harangozó bosszúja, mint az egész cselekvény főmozgatója p. o. tipikusan romantikus — sőt hihetetlen, naiv fordulatai is, de nem nagy számmal, s a regény nagyjából a valóság illúzióját kelti. Ezt az érdemét azonban drágán vásárolta meg: az élethűség kedvéért lemond a megkapó, a képzeletet izgató meséről — s veszteségünket nem pótolja azzal, amit a realista regényektől megvárunk, az élet mélyebb és igazabb rajzával.

Az érdeklődés súlya a *Meghasonlott kedélyben* is, mint a realista regényekben egyáltalán, a cselekvényről átbillen a lelki életre — s ezen a ponton vegyes hatást tesz reánk a regény. Kelmenfy érezte, milyen föladat hárul reá, s iparkodott megfelelni e várakozásnak. Nagy gonddal törekedett hőseinek lelki életét vázolni s tetteiket jellemükből fejleszteni. Lélektani regényt akart írni, s ez a kísérlete félíg-meddig sikerült is. Sőt emberei kiformalásában egyénítésre is törekedett, s legtöbb jellemrajza megállja a helyét — egy bizonyos pontig. A harangozó, aki nyilván Hugo Viktor híres alakjának, a Notre Dame-i toronyőrnek, hatása alatt kapta foglalkozását és jellemének egyik-másik vonását, a regénynek leghatalmasabb alakja: a regény első felében, míg bosszú-hadjáratát el nem kezdi, következetesen, hatásosan rajzolt jellem. Bosszúja kivételében azonban ördöggé lesz, s ez a második részben becsstelen eszközökkel dolgozó, ármányos, aljas ember már nem az a derék, tiszteletreméltó férfi, akinek ismertük. Tekla lelkében viszont a cselekvény folyamán olyan nemes hajlamok, olyan erkölcsi érzék támad, amelynek korábban csíráit sem láttuk, s az ácslegény szerepének végső mozzanatait sem tudjuk harmóniába hozni jellemének addig megismert vonásaival.

Bonyolultabb a lelki világa a regény hősének, Andornak; ő áll az események középpontjában, ezért Kelmenfy iparkodott minden oldalról megvilágítani lelki életét. Vannak bizonyos egyenetlenségek és következtelenségek jellemrajzában — egyik-másik vonása nem illik a többihez, sőt időnként tetteit sem tudjuk megérteni jelleméből — de általában mint jellem reális. Az író jól gondolta el és becs-

vággyal formálta ki — annak a kornak regényirodalmában kétségkívül figyelemreméltó kísérlet. Végzetes szerencsétlensége azonban, hogy a szerző nagyon ellenszenves embernek állítja be. A cselekvény folyamás tesz ugyan kísérletet, hogy megnyerje számára a rokonszenvünket — de ügyetlenül, eredmény nélkül. Andornak nincs tetté erősödő akarata, egészen passzív, pusztá eszköz egy erősebb akaratú ember kezében, s nincs benne semmi kedves, szeretetűnkre vagy becsülésűnkre méltó vonás, közönséges ember, mintegy előfutárja a későbbi dégenérait, akaratonküli regényhősöknek, p. o. névrokonának, Molnár Ferenc Andorának. Tettei iránt nem érdeklődünk, lelki élete épolyan sivár, amilyen egyszerű — ez a lelkirajz hidegen hagy. Sőt még a regém valóságossága is szenved általa: ki hiszi el, hogy ezt a száználmas alakot megszereti a nemes Jerne? S a regény nemcsak az utókor előtt bukik meg, megbukott már a maga korában — a közönség egészséges érzéke visszautasította ezt a beteges, ványadt, ellenszenves hőst, meg azt a fárasztó nyelvet, amelyet Kelmenfy szereplőinek ajkára ad: a regényben mindenki, úr és ácslegény, előkelő hölgy és cigányok, egyformán finomkodó nyelven beszél, csakúgy halmozva egymásra a magasan járó képzeteket és gondolatokat.

A regény, noha egy évvel később német fordításban is megjelent, egészen hatástalan maradt, pedig talán jobb sort érdemelt volna. Mégis komoly kísérlet volt a realiztikus regény megteremtésére, s voltak esztétikai értékei: a szervesen fölépített, valóságos cselekvény és a korához mérten fejlett lélekrajz.

IRODALOM

A korszak egész regényterméséről: Szinnyei Ferenc. *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. I. k. 1925. 1—148., 209—224. I.

Gaalról: Badics Ferenc, *Gaal József élete és művei, év nélkül* (1881) 30—54. I.

P, *Horváthról:* Ferenczi Zoltán, *Egy elfeledett regényről*, 1918. 54 I. — Sándor István, *Erdély első társadalmi regénye*. Erdélyi Múzeum, 1935. 321—335. I.

Vajdáról: Széchy Károly, *Vajda Péter élete és művei*, 1892. 235—335. I. — Trostler József, *Vajda Péter és a német romanticizmus*. Egy. Phil. Közl. 1913. 304—309. I.

Nagy Ignácról: Szinnyi Ferenc, *Nagy Ignác*. Irod. Közl. 1902. 470—474. 1. — Kovács János, *Sue hatása a magyar regényirodalomban*, 1911. 9—23. 1.

Kúihyrről: Erdélyi János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból Kisebb prózák*, 1863. II. k. 73—77. 1. — Weszely Ödön bevezetése a *Hazai rejtelmek* 1902-i kiadásának I. k.-ében, 3—23. 1. — Kovács János id. műve, 24—52. 1. — Meggyes Ede, *Kuthy Lajos mint regényíró*. 1939. 42 1. — Henszlmann Imre bírálata a *Hazai rejtelmekről*. Irodalmi Or, 1846. II. 283—286, 1.

Petőfiről: Horváth János, *Petőfi*. II. kiadás, 1926. 201—205. I.

Kelmenjyrről: egy névtelen bírálat az Irodalmi Őrben, 1845. 9. sz.

IV

A MAGYAR REGÉNY VIRÁGKORA

1. EÖTVÖS

Jóformán még el sem oszlott az az aranyos gőz, amelybe első regényeinek tüneményes sikere Jósika alakját borította, mikor az 1839-ik évi *Árvízkönyvben* egy nagynevű, de a regényírástól eddig távolálló költőnek egy nagyobb-terjedelmű regénye vonta magára az egész művelt magyar közönség figyelmét. A regény, amely lázba hozta az olvasókat, a *Karthausi* volt, s az író, akiben sokan már akkor Jósika diadalmas versenytársát látták, E ö t v ö s J ó z s e f báró.

Alig képzelhető nagyobb ellentét a regényirodalomban, mint Jósika és Eötvös között. Mindkettő előkelő főúri család sarja: ez az egész rokonság köztük; egyéniségük, pályájuk, irányuk homlokegyenest ellenkezik. Az előbbi egyike legtermékenyebb íróinknak, hivatásos regényíró, kenyérkeresete az írás. Könnyen, játszva dolgozik, mindig az olvasók ízlésére, hangulatára tekintettel. A költészet az ő szemében a gyönyörködtetés eszköze, s annál hatásosabb, mennél zavartalanabban nyilatkozik meg benne a gyönyörködtető cél. Az utóbbi csak négy regényt írt, csakhamar belekerült a politika és az államélet forgatagába, s midőn költészettel foglalkozott, akkor is megmaradt államférfinak és gondolkodónak, ír, nem azért, hogy olvasóit gyönyörködtesse, hanem hogy mély gondolatainak, szívét betöltő érzelmeinek kifejezést adjon; nem úgy, amint a közönség kívánja, hanem úgy, amint ő helyesnek, szépnek tartja. És mégis, bár Jósika költő akart lenni, semmi egyéb, az utóbbi pedig alapjában politikus és reformer: Eötvös igazibb költő, az Ő regényeinek lapjai tele vannak igazi költészettel, annyira, hogy sokszor heves érzelmekben gazdag lírai költeményeknek tetszenek.

Eötvös regényírói pályája sok tekintetben érdekes és különös. A kései s egyébként is csekélyebb jelentőségű *Roverekeket* figyelmen kívül hagyva, többi három regényét nyolc éven belül írta: *A karthausi* (két kötet) 1839—1841-ben, *A falu jegyzője* (három kötet) 1845-ben, a *Magyarország 1514-ben* (három kötet) 1847-ben jelent meg (azóta mind a három ismételten, önállóan is, az író műveinek gyűjteményes kiadásában is). Nyolc kötet regény ugyanannyi év alatt olyan írótól, aki becsvágyának kielégítését nem a költészet terén kereste elsősorban, föltűnően gazdag eredmény. Fokozza még jelentőségét, hogy Eötvös nem dolgozott könnyen s műveinek formájára is sokat tartva, azokat gondosan csiszolta, simította. Az a hatás, amelyet regényei a korra tettek, nem volt egységes és harmonikus, a közönség elismerésébe belevegyült időnként a kritika gáncsa, de, amint újabb kiadásaik és német fordításaik sikere mutatja, a közönség megszerette őket, s népszerűségükkel szerzőjük meg lehetett elégedve. S Eötvös mégis, megírván egy évtized múlva a *Nővéreket* (1857), regényt többé nem írt, s amihez kezdett, töredékül maradt. Visszavonulása a regény teréről nem volt esetleges, s két ok magyarázza. Egyrészt úgy hitte, hogy abban a nehéz helyzetben, amelyben az ország ezidétt volt, hazája sokkal inkább rászorul a benne rejlő államférfúi értékekre, másrészt az a tudat vezette, hogy a regénynek mellette fölnőtt két ifjabb munkása túlszárnyalta őt, Kemény Zsigmond a történeti, Jókai a társadalmi regény terén.

Hasonlóképen érdekes ennek a regényírói pályának eredménye is, Eötvös regényköltészete. Két szempontból is fölkelti a figyelmet. Az egyik relatív függetlensége mind az uralkodó irodalmi áramlatoktól, mind a külföldi és hazai regényíróktól. A *Karthausi* ugyan beletartozik a szentimentalizmus irodalmi hullámába, a *Nővérek* meg némileg Rousseau-hoz csatlakozik, de két főműve, elméjének érettebb termései, sem anyagért, sem mintáért nem fordul idegenbe. S ez annál föltűnőbb, mert Eötvös lelkes híve volt Hugo Vikornak és a romanticizmusnak, egyetlen tragédiája a legsajátosabb romantikus indítékot értékesíti, a bosszút, regényeiben azonban nemcsak a romantika szertelenségéitől

tartózkodott, hanem mint egyike a keveseknek regényíróink közül, az egész iránytól távol maradt, s csak első két regényében súrolta annak köreit. A másik érdekes mozzanat az a nagy változatosság, amely regényeiben uralkodik. Annyira elűtnek egymástól tárgyban és környezetrajzban, hangban és jellemben, hogy egységes szempont alá nem foglalhatók, mindegyiket más-más nézőpontból kell vizsgálni és ítélni. Csak egy közös vonásuk van, a céljuk.

Eötvösnek ugyanis a regény, s általában a költészet hivatásáról sajátos, határozott nézete volt, amelyet ismételtten hirdetett, legszabatosabban a *Falu jegyzője* folyamán: A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor érdekeitől különválva nem a létező hibák orvoslására, nem az érzelmek nemesítése után törekszik.“ A költő csak akkor érdemi meg nevé, „ha könyvében nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk“. A költő hivatása tehát nem az egyszerű elbeszélés, amely az olvasónak csak esztétikai érzelmeivel vet számot, hanem a javítás, az erkölcsi érzelmek fölkeltése és megnemesítése. El kell telve lennie kora nemes eszméivel s azokat kell diadalra juttatnia. Győzze meg az olvasót arról, hogy mi a jó, mi a követendő; indítsa meg lelkét s kényszerítse tette. A költészet így átsap a tudomány és szónoklat terére, a költő nem marad egyszerű művész, hanem tudós és agitátor lesz egy személyben, az a regény pedig, amely a költőin kívül etikus célt is szolgál, irányregénnyé válik. Közéjük tartoznak Eötvös regényei is, több joggal, mint irodalmunk bármely terméke, mert a tanítás, amely bennük megszólal, a tendencia, amelynek szolgálatában állanak, a nemzet szíve véréből sarjadt ki, hiszen — amint Péterfy Jenő mondja — „tárgyuk ugyanaz, mint aminek megoldásán az egész nemzet dolgozott; megvilágítják egy vajúdo kor eszméit, mert a múltban a jövőt, a jelenben pedig a rút visszavonást rajzolják. Eötvös regényei mögött egész nemzetének törekvése áll, forrongó élet, történeti válság“. Irányregények mind, az egy *Karthusit* kivéve, csakhogy egyik jobban, másik kevésbé rejti el a tendenciát.

A *Karthusi* Száz évvel ezelőtt a legtöbbet emlegetett magyar könyv. A szűk szemhatáru és kistávlatú kritika

hidegen, idegenkedve fogadta, de az olvasóközönség megszerette, és a regény, mint Rousseau *Nouvelle Héloïse-e* és Goethe *Werthere*, amelyekkel egy tőről sarjadt, egy csapásra az ország könyvévé vált, a negyvenes évek első felének legjellemzőbb regényévé. Népszerűségét megtartotta hosszú ideig, s ha újabban hatása kisebb körben érvényesül, kárpótlást nyújt érte az érdeklődés mélysége. A nagy tömeg helyett a kiválasztottakat vonzza: finom ízlésű műbíráinkat. Az elbeszélésbe szőtt gondolatainál nem kevésbé mélyek azok, amelyeket ébreszt — műértékének ez kétségtelen bizonyossága.

A *Karthusi* cselekvénye Franciaországban játszik s a júliusi forradalom idején (1830) indul meg. A regény formája szerint részben önéletrajz, részben napló; írója és hőse egy főrangú ifjú, Gusztáv, aki ábrándos lélekkel, fantasztikusan megalkotott világgéppel kilép az életbe, s mivel ott egymásután elveszti ideáljait, a Grande Chartreuse szerzetese lesz. Az egész szubjektív keretbe van foglalva: a szerző mint úti emléket adja, a maga elbeszélésébe szöve bele a szerzetes írásait.

A regény szerkezetileg három részre szakad. Az első Gusztáv szerelmi csalódása: eszményképe, az előkelő, szép özvegy, megcsalja egy kalandorral, Dufey-vel, s legjobb barátja, Armand, ott van hűtlenül Dufey pártján. Júlia, atyjától kitagadva, kedvesétől elhagyva, elzüllik s egy öreg herceg szeretője lesz. Gusztáv csalódva két nagy érzésében, a szerelemben és a barátságban, megrendült lélekkel hosszabb útra indul. Megnyugodva tér vissza Párizsba, de újra csalódások érik: politikai pályáját egy alaptalan vád tönkreteszi, ambíciója elsorvad, tettvágya megbénul, elveszti hitét tehetségében. Sötét mélabúja elől élvezetsóvár barátai közé menekül s léha mulatozásban keres feledést. Ez a regény második része, ebbe is belejátszik a szerelem: Gusztáv vétkes hetykeségből elcsábít egy erényes varróleányt, Bettit, s az, mikor megtudja, hogy nem igazi szerelemnek, hanem könnyelmű játéknak áldozta föl erényét, a Szajnába veti magát. Az utolsó rész az előbbieknél kissé regényes, de logikus befejezése. Gusztáv, lelkén a mardosó büntudattal, s belátva, hogy önös érzelmeivel nem tud a

társadalom formái között megállni, lemond a világról, s visszavonul Grande Chartreuse-be. Háborgó lelke ott sem talál nyugalmat, s el akarja dobni magától az életet, de mint Faustot a megcsendülő húsvéti ének, őt a *De profundis* megrázó szavai visszadöbentik az öngyilkosságtól. Majd megtudja, hogy Betti él; találkozik vele, a gyarlóságaiból megtisztult Armand-nal is: megbékülve velük s lelkében kiengesztelődve, meghal abban a fölemelő tudatban, hogy csak a szeretetért érdemes élni, hogy csak az önzőnek nincs vizsgálatása a földön.

Maga ez a szentimentális történet nem a legértékesebb eleme a regénynek. A második része eseményben szegény s valójában fölösleges: Gusztáv lelki tragédiája már teljesen befejezett, mielőtt még Bettivel megismerkedik, s művészi szempontból hiba, hogy ezen a ponton, amikor a sorsfordulatot várom, Eötvös új, az előbbivel egyenrangú mesét sző. Nincs is benne belső igazság. Amit Gusztáv a szegény Bettivel tesz, első mozzanatától az utolsóig közönséges aljasság, de Gusztáv jellemével nem fér össze, mert őt gyöngeségei ellenére igazi, nemes léleknek ismertük meg. Júliát sem úgy rajzolja az első részben a költő, hogy mély erkölcsi süllyedésének hitelt adjunk, s a fejlemények megokolása is nem egyszer külső, erőszakolt, a mese fordulatái meg gyakran kiszeltek. Ebben az első regényében Eötvös az eredetiségnek sem jutott el arra a magas fokára, mint a későbbiekben. A regény cselekvényének első és harmadik része alapjában nem egyéb, mint annak a Rousseau megindította szentimentális regényirodalomnak visszhangja, amely költészetünket már a XVIII. század végén Kármán Fannijától kezdve több ízben megtermékenyítette. Eötvös ismerte a századforduló praeromantikus-szentimentális irányának regényeit, valamint sokat kora szentimentális regényterméséből, így bizonyíthatólag Sainte-Beuve *Voluptéjét*, Madame Krudener Valéne-jét, Guttinguer Ulrik *Arthur ou la Solitude* című regényét: hangulatuk és fölfogásuk, a bennük szereplő jellemek és helyzetek, gondolatok és érzelmek észrevétlenül is megtermékenyítették képzeletét. Gusztáv neve és érzelmi életének egypár eleme a *Valérie-re* utal, Guttinguer regénye meg

épen négy névvel szolgált neki, meg vonásokkal Artúrja és Júliája lelkivilágának kifermálásához — egy és más mozzanatban még egy XVIII. századi regénynek, Prévost abbé *Manon Lescaut*-jának hatása is fölismerszik a *Karthausin*.

Nem tagadjuk, a *Karthausi* nemcsak külső formájában, a szentimentális regények közkeletű napló- és levélalakjában, hanem embereiben és indítékaiban is tartja a kapcsolatot kora francia szentimentális regényirodalmával. Megalkotásában azonban egészen Eötvös szellemi terméke. Az, mert egyfelől sok részlet van benne, amely a költő lelkivilágából: tapasztalataiból és úti emlékeiből, csalódásai- ból és vergődéseiből került a regénybe — sőt azt a lelki folyamatot is, amely a regény megalkotására vezetett, egy úti élménye indította meg: Grande Chartreuse-ben járván, egy szép, előkelő nővel és egy kartauzi szerzetesnek készülő ifjúval hozta össze a sorsa, s a kettőjük viszonya mögött egy nagy tragédiát sejtett. Másfelől, s ez nem kevésbé fontos, az idegenből kapott anyagot összeforrasztva élményeivel, átszűrte érzelmein s a mesét és a maga lelki mozgalmait mint összhangzó egységet állította költői eszméje szolgálatába.

Ez a mese, amelynek egyik-másik mozzanatát ma már mesterkéltnek, élettelennek érezzük, száz évvel ezelőtt más- ként hatott. Akkor, Fáy és Jósika korában, ez a helyen- ként színes és mozgalmas történet, amely még hatásvadá- szatnak sem volt híjával, új, eleven és megkapó volt. S hatott az olvasókra a hősök lelki életének nagyvonalú rajza. Főhősén kívül szándékosan nem rajzolja egyének- nek embereit, hanem az egyéni vonások rovására a tipiku- sakat emeli ki — ezáltal azonban eléri azt, hogy alakjaiban egy-egy embertípus lelkivilágát tárja elénk, s belőlük magát az emberi lelket ismerjük meg, az emberiséget hajtó szenvedélyeket és ösztönöket, vágyakat és törekvéseket. De hogy tudott egyéníteni, mutatja Gusztáv alakja: gazdag lelkiéletét sok oldalról megvilágítja, jellemét bonyolultsá- gában is egységesnek tudja rajzolni. Helyesen állapította meg a *Karthausiról* Szinnyi Ferenc, hogy az első nagyobb- szabású lélekrajz irodalmunkban. Ez a regény fejlődés- történeti érdeme.

Egyénisége és sorsa romantikus hagyomány, maga egyike a romantika kedvelt ártatlan szenvedőinek. Mint többi társa — leghíresebb köztük Valjean, Hugo Viktor *Les misérables* című regényének gályarabja — egyeneslelkű, tisztaszívű ember, tele nemes hajlamokkal, de a társadalom embertelensége és a hatalom önkénye belekényszeríti a haramia-életbe. Megkeríti a zsidótól ellopott okmányokat, hogy visszaszolgáltassa a jegyzőnek, aki iránt mély hálát érez, s mikor Macskaházy elrabolja tőle, megöli az ügyvédet. Már-már eléri régi vágyát, hogy szeretett nejével új, tisztos életet kezdjen, mikor arról értesül, hogy a gyilkosság vádja Tengelyi ellen fordul: hogy megmentse jóttevőjét, földadja magát, támadóit megöli. Eötvösnek volt ereje Violának nem épen valóságos életsorsát hihetővé tenni s alakját, az irodalmunkban akkor divatos betyár-romantika nyomán, gyökeresen magyarrá formálni.

Ezt a gazdag anyagot, a cselekvénynek háromféle szálból sodort és háromfelé ágazó fonalát Eötvös nem mindig tudta szorosán együtt tartani, s regényének szerkezete; némileg szétfolyó, de mind a mese vezetésében, mind a megoldásban elég ügyesen kapcsolja össze a többfelől megindított eseménysorozatokat. Nem is ezen a ponton lehet a regény ellen támadást intézni, hanem elsősorban a cselekvény egyes mozzanatainak megokolásánál. Teljesen elhibázott a bonyodalom megindító és befejező mozzanata; emez, a Tengelyi ellen emelt vád, nagyon erőszakolt és szintén hihetetlen; amaz, Rétyné ármánya, fölösleges, céltalan és hihetetlen aljasság, viszont a szerencsétlen asszony; lelki mozgalmainak rajza, bűnbeesése és gyötrődése, biztos kézzel van dolgozva. Kisebb lélektani botlások a mese folyamán is érezhetők, s a jellemrajz ellen is lehet egy súlyos kifogást emelni: nem ad egyéni jellemeket. Szereplőinek egy része, különösen a fiatalok, színtelenek, más része, az öregek, halvány típusok, az előtérben állók túlságosan eszményítettek, s ez főként a gonoszak rajzában bántó. Annyira aljasak, hogy olyan regényben, amely a cselekvényt a jellemekre építi, nincsenek helyükön. Eötvös elbeszélő készsége sem olyan friss, mint a *Karthusiban*;

a mesé inkább csak fölkelte, mint kielégíti az érdeklődést s nincs némi melodramatikus hatás híján.

A *Falu jegyzője* mégis legnépszerűbb és legtöbbre tartott regénye. Ma tulajdonképen csak ez az egy regénye él, s erre a kitüntetésre reá is szolgál. Nem azokkal a mozzanatokkal, amelyeket eddig megvilágítottunk. Ebben a tekintetben nem sokkal áll a *Bélteky ház* fölött, amellyel egyébiránt is tart némi kapcsolatot. Érdekessé, népszerűvé, sőt jelentőssé a benne nyújtott környezetrajz, másfelől a tendenciája teszi. Eötvös a három család történetét beállította a 48 előtti magyar társadalomba, annak politikai viszonyai közé s ennek a képét adja. A milió rajzát szolgálja az a sok, hol mulatságos, hol megrendítő jelenet, amelyekkel kárpótolja olvasóit a főcselekvénynek kevésbé színes szövéseért, ugyanerre valók a mellékszereplők is. Két csoportba különülnek; egyikbe tartoznak a vidéken, a vármegyében folyó nyilvános életnek szereplői, a fő- és alispántól kezdve szolgabírákon és esküdteken keresztül a pandúrokig és hajdúig, a másikba ennek az életnek áldozatai, a cigány, a paraszt, a zsvány, szóval a nép fiai. Egy-egy párnak közülük van nem is annyira mintája, mint inkább csak párja a korabeli regényekben, novellákban vagy drámákban — de ez lehet véletlen is. A fontos az, hogy legtöbbjüknek meg tudja adni a magyaros színt: van jellemükben egy és más vonás, amely csak magyar talajon sarjadhatott ki. Az igazi élet ezekben az alakokban lüktet, az élet színét a regényben ezek az epizodikus jelenetek adják meg.

Az a kép, amely a regényben a magyar társadalomról és annak különféle típusairól kibontakozik, a maga sötétiségében élesen megvilágított, a megyei élet képe meg épen /rikítóan színes, túlzó, sőt itt-ott torzított — meg is rótták érte Eötvöst, azzal vádolván, hogy meghamisítja a magyar élet képét. A vád jogtalan. A költészet nem pusztá niása, nyers képe a valónak, a költő átérzi előbb, amit leír, s az érzelemtől áthatott lélek mindig kiemeli a jellemzőt, még az igaz rovására is. Eötvös is művészi célból túloz: hogy hatásosabbá, megrázóbbá tegye a képet. S neki még több joga volt messzebb távozni a valótól: a *Falu jegyzője*, bár

nagyon komoly könyv, a szatirikus regényhez is közeledik: egyik vezető gondolata a magyar közállapotok ostorozása. A szatíra pedig még kevésbé fél az arányok eltolásától, a jellemző, a rikító kiemelésétől, mint a költészet többi faja, s a metsző gúny és csípős ötletek mellett egyik leghatalmasabb fegyvere éppen a túlzás és torzítás. Bár Eötvös bőven él ezzel a joggal és ezekkel az eszközökkel, alapjában, nagy vonásaiban átélt és hű a *Falu jegyzőjében* nyújtott társadalmi rajz, s olyan jellemző, olyan plasztikus, mint kevés más magyar műben. Kiállotta az idő tűzpróbáját is, színéből, hatásából ma sem vesztett, sőt értéke bizonyos nemes patinát kapott. Ami csak a maradandó értékű társadalmi regényeknek osztályrésze: a *Falu jegyzője* az írása óta eltelt évtizedek alatt, miközben a forrongó jelen csöndes múlttá változott, a mi szemünkben átalakult társadalmi regényből történetivé, s valamint Jókai *Nábobja* a harmincas évek, *Új földesura* az ötvenes évek, akként Eötvös regénye a negyvenes évek magyar társadalmának ismeretéhez a legbecesebb dokumentum.

Eötvös azonban regényének művészi célja mellé, sőt fölé etikai célt állított, s ezáltal a *Falu jegyzője* irányregénnyé lett, ennek a sajátos fajnak legjellegzetesebb képviselőjévé. Itt juttatta leghatározottabban és legnyitabban kifejezésre Eötvös nézetét a költészet hivatásáról. Gondoljunk vissza imént idézett szavaira: a regény ne csak szép könyv legyen, hanem szép tett is. Ezt a célját teljesen megvalósította, könyve valóban nemes tett, nagyszerű eszköz egy erkölcsi célzat szolgálatában. Célzatát hosszú ideig félreértették. Azt gondolták, hogy Eötvös a vármegyerendszert támadja, annak fogyatkozásait, bűneit ostorozza. Való, hogy a költő egy vármegyét választott a visszaélések, fonáságok színteréül, való az is, hogy a regény cselekvénye, képei, típusai mind a vármegye bűneit állítják pelengérré, de a célzat, amelyet szolgál, sokkal egyetemesebb, sokkal magasabb, mintsem gondolták. Eötvösből nemcsak a politikai párt-ember szól, a centralista államférfiú, a megyerendszer ellensége, hanem a mélyérzésű ember is, a humanizmus bajnoka, akit lelke mélyéig fölháborít társadalmunk és alkotmányunk évszázados igazság-

talansága. Nem tudott beletörődni abba a kiáltó, ember-telen sorsosztályba, hogy Magyarországon a lakosság egy tizedrészéé, a kiváltságosaké, minden jog minden teher nélkül, s velük szemben az elnyomottak, 3 jobbágyok vállán vannak az ország összes terhei, minden jog nélkül. A vármegye nem mint intézmény volt a legnagyobb bűn Eötvös szemében, hanem mint minden haladás kerékkötője, mint a kiváltságosak legbiztosabb fészke, mint az uralkodó nemesség jogainak leghatározottabb képviselője. Két meghatározható tragédiában mutatja be a nemesi kiváltságoknak átkos következményeit: Tengelyiben, akit egy gaz ármány megfoszt nemeslevelétől s vele minden jogától, és Violáében, akit az sodor bűnbe és érvénytelen boldogtalanságba, hogy ő is érzi emberi méltóságát és érvényt akar neki szerezni, noha nem volna szabad, mert jobbágynak született.

Tengelyi és Viola, az ártatlanul szenvedők, Eötvösnek leginkább szívéhez nőtt alakjai, s az elnyomott osztályok érdeklődésének állandó tárgyai. Meleg rokonszenvvel fordul feléjük, megérti szenvedésüket, nyomorukat, bánatukat. Amit mint elméletíró tanulmányaiban követelt, amit mint politikus a gyakorlati életben meg akart valósítani, azt most egy keserű jalkiáltásba tömöríti: a demokrácia nevében föllázad a régi rendi alkotmány ellen s költői eszközökkel támadja annak igazságtalan, elviselhetetlen rendelkezéseit. Az a kegyetlen szatíra, amellyel saját rendje kiváltságait és bűneit pelengérré állítja, az a hév és lelkesedés, amellyel az emberi jogok mellett és az elnyomtatás ellen küzd: a *Falu jegyzőjét* az egész magyar irodalom legnemesebb termésévé teszi. Szelleme és célzata még világ-irodalmi jelentőségre is emeli: legjellemzőbb, s talán leg-tisztább példája a politikai regény műfajának. A nyugati irányregények az állam — vagy csak a társadalom — egy-egy intézménye, bűne, visszaélése ellen fordulnak (halál-büntetés, hatalmasok önzése, elavult iskolarendszer stb.), Eötvös az évszázados, de korhadat magyar *alkotmányt* támadja s a magyar politikai életnek jóformán minden visszaélését akarja megjavítani.

Eötvös harmadik regénye, a *Magyarország 1514-ben*, amint már címe mutatja, történeti regény. Igazi történeti

regény, mert a história közismert eseményeit, nemzetünk életének egyik válságos, nagyjelentőségű korszakát eleveníti meg, s annak eseményeit teszi a regény egyik tengelyévé. |A parasztlázadás ez, élén Dózsa Györggyel, a kereszteshad vezérével, aki a gondjaira bízott parasztságot a törökök helyett az urak ellen vezeti; oldalán Lőrinc pap, a fanatikus ceglédi plébános, az eszme lángszavú apostola. A cselekvénynek ezt az ágát Eötvös régibb (kivált Istvánffy és Brutus) és újabb, XVIII. századi történeti munkák alapján nagy lelkiismeretességgel dolgozta, nemcsak adatokban, hanem szellemben is ragaszkodva a történelmi igazsághoz. A másik tengely egy költött történet; hőse egy ifjú főúr, Ártándi Pál, s az ő szerepe a parasztok elleni harcokban, valamint szerelmei szolgálatják a regényes elemet. Ártándi Pálról és szerepéről a parasztlázadásban a história is tud, de a sovány és száraz adatokat Eötvös képzelete fejlesztette mesévé. A két tengely harmonikusan mozog s belesodor az események forgatagába nagyszámú előkelő nemesi meg polgárcsaládot.

A regény a három között ma is legkevésbé népszerű. Méltán, ha azt nézzük, mit követel a szórakozásra váró közönség a regénytől. Elsősorban érdekes mesét és benne sok szerelmet. Szerelemben nincs hiány, de néni játszik Eötvös e regényében még akkora szerepet sem, mint a *Karthusiban*. Az a szerelmi történet, amellyel Eötvös a komoly események elbeszélését élénkíti, a megosztott szívű Ártándi Pál sajátos helyzete a két szerető leány, Telegdi JFruzina és Szaleresi Klára között, maga is komor és borús, lehangol inkább, mint földerít: Pál amaszt, menyasszonyát, az előkelő úrleányt szereti, de megcsalja, emezt, a polgárleányt elcsábítja és eltaszítja. Érdekes, izgató bonyodalmat sem nyújt a költő. A cselekvény lényeges mozzanatai a történelem adattárából s nem a költő képzeletéből kerültek ki. A költött mese meg mozgalmakban szegény, szálai nem eléggé színesek; terjedelmes, de belső súlya csekély s elvész a sokkal fontosabb történeti események között. Hősei lelki életét nagy gonddal rajzolta az író, de kevesen vannak közöttük, akik megragadják az olvasó szívét, akiket növekvő rokonszenvvel kísér pályájuk veszedelmes

fordulatain keresztül. Az erősek közül Dózsában és Lőrincben kevés az emberi, s, bármily en élesen válnak is ki a tömegből, inkább abstractiók, mint egyének, Kláriban pedig, aki a mese legfőbb rugója, kevés a démoni. A gyöngék színtelenek, mint Fruzina, vagy köznapiak és ellen-szenvesek, mint a kitűnően rajzolt uralkodó, II. Ulászló, és maga Ártándi Pál. Pál rajzában Eötvös merész föladatra vállalkozott: igazi emberi jellemet akart megtestesíteni, akiben nemes és rossz tulajdonságok egymást egyensúlyban tartják. Törekvése sikerült is, de nem minden áldozat nélkül. Magánélete, amely főként szerelmeiben merül ki, és nyilvános élete — vitézkedése az ütközetekben — némi ellentétbe kerül; önmagában és emberileg mindkettő érthető, de egymás síkjából tekintve, itt, regényben, bántó. A sötét színekből egyébként is kelletténél többet vegyített a képhez, s ezáltal hőse nem tudja megnyerni rokonszen-vünket, ami megbosszulja magát a regény hatásában. Árt a regény népszerűségének az is, hogy nemcsak nagyon megérzik rajta a tudományos forrás és a tudós szín, hanem sok benne a történeti elem, s a laikus olvasó helyenként inkább történeti, mint regényes elbeszélésnek érzi, tudománynak, nem pedig költészetnek. Annál inkább, mert elbeszélő tónusa is ehhez igazodik: komoly, nemes, férfias, de épen nem könnyed és tetszetős, amilyennek a közönség a regény stílusát — nem is egészen joggal — kívánja. Mindez nem pusztán a közönség szemében hiba, művészi szemmel nézve is az.

Ezzel szemben a regénynek vannak nagy érdemei — igaz, hogy inkább csak a műértők szemében. Mint történeti s regény magasan fölötte áll nemcsak előzőinek, hanem legtöbb követőjének is. A múlt benne nem cégér, hatáskeltő háttér egy tetszésszerűtlen korban eljátszható mese számára, hanem költői anyag, amelyből Eötvös biztos kézzel, bőségesen merít. A regény cselekvénye nem *játszik* a múltban, hanem *megtörtént* ott, sőt elsőrangú szerepet vitt, a költő a források lelkiismeretes tanulmányozása alapján a maga igazi valójában, egyenesen a történelem lapjairól hozta át a költészetbe. Hőseit is onnan sorakoztatta regényébe, s regényírónál szokatlan merészséggel a cselekvény legmeg-

világítottabb részébe állította. Nem zúgolódott, mint annyi más költő, a történeti hűség érc-járma ellen, sőt ellenkezőleg, azt vallotta, hogy az egyes történelmi alakok szerepe hír az ő saját tulajdonuk, amelyet elidegeníteni, megváltoztatni bűn, véték az etika és az esztétika parancsai ellen egyaránt. Azt szokták mondani, Eötvös erkölcsi alapon követeli azt, amit a tudomány a művészet nevében tanít. Ez téves. Eötvös nagyon jól tudta, hogy ez a kétféle követelés elválaszthatatlan egymástól, s regénye előszavában kimondja: „A regénynek egyik főkélléke a valószínűség, mi elérhetetlen, ha az, amit az író regénye személyeiről elmond, nem fér össze azzal, mit azon korról és viszonyokról tudunk.“

Azt a nagy lépést, amellyel Eötvös a történeti regényben Jósika fölé emelkedett, épen azért tette, hogy a történelem merev anyagát és a költött mozzanatokot, mint az aranyműves az aranyat a rézzel, egy egységes, fölbonthatatlan egésszé forrasztotta. Ne legyünk azonban igazságtalanok Jósika iránt. Ál-történeti regényeken kívül írt ő igaziakat is, amelyek jórésze a műfaj tiszta példája. Eötvös három irányban fejlesztette tovább a műfajt. Egyrészt a történelmi anyagot szerves kapcsolatba hozta a történeti regény másik elemével, a költött cselekvénnyel s nemcsak oly módon, hogy azt a történet eseményeiből fejlesztette, hanem azáltal is, hogy Pál és Klári szerelmét országos események rugóíul használta. Másrészt a korrajzzal emelkedett magasan Jósika fölé. A szerteágazó cselekvényt, a történeti eseményeket, szerelmi történeteket, az udvari, hadi, arisztokratikus, polgári és jobbágyélet rajzát nagy írói művészettel egy hatalmas korszakba egyesítette. S ez a kép a XVI. századi Magyarországot úgy mutatja be, amilyen valóban volt, egész érzésvilágával, uralkodó eszmével, jellemző törekvéseivel; az emberek, akik regényében szerepelnek, úgy vannak föltüntetve, mint koruk igazi gyermekei, benne élnek koruk eszméinek forrongó áramlatában, szívük érzéseit koruk egyéni színezettel vonja be. S megkapó a tömegek rajza. Élet lüktet mozdulataikban, szinte látjuk, amint a soraikon végigrezdülő gondolat, a tömeg lélektanának sajátos természete szerint, a villamos szikra erejével egy-

szerre gyűjti lángra érzelmeiket, egyszerre hozza a leghevesebb mozgalomba lelküket, testüket. Ebből a korképből éles ellentétként emelkednek ki egyik felen az önző, hatalmaskodó főurak és a gyűlölködő főpapság, akik mindenre gondolnak, csak a házára nem, másik felen a szegény, elnyomott, leigázott, megkínzott nép, amely nem leli honját e hazában. A pusztuló, föl-fölbomló ország képét látjuk magunk előtt hatalmas vonásokkal megrajzolva.

De milyen erkölcsi eszmét valósít meg ez a regény, s lehet-e egyáltalán a történet eseményeit agitációra használni? Vagy hűtelen lett Eötvös írói hitvallásához? Nem. Eötvösnek ebből a regényéből sem hiányzik a célzatosság, csak amint Tacitus, mikor a rómaiaknak tükröt tartott a Germániájában, úgy rejtette el, hogy ne mutassa, de éreztesse. Az iránymű annál hatásosabb, mennél kevésbé tolakszik előtérbe a tendencia. Eötvösnél is egypár célzáson kívül semmi sem árulja el, hogy a múltból a jelennek fest képei, és mégis minden olvasója menten megérezte célzatát. Gondoljunk arra, hogy a negyvenes évek közepén közéletünk egyik legfontosabb kérdése a jobbágyság föl-szabadítása volt. A *Falu jegyzője* kimutatta, milyen igazságtalan a nemesi osztály kiváltságos helyzete, itt Eötvös rámutat arra a veszedelemre, ha az egyik osztály visszaél helyzetével s a másikat kizsákmányolja, tönkreteszi. A história csakugyan *magistra vitae*, az élet mestere, a múlt szenvedései megtanítanak, mit kell tennünk elkerülésükre. Ha a rendi Magyarország nem akarja az országot kitenni egy második Dózsa-lázadásnak, ha nem akarja vérbe-romba juttatni, segítsen az elnyomottakon!

Eötvös utolsó regénye, *A nővérek*, két testvér-gyermek eltérő sorsában a környezetnek és a nevelésnek döntő hatását akarja igazolni — de azért nem válik pedagógiai regénnyé, amint sokáig tanították. A főadat lélektani, de megoldása nem megnyugtató: a főúri családjában felnőtt leánynak szerencsétlen sorsát, az egyszerű, szegényes környezetben nevelkedettnek boldogságát nem az eltérő viszonyok okozzák, hanem a férfi, akihez hozzákötötte életét. A regény értékben is, jelentőségében is nagyon elmarad a másik három mögött — Eötvösről mint regényíróról teljes

képet ad a *Karthausi*, a *Falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben*. Mindegyik egy külön világ, az ember az első pillanatban szinte hinni sem tudja, hogy ugyanegy költői elmének termékei. Ha fölületesen nézzük őket, bármerre tekintünk, csupa eltérést veszünk észre. A *Karthausi* tárgya, helyzetei, indítékai elgondoltak, a *Falu jegyzője* az életből meríti mindezt, Dózsa György tragédiája a történetből; hasonlóan eltérő a környezet, amelyben a regények cselekvénye lepörög: az első idegen miliőben, előkelő külföldi világban, a második a jelen mozgalmi között, az író korának égető problémái közé illesztve, a harmadik a régletűnt múltban; ehhez alkalmazkodik hangulatuk is: ott szentimentális, a középsőben szatirikus, itt objektív, s e szerint sorban könnyet fakaszt, fölháborodást kelt s föleszméletet a három regény.

De ha mélyre tekintünk s a szembetűnő ellentéteken át megkeressük azt, ami Eötvös regényeiben a lényeg, akkor fölismerjük azokat a finomabb-erősebb szálakat, amelyek egymáshoz kapcsolják őket. Észrevesszük, hogy az eltérések külsők, eltérő anyaguk szükségszerű következményei, s épen az közös bennük, amit a fölületes szemlélet szét akar tépni: a költői lélek, amely mind a három regényében ugyanazokkal az eszközökkel, ugyanazon a módon íteremtett. A regények fölépítése, a hősök jellemének megalkotása alig mutat itt is, ott is különbséget. A költő nem lad jól szerkesztett, erős gerincű főcselekvényt, hanem «ok apró részletből állítja össze regénye vázát, az érdeklődést nem gyűjti egy pontba, hanem megosztja sokfelé. Embereit jellemezve, az általános vonásokat emeli ki, a tipikusakat, mert nem egyének sajátos lelki életét akarja föltárni, hanem típusokét, amelyek egész csoportok, egész osztályok példái. S mindegyik regényében megtaláljuk a törekvést képzelete hiányainak kitöltésére. Eötvös képzelete nem volt gazdag; ő is, mint általán mindazok, akiknek erősen fejlett az értelmük, nem képekben, hanem fogalmakban gondolkodott, abstractióra, s nem konkretizálásra hajlott. Nagyfokú józansága is gátolta képzeletének merész röptét, inkább alkotott, mint költött. Forrásait jó érzékkel mindig regényei szelleméhez illően választotta.

A melancholikus *Karthusihoz* a szentimentális regényirodalom termékeiből merítette a hiányzó regényes elemet, az élet képét visszatükröző *Falu jegyzőjéhez* megfigyeléseit aknáztta ki, harmadik regényében tanulmánnyal, a történelem adataival pótolta. Látjuk, itt is csak a nyilvánulásban van különbség, a cél, a lényeg egy.

Ha még mélyebbre ereszkedünk Eötvös regényköltészetének elemzésében, akkor ezeken a kapcsolatokon túl egy erősebbet is találunk: megérezzük azt a tökéletes harmóniát, amelybe a *Karthusi*, a *Falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* összeolvad. Ennek a harmóniának alapja, hogy Eötvös regényeit nemcsak képzeletével és értelmével, hanem szívével is írta, sőt regényei megírására az ösztön egyenesen szívében támadt. Minden költő — az epikus is, a drámaíró is — merít érzelmeiből, de míg a többi elbeszélő a tárgyától vesz lelkesedést, Eötvös tárgyai érzelmeiktől forrongó lelkéből pattantak ki. Eötvös mindig azt írta meg, ami lelkét izgalomba hozta: az ifjúkor válságos lelki küzdelmeit a *Karthusiban*, nemzetének szégyenletes jelenét a *Falu jegyzőjében*, fenyegető jövőjét a paraszt-lázadásról szóló regényében. Az az erős érzelmi megindulás, amellyel költői eszméit átélte, az a szeretet, amely művei megírására lelkét hevítette, költészetének legsajátosabb, kibélyegző jellemvonása: ez az a szellemi kapocs, amely regényeit, költői lelkének harmonikus kifejezőit egységbe foglalja.

És mit jelent Eötvös munkássága a magyar regény életében? Hatalmas lendületet, amely regényirodalmunkat értékben magasan Jósika fölé, az európai regény színvonalára emelte. Új értéket, de új szellemet is vitt bele: Jósika kísérlete, a *Könnyelműek* után a *Karthusiban* megteremti a magyar lélektani és filozófiai regényt, amely egy-egy lélek vergődéseinek rajzában embertípusok belső világát tükrözve kíván érdeket kelteni s a társadalom életét a bölcselő szemével tekinti; a *Falu jegyzőjében* egyfelől politikai regénnyé emeli az irányregényt, másfelől gazdag, változatos társadalmi rajzot ad, s új hangot üt meg regényirodalmunkban, a szatirikust; harmadik nagy regénye a Jósika

megteremtette történeti regényt igazibbá és művészbé fejlesztí.

IRODALOM

összefoglaló dolgozatok: Erdélyi János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. Kisebb prózák*, 1863. II. k. 57—63., 77—80. 1. — Gyulai Pál, *B. Eötvös József*, 1872.; újra *Emlékbeszédék*, I. 49—84.1. — Péterffy Jenő, *B. Eötvös József mint regényíró*, 1881.; újra Péterffy *összegyűjtött munkái*, I. k. 1—58. 1. — Dr. Voinčvich Géza, *B. Eötvös József*, 1903. Eötvös *Összes munkáinak* XX. k. 195—297. 1. — Ferenczi Jolán, *B. Eötvös József*, 1903. 304 1. — Szinnyei Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. I. k. 1925. 252—292. 1. II. k. 1926. 106—120., 258—268. 1.

Egyes regényekről: Elek Oszkár, *A karthausi és forrásai*. Irod.-tört Közl. 1934. 14—31., 113—127. 1. — Gyergyai Albert, *A falu jegyzőjéről* Egy. Phil. Közl. 1937. 88—95. 1.

2. KEMÉNY

Alig két évvel Jósika után s talán még Eötvös előtt kezdte meg regényírói működését a legnagyobb, de legtragikusabb sorsú magyar regényíró, Kemény Zsigmond báró. A művészeknek abból a fajtájából való, amely az írás szavai szerint a reá bízott talentummal jól kereskedett. Nem bízta el magát istenadta tehetségében, hanem komoly becsvággal dolgozott, egész lelkét belevitte írásaiba, képzeletét tanulmánnyal táplálta és tudatos műérzéssel fékezte. Nem élt vissza költői adományaival, nem vesztegette erejét méltatlan föladatakra, hanem a művészetet a legnagyobb emberi értékek közé emelvén, megvárta és megbecsülte a költői ihletet. Törekvése mégis csak fél-sikert aratott. Nagy érdemeit, művészi értékét elismeri és méltányolja a tudós világ, valamint az olvasóknak az a kis csoportja, amelyet tanultsága, kiművelt ízlése a többiek fölé emel, s ez a kettős fórum, amely a maga szigorúbb mértékével a legigazibb értékítéleteket hozza, Őt a legnagyobb magyar regényírónak nevezi. A közönség zöme azonban, amelynek kegye a népszerűséget osztja, kezdettől fogva idegenül állt vele szemben. Kemény, hiába tagadnók, ma is, mint a maga korában, azoknak az íróknak sorába tartozik, akiket Lessing szerint sokan dicsérnek, de kevesen olvasnak. Sőt alig egy negyedszázaddal ezelőtt elhangzott egy fölfuvalkodott regényíró, Bródy Sándor szájából az a kegyetlen, durva szó, hogy Keményt nem is lehet olvasni, mert nem volt igazi regényíró. Ez az igazi tragikum! Arról a költőről, aki hivatását szentnek tartva, tehetségének, erejének legjavát áldozta a művészetért, születésének százados ünnepén a maga törekvéseiben és hiúságában elfogódott fölületesség kijelenti, hogy nem érdemli meg a regényíró nevet!

Nem cáfolgatjuk ezt a könnyelmű szöveget, hanem megkíséreljük pontos, rideg mérlegre tenni a tényeket, megfejteti azt az ellenmondást, amely Kemény írói értékének megítélésében a véleményeket elválasztja.

Kemény nem volt termékeny regényíró, de nem is lehetett az. Nemcsak azért, mert regényeihez mélyreható, fáradságos történeti tanulmányokat végzett, hanem mert minden regénye önmagában is komoly tanulmány, elmélyedés, lelkiismeretes munka gyümölcse. Egész szépprózai munkássága alig tesz ki többet tíz kötetnél, benne nyolc regénné és tizenegy elbeszélés. Regényírói pályája csak a legújabb idő óta áll világosan előttünk, amióta életírójának, Papp Ferencnek kutatásai és fölfedezései kezdő mozzanataira fényt derítettek s eddig ismeretlen eredményeit napvilágra hozták.

Maga a pálya 1837-ben indult meg s 1862-ben végződött; ez a negyedszázad két, időtartamban és terjedelemben egyenlő, de súlyban nagyon egyenlőtlen félre válik. Az első tízéves periódus a fiatalkori kísérletezés időszak; termékei *Izabella királyné és a remete* (1837—1840-ből), az *Élet és ábránd* (1842—1844-ből), *A hírlapszerkesztő naplója* (1844—1845-ből) és az ötkötetes *Gyulai Pál* (1847, újra 1896). E regények közül nyomtatásban csak az utolsó jelent meg, az első kettőből mutatókat közöltek a korabeli folyóiratok, kézírataik, valamint a harmadik regényé is, a szabadságharc viharában elkallódtak s majd hetven évig lappangtak. Mire azonban Papp Ferenc nyomukra akadt, az idő nagyon kegyetlen munkát végzett velük: a *Hírlapszerkesztő naplójából* mindössze egy ívnyi szöveg került el a pusztulást, az *Izabella királyné* is erősen megcsonkult, csak részletek maradtak meg belőle, az egészek vagy egyharmada; az *Élet és ábránd* jutott reánk a legépebb állapotban, s a hiányokat részben pótolhatjuk a maga korában megjelent mutatókából, úgyhogy jelen alakjában vagy hétnyolcad részét bírjuk. (A három töredékes mű megjelent együtt 1914-ben.)

Kemény, maga is erdélyi főúr, mint Jósika, jó barátja volt a hirtelen népszerűsége emelkedett regényírónak, s rögtön annak diadalai után regényíráshoz látott: nyilván

e sikerek hatása alatt. De első regénye, az *Izabella királyné és a remete*, romantikus szellemében is tükrözi Jósika hatását. Nemcsak műfaját, a történeti regényt folytatja, hanem ugyanahhoz a korhoz és milióhoz fordul, amelyhez Jósika vonzódott, Erdély XVI. századi életéhez: Bethlen Farkas históriája és Engel német nyelvű magyar története alapján azt a nagy küzdelmet vázolja, amely 1550-től 1552-ig a királyné és Martinuzzi közt Erdélyben dült. Ebbe a politikai küzdelembe illeszkedik egy költött alaknak, Martinuzzi törvénytelen fiának tragédiája, aki balul értett hazafiúi kötelességből magát és ismeretlen atyját, s vele együtt hazáját is romlásba dönti. A regény egyéb szálakkal is hozzá van fűzve Jósika költészetéhez: ugyanazzal a gondolat rajzolja a kor külső képét, épúgy vonzódik a bonyolításban az izgalmas, rejtelmes fordulatokhoz, sőt meséjének egyik-másik indítéka is ráutal Jósika, s részint az ő közvetítésével, részint közvetlenül Scott Valter munkásságára. Scott, akit az angol Bulwerrel és Dickensszel s a francia Sand Györgygyei együtt nagyrabecsült, sőt azoknál is többre, a legnagyobb regényírónak tartott, mélyebb hatással is volt rá: mintaképeül választotta. Mint műalkotás, az *Izabella királyné* kezdetleges, egy gyakorlatlan írónak tapogatódzó kísérlete: vontatott és formátlan, nehézkes szövevényű és túlsúfolt meséjű s ezért gyakran fárasztó. A műértő szemét azonban nem vezetik félre ezek a gyarlóságok s fölismeri alattuk a regény nagy értékét és azt a hatalmas lépést, amellyel Kemény már ebben az első kísérletében magyar mestere fölé emelkedett: regénye középpontjába a történet hőseit állítja s azokat egy megragadó költői eszme hordozóivá teszi. S megvannak a regényben Kemény későbbi, kifejlett művészetének elemei: a korrajz biztossága, amellyel a XVI. század közepének egész szellemvilágát megjeleníti, és jellemrajzoló ereje, amellyel az emberi szív legmélyebb rétegéig lehatol — ez a művészete kivált a két történeti személy, Martinuzzi és Izabella bonyolult lelki világának elemzésében érvényesül. Joggal írhatta Papp Ferenc, hogy Kemény már ebben az első regényében irodalmunk egyik legnagyobb jellemábrázolójaként mutatkozik be. De époly joggal mondhatjuk azt is, hogy már itt föl-

tűnik páratlanul erős érzéke a tragikum iránt. Ahogyan ő két hősenek, az apának és fiának tragikus katasztrófáját jellemükből és helyzetükből fejleszti s a nemes eszmékért nemtelen eszközökkel folytatott küzdelem kikerülhetetlen következményeként mutatja be: az őt a tragikum két legnagyobb művésze, Katona József és Arany János mellé emeli.

Második regényében, az *Élet és ábrándban*, szakít Kemény Jósika irányával és új ösvényre tér. Hőse Camoës, a lánglelkű portugál költő, s tárgya az a három nagy csalódás, amely a költőt az örület szélére kergeti: szerelmében, a nemes Catherina d'Ateydában, aki hiúságból cserbenhagyja őt Don Petro Gironért, ezért a nagyszabású kalandorért; barátjában, Gironban, aki mint barát és férj egyaránt önző és szívtelen, végül nemzetében, amely őt elítélte, megalázta s eltiltotta művének megjelentetésétől. A regény valójában csak három mozzanat: a költő szerelme és csalódása: az asszony léha élete és gyötrődése rideg, diabolikus férje oldalán, szívében az elfojtott szerelem kínjaival; s a két szerelmes találkozása húsz évvel utóbb, mikor az asszony fölkeresi a költőt halálos ágyánál, egy nyomorult kunyhóban. A meséhez merített anyagot meg egy és más költői vonást, de nem sokat, a német romantikusoknak Camoesről szóló műveiből, Tieck novellájából és Halm Frigyes drámájából, meg egy magyar novellából; hatott a két hős, a költő és az államférfi szembeállítására Goethe *Tassója* is; fölhasználta a portugál történeti forrásokat és a Camoës-életrajzokat; de ezek a kapcsolatok külsők, a regény lényegében eredeti és történeti háttere ellenére valójában lélektani regény. Megadja ugyan neki a történeti szint, de a korrajzra kevesebb gondot fordítva, igyekezete oda irányul, hogy három hőse lelki éleleit föltárja. Ez a lelki rajz mesteri — kivált az a finom árnyalatokban gazdag kép, amelyet a szövevényes lelkű, mindennapiságában is érdeket keltő női hőseről fest — s Keményt már ekkor ereje teljében mutatja. A cselekvényt azonban Kemény más irányban is elmélyíti: az élet és ábránd, a valóság és költészet ellentétének hordozójává teszi s ezen a német romantikusok szellemében kiélezett ellentétén át-

csillogtatja egy bölcselkedő lélek eredeti világnézetét. Don Pedro Giron diadalmaskodott Camoësen, a rideg önzés és az élet szennyes indulatai romlásba sodorták a költőt és hazáját — ez az élet, a valóság; Camoës azonban holta után is jötevője marad nemzetének: eposza, az *Os Lusíadas*, örök dicsőséget szerez nevének és hazájának — ez az ábránd, a költészet diadala. A sötét borún átsugárzó derű, az optimizmus fénye itt jelen meg először és utoljára Kemény regényköltészetében. Átsugárzik a cselekvényen a költő szubjektívizmusa is, mert megalkotásában belejátszottak élményei: Catherina alakján fölismerszenek szerelmének, Wass Ottilia grófnőnek vonásai, Camoës érzelmvilágában pedig a maga szerelmi ábrándját és csalódását objektíválta — sőt, mintha hőisében a maga eszményített képét adta volna. A regény Kemény „leglíraibb“ s egyben legmélyebb műve, de bár stílusa művészből, folyamatosabb és színesebb, mint első regényében, és szerkesztő ereje is fejlettebb, technikai készsége még ezúttal is olyan fogyatékos, hogy csak az irodalomnak legfinomabb ízlésű hívei tudják élvezni.

A *Hírlapszerkesztő naplójából* csak a regény megindítása maradt fenn, de így is érdekes, mert megint újabb fordulót jelent Kemény pályáján: társadalmi regény Erdély mozgalmas jelenéből, s hőisének, Kolostori Albert grófnak, az újságíró-főúrnak és költő-politikusnak jellemét, a költészet és valóság ellentéte közt hánykolódó lelki életét rajzolva, nemcsak Balzac *Illusions perdues* című regényének hőiséhez fordult, hanem, fokozottabb mértékben, a maga életéből és a maga szívvilágából is vett vonásokat.

A *Gyulai Pál*, ennek a periódusnak utolsó alkotása, ismét történeti regény, mégpedig igazi: hősei és anyaga nagyrészt történeti forrásból, jórészt Bethlen Farkas történelmi művéből valók. Történeti tengelye a két Báthori-rokon villongása. Gyulai, akit a hálaérzet az uralkodó Báthorhoz, Zsigmondhoz fűz, ábrándjait, sőt becsületét is fölládozva, egész életét arra szenteli, hogy a gyöngye Zsigmond ingtag trónját megőrizze daliás, erős unokabátyjától, Báthori Boldizsártól. Még bűnre is vetemedik: megöleti Boldizsár kedves emberét, Sennót, a karmestert, mert azt reméli,

hogy így Boldizsárt törvénytelen lépésre készíti s ezáltal elveszti. Csalódik, a merénylet az ő életébe kerül, s bukásának oka épen az lesz, akit a fejedelmen kívül legjobban szeretett, Senno bosszúra sóvárgó özvegye, Eleonóra.

Ezzel a regénnyel zárul Kemény regényírói pályájának első szakasza, de a *Gyulai Pál* több, mint pusztán befejező mozzanat: átvezet az ifjúkori próbálkozásoktól a kiforrott, nagy alkotásokhoz. Amazokhoz csatolja körmondatos, képekben dúskálkodó stílusa, a szerkesztés gyakorlatlansága — maga is megnehezíti föladatát: az események hosszú sorát tíz napra sűriti össze — valamint az, hogy nem bír a hevével. Elragadja érzelmeinek, gondolatainak árja, elmerül a részletekbe, s az eseményeket és indítékokat olyan mértékben halmozza, hogy a regény túlterheltté válik. Romantikája is fiatalos, nem retten vissza a francia romantikusok szertelenségeitől, sőt rémregénybe illő fogásaitól sem (a Komjáti-várom kísérteties rejtelmek és borzalmak!), s merész túlzásai még hősei érzelmvilágát is rendkívüli színbe vonják. Két ilyen rendkívüli típust szerepeltet szívesen: hol a gonosz hajlamokat és az aljas szenvedélyeket halmozva, visszataszító alakokat teremt, — ilyen a Komjáti-várban tanyázó bünszövetkezet feje, a rossz külsejű, sötétlelkű Gergely deák, aki Papp Ferencet Balzac gályarabjára, Vautrinre emlékezteti, vagy az érzékeitől vezetett kalandor, Senno, akit maga Kemény hoz kapcsolatba Sand György Leoni Leójával; hol ellentétes érzelmekből szövi össze egy-egy hőse lelki világát, mint Szeremi Eleonóráét, akiben hűség és gyöngédség vegyül kegyetlenséggel és számítással, s „magasztos, túlvilági“ asszony létére, bosszúja érdekében odaveti magát a kéjvágyó fejedelem karjába. De ebben a merész romantikában van frissesség, közvetlenség és fiatalos hév — ezért mondotta Péterfy Jenő, hogy szenvedélyesség tekintetében Kemény későbbi művei nem versenyeznek a *Gyulai Pállal*.

Míg ily módon fogyatkozásai az első korszak termékeihez csatolják a *Gyulai Pált*, szellemével, a későbbi remekhez csatlakozik: nagyszabású, hatalmas kompozíció, amely a történeti keretet étellel, lélekkel tölti meg s a képzetet szárnyalását az ábrázolás realizmusával kiegyen-

súlyozva, a nyers anyagot biztos kézzel formálja költészetté, a tragikum megalapozásában pedig olyan mester, hogy már nem is fejlődhetik tovább. Az a jellemrajzban is. Nemcsak az érdekes, kitűnően rajzolt mellékalakok végeláthatatlan sorát kapcsolja bele a mesébe, hanem főhősében megteremtette költészetének egyik legmegkapóbb alakját. A csendre, nyugalomra vágyó, de a politikai élet izgalmas fordulatai közé vetett, az otthonába, Abafájára visszavágyó, de a fővároshoz bilincsel Gyulai Pál sorsában Kemény előre, öntudatlanul megrajzolta a maga elkövetkező borús életét!

Kemény költészete pályájának e kezdő korszakában még kiforratlan; regényei egyenetlenek, nehézkesek s fokozottabb mértékben megvannak bennük azok a gyöngeségek, amelyekről egészen még később sem tudott teljesen megszabadulni. De megvannak a nagy Kemény érdemei is, s egyik-másik már a legmagasabb fokon, sőt olyan értékek is fölszállannak bennük, melyek később eltűnnek vagy elhalványulnak. A maga egészében egy szempontból még meg is haladja a második korszak természetét: változatosságban. Négy regénye majd ugyanannyi irány terméke: van köztük a múltból s a jelenből merített, hazai és külföldi tárgyú, társadalmi és lélektani regény. Kemény költészete a második korszakban tisztul és mélyül, de szűkebb térre szorul.

A *Gyulai Pál* után ötévi szünet állott be Kemény regényírói működésében — a közben megkezdett regényét, amely *Tiefenbach grófné* cím alatt a *Gyulai Pál* női hősnének, Senno özvegyének sorsát fűzte volna tovább, még 1847-ben félbehagyta. (Kézirata nem maradt ránk.) Csak 1852-ben a *Férj és nővel* kezdődött meg regény költészetének második tízéves szakasza, amely kiforrott, teljesen kész műveit foglalja magában; eredménye még három nagy regény: az *özvegy és leánya* (három kötet, 1855—1857, újra 1897), *A rajongók* (négy kötet, 1858—1859, második kiadása 1897), és a *Zord idő* (három kötet, 1862, újra 1883). Ezek már elkészültük után mind megjelentek nyomtatásban s azóta ismételtlen. (Együtt is a költő *összes művei* között 1896—1908.) Mind a három remekmű, regényíró-

dalmünk dísz, de — noha az első kettő ugyanabban a korban és ugyanabban a milióban játszik — anyagban, szövéseben, színben eltérők: más-más költői feladatot más-más módon oldanak meg.

Az első közöttük, a *Férj és nő*, még nem mutatja Keményt művészete tetőpontján. Nem dolgozta a kellő ökonómiával, vannak benne aránytalanságok, fölösleges részek és szükségtelen szereplők, de érdekes már azért is, mert külön állomás Kemény regényírói pályáján: a töredékes *Hírlapszerkesztő naplóján* kívül egyetlen regénye, amelynek tárgyát a maga korából vette. A modern tárgyat azonban ugyanazzal a módszerrel “dolgozta, amellyel történeti regényeit: írott forrásokat használt. A megindításnál első, ki nem adott társadalmi regényére támaszkodott: átvette a hőstét nevével és jellemével együtt, s Kolostory Albert bárót itt is eleinte politikusnak mutatja be. De csakhamar irányt változtat a mese, politikai regény helyett szerelmivé lesz. Keményt Balzac egy regénye, *La maison du chat qui pelote*, térítette ki útból; innen vette regénye törzsét, a cselekvény megalapozását, a mese vázát, a bonyodalom fordulatait, az előtérben álló személyek jellemének körvonalait s ami fontosabb, regénye alapproblémájának gondolatát: a nemesen érző, de szenvedélyén uralkodni nem tudó férj problémája ez, aki elfordul tisztelkű, becsült, őt híven szerető, de alacsonyabb társadalmi körből magához emelt hitvesétől, mert nem fűzi hozzá igazi szerelem, s megszereti azt, akihez érzékein kívül egész életfölgóása is csatolja. A kibonyolítást és a tragikus megoldást egy egykorú esemény nyomán formálta, egy francia főúrnak az akkori hírlapokban szellőztetett gyilkos merényletét értékesítve; valamint Choiseul-Praslin herceg megölte feleségét, hogy szabaddá tegye az utat új szerelme számára, s bűne kitudódván, öngyilkossá lett: Kolostory báró elméjében is fölmerül egy pillanatra a hitves-gyilkosság gondolata, de — részben épen az újsághír hatására — erőt vesz szenvedélyén s önmaga ellen fordítja fegyverét. Még Jósika Miklós válópörének fordulatai is belezajáztak a cselekvény kiformalásába: Kolostory báró is válópörre

gondolt előbb, de terve ugyanolyan akadályokon hiúsult meg, mint amilyenek Jósika útjába kerültek.

Mindez azonban, Arany kifejezését alkalmazva a regényre, csak „tégla és mész“, s bár Kemény kivált Balzacnak sokkal adósa, az idegen keretben eredetit adott. Nemcsak beledolgozta élményeit — bécsi s olaszországi emlékeit s kapcsolatát kora egyik ünnevelt asszonyával, a szép Tahy Károlynéval, akinek vonásaiból alkotta meg a kacér Iduna grófnőnek, Kolostory új szerelmének alakját; nemcsak egységessé forrasztotta a heterogén anyagot s az érdekes fordulatokban gazdag mesét meglepő ügyesen vezeti és biztos kézzel építi föl, hanem drámai küzdelemmé fokozta a szenvedélyek harcát és regénye problémáját kimélyítette: Balzacnál pusztán emberi motívumokból fejlődik, nála két rétegnek, az arisztokráciának és a polgárosztálynak szembenállásából is. Ezáltal a regény a főúri világ erkölceinek rajzává lesz, akár a *Vanity fairben* (Papp Ferenc), de Kemény óvakodik, nem úgy, mint Thackeray, magára öltetni az erkölcsbíró tógáját — sötét képet fest ugyan ő is a maga társadalmi osztályáról, de nem azért, hogy megbélyegezze. Jellemábrázoló módja is más, mint a francia íróé: bonyolultabb lelki szövedékű embereket szerepeltet, akiknek szívélete mozgalmasabb, élményeik nagyobb szerűek, érdekesebbek, az összeütközés közöttük erősebb. Ez az érdeme annál nagyobb, mert főhősében afféle vegyes jellemet rajzol, a jó és rossz tulajdonságok vegyületét, s a hibái közt bemutatott férfi iránt is tud rokonszenvet kelteni. Vergődését nemesebb érzései és vészes szenvedélye között, majd teljes összeroppanását kitűnő lélekismerettel rajzolja az író, s époly biztonsággal — és szeretettel — hitvesének, Eliznek, szenvedéseiben és önfeláldozásában megható egyéniségét. A magyar regény nagyobb stílú, nemesebb veretű és mélyebben megalapozott tragikuma által megrázóbb, mint a forrásául szolgált francia, s lélektani regényeink között mindmáig az első helyek egyike illeti meg.

Az időrendben sorra kerülő *özvegy és leányával* elérteztünk Kemény nagy regényeihez, ahhoz a „hármasszög“-hoz, amely nemcsak az ő költészetének, hanem általán a magyar regényirodalomnak tetőpontját jelöli.

Ugyanaz a szellem hatja át őket, megalkotásukban ugyanaz a művészet nyilvánul.

Az *özvegy és leányának* cselekvénye I. Rákóczi György idejében játszik. A két Mikes-fiú, Kelemen és János, elrabolja Tarnóczy Sárát, mert a leány özvegy anyja, a vakbuzgó református Tarnóczyné, nem akarja nőül adni a katolikus Mikes Kelemennek. Sára, mikor János maga mellé emeli a nyeregbe, nem ellenkezik, mert Jánost szereti — csak egyszer látta ugyan, de a hirtelen föllobbanó érzés egy életre szól. Mikor azonban megtudja, hogy Kelemen számára rabolták el, fölébred női szemérme: szerelméről hallgat, de kijelehti, hogy visszamegy anyjához. Hasztalan kéréli a Mikesek házában megszállt fejedelem is, Sára nem enged s anyja parancsára az öreg Haller Péter felesége lesz. A bosszút lihegő özvegy vádjára az országgyűlés halálra és jószágvesztésre ítéli a nőrablókat. Jánost már el is érte végezete: párbajt vív Sára nevének tisztaságáért, akit ő is megszeretett halálos nagy szerelemmel, s a párbajban súlyosan megsebesül. A gyűlöletében elvakult Tarnóczyné örömmel viszi meg a hírt leányának, s az kétségbeesésében öngyilkossá lesz. Az anyának rögeszmévé fajult dühe olyan szertelen, hogy még leánya halálával sem gondol, s boldogan rohan Mikesvárra, hogy gyönyörködjék az öreg Mikesek fájdal-mában. A fejedelem azonban időközben a harmadik Mikes-testvér, a jezsuita Móric kedvéért, aki egy vadászaton megmentette életét, megkegyelmezett a Mikeseknek, s Tarnóczyné, aki már látni véli az öreg Mikes Zsigmondot kiterítve a ravatalon és nejét fájdalomban őrjöngve, Mikesváron nagy vigasságot talál. Erős fölindulásában szörnyet hal.

Ez a mese Papp Ferencet emlékezteti Kemény csodált regényírójának, Scott Valternek *The Bride of Lammermoori* című regényére — az alaphelyzet és egy-két vezető motívum valóban közös bennük, de az egyezés lehet véletlen is, hiszen a regény anyaga a történetből került ki. Az *özvegy és leánya* ugyanis ideális példa a történeti regény második formájára (v. ö. a 118. l.): a főcselekvény megtörtént ugyan, de mint a történet sodrába bele nem kapcsolódó családi eseményt a história nem tartja számon, csak

Szalárdi János *Siralmas krónikája*, jegyezte föl. A mesét a költő kiegészítette Kemény János *önéletréséből* vett adatokkal — meseelemeket kevésbé, inkább korfestő részleteket talált fejedelmi ósénél és vonásokat történeti személyei jellemzéséhez — s az így nyert anyagot először megnesemítette, letörölve róla a krónika durvaságát, azután kapcsolatba hozta az erdélyi étellel, meg a kor vezető egyéniségeivel. Ebbe a regényébe szintén beleolvasztotta lelki élményeit: Sára testi-lelki valója sokat köszön akkori szerelmének, Lónyay Máriának, s János rajongásában Sára iránt és kései önvádjában meg a maga érzései izzanak. Bizonyos, hogy az *özvegy és leánya* nem olyan mély és megragadó, mint Keménynek utolsó két munkája, de művészibb szerkezetű: gyorsmenetű és fordulatos, egységes és kerek, Kemény legdrámaibb alkotása.

A *Rajongók*, épúgy, mint a *Férj és nő*, Kemény egy régebbi munkájából sarjadt ki, a *Deborah* című novellából (1855). Ezúttal sokkal több anyagot kapott az író készen korábbi művében, s az elbeszélésnek több mint a felét beleilleszthette regényébe. Míg azonban a novella középpontjában egy fiatal leány áll, a volt erdélyi kancellárnak, Pécsi Simonnak leánya, a regény, amint a címe is mutatja, nem egy személy körül forog, hanem egy egész vallásos szekta áll az előtérben, az ú. n. szombatosok, akik a protestantizmus legszélsőbb szárnyából, az unitárius hitből kiválva, dogmatikájukban, szertartásaikban, sőt életszabályaikban is egészen hozzásimultak a zsidó valláshoz, s a XVII. században csakhamar elterjedtek Erdélyben, ők a *rajongók*, s a regénynek nemcsak háttere, hanem fő mozgató rugója az a harc, amelyet a felekezeti elfogultság a lelkiismeret szabadsága ellen vív. Maga a cselekvény két ágban halad, s azok csak a regény végén fonódnak össze, de mindegyik hozzákapcsolódik a szombatosok sorsához. Az egyiknek magva az a nagy harc, amelyet Kassai, az öreg Rákóczi György hatalmas, cím nélküli kancellárja, folytat a szombatosok s titkos fejük, Pécsi Simon ellen. Az átható eszű, de sivár lelkű kancellár irigylit a nagy tudományú, finomlelkű, költői kedélyű szombatos főúr tekintélyét, mohón vágyódik óriási birtokaira, s gyűlöletét még fokozza, hogy

unokaöccse, Kassai Elemér, hiába iparkodik megnyerni pécsi leányának kezét. Pécsit, bár méltányolja a jellemes, nagytehetségű, vezető szerepre hívott ifjút, a nagybátyja iránti gyűlölet, leányát, Deborát, bár szereti Elemért, a nagyravágás visszatartja tőle. A kancellár ármányának van még egy hatalmas rugója: a gyávaság. A magyarországi evangélikus rendek ugyanis fegyveres támogatást kérnek a fejedelemtől. A gyáva Kassai irtózik a pénzbe-vérbe kerülő háborútól, s hogy azt elhárítsa és mégis tanúságot tegyen hitbuzgóságáról, rábírtja a fejedelmet és Erdély rendéit, hogy tagadják meg a fegyveres beavatkozást és inkább a szombatosokat üldözzék. Közeledik a bosszú alkalmá. Pécsi Balázsfalvára hívja a szombatosokat, hogy lecsendesítse az üldözés miatt háborgó szenvedélyüket. Kassai értesül a tervről s hatalmat kap a gyűlésezők elfogására. Ezzel a föl-adattal unokaöccsét akarja megbízni. Elemér, amint hírért veszi, lóhalálában siet Balázsfalvára, hogy Pécsit figyelmeztesse, de későn érkezik. A szombatosokat már korábban fölverte a hír, hogy katonaságot küldenek ellenük, s mikor Elemért meglátják, abban a hitben, hogy ő az, aki vesztükre tör, réarohannak és megölik. A rövid idő múlva érkező katonaság véres bosszút áll, de a fogságba esett Pécsinek megkegyelmez a fejedelem, s elkobzott vagyonát odaadják leányának, aki Elemér egyik barátjához, Gyulai Ferenchez megy nőül. Kassai bukása teljes: unokaöccse elpusztult, minden terve meghiúsult, elveszti a fejedelem kegyét, s még azt is megéri, hogy Erdély rendéi fegyverrel vonulnak a magyarországi evangélikusok támogatására. Ebbe a nagy tragédiába illeszkedik egy másik, kisebb, de époly meg-rázó: egy szegény szombatos pap tragédiája. Ideálisan boldog családi életéből kitépi Kassai kegyetlensége: kideríti róla, hogy az ő jobbágya, s e végzetes fegyverrel ráveszi, hogy elárulja hitsorsosait. Laczkó István, a pap, árulásába beleőrül, majd áldozata lesz a balázsfalvi vérengzésnek, özvegye, Klára, eltemetkezik a fejedelemasszony varró-leányai közé s elhunyt férjét holtáig gyászolja.

Az anyagot Kemény itt is több forrásból hordta össze. A történeti adatokat, a szombatosok ellen indított küzdelmet, ami a regény tulajdonképeni tárgya, s I. Rákóczi

György szerepét Szalárdi krónikájából vette, a két szembenálló főalakot, a támadó Kassai Istvánt és a védekező Pécsi Simont, Kemény János önéletrajza alapján mintázta; a két szerelmes helyzete, Elemér és Deborah viszonya, a Montecchi és Capuletti-indítéknak új, egészen eredeti és sajátos változata. A mese megalkotásában azonban nagyobb szerepet engedett Kemény a képzeletének, mint többi regényében: mind a két szála, Kassai Elemér és Laczkó István tragédiája, a maga költői leleménye, s Pécsi Deborah néven kívül még a mese szereplőinek rajzához sem kapott a történeti támogatást. A költő jellemábrázoló ereje ezúttal is a művészet teljes fényében csillog. A kitűnő női jellemképek egész sorát adja — legvonzóbbak köztük a gyöngé és gyöngéd Klára s a rideg puritánságában is melegszívű fejedelem-asszony, Lorántffy Zsuzsanna, amaz a szerető hitvesnek, emez a könyörületes, kötelességtudó asszonynak remekbeszabott példája. Mégis, szemben az *özvegy és leányával*, amely címéhez illően női hőseit állította élesebb világításba, a *Rajongók* a férfiak regénye: a két hősnek, a ravasz és fukar, önző és akaraterejével félelmes Kassainak, meg az ábrándozó, merész főladatra vállalkozó, de azzal megbirkózni nem tudó Pécsinek gazdagon kiképzett lelkivilága mellett még két érdekes férfi-jellemet rajzol nagy megjelöltő erővel, az erőlelkű, de tragikus helyzetében össze-roppant szombatos papot és az emberi gyarlóságaival is nagyszabású uralkodót. Mivel a regény költött cselekvénye szorosan bekapcsolódik az országos mozgalmakba, bonyodalma nem fejlődik olyan világosan, mint az előbbi regényé, de sokkal gazdagabb, az egymásra torlódo eseményekben több az érdekes, költői mozzanat, s a *Rajongók* Keménynek legnagyobb szerű, a *Gyulai Pál* mellett legmozgalmasabb alkotása, sőt életrajzírója benne látja regényköltészetének tetőpontját.

A *Zord idő*, Kemény utolsó regénye, gyökérszálaival szintén lenyúlik a költő egyik régibb alkotásába, az *Izabella királyné és a remete* címűbe; a királyné és a remete itt is az előtérben állanak, de a későbbi regény cselekvénye korban megelőzi amazét. A mohácsi vészre következő korszakot mutatja be, midőn a régi Magyarország fölbomlik, s a török

lesz úrrá a hazában. Azt a nagy változást rajzolja, amely ekkor a gondolkodásban és az erkölcsökben bekövetkezik; az új társadalmat, új bűneivel és erényeivel. A fölbomlásnak ez a folyamata olyan élénken, annyi színnel van festve, hogy hozzámérhető költői rajzot alig találunk történelmi irodalmunkban. Ebből a korrajzból emelkedik ki a történet, amelynek több szála van. Az egyik, a legfontosabb, Elemér és Dóra szerelme. Elemér, egy ismeretlen származású fiatal lantos, Erdély úri házaiban mindenütt szívesen látott vendég; szeretik kellemes külsejéért, megnyerő modoráért, műveltségéért, tudományáért és költői-zenei tehetségéért. Különösen szeretik Deákék, a két öreg testvér, s az egyiknek ifjú leánya, a szende, szép Dóra. Az ő udvarukban nő föl a lantos és tanítja Dórát, s a folytonos érintkezésben gyermekkori barátságuk forró szerelemmé fejlődik. Ekkor közeledik a török Buda felé. Elemér kiszakítja magát a kedves körből, hogy Buda védelmében vitézi hírt, nevet szerezzen, s méltó legyen az előkelő Dórához. A török azonban csellel beveszi Budát, s Elemért megöli elvakult ellensége, a démoni Barnabás deák, aki vad érzékiséggel vágyódik Dóra bírására. A másik szál Izabella királyné köré fűződik. Bemutatja udvara közepett a ragyogó szépségű asszonyt, aki egyben szerető és szenvedő nő és hatalmáért küzdő uralkodó. Ott vannak körülötte Werbőczy, a magyar kormány utolsó képviselője, a volt nádor, az élő szó nagy mestere, ez a derék, tudós, de gyöngé és naívságában, könnyelmű optimizmusában veszedelmes köznemes — rajzához nyilván Kossuth Lajost is modellül ültette maga elé az író; azután Martinuzzi, a pálos barát, korának legnagyobb magyar államférfia, aki nagy célja, nemzete megmentése érdekében ridegen keresztülgázol mindenben, nemcsak embereken, hanem még elvein is, s végre Frangepán Orbán gróf, aki nagy eszményeivel és merész reményeivel a jobb jövőt képviseli, de szerencsétlen szerelme a királyné iránt elüldözi a hazából és kolostorba kergeti. Mennyi szeretettel és érzéssel vannak rajzolva ezek az alakok, különösen Izabella királyné, akit országos gondok kínoznak, s hozzá a szerelem kínjai — Frangepán Orbán miatt, akinek néma szerelmét megérti és viszonozza. S milyen főséges

jelenet, mikor tíz esztendő múlva az üldözött királyné és Dóra, aki rokonai halála után a királyasszony palotahölgyei között keres nyugalmat, megvallják egymásnak féltve őrzött titkukat, az égető szerelmet, amely a királynét egy élő, de számára meghalt férfihoz, s Dórát egy halott, de ábrándjai-ban élő képhez csatolja. Ez a pár lap a magyar regényirodalom legnagyobb hatású lapja.

Valamint a *Gyulai Pál* a történeti regénynek első, s az *özvegy és leánya* a második fajára, akként a harmadikra tipikus példa a *Zord idő*: csak a kerete történeti, a mese a költő leleménye. A történeti háttér rajzához főként Verancsics Antal krónikájából, a latin című, de magyar nyelvű Memóriából, meg az érsek leveleiből és *Istvánffy Miklós* nagyhirű *Históriájéből* vette az anyagot; historiai adatokat és vonásokat történeti hősei jelleméhez talált két XIX. századi történetíró műveiben, Szalay Lászlónál és Horváth Mihálynál. A história forgatagába abból természetesen kisarjadó költött cselekvényt állít. A két elem között nincs meg ugyan a kellő egyensúly — a szerelmi történet terjedelemben is, súlyban is elmarad a korrajz mögött — de a történeti mozzanatokból is annyi költőiség árad, s a korj képét olyan költői szemmel nézi és olyan művészi ecsettel festi az író, hogy valóság és költészet mint egyenrangú tényező vesz részt a regény esztétikai hatásában. S a cselekvény szegénységéért bőven kárpótol külső és belső igazsága: Kemény, akárcsak Arany, még legszabadabb leleménye és képzeletszülte főhőse, Elemér számára is keresett történeti alapot — Arany szavai szerint epikai hitelt — hőseinek lelki világát pedig a lélekbúvár biztos, soha nem tévedő kezével rajzolja meg. Mivel a regény előterében a nemzet sorsa áll, a Buda elfoglalásával 1541-ben kiteljesedő tragédia, a költő erejének javát a történeti hősök rajzára fordítja: azokat, akik a nemzet sorskerékét forgatták, a királynét, a barátot, Werbőczyt, láttuk, a realista művész elevenítő erejével igazi egyénekké formálta. Belső igazsága többi, költött alakjának is van, de ezek, a szerelmespár és a két öreg Deák-testvér, inkább csak típusok, igaz, hogy kedves, vonzó és művészetrel rajzolt típusok. Magateremtette alakjai közül csak egyiknek lelki életét mélyítette el, de annak rajzában feledhetet-

len egyéni jellemet adott. Barnabás ez, irodalmunknak talán legvisszataszítóbb jellemképe. Undok külsőben teljes lelki züllöttség: aljas gondolatok az erkölcsi nihilizmusig, vészes szenvedélyek a mániáig fölfokozva — de az író páratlan művészete ezt a sötét jellemet szörnyűségében is élő valószínűségnek tudja elfogadtatni. Époly művészettel fejleszti hősei sorsát a tragikum fönségéig — költött személyei majd mind elpusztulnak, s az életben maradt Dóra sorsa is hosszú haldoklás. Az egyének tragédiájánál nem kevésbé megdöbbentő az országé és a nemzeté: fölvetett falvak és városok, legyilkolt vagy rabságba hurcolt emberek s a Buda ormára kitűzött lófarkas zászló gyötrő szimbóluma a nemzet összeomlásának.

Maga a regény, a tragédiáknak ez a szünni nem akaró sora, címéhez illő sötét, zord hangulatával még Kemény regényköltészetében is külön helyet követel. Egyébként is: Nem olyan mozgalmas, mint a *Gyulai Pál*, nem olyan egyszerű, mint az *özvegy és leánya*, nem olyan érdekes, mint a *Rajongók*, de összehatása mindegyiknél nagyobb: a *Zord idő* Kemény legművészebb alkotása.

Keményben a köztudat pusztán a történeti regényíró látja és méltányolja. Nem egész joggal. Igaz, hogy legszívesebben a történeti regényt művelte, de nem kirekesztőleg; láttuk, hogy nyolc regénye közül kettő társadalmi, sőt az *Élet és ábránd* is valójában inkább lélektani regény, s ez utóbbiak nem is maradnak el mélyen értékben amazok mögött. Viszont kétségtelen, hogy Kemény legjellemzőbb tulajdonságai történeti regényeiben tűnnek ki, ezek az ő legsajátosabb alkotásai. Kemény valóban mint történeti regényíró volt nagy, a magyar írók között legnagyobb.

Vajon igazuk van-e azoknak az elméletíróknak, akik mind a dráma, mind a regény terén a történeti tárgyút följé helyezik a másik fajúnak, amely cselekvényét a modern életből veszi? Nem kutatjuk. Az bizonyos, hogy a történeti regény nehezebb föladatot ró az íróra, mert azokon a követelményeken kívül, amelyeket mint elbeszélőnek meg kell valósítania, hogy a nyers anyagot költészetté formálja, a történeti költemény szerzőjének tiszteletben kell tartania a történeti hűség szempontját. Úgy kell rajzolni az esemé-

nyéket, a jellemeket és magát a kort, hogy ne kerüljön ellentétbe a történeti tudattal, mert különben nem tud illúziót kelteni; ha a fontosabb adatokon, nevezetesebb személyek jellemén változtat, épúgy elfordulunk művétől, mint ha a jelen társadalmi életét festvén, ellenmondana a köztudatnak. Csakhogy a történelem és a költészet az emberi szellemnek két egymástól teljesen független területe, sajátosságai, érdekei, sőt szellemük is eltérő, ellentétes. A különbséget a regényre vonatkozólag maga Kemény formulázta igen szabatosan egyik mélyenjáró esztétikai tanulmányában (*Élet és irodalom*, XII. pont), amelyben a kérdésgazi tudós alaposággal fejtegette. A történelem egy soha be nem végzett egész, sok olyan fonalból van összeszöve, sok olyan indítékból fejlődik, hogy az emberi szem gyakran nem ismeri föl őket; a regény azonban művésziesen kikerekített egység, minden szálát, az események minden rugóját ismernünk kell. Hogy ezt az ellenmondást megszüntethesse, a regényírónak megvan a maga szabadsága. Jogában áll a történelmet kiegészíteni: a töredékes, össze nem függő eseményeket csoportosítja, kapcsolatba hozza; a tér és idő távolát elenyésztetheti, de óvatosan; mindazt, amiről a történelem nem tud, a cselekvések elfödött rugóit, a tényeknek kifürkészhetetlen okait megkeresheti, sőt ha az eseményeket másképen nem tudja összekapcsolni, másképen nem értetheti meg, akkor jellemeket és eseményeket is költhet. Ez a szabadság azonban nemcsak *jog*, hanem *kötelesség* is, s az a regényíró, aki szükség esetén nem tud vagy nem mer vele élni, súlyos vétséget követ el, és súlyosan bűnhődik is érte. Viszont ha bátor kézzel hozzányúl a történelemhez, arra kell vigyáznia, s ez a főszabály, hogy minden pótlás, kiegészítés, minden költői lelemény beleüljék a történelem megfelelő szakaszába, a kor szellemébe. Ha már azt kutatjuk, milyen viszonyban vannak Kemény regényei a történeti igazsággal, röviden azzal felelhetünk, hogy az elméletben megállapított föltételeket gyakorlatában pontosan megtartja. Ez az egyszerű ítélet azonban nem vet világot arra a nagy különbségre, amely ebből a szempontból Keményt elődeitől elválasztja. Nem abban van az eltérés, hogy Kemény nagyobb tiszteletben tartotta

a történeti hűséget, mint Jósika és Eötvös. Ebben a tekintetben egyiküket sem érheti gáncs. Amiben magasan föléjük emelkedett, az, hogy a történeti hűséget és a költői szabadságot teljesen meg tudta békíteni. Jósika vagy nagyon hozzátapad a történet adataihoz, s akkor kevés regényében a költőiség, vagy csak keretül használja a történelmet, s ilyenkor a költött mesében kevés van a múlt idők szelleméből; Eötvös regényeiben megvan a két elemnek Jósikánál hiányzó kapcsolata, de a történeti eseményekkel nem tud kellő érdeket kelteni, mert képzelete nem elég eleven, hogy életet varázsoljon beléjük: Kemény regényei olyan költői alkotások, amelyeknek fantáziából szőtt szálai a legszorosabban befonódnak a történelem szövetébe, s annyira hozzálakoznak minőségben, színben, hogy magát a szövetet a legkisebb mértékben sem változtatják meg. A költői érdekkeltésben szerepet juttat mind a két tényezőnek, s regényeiben a nemzet sorsának fordulatai épűgy lekötik figyelmünket, mint képzeletszülte hőseiei. A történeti regény három faja közül tudatosan a harmadikhoz vonzódott, de nem elégedett meg azzal, hogy történeti háttérrel fessen, hanem bátran, nagy tudásában és történeti érzékében bizakodva, a történeti személyeket a főcselekvény közvetlen közelébe hozza, s a mesét, amely költött volta ellenére mindig annak a kornak sajátos szellemét tükrözi, egészen a történet országos jelentőségű eseményeihez kapcsolja.

Regényei ily módon, bármelyik fajhoz tartoznak, igazi történeti regények, mert bennük a história adatai, tényei, emberei elevenednek meg — a múlt, híven a maga valójához j és szelleméhez. De azt nem engedte, hogy a história uralma alá kényszerítse. Élve azzal a szabadsággal, amelyet regényelméletében megadott a történeti költőnek, nem félt eltérni a *történeti igazságtól*, ha ezáltal nem került ellentétbe a *történeti tudattal*. Megváltoztatta, ha költői célja megkövetelte, a mozzanatok időpontját (*özvegy és leánya*), meggyorsította a történet sodrát (*Rajongók*), tömörítette az eseményeket (*Gyulai Pál*): a cselekvény belső igazsága ezzel nem vesztett, művészi hatása azonban fokozódott. Viszont ami eseményt átvett a történelemből, azt utolsó vonásig híven vette át; ha egy jellemet készen kapott az emlékezet-

tői, azon nem változtatott — csak, tanítása értelmében, a történet fordulatait kiegészítette, lélektanilag megokolta, s hősei lelki életét kimélyítette. Sőt nagyobbat is mert. Amint az újabb kutatások kiderítették, a *történelem* kincstárán kívül belemarkolt s bő kézzel merített a *történetíráséből* is. Egész részleteket, elbeszéléseket, leírásokat, jellemzéseket iktat regényeibe a XVI—XVII. század történetíróinak műveiből, nem ritkán minden változás nélkül, mint a legnagyobb modern drámaíró, Shakespeare, akinek *Coriolanus*-sában hosszú beszédeket találunk, szinte gondolatról-gondolatra Plutarchos nyomán. Kemény bámulatos genialitása épen abban tűnik ki, hogy a történelem merev, hajlíthatatlan anyagához a szétválaszthatatlanságig hozzá tudta illeszteni a maga költött cselekvényét. Hol szűnik meg regényeiben a történelem, és hol kezdődik a költői fantázia, azt csak a szaktudósok tudják, s azok is csak egypár évtizede, amióta a részletekbe menő irodalomtörténeti vizsgálódás megállapította.

Hogy mennyire behatolt Kemény a letűnt korok szellemébe, s képzeletét mennyire megihlette a múlt, azt történeti arcképei igazolják. Regényei népesek a történelem hírneves alakjaitól. Fráter György, a két Báthori, Kassai István, Pécsi Simon, Werbőczy, Izabella királyné, Lorántffy Zsuzsanna stb, mind a történet alakjai; nem vett el jellemükből semmit, de sajátosságaikat, egyéniségüket olyan erős világításban mutatja be, mint történetíróink közül egy sem. S ezen ponton Kemény megint magasan Jósika és Eötvös fölé kerül. Jósika történeti arcképei halványak, a históriától készen kapóff vázlatos jellemképet nem tudta markáns egyéniséggé formálni; Eötvös történeti hősei ércből kivert jellemek, de nincs gazdag lelki éifűk: Kemény minden történeti alakja egy-egy élő szobor. Nemcsak mint jellemképek plasztikusak, hanem mint történeti bizonyságok is becsesek. Az öreg Rákóczi György alakját p. o. ő tisztította meg azoktól a foltoktól, amelyekkel irigy vagy elfogult kortársai befeketítették. Ahol meg kora történetírói bizonytalanul, adatok híján csak tapogatóztk, mint Izabella királyné és Fráter György jellemzésében, ott Kemény a költő csodálatos fantáziájával, mondhatni divinációjával,

olyan világos, határozott, egységes képet festett, hogy megdöbbenve kérdezzük: mi nagyobb benne, a költő-e vagy a történetíró.

Valóban regényei nem tartoznak pusztán a költészet, körébe, megszólal bennük a tudós is, s ha Kemény regényeit olvassuk, nem tartjuk paradoxonnak azt az állítást, amelyet Aristoteles hirdetett, hogy a költői mű igazabb lehet magánál a történetnél is. Igen, ezek a regények hívebbek a történethez, mint maga a történet, épúgy, mint a művészi arckép jobban hasonlít hőséhez, mint maga az eredeti — mert meg van fosztva esetlegességétől, a múltó viszonyok zavaró hatásától, azt tünteti föl benne, ami állandó, ami jellemző.

Míndez azonban csak egyik fele annak a művészetnek, amellyel Kemény a történelmet bevonja a művészet körébe. Nevezhetnök negatív érdemnek, mert abban jelentkezik, hogy a költő győzedelmeskedik a történeti regény legnagyobb akadályán: a történeti hűség ércbékója nem nyűgözi le képzeletét. Az események, amelyek regényeiben szemünk előtt lepörögnek, nemcsak hívek a történethez, ha onnan vannak merítve, hanem még ha költöttek is, egyenesen magából a korból látszanak kiemelkedni, annyira hozzáillenek a történeti viszonyokhoz. Ezeket a viszonyokat festi utolérhetetlen művészettel Kemény, s ez, a korrajz, már pozitív érdem, mert vele a regény egyik legfontosabb követelését teljesíti.

Kemény a korrajzban elsőrangú mester. Azt a kort, amelyet regényei háttéréül választ, a XVI—XVII. századi Magyarországot és főképen Erdélyt, olyan határozottan, elevenen és jellemzően rajzolja meg, mintha nem is a regényíró tollával, hanem a festő ecsetjével dolgoznék. Képet fest, amely nemcsak rajzban, hanem színezésben és a fény elosztásában is leghívebb képe a letűnt kornak. Megismerkedünk a kor kiemelkedő személyiségeivel és azzal a nagyszámú, egymástól sok tekintetben eltérő és mégis egységes, hatalmas tömeggé összeolvadó apró, jelentéktelen emberrel, akiknek élete, működése alkotja épen a kort; látjuk azokat az eszméket, amelyek a kort mozgatják, azokat a szenvedélyeket, amelyeket a kor jelleme fej-

lesztett, azokat az érzelmeket, amelyek épen abban a korban uralkodtak. Nem vesztegeti erejét apró jellemvonások színezésére, nem Scott Valter modorában dolgozik, mint Jósika, aki pusztán a külsőségeket, a várak és városok építészeti részleteit, a bútorok, ruhák, fegyverek anyagát, színét, minőségét festegeti fárasztó aprólékossággal, hanem egy-két nagy vonással bemutatja olvasóinak a helyszínt (legszebb tájfestése az erdő képe reggeli világításban a *Zord idő* elején) s a jelentéktelennek, a külsőnek rajzán túl azokat a gondolati és érzelmi kapcsolatokat keresi meg, amelyek a nagy tömeget, a politikai, társadalmi és felekezeti osztályokat összetartották. Megrajzolja az erdélyi udvar képét, mint ahol az életnek legtöbb szála futott össze, a katolikusok és protestánsok, a türelmesek és türelmetlenek, a bátrak és aggályoskodók súrlódásait, a köz- és magánélet jellemző vonásait. Nem egy eszményi társadalomban találjuk magunkat, hanem a valóságos élet közepett, nem a mesék és képzelet alkotta világok mesterséges talaján járunk, hanem igazi történeti levegő árad felénk. Benne vagyunk, benne élünk a XVI—XVII. században s Kemény kalauzolás mellett talán jobban kiismerjük magunkat ebben a világban, mint a mienkben, jobban eligazodunk I. Rákóczi György korának kérdései, törekvései, eszméi közt, mint a XX. század égető problémái között: hiszen ma, az eszmék forrongása közben, mikor azt sem tudjuk, melyik eszme érik meg, melyik múlik el hatástalanul, mikor nem is sejtjük, hogy a fölmerülő szellemi áramlatok közül melyik fog győzni, aggódva tekintünk körül, nehogy csalódjunk — a Kemény rajzolta világban pedig tisztán válnak el az irányok, biztosan mérlegelhetjük értéküket és erejüket, nincs kétségünk, melyik az állandó, győzedelmeskedő, melyik a mulandó, gyöngé.

Kort, történelmi korszakot regényíró úgy nem rajzolt a magyar irodalomban, mint Kemény, s ebben Eötvöst is túlszárnyalta. A korrajz Eötvösnél is teljes és gazdag, mély és belső, de inkább a historikus, mint a költő munkája s ezért nem annyira költői, mint inkább történeti érdekeket kelt. Kemény korrajzai, bár tudományos értékük még nagyobb, mint az Eötvöstől rajzoltaké, a képzeletre hatnak

és megindítanak, mert a letűnt századokat nemcsak teljesen híven mutatják be, hanem életre is varázsolják.

A korrajz azonban, noha kétségkívül az választja el a leghatározottabban a történeti regényt a modern tárgyútól, még mindig nem a legjelentősebb eleme a műfajnak — csak háttér, amelyből a cselek vény kiemelkedik: figyelmünket az a küzdelem ragadja meg elsősorban, amely a hősök között kifejlik. Érdeklődésünk igazi tárgya az ember, s épen azért a műbírák nagyrésze a regényírók értékét azzal az erővel méri, amellyel embereket, jellemeket tudnak teremteni. Legkiválóbb magyar esztétikusaink is, Gyulai, Beöthy, Péterfy, Riedl, ezen az alapon emelik Keményt regényíróink élére.

Milyennek látja, milyennek ábrázolja Kemény az embert, aki által s akiért történik minden? Apróra az utolsó hajszálig lefesti őket, megismertet testükkel-lelkükkel egyaránt. Leírja külsejüket, bemutatja izomerejüket, nem feledkezik meg idegrendszerük működéséről, s mint az anatómus, aki bontókésével fölfeszíti a sárgás bőrt, hogy alatta az izmok fekvését tanulmányozza: Kemény megkeresi mindenütt a lelkierő testi alapját s viszont: bizonyára a bécsi orvosi egyetemen még fiatal korában szerzett fiziológiai ismeretei alapján, a realista művész erejével rajzolja a lelki izgalmak testi jelentkezését, a megdöbbenés és elragadtatás, a föllobbanó vágy és a hirtelen harag okozta elváltozásokat, a vér és az idegek munkáját az emberek szemében és arcán, hangjukban és gesztusaikban. De nem áll meg a kézzelfoghatónál, hanem a test rajzától föl-emelkedik a lélek festéséig. Jósika is, Eötvös is adtak lélekrajzot, csakhogy amaz a fölületen maradt, emez mélyebben belenyúlt ugyan az emberi lélekbe, de keze nem mindig volt biztos: Kemény pillantása éles, lelki rajzai megkapóak. Világot vet küzdő és szenvedő, nagyratörő és elbukó hősei lelkének titkos zugaiba, hogy behatoljon az érzelmeknek, gondolatoknak, szenvedélyeknek abba a rejtelmes szövevényébe, amelyben megfogannak az elhatározások, és megszületnek a tettek.

Ezáltal Kemény regényeiben az emberek jórésze határozott, sajátos egyéniség; megvan a maga külön, minden

más emberétől idegen lelki világa. Mindegyik él, vannak szükségletei, vágyai, érzések és szenvedélyek hevítik, a gondolkodás és akarás intenzitásának különböző mértéke fékezi vagy hajtja őket, szóval igazi emberek; lelki szövedékük azokból a pszichikai elemekből alakul, amelyek az emberiségnek közös tulajdonai, de ezek összetételükben sajátos, csak azt a bizonyos embert megillető jellemmé válnak. Jósika emberei ritkán emelkednek a sablonok fölé, Eötvöséi elvétve a típusok fölé — Kemény egyéneket teremt. Egyszóval Kemény jellemző módja nem idealizáló, mint amazoké, hanem realiztikus, épúgy, mint Shakespeare-é és Balzac-é, akiktől legtöbbet tanult. Régebben különösen Balzac-ot emlegették Keménynyel kapcsolatban s szerették őt „magyar Balzac“-nak nevezni. A módszeres vizsgálat kiderítette, hogy ennek az elnevezésnek semmi alapja sincs. Kemény ismerte, szerette a nagy francia regényíró, tanulmányozta is, de amint a pesszimiztikus világfölfogáson és a tudós hajlamon kívül más lelki rokonság nincs közöttük, épúgy nem is utánozta. Meglátszik művein ennek a tanulmányozásnak a hatása s épen a jellemek alakításában: az emberi léleknek szétszedését ízeire, a lélekelemző módszert Kemény bizonyára Balzactól tanulta — de mennyire eltérő módon élt vele! Már az is elválasztja őt mesterétől, hogy történeti regényben alkalmazta azt a módszert, amelyet a francia író társadalmi regényben mutatott be, s még inkább, hogy egészen más szabású jellemeket fest: mindennapi, közönséges, lelkileg többé-kevésbé szegény emberek helyett rendszerint kiváló, nemes, nagyraihavatott, vagy épen fönséges lelket. Ami legfontosabb: Balzac személyeinek lelki képét egy szenvedély, egy érzés részletekbe menő elemzésével adja meg, amely kizárólagosságában vakká, egyoldalúvá, patológiussá teszi hordozóját, Kemény hőseinek lelkén azonban, amint Gyulai Pál kifejtette, nem egy érzelem uralkodik, nem egy szenvedélytől vezérelve cselekszenek, hanem mint Shakespeare-nél és Katonánál, a legnagyobb angol és a legnagyobb magyar drámaírónál, tetteikre mindig több érzelem, több indítóok hat. A lelket a maga bonyolultságában mutatja be, megkeresi azt a sok finom, gyakran rejtett fonalat, amelyből ez a szövevény

alakul, összeolvasztja a különféle indulatokat, motívumokat, kutatja, mint hatnak egymásra, mint gyöngítik vagy fokozzák egymás hatását.

Ezáltal Kemény mestere fölé emelkedett, jellemei igazságban és művészetben meghaladják Balzac-éit. A francia alakok, hogy a két legismertebbet, legjellemzőbbet említsem, Père Goriot és Hulot báró, minden részletfestés ellenére közelednek a típushoz s emlékeztetnek az antik tragédiák hőseire; megtestesített szenvedélyek inkább, mint élő emberek. Kemény az analízist szintézissel egészíti ki, a változatos vonásokat egységbe foglalva, egyéneket teremt. Hivatkoztunk nagy történeti arcképeire, most megtoldhatnánk sorukat költött alakjaival; ilyen kitűnő jellemképek: a két fiatal hős, a két Elemér, a két démoni jellem, Gergely és Barnabás deák, Laczkó István, a szombatos pap, Kolostory báró, Don Pedro Giron, Eleonóra, Gatharina, Camoës menyasszonya, s mind között talán legmegragadóbb Tarnóczyné, ez az élesen jellemzett asszony, akiben a vakbuzgóság és álszenteskedés, kapzsiság és gyűlölködés olvad össze félelmes harmóniába. És elhallgathatnók Kemény képzeletének legbájosabb alkotásait, Elízt, Tarnóczy Sárát, Bodó Klárát, Deák Dórát, Izabellát? Gyönyörű szüzek és asszonyok, — jellemüket, testi és lelki szépségüket páratlan gyöngédséggel alkotta meg Kemény! A jellemzés módja rendszerint reális, lelkük gépezetének legtitkosabb rugóit, testalkatuknak legfinomabb kecsseit bemutatja, de maga a jellem eszményi szépségű. Mindegyik egy-egy bűvös-bájos lelkivilág, olyan nemes, olyan érzékeny, olyan tiszta, amelyet az ember életében egyszer ha talál. Keményt az életben kétszer is összehozta a sorsa olyan leánnyal, akitől földi üdvösségét remélte — a remény hiú volt, a sors csak megcsillantotta előtte, de nem adta meg neki a várt boldogságot. Teremtett tehát magának, részben élményei nyomán, ilyen eszményi nőalakokat, s az ő hatalmas, megrázó tragédiákhoz szokott ecsete csodálatos finomságú vonalakat tudott húzni, mikor szívének kedve-seiről festett képet.

Tragédiákat említettem. Regényekről szólunk ugyan, de mindannyi egy-egy megrendítő tragédia. Nemcsak az

teszi tragikussá ezeket a regényeket, hogy hőseik hiába küzdenek és elbuknak, hanem az elbeszélés egész szelleme és a hangulat, amely átjárja mindegyiket. Emberein a kéréllhetetlen nemezis uralkodik, amely kímélet nélkül bünteti a gonoszt és sújtja a jót. Mindannyian, szelídek és szenvedélyesek, gyöngék és erősek, naivak és ravaszak, gyávák és bátrak, tisztalelkűek és romlottszívűek, könnyelműek és melyérszűek, egyaránt életükkel vagy legalább ábrándjaik vesztével fizetik meg a sorsnak azt a végzetes ajándékát, hogy világra születtek, s bukásuk annál megrendítőbb, mert rendszerint magukkal rántják mindazokat, akiken szívük csüngött.

Borús, komor Kemény regényeinek világa, mert bennük határozott, a költő lelke mélyéből fakadt világnézet tükröződik, a pesszimizmus, s ez olyan erős, hogy még képzületét is irányítja. Nem szenvedett világfájdalom ez a pesszimizmus, a XIX. század közepén uralkodó divat, amely Schopenhauer tanítása nyomán, de annak csak végső következtetését ismerve, minden hit nélkül tetszelgett az élet értéktelenségének hirdetésében, hanem annak a keserű élettapasztalatnak leszűrt eredménye, hogy az emberi erő végtelenül gyöngé, az emberi akarat végtelenül korlátolt a természetnek előttünk ismeretlen rendjével szemben, vágyainknak pedig szárnyukat szegi az életben merészségük. Gyulai úgy vélekedett, hogy Kemény tragikus koncepcióinak magyarázata a költői igazságszolgáltatás elve, amelyet szigorúan, szinte túlzó merevséggel iparkodott megvalósítani: minden vétséget, amelyet az ember az erkölcs vagy akár csak mások jogos érdeke ellen elkövet, utóéri a kéréllhetetlen nemezis, akár bűnös, akár nemes lélek hibázott. Sőt Gyulai még továbbment és azt hirdette: „Kemény nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a nemes szenvedélyek, az erény tévedéseit.“ S ezt az állítást még kiélezte: „Döbbenve tárul föl — írja Kemény regényeiről — a tragikum miszticizmusa, mely szerint bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel.“ Valóban így áll-e a dolog? Az a kegyetlen sors, amely Kemény hőseire nehezedik, büntetés vétkeikért, s a hőöket nem annyira bűneik, mint inkább erényeik tévedése sodorja romlásba? Ez utóbbi

inkább csak az *Izabella királyné* és a *Gyulai Pál* főhősére áll, többi hőse, így Camoës, a két Elemér, Tarnóczy Sára elbukik, a nélkül, hogy vétkezett volna, vagy akár csak erényeik tévedései rontották volna meg. Nem gondolnám, hogy Kemény cselekvényeit bármilyen erkölcsi alapeszme hordozójává tette volna. Kemény nem kívánt egyebet, mint az élet költői képét megrajzolni, nem az emberi tettek erkölcsi következményeit akarta bemutatni, hanem szomorú lefolyásukat. Minden regénye annak illusztrálása, hogy az; egyes tehetetlen a tömeggel, a nemes a gonoszokkal szemben, az akarat nem ér föl céljához, s az élet annyi rejtett mozzanatból fejlődik, annyi láthatatlan erő és rúgó működik benne, hogy tetteink hatását nem tudjuk kiszámítani, bűnbe kerülünk, mikor azt el akarjuk távoztatni, vesztünkbe rohanunk, mikor üdvösségünket véljük föllelni.

Ebben a sötét világban Keménynek még elvétve fölcillanó humora is sajátos árnyalatot kap (a Deák testvérek rajza a *Zord* időben, az *özvegy és leánya* pár alakja és jelenete). De pesszimizmusát megfejtí az a kapcsolat, amely az író lelki világát és műveit összefűzi. Csak ha tisztán látjuk azt a nyugtalan, izgatott, folyton munkára sóvárgó lelket, amely bár mindig dolgozott, sohasem volt megelégedve az eredménnyel; ha föl tudjuk fogni, hogy Kemény lelkének minden tépelődései, zaklatott szívének meg-megújuló, de sohasem teljesülő vágyait, föllobbanó, de csakhamar elfonnyadt szerelmi ábrándjait beleoltotta hőseinek lelkébe: akkor áll előttünk a maga igazi valójában Elemérnek és Dórának, Tarnóczy Sárának és Mikes Jánosnak, Izabellának és Frangepánnak meg a többinek tragikus sorsa. Akkor értjük meg, miért kell elbukniuk, noha nem olyanok, mint az emberek általán, hanem Aristoteles szavai szerint olyanok, amilyeneknek az embereknek lenniük kellene.

Amit Gyulai az író hőseiről tanított, azt több joggal alkalmazhatjuk magára a költőre: gyakran erényeinek túlzása viszi tévedésbe. Lélekelemzései célzok. Olyan fontosnak tartotta a jellemrajzot, annyira belemerült hősei lelki életének szétbontásába, hogy akaratlanul is visszaélt lélektani ismereteivel és az emberi lélek rejtjelmeibe vetett

biztos pillantásával. Mintha elmosódott volna előtte a költészetet és tudományt elválasztó határvonal: a költő szerepe helyett a psychologuséba élte be magát, s a lélekrajz megszűnt kezében eszközzé lenni hogy célként szerepeljen. Megfeledezve arról, hogy a regényben, mint költői műben, a jellem csak mint a hősök tetteinek rugója kelt érdeket, gyakran, különösen első regényeiben, így az *Élet és ábrándban*, olyan részletesen bemutatja hőseinek lelki vergődését, hogy a rajz minden igazsága és művészete ellenére fárasztó, s a bemutatott lelki élet megkapó igazságában csak a közönség legműveltebb rétege tud gyönyörködni. Ezzel kapcsolatos a másik túlzás. Amikor hősei érzület- és ! gondolatvilágát párbeszédekben tárja föl, a beszélgetés nem 'elég valószerű. Költött és történeti alakjaiba túlságosan beleviszi a maga egyéniségét: hőseiből az ő nagy tudománya, műveltsége, ember- és világismerete szólal meg, s mélyen járó fejtegetéseket, magasan szárnyaló gondolatokat hallunk olyankor is, mikor nem vagyunk rájuk elkészülve. S ami fontosabb, annyira beleéli magát személyei helyzetébe, hogy ékesszólásának árja megdagad, s ő, akitől a sors megtagadta az élőszonak, a közvetlen szónoki előadásnak varázsát, ragyogó, de az alkalomhoz nem mindig illő szónoklatokat mondat hőseivel, vagy éppen, a művészi hatás rovására, hosszú magánbeszédekben objektiválja érzelmeiket és gondolataikat. Művészi érzéke azonban mindjobban kifejlődött, s későbbi regényei ebből a szempontból is föltűnő hatást mutatnak.

Ezeknek a sajátságoknak óhatatlan következménye az előadás bizonyos lassúsága, vontatottsága, s azt még fokozza a szélesen kivitt korrajz. Az események sorát minduntalan megszakítja a megokolás, s megállítják a hosszadalmas párbeszéddek. Mindent, ami történik, biztosan megalapoz a költő; az eseményeket nem egyszerűen elmondja, hanem meg is okolja, a jellemekből fejt meg, s még a véletlent is iparkodik valószínűvé tenni, kapcsolatba hozni a történetekkel. Nem hiba ez, sőt ellenkezőleg Kemény egyik legnagyobb érdeme, de tagadhatatlanul a bonyolítás gyorsaságának rovására megy. Hiányzik regényeiből a mese-szövének az a művészete, amely nagy kortársát, Jókait,

annyira minden magyar regényíró fölé emelte. Jókai az eseményeket egypár plasztikus szóval elmondva, gyakran csak jelezve, gyors áradatban vonultatja el szemünk előtt a cselek vény egyes mozzanatait; Keménynél nem váltják, hajszolják egymást a képek, a fordulatok, nem kápráztatja el az olvasót bűvész-ügyességével. Aránylag kevés történik regényeiben, s épen ezért ritka nála az érdeknek az a feszültsége, amelyet a kiélezett helyzetek, a sokat ígérő jelenetek keltenek, s a váratlan, nem sejtett fordulatok oldanak föl. De ez egyenesen Kemény művészi elveinek következménye. Joggal-e vagy nem, ne kutassuk, de kétségkívül népszerűségének kárára, szuverén módjára bánt a közönséggel; megvetette a hatásvadászatnak mind olcsóbb, mind nemesebb eszközeit, nem pillanatnyi gyönyörűséget, hanem tartós megindulást kívánt kelteni.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kemény regényéből hiányzik a költői lelemény. Kemény képzelete nem volt olyan termékeny, mint Jókaié vagy Jósikáé, de épen nem volt szegényes, s bár főereje alakok teremtésében érvényesült, mese-elemeket is tudott költeni, tanú rá bármelyik regénye, sőt egész mesét is, mint a *Zord időben*. Realista létére is nagyon messze állott a nyers realizmustól. Akárcsak Balzac, ő is egyesítette műveiben a romanticizmus és realizmus áramlatát, de a vegyítés módja és mértéke egészen más nála. A francia író a realista finom ecsetével festett miliőbe romantikus, sőt túlságosan romantikus mesét komponál s különös kedvvel tárja föl, ami érzéki, ami aljas. Kemény sem idegenkedik a romantikus indítékoktól, de a realista lélekbűvár igazságra törő érzékével állítja be a mesébe, az érzékit megfínomítja, az aljast ritkán rajzolja, s akkor is a benne rejlő erőt emeli ki. A haladás itt is nyomról-nyomra követhető regényeiben. Első regényében még a romanticizmus kopott fogásaitól sem retten vissza, a *Gyulai Pálban* is sok a regényes elem, de már óvatosabban bánik vele, három nagy regényében szinte elvész, annyira beleolvasztja az emberileg igaz cselekvénybe. De azért megvan azokban is, mind fordulataik, mind alakjaik között, sőt egészen Hugo Viktorra emlékeztető módon. Milyen romantikus indíték p. o. az *özvegy és leányában* a

fejedelemtől Mikes Móricnak adott bűvös erejű gyűrű, s romantikus alakká teszi, szinte Hugo Valjeanjának ellenképévé, Laczkó Istvánt szerencsétlen helyzetbe, amely őt, az ideális becsületességű szombatos papot, árulóvá, Kassai István kémévé aljasítja. Barnabás diák ellentétes érzésekből összeszótt valójában is van valami Hugo gazembereiből.

Regényeinek fölépítése, az események összefűzése szilárd, megingathatlan egységgé, biztos és művészi. Ezzel a belső szerkezettel azonban nincs harmóniában a külső szerkezetük; ez nem mindig elég átlátszó, noha rendszerint egyszerű, könnyebb komponáló-módot használt. Első regényeiben az előadás folyamatosságát művészietlenül levelekkel s hosszú párbeszédekkel szakítja meg, vagy mellékszereplők elbeszéléseivel viteti tovább a cselekvényt, s még utolsó regényében is háttérbe szorul a főcselekvény, Elemér és Dóra szerelme, az államakció mellett. Időnként megpróbálkozott merészebb, bonyolultabb, több ágban haladó cselekvény alakításával is, főként a *Gyulai Pálban* és a *Rajongókban*, de nem teljes sikerrel. Amaz egyike ifjúkori regényeinek, még nem mutatja őt ereje teljében. A föladat még nehéz volt számára, a sok mozzanatból fejlesztett cselekvényt nem tudja szerves egésszé tömöríteni. Még nehezebb föladatot vállalt másik, utolsóelőtti regényében: a regény súlypontját a mesén kívül helyezi el, s a mese hősei nem egyszersmind a cselekvény legfontosabb szereplői. Ezek az utóbbiak a regény támasztópillérei, rajtuk nyugszik a cselekvény centrális része, a mese hősei azonban a fiatalok, Elemér és Deborah, szerelmükre irányul a költői érdek. Mivel a szombatos pap sorsa is belejátszik a katasztrófába, s a mozgalmas, érdekes események három góc körül csoportosulnak, a regény szerkezete nagyon bonyolulttá, menete nehezen követhetővé lesz — mégis a legmagasabb egység, az érdek egysége meg van óva: Kassai István és Pécsi Simon, Elemér és Deborah, Laczkó István és Bodó Klára sorsa szorosan hozzákapcsolódik a kor legfontosabb problémájához, a vallási ellentétekhez. Valóban művészi, könnyen áttekinthető szerkezetet tulajdonképpen csak az *özvegy és leányában* adott; ez kerek, egységes alkotás, egyes mozzanatai szilárd főcselekvénnyé egyesülnek,

s minden személye, minden eseménye annak szolgálatában áll.

Az előbbieken akaratlanul is megjelöltem egypár olyan mozzanatot, amelyek megértetik, miért nem volt és nem is lesz kedves regényírója Kemény a nagyközönségnek. Már sajátos műfaja, a történeti regény, sokat veszített népszerűségéből a múlt század derekán túl; hozzájárul az, író pesszimizmusa és regényeinek ebből fakadó tragikus hangulata, amely nem kedves a mulattatásra sóvárgó olvasóknak; fokozza az elbeszélés némi vontatottsága s mindaz, ami azt előidézi: a szélesen kivitt korrajz és a túlságos lelki analízis. Mindez azonban, bár sokat megértet, önmagában nem elég magyarázat. Még két körülmény játszik közre. Az egyik, amelyet ismételten hangoztattak, mint Kemény költészetének legnagyobb fogyatkozását, hogy regényei formátlanok. Szinte általánossá vált a hit, hogy Kemény sokkal jobb kigondoló, mint elbeszélő, sokkal jobban koncipálja műveit, mint ahogyan előadja. Különösen stílusának nehézségét élezték ki. Szemrehányólag emlegetik: nincs megáldva azzal a tehetséggel, hogy gondolatainak megtalálja a legmegfelelőbb formát. Ezek az állítások a maguk ridegségében erősen túlzók. Igaz, magam is említettem, hogy elbeszélő módja hosszadalmas, kedveli a lélektani, sőt filozófiai kitéréseket; igaz, hogy stílusából hiányzik a könnyedség, az a kedves folyamatosság, amely a mindennapi társalgás hangját utánozva, belopja magát az olvasó lelkébe, az a finom, csevegő tónus, amely p. o. Herczeg Ferenc elbeszéléseit olyan színesekké, hatásosakká teszi; igaz, hogy elvértve ugyan, még magyartalanság is akad regényeiben: de mindez még nem formátlanság. Kemény stílusa sajátos, egyéni, nehéz is, de nem művésztelen s csak helyenként nehézkes. Az előadás báját ritkán találjuk meg regényeiben, de kárpótol érte mélysége, s a nehézkes lapokért az őket fölváltó művésziek.

A másik vád, hogy Kemény regényei nehéz olvasmányok. A vád alapos, s valóban rávilágít Kemény népszerűtlenségének gyökerére. De ennek a vádnak értelme és jelentősége egészen más, mint amit általan neki tulajdonítanak. Való, hogy a könnyű olvasmányokhoz szokott

olvrso elijed, ha Kemény regényeivel kell megküzdenie: nincs hozzászokva, hogy majd minden mondat után megálljon s mérlegelje az olvasott gondolat fontosságát és hatását, majd minden kép és hasonlat nyomán megpihenjen, hogy megérthesse teljesen a költő képzeletének útját — nincs hozzászokva, hogy gondolkodva olvasson. Már pedig Kemény regényeinél gondolkodni kell, nemcsak a külső forma miatt, hanem még nagyobb mértékben a tárgy miatt is, mert Kemény regényeinek tárgya is elmélyedést, komoly foglalkozást kíván az olvasótól. Valljuk meg, a magyar közönség nagyobb fele pusztán szórakozás, mégpedig nem a legjobb értelemben vett szórakozás kedvéért olvas. Nem vád ez, nem hibáztatás, csak a tény megállapítása. Van az embereknek egy órájuk vagy kettő, az élet munkájában vagy unalmában kimerülve, ezt könnyű, sietős élvezetre szánják; úgy akarják eltölteni, hogy a szórakozás szellemüket ne erőltesse meg, de azért foglalkoztassa: erre legcélravezetőbb eszköz a könyv, de csak az olyan könyv, amelyet egy vagy két óra alatt végig lehet olvasni, amely sem fizikai súlyával nem terheli a kart, sem tartalmi és formai komolyságával a szellemet. Aki így szeret olvasni, az ne forduljon Kemény regényeihez. De aki az olvasásban többet keres, mint múló szórakozást; aki komoly gyönyörűséggel fordul a költőhöz s részt kíván venni abban a szellemi munkában, amely a költői alkotásban nyilatkozik; aki érdemesnek tartja fáradni, gondolatokkal és eszmékkel foglalkozni, hogy megértsen egy költő rajzolta világot, s ebben a világban fölfedezze magát az író, a gondolkodó, érző író; akinek van érzéke az élet komolysága és a költészet nemes hivatása iránt: az érdeklődésének gazdag jutalmára talál Kemény műveiben.

A tudomány pedig, amely meghallgatja és tudomásul veszi a „nép“ ítéletét, de nem engedi magát tőle befolyásoltatni, Papp Ferenc szavával kimondta, hogy Kemény teljesen megvalósította azt a kettős célt, amelyet a regényírók, s így maga elé is tűzött: hű képét adta az emberi lélek mozgalmainak, és igaznak festette mind történetileg, mind művészileg a multat. De kimondhatjuk bátran azt is, hogy Kemény, fogyatkozásaival is, a legnagyobb magyar regény-

író, s mint történeti regényíró a világirodalom nagyjai között az első helyek egyikén áll. Vele a magyar regény eljutott a tetőpontjára s elnyerte méltó helyét a műfaj világirodalmi fejlődésében.

IRODALOM

Összefoglaló dolgozatok: Gyulai Pál, *Kemény Zsigmond*, 1879.; újra *Emlékbeszédek*. I. k. 159—189. 1. — Péterfy Jenő, *Kemény Zsigmond mint regényíró*, 1881.; újra *összegyűjtött munkái*. I. k. 106—159. 1. — Beöthy Zsolt, *Kemény, a regényíró*. Bpesti Szemle, 157. k. (1914) 332—344. 1. — Fapp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*, I—II. k. 1922, 1923. 454, 485 1. —“ Szinnyi Ferenc, *Novella, és regényirodalom a szabadságharcig*, II. 1926. 282—301. 1.

Történeti forrásait kimutatta több dolgozatban Loósz István, úgymint *Irod. Közl.* 1904. 45—60., 164—176., 286—298. 1.; 1906. 14—41. 1.; 1910. 50—63., 171—187. 1. *Egy. Phil. Közl.* 1905. 212—226. 1.; 1910. 161—170., 253—262. 1.

Irodalmi mintáira és forrásaira utaltak: Jiliedl Frigyes, *Kemény Zsigmond és Scott Walter*. Pesti Napló, 1877. 136“: és 142. sz. — Papp Ferenc, *Jósika és Kemény*. Bpesti Szemle, 140. k. (1909) 1—25., 199—229. 1. — gengi János, *Kemény és Balzac*. U. o. 142. k. (1910) 72—97., 243—265. 1.“

A Gyulai Pálról: Erdélyi János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból Kisebb prózák*, 1863. II. 80—86. 1.

3. JÓKAI

A magyar regény a múlt század ötvenes éveiben Kemény Zsigmond munkásságával elérte a fejlettség legmagasabb fokát — ugyanabban az évtizedben azonban egy másik regényírónk működése is bámulatosan föllendítette regényirodalmunkat. Ez az írónk Jókai Mór. Egyénisége és költészete homlokegyenest ellenkezik Keményével. Kemény mint ember és mint író komoly és súlyos, Jókai derült és könnyed, amannak sötét pesszimizmusával szemben az ő világnézete a mosolygó optimizmus. Kemény elmélyed magába és tárgyába, fáradságos gonddal dolgozik, hogy minél nagyobb szerűt alkosson, Jókai rábizza magát a tehetségére, lelkéből nem sokat tesz hozzá — könnyű tollal, sebtében dolgozott regényeinek egyetlen célja, hogy minél nagyobb hatást keltsenek. Kemény képzete a messze múltba száll vissza, Jókaié a jelenben vagy a közelmúltban szeret időzni, ezért kedves műfaja a társadalmi regény, Keményé pedig a történeti. Kiegészítik egymást, mint a büszke hegy és viruló völgy — amannak zordon fősége mellett még jobban szembetűnik emennek szeretetreméltó bája.

Jókai két tekintetben páratlan nemcsak annak a korszaknak költői között, amelyben működött, hanem általában a magyar költők között: termékenységből és népszerűségben. Termékenységre nézve Jósikán kívül nem hasonlítható vele össze egy magyar költő sem, s bátran odaállítható a világirodalom leggazdagabb szellemei mellé, népszerűsége meg olyan nagy, hogy Petőfit kivéve nincs hozzámérhető példánk. Sőt szelleme legyőzte még a természet korlátait is, s művei megállották azt a próbát, amelyet Horatius a jó könyvek értékének legnagyobb bizonyosságul tartott: átkeltek a tengeren, s a messze Amerika angol-

szászai is élvezettel olvassák a szittyá-utód képzeletének csodálatos termékeit. Valóban Jókai nemcsak a magyar nemzet bálványa; regényei széttörték a nyelv és a nemzeti-ség szűk kereteit és meghódították az egész művelt világot, így Jókai azon kevés magyar költő sorába emelkedett, akik a világirodalom alkotó elemei közé tartoznak: Petőfivel és Madách-csal együtt ismeri és méltányolja a külföld, egy német tudós pedig, K. A. Gerhardi, 1908-ban, *Das Wesen des Genies* című művében, a világtörténet elsőrangú lángelméi közé sorozta.

Jókai műveinek világirodalmi elterjedtsége szinte a külföld legdivatosabb regényeivel versenyez: németre majd minden regénye le van fordítva, s a népszerűbbek még vagy tíz európai nyelvre. Az ország határán belül pedig millió és millió példány forog műveiből közkezen, s Jókai még ma is a legolvasottabb magyar írók között szerepel. Az olvasóközönségnek ez az általános elismerése Jókait még életében a magyar költők fejedelmévé avatta, sőt voltak nagy számmal lelkes rajongói, akik őt a külföld legjelesebb regényírói fölé emelték. Viszont olyan finom ízlésű és biztos ítéletű műbíráink, mint Gyulai Pál, Salamon Ferenc és Péterfy Jenő, kétségbevonták genialitását, vagy legalább jóval alacsonyabb helyet jelöltek ki számára a költői hierarchiában. Melyik félnek van igaza, a nagy tömegnek-e, vagy a választottak kicsiny hadának — ez a kérdés hosszú ideig izgalomban tartotta a közvéleményt; ma már túl vagyunk rajta. A nagy költőnek és méltó ellenfeleinek halálával lecsillapodtak a rokon- és ellenszenv háborgó hullámai, az objektív tudomány rámutat a két ellentétes fölfogás gyökerére s elfogulatlanul méltatja Jókai írói munkásságát. Ezen az alapon magától megoldódott a probléma, mert kiderült, hogy a két vélemény egyaránt túlzó, s ami bennük igaz, az nem mond ellent, hanem helyes beállításban kiegyensúlyoz egymást. ^v

Jókai regényírói pályája 1846-ban kezdődik a *Hétköznapok* c. regényével és majd hatvan év múlva, 1904-ben zárul *A börtön világa* cíművel. Egész írói munkássága vagy 120 nagy kötetet tölt meg, s ennek a fele nagyobb, jobbára többkötetes regényből telik ki, igazolva azt az állítást,

amelyet előbb Jókai termékenységéről mondtam. Maga ez a regényírói pálya négy részre bontható, s a határokat szinte készen kapjuk a költő életében.

Jókai 1825-ben született, s így pályáján az ekő természetes határpont a szabadságharc. Ekkor, a nemzet újjászületése idején, ért férfiúvá s ekkor lett öntudatos íróvá is. Amit 1848—49 előtt alkotott, az csak készület volt későbbi nagyarányú munkásságához; igazi, nagyszabású regényt ebben a korban nem írt, inkább csak elbeszéléseket, s noha van közöttük egypár nagyértékű, a legtöbbet pusztán csillogó fantáziája és színes előadása emeli ki a negyvenes évek novellairodalmából. Vajda Péter hatása alatt tárgyért a mesés keletre vagy a messze múltba kalandoz, ahol képzeletét nem köti semmi fék, s az korlátlanul csapong szemkápráztató ragyogással, de még a kellő művészet nélkül. Jókainak ehhez az ifjúkori időszakához, regényköltészetét vizsgálva, kevés a közünk. Pályakezdő műven, a *Hétköznapokon* kívül csak egy regényt írt, a *Szomorú napokat* (1848), s ez is akkor még félbemaradt. Egyik sem mérhető a későbbiekhez, sőt az érdekletés és az érdekfeszítés igazi mesterét sem ismerjük föl bennük, de, különösen az elsőben, föl villan már a nagy író, megcsillan a majdan fölragyogó költői értékek jó része: a magyar földnek és életnek színes képei és jellemző alakjai, az előadás és nyelv bája, az egészséges, bár itt még sötét árnyalatú humor. Föltűnnek fogyatkozásai is: a műgond hiánya, a szertelen túlzás, sőt torzítás, a lélektan kicsibevevése. És még egy szempontból nagyon jellemzők: bennük Jókai regényírói iránya, a romanticizmus, egész tisztaságában jelentkezik. Jókai, mint kortársai nagy része, már ekkor szívvel-lélekkel a romanticizmus karjába vetette magát, s a francia romantika hatása e regényeiben a részletekig nyomozható. A ritkító ellentétek, a rémesnek és a komikusnak a groteszkig való fokozása általános irodalmi hagyomány, egyes mozzanatokban azonban Hugo Viktor *Notre Dame de Paris*-jának és Sue Jenő *Juif errant*-jának befolyása is megérzik, amazé a *Hétköznapokon*, emezé a *Szomorú napokon*.

Jókai regényírói nagysága ebben a korszakban még nem bontakozott ki — ekkor még csak nagy elbeszélő, a

legnagyobb minden magyar prózaíró között — de már rálépett arra az útra, amelyen később dicsőségét elérte. Azonkívül egyéniségének kifejlődése szempontjából is rendkívül fontos ez a pár év, különösen az utolsó kettő, a szabadságharc mozgalmas ideje. Jókai, akinek része volt a márciusi eseményekben, innen kezdve állandóan szerepet játszott a nagy küzdelemben. Szívét olyan lelkesedéssel töltötte el ez a korszak, hogy emléke utolsó lehelletéig elkísérte s egész életének legdrágább kincse maradt, amely az egymásra torló évtizedek folyamán nemcsak nem veszített fényéből és erejéből, hanem ellenkezőleg: minél inkább haladtak az évek, annál dicsőbbnek, szentebbnek látta a költő a márciusi napokat és a szabadságharcot. Ez az időszak nemzetünk hőskorává magasztosult előtte, s rajongó lelkesedése, gazdag képzelete tündöklő dicsfénnel övezte.

Sőt a negyvennyolcas események költészetének fejlődésére is nagy hatással voltak: a szabadságharcnak szeme előtt lejátszódó eseményei a romantizmus irányából a valóság felé térítették s ezzel némi féket tettek csapongó képzeletére. Azonban ezen a ponton közrejátszott egy másik tényező is, az Európa-szerzte, nálunk is, mindjobban erősödő történeti érzék. Jósika, költött tárgyú történeti regényei után, rátér a história megtörtént eseményeinek földolgozására, megjelenik Eötvös regénye a parasztlázadásról és Kemény *Gyulai Pálja*, s Jókai egész környezetét történelmi levegő veszi körül, megtelítve történeti hangulattal. Első történeti regényei után maga is kedvet kap a történeti szellemet árasztó Erdély meglátogatására; ott magába szítt emlékei és élményei — a föld és a története — mindjobban a realitáshoz vonják; novellái — *Petki Farkas leányai* és a többiek — mutatják, mennyire megragadta lelkét a magyar múlt és a magyar föld.

Ehhez a mozzanathoz kapcsolódik költészetének magasbalendülése, az ötvenes években is, később is. Sőt határozottabban: pályáján mindig olyankor van ugrásszerű emelkedés, amikor lelkének a romantika felé hajló vágya, csapongó, szertelen képzelete a valóval, mégpedig a történeti érzék szülte realizmussal bizonyos kiegyenlítődést

mutat. A *Magyar nábobtól* a *Sárga rózsáig* épen a legjobb regényei ilyen kiegyenlítőds eredményei. S ezt Jókai maga is tudta. Valamint Antaeus a földhöz, időnként ő is visszatért a fantasztikumok világából a magyar élet és a magyar múlt szilárd talajára, s fáradt képzeletét a való képeivel, szemlélettel és emlékekkel, frissítette föl. Költői pályája nem is halad egyenes vonalban, igazi képét erős hullámzás adja meg, kisebb-nagyobb tetőzésekkel.

Költészetének első nagy lendülete a szabadságharc leverése után jelentkezik. Itt kezdődik regényírói pályájának második korszaka, s tart a kiegyezésig, 1849-től 1867-ig. írói tehetsége csakhamar kibontakozik; már egy-két év múlva úgy szerepel a köztudatban, mint a legnagyobb magyar regényíró, minden regénye új meglepetés a közönségnek, új dicsőség az írónak, híre-neve, népszerűsége minden regényével nő, ő maga emelkedik, pályája merész ívben halad fölfelé, a delelőpontig. Ekkor írja legnagyobb becsú, legmaradandóbb regényeit, amelyek ma is, hét-nyolc évtizeddel keletkezésük után, majd olyan népszerűek, mint voltak megjelenésükkor. Pályájának ez a második korszaka Jósika hatása alatt írt történeti regényekkel indul meg [*Erdély aranykora* (1851) és folytatása, a *Törökvilág Magyarországon* (1853)]; termékei közül a három legjelesebb az *Egy magyar nábob* (1853), a *Kárpáthy Zoltán* (1854) és *Az új földesúr* (1862).

Keletkezését tekintve, de a fölöllet anyag időpontját tekintve is, első közöttük az *Egy magyar nábob*. Mozgalmas regény, de csak epizódjai teszik azzá, főcselekvénye egypár mondatban összeszorítható. A húszas évek elején vagyunk. Kárpáthy János, Magyarország egyik leggazdagabb főura, egész életét léha társaságban, parlagi mulatóságok között tölti. Kastélya vad tivornyák és durva tréfák színhelye, amelyekben egészen elmerül az agg főúr. Mikor azonban unokaöccse és egyetlen örököse, az elfranciásodott, romlott szívű Kárpáthy Béla, nevenapjára egy koporsót küld neki ajándéku, föleszmél: a kegyetlen tréfa föltárja előtte azt a sivár léhaságot, amelybe ő is, öccse is, beleszédültek. Meghallja, hogy öccse egy szelíd, ártatlan polgárleány becsületének elrablására fogadást kötött: hogy

jóvá tegye eddigi életének erkölcstelenségét s megmentse a szegény leányt, nőül veszi. Fanni hűséges hitvese agg férjének, de szíve mélyéig boldogtalan. Egy férfi képét hordja ugyanis gyermekkorától szívében, akit csak látott, de még nevét sem tudja; egy nemeslelkű gróf asszonyban megtalálja a női ideált, s e két lény, a legnemesebb, legderekabb férfi, Szentirmay Rudolf gróf, meg Eszéki Flóra, a női báj és szeretetreméltóság megtestesülése — hitvestársak. A szerencsétlen asszonyt fölemésztí szerelme, amely teljesen ment ugyan az érzékiségtől, de annál sorvasztóbb. Midőn fiának, Zoltánnak, életet ad, meghal. Követi őt férje is, s az árva Kárpáthy Zoltán, atyja kívánsága szerint, Szentirmayék gondviselő kezébe kerül.

Ezt a regényét szerette a költő legjobban minden alkotása közül, s közönségünk előtt is mindmáig a legnépszerűbb. Valóban a *Magyar nábob*, noha főcselekvénye sovány s nem kelt kellő érdeket, szerkezete meg laza s majd a fele epizódokból telik ki, Jókainak legjellemzőbb, legkedvesebb regénye. Tele van vonzó, érdekesítő jelenetekkel, s Jókai regényköltészetének legfényesebb lapjait itt találhatjuk föl. A mese — s erre Jókai nagy regényeiben többször találunk majd példát — egy-két jelenetével, fordulatával és alakjával belegyökerezik a valóság talajába. Eszéki Flórát Széchenyi Istvánnéói mintázta Jókai, állítólag a szerencsétlen Fannihoz is talált mmtaképet, a megnyitó jelenet a negyvenes évek híres Józsa Gyurijának egy duhaj csárdai mulatozását másolja, a Catalani—Mainvilléné-féle színházi háborúság is történeti tény (a negyvenes évek magyar lapjai is megemlékeztek róla), sőt a főcselekvénynek is van némi való alapja abban a század elején nagy feltűnést keltett esetben, hogy az agg Balassa Sándor báró nőül vett egy szegénysorsú úrleányt, s e kései frigyből váratlanul fiúgyermek született. Maga a főhős azonban inkább irodalmi hatásnak köszöni létét, Fáy *Bélteky házának*. Ez adta Jókainak a gondolatot, hogy az agg főurat mint a régi Magyarország képviselőjét mutassa be, s Kárpáthy János mint ember is Bélteky Mátyás mása. Nem olyan gazdagon kiformált jellem, de érdekesebb, jellemzőbb és magyarabb. Egy fokkal műveletle-

nebb mintaképénél, de nem durva, s van egy nagyon szép vonása, amiért sok hibáját megbocsátjuk: szívvel-lélekkel magyar. S Jókaival is mesesik, ami Dickensszel történt a *Pickwick* írása közben: minél tovább jutott a mesében, annál jobban megszerette hőst és egyre rokonszenvesebbnek rajzolta.

Valamint Fáy, Jókai is két egymást váltó nemzedék sorsát foglalta össze, de nem egy regényben, hanem kettőben, s a fiú történetét a *Kárpáthy Zoltánban* adja. A regény háttére Széchenyi kora, cselekvénye a 38-i pesti árvíz idején pörög le, hőse a fiatal, alig 15 éves Kárpáthy Zoltán. Magja egy nagy pör, amelyet az öreg nábob haszontalan unokaöccse, egy elvetemült ügyvéd s egy lelketlen parvenü, Kőcserepy tanácsos segítségével, Zoltán öröksége ellen indít, azzal vádolva az ifjút, hogy nem Kárpáthy Jánosnak, hanem a Zoltántól bálványozott Szentirmay grófnak fia. Zoltán tiszta lelke eliszonyodik ellenfelei aljasságától, s csakhogy megsemmisítesse az átkos iratokat, önként lemond minden vagyonáról unokabátyja, illetőleg Kőcserepy javára, akinek az elzüllött ember pár ezer forint évjáradékért a remélt örökséget átengedte. A gazok még ekkor sem nyugosznak meg. Bár Zoltán élete kockáztatásával megmenti Kőcserepy leányát az árvízveszedelemből, fölbérelnek egy spadassint, hogy előbb Rudolfot, azután Zoltánt párbajban megölje. A gróf el is pusztul kezétől, de még mielőtt Zoltánnal kiállhatna, Wesselényi báró örökre nyomorékká teszi. Zoltán, feledve Kőcserepy minden aljasságát, könyörgésére megjelenik leányának halálos ágyánál, aki lázálmaiban egyre őt emlegeti. Ezen a nagylelkűségen s leánya halálán megrendülve, Kőcserepy visszaadja Zoltánnak minden birtokát, s az nőül veszi régi szerelmét, Szentirmay gróf leányát, Katinkát.

A regény épúgy a *Bélteky ház* hatása alatt keletkezett, mint a *Magyar nábob*. Hőse egy második Bélteky Gyula, cselekvénye egy újabb, értékesebb változata a *Bélteky ház* második felének. Tervszerűbb, egységesebb alkotás, mint a *Magyar nábob*, főcselekvénye érdekesebb, de kevesebb benne a szín és a megkapó jelenet. Jellemrajza sem olyan friss. Ott a magyar életre jellemző típusokat kaptunk,

amelyek túlzásaikban is hoztak valamit a magyar lélekből, itt helyettük a romanticizmus közkeletű, egyéni színek nélkül festett, klisé-szerű jellemképei szerepelnek, a főhős alakja pedig a sok reáarakott csillogó színfolt ellenére — vagy talán éppen azért — egészen elmosódik.

Jókai e két regényét irányregénynek tartotta. Nem azok ugyan, de van valami mélyebb jelentésük, eszmei tartalmuk — olyanfajta, mint Fáy regényének. A nábob és egész környezete a nemrég letűnt múltnak a képe, a régi Magyarországé és azé a nemzedéké, amely a maga műveltségében elveszti minden érzékét a köz iránt. Sejtelmé sincs, hogy kötelességei vannak, s ha ezeket nem teljesíti, romlásba dönti hazáját. Él magának, a mindennap apró, nyers, lélektelen szórakozásainak; nem rossz, csak értéktelen, kedves, de könnyelműségében bűnös. Ez Berzsényi magyarja, akit a költő mélytűzű ódájában olyan kíméletlenül ostromoz. Az idő szerencsére eljárt fölötte, s a legnagyobb magyar merész szózatával fölírta a nemzetet. A harmincas évek végén, a *Kárpáthy Zoltánban*, megjelen az új nemzedék, amelynek legszebb példái Szentirmay gróf és Zoltán. Ez az új nemzedék tanult, művelt, tettrekész, tele lelkesedéssel és erővel, hivatva arra, hogy felvirágoztassa a hazát. Széchenyi korának, a reformkornak átalakító hatását a magyar nemesség érzület- és gondolatvilágára, s ennek következményét, a magyar nemzet átalakulását modern, friss, élettől duzzadó nemzetté: ezt az eszmét fejezi ki ez a két regény, ha egymásra vonatkoztatjuk őket.

A sorban harmadik regény, *Az új földesúr*, Jókainak legkerekebb, legegységesebb és legművészebb alkotása, a Bach-korszak idején játszik. Két család története ez is, mint az előbbi regénypár, de e családok nem egymást váltják föl a regényben, mint ott, hanem egymás mellett élnek, és sorsuk erős szálakkal van egymáshoz fűzve. Az egyiknek feje a régi magyar földesúr, Garam völgyi Ádám; öreg ember létére végigküzdötte a szabadságharcot; az abszolút korszak alatt teljesen visszavonul az élettől, hogy ne kerüljön érintkezésbe az országot elnyomó zsarnok uralom törvényeivel, rendeleteivel, embereivel. A másik család

élén az új földesúr áll, egy osztrák katonatiszt, Ankerschmidt lovag, aki megveszi Garamvölgyi elkobzott birtokának egy részét. Garamvölgyinek van egy derék unokaöccse, Aladár, aki Kufsteinben szenved, mert a szabadságharcban hősiiesen viselkedett; szomszédjának pedig van egy kedves, derék leánya, aki titokban magyarul tanul, mert szereti a földet, ahol él, az embereket, akik körülötte vannak. A gyorsan perdülő cselekvény legérdekesebb részletei egyfelől az a lelki folyamat, amely az öreg katonában végbemegy, míg a magyar levegőnek átalakító hatása alatt teljesen, szívből-lélekből megmagyarosodik, másfelől az a kedves idill, mikor a Kufsteinből s épen Ankerschmidt közbenjárására kiszabadult Aladár meg Erzsike, a régi és új földesúr gyermekei, a kiáradt Tiszától egy házba szorítva, megszeretik egymást.

Ez a regény is megkapaszkodik egy-két szállal a valóságban. Az új földesúr alakjához és szerepéhez az ösztönt Jókai, saját vallomása szerint, Haynau viselkedéséből kapta, aki a közhit szerint, mikor elvesztette Bécs keyét, dacból magyarnak csapott föl, magyar ruhában, darutollas süveggel járt, ellenzéki szellemű magyar urak társaságát kereste s büszkén vallotta magát magyarnak. Aladár alakjához, szintén a költő kijelentése szerint, a szabadságharc egyik hőse, Beniczky Lajos szolgált modellül, de a két fiatal hős sorsában alig, s jellemében is csak kevés egyezést látunk. Az valószínű, hogy a regény több alakjához, így az ál-Petőfihez, aki befurakodik a két családba, talált Jókai mintát az életben, és sok mozzanata került a valóságból a regénybe, de az egész mégis Jókai képzeletének terméke, mégpedig kétségkívül legnagyobb remeke. Költészetének sajátos érdemei mind, s nagy mértékben, megvannak benne, gyöngéi vagy egészen hiányoznak, vagy nagyon letompítva jelentkeznek. Meséje elejétől végig leköti az érdeklődést, hatásos jelenetek, megragadó tájképek teszik változatossá és a vonzó alakok egész sora kedvessé. S ami Jókainál szokatlan, romantikus képzelete túlzás és szertelenség nélkül működik, jellemrajzaiban meg emberileg elképzelhető alakokat ad, lélektani igazsággal kidolgozva, sőt néha a lelki rajz finomságáig emelkedve. *Az új földesúr*

nemcsak Jókai költészetének, hanem a magyar regényirodalomnak is dísze.

Mikor az önkényuralom tizennyolc évi gyötrelmének véget vetett a kiegyezés, s 1867-ben beköszöntött az a szebb kor, amelyet Jókai már *Az új földesúrban* megjósolt, a költő pályája is irányt változtatott. Följutván a delelő pontra, vagy egy negyedszázadig egy színvonalon maradt. Egész sorát írja meg a kiváló regényeknek, amelyek egy és más tekintetben elmaradnak ugyan az előbbiek mögött, de genialitása mindegyikben megnyilvánul. A jeles alkotások közé azonban eleinte elvétve, később nagyobb számmal vegyülnek már kevésbé sikerültek, s a korszak végén az addig egyszint haladó pálya szelíden, észrevétlenül lejtteni kezd. Nem hanyatlás ez még, csak annak a jele, hogy a költő túljutott a zeniten. Termékenysége azonban nem csökkent, s az a huszonhat év, amennyire pályájának harmadik szakasza terjed, a kiegyezéstől — hogy határozott időpontot mondjunk — írói működésének nagy fényével, az egész nemzet részvételével megünnepeelt félszázados jubileumáig (1894. jan. 6.), nagy, hatalmas regényekben még gazdagabb.

Megnyitja a sort *A kőszívű ember fiai* (1869), egy nagyszabású korkép a magyar szabadságharc idejéből és benne a három Baradlay-testvér története. Atyjuk, az aulikus nagyúr, halálos ágyán az „összmonarchia“ szolgáivá rendeli fiait, de a három fiúban fölpezsdül a forró magyar vér és nemzeti érzésük, halomra döntve rideg atyjuk végakarátát, az osztrák katonatisztet, diplomatát és bürokratát a magyar szabadság hőseivé magasztosítja. A regény, amelyhez az ösztönt a Tisza-család története szolgáltatta, Jókainak egyik legkalandosabb, legszertelebber, de legmegkapóbb alkotása. A *Fekete gyémántokat* (1870) nemcsak gazdag romantikája, a legmerészebb képzelettel rajzolt hősének csodálatos egyénisége teszi értékessé, hanem még inkább páratlan leírásai, a köszén világának és annak az évmilliók előtt eltemetett növényéletnek mesteri rajza, amelyből a gyémántnál értékesebb ásvány, a köszén alakult. *A jövő század regényében* (1873) megálmodja a nagy világháborút. Mindazt, amit az ő exaltalt

fantáziája mint merész, szinte képtelen jóslást papírra vetett, valóra váltotta a XX. század a maga rémességében, szinte a részletekig igazolva a tudósoktól fölényesen megmosolygott költőt, aki a szabad Amerikát és a zsarnok Oroszországot szövetséges viszonyba hozza, a nagy küzdelmet röpköző gépekkel dönteti el és megrajzolja, szinte utolsó vonásig híven, az orosz bolsevizmust. Majd az *Egy az Isten* (1877) következik, szintén a szabadságharcral mint háttérrel, s a mesében, amely olasz földön indul és Erdélyben végződik, annyi költészettel, annyi bájos romantikával, hogy egyike a legszebb magyar regényeknek. *A tengerszemű hölgyet* (1888) meg az teszi érdekessé, hogy hőseben a költő a maga sorsát rajzolja, szerepét a szabadságharcban, bujdosását és első házasságát, s így a mesét jórészt személyes élményeiből szövi. Végül a *Sárga rózsában* (1893) újra, utoljára magasan szárnyal tehetsége, olyat alkot 70 éves korában, amilyent ereje teljében sem kísérelt meg: regényt a magyar parasztság életéből lélektan alapon fölépítve.

A *Sárga rózsá*, amely közvetlenül a jubileum előtt jelent meg, volt Jókai utolsó nagy diadala. Ezzel megkezdődött a vég, a hanyatlás. Életének utolsó évtizede (1894-től 1904-ig) költői munkásságának alkonya — ehhez nekünk, Jókai regényköltészetét vizsgálva, még kevesebb közünk van, mint a 48 előtti idők Jókaijához. Az a Jókai, akivel foglalkozunk, az 1849—1893. évek fejedelmi regényírója, a kifogyhatatlan leleményű, friss képzeletű mesemondó.

Leleményessége, képzeletének élénksége a termékenységen kívül nyilvánul meséinek változatosságában is. Bámulatorosan, szinte elképzeTHéteUenül gazdag az a kör, amelyből regényei anyagát választja. Kiaknázza — bár inkább csak novelláiban — az évezredes magyar múltnak ködbevesző mondáit {*Bálványos vár*, 1882), a régi történet színes, mozgalmas fordulatait {*Fráter György*, 1892; *Janic-sárok végnapjai*, 1854; *Erdély aranykora*, 1851; *Szeretve mind a vérpadig*, 1882; *Lőcsei fehér asszony*, 1884), a közelmúltat (*Az elátkozott család*, 1857; *Névtelen vár*, 1877, háttére az 1809-i nemesi fölkelés; *Eppur si muove* 1871, amelyben két nagy drámaíróknak, Kisfaludy Ká-

rolynak és Katona Józsefnek tragikus sorsát olvastja össze), nemzetünk sorsának még élénk emlékezetben álló mozgalmait (*Egy magyar nábob*, Kárpáthy Zoltán, *A kőszívű ember fiai*, *Politikai divatok*, 1862; *Egy az Isten, Az új földesúr*), azután eljut a legújabb időkig (*Fekete gyémántok*, *Sárga rózsza*), sőt azokon is túl megy a nem sejtett jövőig (*A jövő század regénye*). Azzal az óriási időközzel szemben, amelyet képzelete beszáguld, a térben nem kalandozik ilyen határtalanul. Alig egy-két regényének cselekvényét viszi külföldre (a *Janicsárok végnapjai* és a *Fehér rózsza* török, a *Szabadság a hó alatt* orosz tárgyú, a *Három márványfej*, 1886, Dalmáciában játszik ugyan, de az akkor még jogilag a Szent István koronájához tartozott); a többi mind sajátosan magyar, legföllebb egy-egy részlete játszik külföldön. Annál föltünőbb ez, mert elbeszéléseiben a tér korlátai époly kevéssé gátolják, mint az idő: a szélső kelettől nyugatig, észak pólusától messze délig egyaránt elkalandozik tárgyért.

Műfaji szempontból is nagy a változatosság Jókai költészetében. A történeti és társadalmi regényeken kívül ugyanis vannak olyan regényei, amelyek tárgyak szerint beletartoznának egyik vagy másik csoportba, de lényegük szerint mind a kettőtől különválva egészen külön csoportot alkotnak, s tagjait szoros belső kapcsolatok fűzik egymáshoz. Az 1853-ban írt *Egy magyar nábob* cselekvénye példának okáért 1825-ben zárul, az 1862-ben írt *Új földesúr* 1861-ben: amaz tehát történeti regény volna, emez társadalmi. Történeti elem azonban az utóbbiban szinte több van, mint az előbbiben, a társadalmi rajz viszont erősebb az elsőben, mint a másodikban. Irányban és szellemben is oly szorosan egymáshoz tartoznak, hogy nem szabad őket egymástól s a többi hasonló regénytől elválasztani, mert mindegyikben van valami célzatosság. Nem etikai tendencia, mint Eötvös regényeiben — Jókai sohasem akar erkölcsi hatást kelteni regényeivel — hanejn,... valamilyen politikai eszme, amellyel a szívre akar hatni. Vagy a magyarság fejlődését akarja rajzolni a közelmúltban egészen a jelenig (*Egy magyar nábob*, Kárpáthy Zoltán, *Az új földesúr*), vagy a magyarság legnagyobb erő-

feszítésének, legdicsebb korszakának, a szabadságharcnak magasztalása a célja (*A kőszívű ember fiai, Egy az Isten*). Azok a regényei, amelyek tárgyukat e negyven évből, a reform-kor mozgalmából, a 48—49-es küzdelemből és az önkényuralom szenvedéseiből merítik s határozott politikai eszme vagy érzés hordozói, teszik tehát regényeinek harmadik csoportját. Ezek a regények, amelyeket rövidség kedvéért politikaiaknak nevezhetünk, nem áthidalják, mint valami keverék-faj, a másik két csoportot, a történeti és a modern tárgyú regényeket, hanem azoktól egészen különválva, mint önálló, tiszta, művészi faj, megtartják teljes függetlenségüket.

A három alfaj között meglehetősen aránytalanul oszlanak meg Jókai regényei. A politikai regények csoportjába, ha nagyon kiterjesztjük körét, körülbelül tizet foglalhatunk, a történetiek száma vagy kétszer akkora, s ezekét ismét kétszeresen meghaladja a modern tárgyúaké. Értékben is nagy az eltérés az egyes fajok között. Történeti regény-költészete, egységes pillantással átfogva, meglehetősen homogén. Van e nemű alkotásai sorában egykettő, amely nagyobb népszerűsége emelkedett (*Erdély aranykora, Törökvilág Magyarországon, Névtelen vár, A lőcsei fehér asszony*), de igazi nagy regény nincs köztük, s legkiemelkedőbb műveit nem itt kell keresnünk — viszont legkevésbé sikerült regényei sem e körből kerültek ki. Így ezt a fajt bizonyos közepszerűség jellemzi. A legkorábbiaknak — *Erdély aranykora* és *Törökvilág Magyarországon* — kettős jelentőségük van: ezek voltak első nagyszabású regényei, s mindjárt a legelsővel a közönség szemében az akkor már hanyatló Jósika fölé emelkedett. A történeti regény, noha élete végéig kedvvel művelte, nem illett egyéniségéhez. Nem lelkiismeretessége hiányzott, hiszen értékesíthető anyagért nem sajnált semmi fáradságot, s történeti forrásait — rendszerint megbízható munkákat használt — alaposan tanulmányozta és bőségesen kiaknázta. A hiba másutt rejlett. Amilyen erősen, szinte vallásos kultusszá fokozottan élt szívében a ragaszkodás nemzetünk dicsőséges múltjához, éppannyira hiányzott érzéke a történet szelleme, a kor lelke iránt. Sokkal művé-

szibb temperamentum volt, mintsem a történeti igazság kedvéért lemondott volna a művészi hatásról: a históriát nem vette komolyan, s nyíltan hirdette, hogy „a múzsák közül egyedül Clió az, aki nem szent“. Romantikus képzelete sem engedte magát beleszorítani a történet merev keretébe, s itt is olyan szabadon csapongott, mint a költött mesék birodalmában. Mestereit sem jól választotta előbb Jósikának, majd Dumasnak személyében. Magyar elődét követi tárgyai megválasztásában, tőle tanulja a meseszöveg technikáját, meg az érdekkeltés fogásait, s az ő példájára tarkítja a cselekvényt leírásokkal, a tájak és az *intérieurök* rajzával, az emberek külsejének és ruhájának részletes bemutatásával. Ameddig Jósika nyomán haladt, még tett némi féket képzeletére és jobban kötötte magát a históriához. Amikor azonban, egyénisége kibontakozásával, megérezte, hogy ez az elavult köntös nem simul kellőleg termetébe s Jósikától Dumas felé fordult, akkor regényköltészete is irányt váltott. Talán abban a könnyűségben is, amellyel túltette magát mind a históriai igazságon, mind a történet szellemén, van része a francia mesemondó izgató érdekességű, de könnyebb fajsúlyú regényeinek; bizonyára Dumas-tól tanulta sajátos módszerét is az olvasók meggyőzésére: a cselekvényhez nem tartozó történeti események hitelét egykori dokumentumokkal igazolja, sőt forrásait szándékosan kiírja, hosszú részleteket átvéve belőlük, s még a kifejezéseiket is megtartva — s ezzel azt a látszatot kelti, hogy a történeti köntösbe“ rejtett hazug mesevilág szintén a való mása. (Legfeltűnőbb példája ennek az eljárásnak a *Névtelen vár.*) Nem volt ugyan annyira fölületes és léha, mint Dumas, de nem dolgozott olyan műgonddal és költői céltudatossággal, mint Jósika a legjobb regényeiben, s így nemcsak hogy tovább nem fejlesztette a történeti regény műfaját, hanem még meg sem tudta tartani azon a színvonalon, amelyre Eötvös emelte, sőt visszahajlította újra Jósika színvonalára — nem egyszer ennél is mélyebbre, mert pusztán szórakoztatásra szánt meséi még Jósika komoly regényeinek fajsúlyát sem érik el, kivált a korrajz hűségében maradnak el mögöttük. Viszont érdekesebbek, s a nagy költő helyenként még ezek-

ben a regényekben is föltetszik: olyan szép lapokat fűzött beléjük, amelyek párját hiába keresnök Jósikánál, olyan alakokat rajzolt, olyan jeleneteket költött, amilyenek előde erejétől még pályája delelőjén sem teltek, s korrajzai színeikkel, csillogásukkal elkápráztatják az olvasót.

Modern tárgyú regényei kevésbé egyenletes képet adnak. Kétségtelen, hogy ezen a téren hagyja leggyakrabban cserben a műzsája, s modern regényei sorában van a legtöbb gyöngye alkotás. Itt csapong legrendszeretlenebbül a képzelete, s az ezekben a regényekben rajta kívül más urat nem ismer. Gondosabb társadalmi rajzot nem ad bennük a költő, csak a társadalmi élet külső burkát mutatja be, azt is több színnel, mint igazsággal; megfigyelő tehetségét csak a részletekben és a külsőségek rajzában értékesíti, s ez a fogyatkozás annál súlyosabb, mert a jelen, amelyben mindannyian benne élünk, megköveteli a megfigyelésen alapuló beállítást és a realiztikus tárgyalást; a modern élet nagy problémáit az író nem látja meg, s az élet komolysága iránt nincs érzéke, az emberi lélekkel és annak hatalmas vívódásaival nem gondol. Érdekes meséivel azonban ezen a téren is nem egyszer szép sikert ért el — sőt néha művészetével is. Egyik legjobb regénye, a *Sárga rózsza* a modern népeletből merít — igaz, hogy inkább csak terjedelmes elbeszéléssé, mintsem igazi regénnyé fejleszti az anyagot; több más műve, mint a *Szerelem bolondjai* (1868), a *Szegény gazdagok* (1860), a *Fekete gyémántok* a legnépszerűbb írásai közé tartoznak, s valóban a jobb, vagy legalább is az érdekesebb regényei közül valók. Noha a század elején játszik, szellemével ebbe a körbe tartozik Jókainak egyik legkedvesebb regénye, *Az aranyember* (1872). Jókai monográfusa, Zsigmond Ferenc, az invenció költőiségében nem talál hozzáfoghatót az író művei között. Bizonyos, hogy van a regényben valami sajátos báj: a valóságnak és a képzeletnek, a reálisnak és a fantasztikusnak, az idillinek és a szörnyűnek összeszővődése egy merészségében is logikus mesévé, a gyermekkori élmények frissesége, az exotikumok izgatató hatása, a Senki szigetének buja fantáziával festett csodálatosan ígérő képe, a főhős regényes életsorsa és lelké-

nek megrázó vívódásai — mindez művészi szemmel nézve is érték.

Legnagyobb értékűek kétségkívül azok a regényei, amelyeket főntebb politikaiknak neveztem. *A régi jó táblabírákon* kívül (1856), amely méltatlanul volt jó ideig a nemzet kegyében, a többi mind abszolút értékű és vagy egészében, vagy legalább sok részletében remek. Ez volt Jókai igazi műfaja, nem hiába mind annak a negyedszázadnak terméke, mikor ereje teljében volt, 1853-tól 1877-ig, a *Magyar nábotól* az *Egy az Istenig*. Ezekben a regényekben nem nyűgözte képzeletét a történelem, mert hiszen nem írott forrásokból, hanem az emlékezetéből merített, nem kellett, mint a modern társadalmi regényekben, megfigyeléssel és lelki rajzzal bajlódnia, amihez hiányzott az ereje, viszont itt a legteljesebb az a kiegyenlítődség a romantícizmus és a realizmus között, amit főntebb költészete egyik legértékesebb vonásaként jelöltem meg. De nagyon segítette Jókait az az erős együttlérés is, amely őt ehhez a dicsőséges-izomorú korszakhoz csatolta. Valahányszor a magyarság nagy nemzeti küzdelméhez nyúl tárgyért s regényei hátteréül Széchenyi korának hatalmas fölbuzdulását, a szabadságharc hősiességét és az abszolútizmus sivár csöndjét választja: mindig nagyértékűt alkot.

Bármilyen körből meríti azonban tárgyát, s bármilyen viszonyok közé helyezi a cselekvényt, közös minden alkotásában az érdekes, sőt érdekesítően fejlesztett mese. Regényeinek súlypontja mindig a cselekvényen van, s az a szellemi fegyver, amellyel győzelemre viszi ügyét, mindig a képzelet. Ebben Jókai a francia romantikusok tanítványa. Közkeletű igazság ez, s nem az utókor födözte föl: Jókairól már az első novellái megjelenésekor kiadták a jelszót, hogy vérbeli romantikus a francia romantika szellemében; maga sem tagadta, Petőfi meg épen úgy jellemezte, hogy francia regényeket ír magyarul. A köztudat azonban némi igazításra szorul: Jókai költészete a romantícizmusban gyökerezik, de ő nem egyik vagy másik francia romantikus tanítványa. Láttuk, hogy költészete hozzáfűződik több francia író műveivel, de azok a szálok, melyek Hugo Viktortól, Sue-től, Dumas-tól hozzá vezetnek, gyöngék — számba-

vehető hatással egyikük sem volt rá, sem a képzeletét nem irányította, sem az alkotó módjára vagy a technikájára nagyobb mértékben nem hatott. Jókai minden ízében eredeti tehetség, nem szorult arra, hogy másoktól tanuljon, s a romantika csak mint költői irány hatott rá. Sőt, hogy a romantika szellemében dolgozott, az nem pusztán s nem is elsősorban irodalmi hatás eredménye, hiszen a romantika a múlt század húszas éveiben csak mint irodalmi irány volt új, mint a költői alkotás és ábrázolás egyik módja nagyon régi, szinte egyidős a költészettel, mert magának az emberi léleknek természetéből fakad. Jókai romantikája az őstalajból sarjadt, s Jókai romantikus író lett volna akkor is, ha nem előzi meg föllépését a francia romanticizmus — költészete akkor sem sokat különbözött volna attól, amilyenek így előttünk áll. Jókai csak abban állott a francia romanticizmus hatása alatt, hogy tisztábban, határozottabban jelentkezett regényeiben mindaz, ami a romantika lényege, elsősorban az érdekesítő mesére való törekvés. Ennek alárendelt minden más tényezőt: fölládozta őket, ha útjában állottak, vagy nem törődött velük, ha nem tudta érdekkeltésre használni. Jellemrajz, a lelki élet föltárása, lélektani megokolás, külső valószínűség, belső igazság — nem nyomták előtte semmit a latban. Eljárását tudatlanságnak és léhaságnak bélyegezték s azzal vádolták, hogy a nép kegyét hajhássza, amelynek nincs érzéke irántuk. Jogtalan vád. Nem áll, hogy Jókai nem ismerte föl ezeknek a tényezőknek nagy jelentőségét, vagy éppen megvetette. Korántsem, csak nem volt ereje harmóniába hozni céljával, s azért elejtette őket — egyébként sem igen bírt velük.

Jókai tehát mg-yérigromantikus költő. Ez költészetének alapvonása, ebből sugárzik fény regényeire, ebből ered a sötét árnyék, amely rajtuk fekszik. Erejének és gyöngeségének egyaránt itt van a megfejtése.

Romanticizmusának első nyilvánulása, hogy regényeiben szabadjára ereszti képzeletét, és azzal a legragyogóbb, leghatásosabb képeket varázsolja elének. A fizikai és lélektani valószínűséggel keveset törődve, a legnagyobb merészséggel szövi össze a legkülönösebb, az olvasó képzeletét legnagyobb mértékben izgató eseményeket, nem gondolva

másra, mint hogy olvasóit érdekes cselekvénnyel gyönyörködtesse. Regényeinek egy részében már az egyes események magukban, külön-külön véve is, olyan romantikusak, hogy alig találnak hitelre, de még művészebb alkotásai is, amelyekben az egyes részletek ellen nem emelhető kifogás, a csodálatos események halmozása miatt a maguk egészében túljárnak a hihetőség határán. De épen ezzel ragadják meg az olvasót. Bámulatos, szemkápáztató, sőt helyenként valósággal szédítő képzelet nyilvánul bennük; a regényeknek majd minden lapján van valamilyen csodálatos, váratlan, megkapó fejlemény, nagyszerűségében vagy aljasságában páratlan esemény, amilyent emberi szem még nem látott, amilyenről emberi fül nem hallott — ámulva tekintünk rá a magunk hétköznapi, alacsonyan járó képzeletünkkel. S Jókai kitűnően ért az érdeklődés fokozásához. Hogy az olvasó érdeklődése egy pillanatra se lankadjon, nincs elbeszélésében nyugvópont, részletesebb jellemrajz, lélektani megokolás, ami megakasztaná az elbeszélés rohamos menetét, a történet vágat fordulatról-fordulatra, a szálak egyre jobban bonyolódnak össze, úgyhogy a legtöbb olvasója nem teszi le a könyvet, míg végére nem jut.

Így Jókai regényei, egynémely tekintetben, igen közel kerülnek a népmesékhez. Amint a népmese is pusztán gyönyörködtetni akar, a tér és idő korlátait nem ismeri és a világrend fizikai törvényeivel semmit sem törődik, szintúgy jár el Jókai, s valóban a francia romanticizmuson kívül sokat köszön a magyar népnek is: elsajátította annak elbeszélő módját. Ezért gyönyörködik regényeiben a magyar közönség, amelyből sohasem vezett ki a romantika iránti fogékonyság, amely lelkesedik a kalandosért, csodálatosért és rendkívüliért, az egymást váltó tetszetős, mulattató jelenetekért. És Jókai regényei tele vannak ilyen csodálatos, tetszetős jelenetekkel, amelyek néha bámulatosan kedvesek. A magyar nép életéből bemutatott képek, akár külön kis novellákban, akár nagyobb regényeibe beolvasztva, olyan bájosak és igazak, hogy Petőfi genréképeivel vetekszenek. Különösen a *Magyar nábob* népi jelenetei páratlanok ebben a tekintetben. De még ha nem a nép életéből veszi is a tárgyat, az úri társaság életéből kiszakítottak is kerekék, jel-

lemzők és hívek az élethez. Azt a forrongó átalakulást, amelynek következtében a régi Magyarországból megalakult a modern, találó epizódokban mutatják be politikai regényei és több elbeszélése. Bár megrajzolásukban érezhető egy kissé a színek rikitó, erős fölrakása, figyelmünket mindvégig lekötik. Megint a *Magyar nábobra* hivatkozom, amely ebből a szempontból is legjellemzőbb regénye. Majd a fele epizodikus kép, de ezek a képek olyan ragyogók, annyi bennük a szemkápráztató, szívet megindító jelenet, hogy a cselekvény soványságát teljesen felejtetik.

De az érdekesítő mozzanatoknak, a megkapó indítékoknak, a kedves jeleneteknek ilyen halmozása csak egyik fele a magyarázatnak. Jókai a művészi fogásoknak egész tárával rendelkezett, hogy lebilincselje olvasói érdeklődését. Legjellemzőbb és legügyesebb az, hogy szereti tárgyát hozzákapcsolni olyan eseményhez, amely nemzetünk életében jelentős szerepet játszott, vagy olyan elemi csapáshoz, amely megmaradt az emberek emlékezetében. Az utóbbiak sorából idézve, szerepel regényeiben az 1763-i komáromi földrengés (*Az elátkozott család*), az 1838-as nagy pesti árvíz (*Kárpáthy Zoltán*), a Tisza áradása (*Az új földesúr*), az 1863-i rettenetes szárazság (*Szerelem bolondjai*); az előbbieket közül az 1809-i nemesi fölkelés (*Névtelen vár*), az olasz háború (*Egy az Isten*). Különös kedvvel választja elbeszélése háttérül múltunknak azt az emléket, amely még ma is épen olyan közel áll szívünkhöz, mint kilencven évvel ezelőtt, a szabadságharcot. A kor, amelybe így beállítja az eseményeket, nemcsak ismert mindannyiunk előtt, hanem vonzó is, s már ez is megnyeri rokonszenvünket az író részére. Megbízható, hű korszakot nem tud adni, de nem is akar. Kikap a múltból egypár jellemző, de első-sorban kedves, csillogó eseményt, ezeket megtoldva apróbb, képzeletszülte markáns vonásokkal, kiegészíti és így elnagyolva, vázaltszerűen és erősen idealizálva mutatja be az egész kort — megint csak azért, hogy gyönyörködtessen. Nem igazi korrajzok ezek, mint p. o. Kemény Zsigmond korszakai, amelyek a valóságot koncentráltan, a jellemző vonások kiemelésével és elmélyítésével adják, hanem igazi

romantikus festmények: érdeket nem eszmei jelentésük és gondolati tartalmuk ad nekik, hanem a tárgyuk.

Hasonlóképpen bánik Jókai a természettel is. A természetfestés nála nem cél, hanem eszköz a hatáskeltesre. Mesterien ért hozzá: igazi romantikus tájképeket ad, tele elbűvölő szépségekkel, megelevenítve az ő pazar képzeletével. Ilyenek a Bükk a *Tengerszemű hölgyben*, a Tisza *Az új földes* úrban, a Hortobágy a *Sárga* rózsában, a Kunság a *Magyar nábobban*, Erdély az *Egy az Istenben*, az Alduna az *Arany emberben*. Leíró művészete, amelyet fantáziája táplált, olyan erős, hogy mikor soha nem látta mesés keleti tájakat vagy egészen költött vidékeket ír le, akkor is remekel, s képei nemcsak szépségükkel, hanem látszólagos igazságukkal is elragadnak. Mind a természet szeretetében fogant; ez az érzése olyan eleven, hogy egészen átterjed a képekbe s onnan reánk: a képeiből virágillat módjára kiáradó lírai hangulat rabul ejti szívünket. Valamint Petőfi a lírában, Arany a verses epikában helyet tudott juttatni a festésnek, akként Jókai megmutatta, mint lehet beolvasztani a regénybe. Egypár rajza olyan kiváló, tele fényvel, színnel, jellemző vonással, hangulattal, hogy csak a legnagyobb külföldi regényírók festéseit lehet együtt említeni velük.

Az a keserű tanítás, amelyet Lucifer ajkával hirdet Madách, hogy a gyönyör nyomán ott jár a belőle kisarjadó lehangolás, Jókain is igazolódik: az a gazdag, fékezhetetlen és szertelen fantázia, ez az értékes romantikus adomány, súlyosan megbosszulta magát. Mindent alárendelt a gyönyörködtetésnek, ezért olyan hatásosak a regényei, de ezért maradnak el a regény ideálja mögött. Az igazi regény célja több, mint a pusztá gyönyörködtetés. Amint a nagy orosz (Dosztojevskij, Tolsztoj, Turgenyev), francia (Balzac, Flaubert, Daudet, Maupassant), angol (Dickens, Thackeray) regényíróknak s a mi Keményünknek művei mutatják, a ífégyény egy darab művészien kikerekített történelem, a múlt hú tükre, vagy a társadalom problémáinak, törekvéseinek, küzdelmeinek rajza, néha meg adalék az emberi lélek rejtélyes természetéhez, szóval komoly lelki táplálék, amely nem tévesztve ugyan szem előtt a gyönyör-

ködtetést, az élet nagy kérdéseit igyekeznek költött cselekvényben példázni s magát az életet iparkodik szemünk elé varázsolni. Minderről Jókai regényeiben alig lehet szó. Komoly tartalmat, magasabb célt, egységes világfölfogást nem találunk bennük, sőt a könnyed, naiv optimizmuson kívül még mélyebbre ható életnézetet sem. Jókai nem ad mást, mint mesét, ragyogó, pompás, de mégis csak könnyű mesét. A költészet az ő szemében és az ő tollán csak játék, kedves, gyönyörködtető, művészi, de játék; nem szabad komolyan venni, mert az emberiség nagy kérdéseivel nem törődve, nem nyújt regényeiben valódi élettartalmat; igazi világkép sem bontakozik ki belőlük, sőt rajongó idealizmusában, amely egyébként az örök emberi egyik legszebb kivirágzása, még meg is hamisítja az élet képét.

Másfelől nem valósítják meg Jókai regényei azt a követelést, amely minden esztétikai hatásnak alapföltétele, az igazságot. Amint Arany is kifejtette a *Vojtina Ars poetica*-ban, a költészet csak akkor tesz művészi hatást, ha meggyőző igazságáról, ha valónak látszik az, amit előad. Regényre alkalmazva: mindennek, ami történik, legyen meg a világosan látható, emberileg érthető oka, a cselekvény egymásba kapcsolódó mozzanatait okolja meg a költő lélektanilag. Aminek nem látjuk mozgató rugóit, vagy ha látjuk, nem érezzük igaznak, abban nem hiszünk, s mint a hihetetlen történetre a nép fia, mi is azt mondjuk rá: mese. Jókai regényei pedig kevés kivétellel — se kivételek közt első Helyén említjük *Az új földesurat* és a *Sárga rózsát* — nem adnak elfogadható lélektani megokolást, nem törődnek a valószínűséggel s nem ringatják az olvasót abba a csalódásba, hogy igaz történetet olvas. Ez alapján véve közös végzete minden romantikus műnek: a romantika, természetéből következőleg, az érdekeset többre becsüli az igaznál s ezért elkerülhetetlenül kivezet a valóság birodalmából. De a romantikus költő is megtalálhatja a módját, hogy az alapján hihetlent a való színébe rejtse s legalább szembeszökő vétségeket ne kövessen el. Az élet is tele van romantikával: ne legyen hát a költészet szertelenebb nála — ez az egyik eszköz; aminek a valóságban nem látjuk az okát, annak próbálja emberi meg-

fejtését adni a költészet — ez a másik. Tehát egyfelől bizonyos mérséklet az események költésében, másfelől a lelki rugók megkeresése — csakhogy épen e kettő hiányzik Jókai költői műhelyéből.

Különösen a lélektannal állanak Jókai regényei örökös hadilábon. Részletesen kivitt lelki rajzot nem is várunk regényeitől, mert az emberi lélek nem érdekelte, elemzéséhez hiányzott az ereje — de ha lettek volna is pszichognostikus ismeretei, a cselekvény görgeteges menetében nem ért volna rá értékesíteni őket. Még az emberi tettek lélektani indítékait sem igen vizsgálgatta, a szenvedélyek és indulatok háborgása, az akarati folyamatok, amelyek alatt tetté érnek a gondolatok — mindez nem érdekelte.

Aki azonban nem nyitogatja az emberi lélek zárait, akit nem vonzanak a szív és elme rejtelmei, az igazi embert sem tud formálni. Jókai sem tudott. Nem törekedett arra, hogy élő, valóságos lelket vetítsen elének, s így igazi jellemrajzról nem is beszélhetünk nála. Hőseit ugyan bemutatja, külsejüket nagy gonddal leírja s tetteikből egy-egy élesen elhatárolt jellemkép bontakozik ki, de a jellemzés módja kezdetleges, s maga a kép pusztá sablon. így sem mindennapi. Jókai, mint vérbeli romantikus, engedelmeskedve a művészi irány parancsszavának, követve mesterei, kivált Hugo Viktor példáját, minél érdekesebb, minél álmélkodtatóbb alakokkal iparkodik benépesíteni regényei világát. Érthető, hogy nemcsak a romanticizmus szellemében dolgozik, hanem annak patronjaival is, de van ereje azokat a maga használatára átszabni, és fényel, árnyal bőven kitölteni. Eszközei alapján véve egyszerűek. Főhősei számára, akiken a cselekvény nyugszik, csak két típusa van: a nagyon jó és a nagyon rossz ember. Az előbbieket, ha férfiak, mind eszményi szépségűek, rendkívüli testi erejük van, s minduntalan csodálatba ejtenek ügyességükkel, bátorságukkal, fizikai erejükkel. S mert mindannyian a férfiúi ideál megszemélyesítői, lényeges különbség nincs köztük, csak a nevük más (Kadarkuthy Viktor *Az elátkozott családban*, Berend Iván a *Fekete gyémántokban*, a két Baradlay-testvér *A köszívű ember fiaiban*). De épilyen egészséges, fejlett, erőtelj duzzadó a lelkük is. Tudományuk

roppant nagy, emlékeztük époly bámulatos, mint éleslátásuk, értelmük nyílt és mélyreható. Könyvet írni a legkülönbözőbb tudományos kérdésekről, fölismerni és megvalósítani az élet nagy földadatait, világraszóló találmányokkal és fölfedezésükkel gazdagítani az emberiséget: nekik — az akkori regénystílusban szólva — gyermekjáték. Erkölcsük szintén ragyogó tiszta. Nemcsak a legnagyobb mértékben él bennük az eszmény tisztelete, hanem mindent, még az életet is, készek bármely pillanatban eldobni maguktól, ha úgy kívánja a becsület. Nyílegyenesen haladnak, emelt fővel, bátor szívvel, meg nem tévednek, meg nem tántorodnak, egy pillanatra sem. Gondoljunk Kárpáthy Zoltánra, Jókai regényhőseinek legjellemzőbb példájára. A rosszindulat sem tagadhatja, hogy ezek a kedves, szeretetreméltó, kitűnő ifjak és férfiak páratlanul vonzó regériyalakok, gyönyörködik bennük az olvasó szemeteiké. A másik típus, a gonosz férfi, az előbbinek tökéletes ellenképe, vagy csupa gyöngesség és hitványság, mint Kárpáthy Abellinó, vagy ha erő lobog benne, akkor maga a megtestesült gonoszság, mint Vajdár Benjámín (*Egy az Isten*), s hol ördögien rút, hogy már külsejével elárulja lelke csúfságát, hol istenien szép, hogy annál föltűnőbb legyen az ellentét testi és lelki valója közt. Nőalakjai hasonlóképen vagy földre szállt szőke és fekete angyalok, vagy szintén szőke és fekete ördögök — de egyformán a sugárzó szépség csodái, s egymásnak a megszólalásig hű párjai. Egyéniségük nincs, mert amennyire kifogyhatatlan volt a költő képzelete új meg új mesék alakításában, úgy-hogy ritkán ismétli magát, oly kevéssé tudott egyénetet teremteni: főalakjai ugyanazoknak a jellemképeknek változatai, minden különös szín nélkül. Csak *ember-típusai* vannak, igazi *emberei* nincsenek.

Ezeknek az idealizált hősöknek, akik nem a valóságból, hanem a költő fantáziájából pattantak elő, nincs igazi lelki életük; nem élő emberek, akiknek viselkedése szükség-szerű visszahatás a lelküket rezgésbe hozott motívumokra. Az a kettős determináltság, amely az emberek tetteit jellemükből és helyzetükből megfejtven, bekapcsolja az embert is a valóság okozati összefüggéseibe, Jókai világában

ismeretlen, itt a költő szuverén úr. Hogy a regény cselekvényének a jellemeken kell fölépülnie, s az írónak minden fejleményt hősei lelki mozgalmával kell megokolnia, azzal Jókai nem gondolt, s a motiválás kényszerét nem ismerte el magára kötelezőnek. Mint Brennus a kardját, ő a költő állítólagos szabadságát dobta a mérlegbe. Érthető. Az ő hőseinek tetteit nem kell megokolni, mert számukra nincs lehetetlen vagy elérhetetlen. Tőlük kitelik minden. Ezek a magyar gascogneiak valóban „csodalények” — sa csodák birodalmában nem érvényesek a lélektan törvényei. De aztán Jókai hősei nem is járnak a földön, hanem a levegőben! Esményképek, de nem emberek, vonzóak, de életelenek.

Hogy azonban az olvasó ne forduljon el ezektől a képzeletszülte alakoktól, meg a velük kapcsolatos eseményektől, s ne kiáltsa rájuk, hogy álomképek, arra van Jókainak egy nagyszerű eszköze: fölruhazza ezeket az ideális, a való világban soha föl nem tűnő jellemeket a magyar életből ellesett vonásokkal — szóval külsőleg magyarokká teszi. Ezzel eléri azt, hogy a lélektani lehetlenségeket a sajátosan magyar vonásokkal eltakarja, s embereit, visszatükröztetvén bennük a magyar jellem tipikus tulajdonságait, a magyar köntös révén magyarokul s egyszersmind valókul ismerik el olvasói.

Még fokozottabb mértékben sikerül ez Jókainak mellékalakjaiban. Ezeket nem egy hosszabb eseménysorozaton végig mutatja be, hanem csak egy-két jelenetben, s így nem kénytelen következetes jellemrajzot adni, hanem pusztán lelkük egy vagy más vonását tárja föl, s épen azt, ami bennük sajátosan magyar. Rendszerint alacsonyabb társadalmi osztály tagjai s helyzetüknél és szerepüknél fogva nem is követelik meg az egyéni ábrázolást, hanem beérik a tipikussal. Az ilyen alakok rajzában Jókai remekel, s belőlük — betyárokból, szolgákból, hajdúkból, parasztokból, ispánokból, kispolgárokból, mesteremberekből — egész galériát lehetne összeállítani: az alatt a pár perc alatt, amíg előttünk állanak, szinte élni látszanak, annyira megkapnak elevenségükkel és igazságukkal. Ezek az alakok önmagukban is értékesek mint művészileg megrajzolt

típusok, de van szerepük a regények összhatásában is: realitásukkal azt a látszatot keltik, hogy amint ők valóságok, akként az a többi alak is, s ezáltal megadják az alapján szertelenül romantikus mesének a belőle hiányzó igazság színét. Ugyanaz az eljárás, amelyet Dickens is követ, akinek regényeiben a mellékszemélyek életvalósága rendszerint erősebb, mint a főhősöké. Jókainál az ellentét sokkal nagyobb, de azért neki is sikerül sok olvasót meggyőztetnie — mi azonban jól tudjuk, hogy ez csak művészi szemfényvesztés. Valahányszor bonyolultabb lelkivilágú hőst rajzol, menten sablonokkal dolgozik.

Viszont, ha a költő megmarad a tipikus ábrázolás terén, akkor még az érdeklődés előterében álló alakokról is kitűnő képet tud adni. Milyen jellemző és érdekes p. o. az öreg nábob, a régi és az új földesúr, az öreg Baradlay (*A kőszívű ember fiai*), a *Sárga rózsza* két legénye, a csikós meg a gulyás, s mind között a legmegkapóbb, a szegény Mayer Fanni, aki a csábítás veszedelme elől az öreg nábob karjában talál oltalmat, hogy ott viszonzatlan szerelmének gyötrelmei között elhervadjon. Az ő hervadása is „ártatlanság képe s bánaté“, mint Szép Ilonkáié. Fanni Jókainak nemcsak legszebb nőalakja, méltó párja Vörösmarty és Arany hasonlóan tragikus sorsú hősnőinek, hanem a legigazabb is: az egyetlen, amelynek rajzában a lélek mélységeibe tudott ereszkedni s hőse sorsát belülről kifelé értette meg.

Jókai művészetének az a fele, amelyet eddig méltatunk, az alkotás, sok értékes vonása mellett, nincs nagy fogyatkozások nélkül: itt vetették meg kritikai emelőrúdjukat ellenfelei. A másik fele azonban, a kifejezés művésze, tiszta és harmonikus: itt elhallgat a gáncs, s osztatlan az elismerés.

A kifejezés művészetének minden eszköze hatalmában van: nyelve, stílusa, elbeszélő művésze egyformán elragadó. Nyelve által ismét kapcsolatba kerül Petőfivel és Aranyval, a legnagyobb magyar mesemondó a legnagyobb magyar költőkkel. Nyelve friss, mint Petőfié, és gazdag, mint Aranyé. Lerázta azt a merevséget és feszséget, amely a kor többi regényírójának nyelvét békóba szorí-

totta, s époly közvetlen, keresetlen a regényben, mint volt Petőfi a lírában. Az a pár folt, amelyet nyelvében a fűr-késző szemű tudomány észrevesz és megró, (itt-ott a nyelv-újítás korcs szavai, másutt fölöslegesen használt idegen szók, a sok latin műszó, egy-egy idegenszerű fordulat vagy erőltetett kifejezés) csak pongyolaság és gondatlanság, nem pedig a nyelvérzék hibája, továtűnő felhócskék a ragyogó ég előtt. S ezzel szemben milyen művészetet fejt ki Jókai a nyelv használatában! Mindig meg tudja magát egypár szóval értetni, s tudja a módját, mint kell gondolatait a legjobban megfelelő formába öltöztetni. A mellett nyelve tele van zamatos magyar kifejezésekkel, a népnelv tőjéről metszett szavakkal és fordulatokkal. Arany nagyobb művészetrel használja föl a népnelv kincseit, bátrabban és mesteribben fejleszti, de kiaknázásukban Jókai még szerencsésebb. Tudományosan megállapított tény, hogy Jókai az a magyar író, aki a legtöbb szót használja, s bizonyos az is, hogy Jókai a magyar prózai nyelvnek eddig utói nem ért mestere.

Jókai azonban nemcsak a nyelvnek, hanem a stílusnak is művésze. Stílművészete már első regényében jelentékeny s csakhamar, de némi ingadozás után, elérte a teljes kifejelettséget. Lerázván hazai és külföldi kedves íróinak (Vajda Péter, Osszián, Byron) hatását, megszabadult bizonyos modorosságtól és szert tett arra a teljesen egyéni Jókai-stílusra, amelynek legjellemzőbb vonásai az egyszerűség, természetesség és könnyedség, s legvonzóbb tulajdonságai a sokszínűség, a változatosság és a báj. Előadásának bája egyaránt megigéz mindenkit, s ami még nagyobb eredmény: Jókai regényeiben és novelláiban megteremtette a magyar szépprózai stílust, amely előtte, Eötvös és Kemény regényei nyomán sem alakult ki. A magyar elbeszélő stílust a művészetnek olyan magas fokára emelte, hogy mind a mai napig mintaképül áll elbeszélőink előtt ez a kifejező és árnyaló, gyöngéd és jellemző stílus. Megragadja az olvasót, s az észrevétlenül, szédítő gyorsasággal siklik gondolatról gondolatra.

Ezen a páratlan előadó művészetben alapszik Jókai rendkívüli hatásának egy másik tényezője: elbeszélő tehet-

sége. Jókaihoz fogható elbeszélőnk, mesemondónk nem volt, s talán *nem* is lesz, s a világirodalom nagy elbeszélő művészei között csak *hozzá* hasonló, vele egyenlő rangú mesterek vannak — azok sem nagy számmal! — nála nagyobb azonban nincs. Ezen a ponton tetőződik művészte, e nélkül nem tudnók megfejteni azt a varázst, amelyet egy egész nemzetre tett. Költői leleménye, amelyet az előbb annyira kiemeltem, bámulatos, de ez önmagában nem lett volna elég, ha nem járul hozzá elbeszélő zsenije. Azt, amit föltaal, vagy ami sokszor megesik, másnál talál, utolérhetetlen művészettel tudja elmondani. Az eseményeket, tetteket csak egypár szóval beszéli el, de ezek a szavak a legjellemzőbbek, legkifejezőbbek, a helyzetet, az embereket olyan élesen festik a papírra, mint a legérzékenyebb mozgókép, s azáltal, hogy éppen olyan gyorsan vonulnak el szemünk előtt, mint a fényképek a fehér vásznonlapon, érdeklődésünk folyton ébren marad, nem *lankad egy pillanatra sem*. Rendkívül élénken, fordulatosan beszél el, minden szava gyönyörködtet, minden mondata egy-egy kép. Az ő elbeszélő művészetével még a száraz, színtelen történeteket is érdekes, gyönyörködtető mesévé lehet varázsolni, mennyivel inkább megigézi az olvasót Jókai, mikor meséli önmagukban is mozgalmasak és érdekfeszítők!

Végül Jókai költészetének még egy értékes, sajátzerű elemét akarom kiemelni: humorát. Nem élces természetére célok s arra a sok jóízű adomára, vidám tréfára, szellemes ötletre, amelyekkel még komolyabb regényeit is átszövi; a maguk tiszta komikai alapjával ezek is értékes elemei a hatásnak s a magyar anekdota-kincs legjava természetéhez tartoznak, de mint könnyen kipattanó szellemi szikrák, nem hatnak mélyre, maradandó nyom nélkül eloszlanak, mint a szappanhat) színes buborékai. A humor más, s Jókai humora mélyebbről fakad: abból a derűs optimizusból, amely ezt az örökifjú költőt egész életén végigkísérte, és abból az érzelmes szeretetből, amellyel ez a szelíd, jószívű ember az életet, a valóságot és az embereket tekintette. Akárcsak Dickens, akit nagyon szeretett, s akinek *Dombey-je* hatott is az ő *Kárpáthy Zoltánjára*,

valami vonzó, bájos naivsággal nézte ez a nagy gyermek az élet minden dolgát, ártatlan hiszékenységgel és könnyed fölületességgel. Egészséges idegéletével nevetett ott, ahol már csak mosolygott, s mosolygott, ahol a magán uralkodni nem tudó gyöngébb idegzet keserű gúnnyra vagy hangos szitokra fakadt. Az élet bajain, fonákságain, félzségségein megértőn mosolygó Jókai az igazi humorista, az életben is, de még inkább regényeiben. Hőseit csodálja és rajongva szereti, nagy tetteiken maga is föllekedik, szomorú sorsukon könnyekig ellágyul, de a kis embereket, a mellékszereplőket, és a csekélyebb fontosságú eseményeket, meg az epizód-jeleneteket olyan derült jókedvvel tudja bevonni, annyira el tudja rajtuk árasztani a maga szerencsés, vidám természetét és hangulatát, hogy nemcsak jóleső kacajra fakasztja az olvasót, hanem egyszersmind az illető embernek, jelenetnek, eseménynek örök életet biztosít. Csak egy példát idézek, Tallérosy Zebulont és házanépét *A kőszívű, ember fiaiból*.

Egy pillantással átfogni azt a költészetet, amelyet az imént ízeire szedtem, s megállapítani röviden azt az összbenyomást, amely Jókai regényeiből olvasásuk után a lelkünkben marad, nem könnyű föladat. Nemcsak és nem is elsősorban ennek a költészetnek hatalmas méretei és gazdag változatossága teszi nehezzé, hanem még inkább az, hogy a hatása nem elég egységes: a Jókai regényei nyomán fakadt élvezethez zavaró mozzanatok tapadnak s a költészetében föláruló nagy érzések hatását bizonyos fogyatkozások gyöngítik. Az utóbbiak kiélezése vitte legkomolyabb műbírálóinkat az egyik túlzásba, föl nem ismerésük vagy kicsibebevésük a közönséget és a sajtót a másikba. Egymáshoz viszonyítva mind a két ítélet igazságtalan és elfogult, s épen egymás elfogultságától izgatva, a kelleténél is igazságtalanabbak. Ez még jobban megnehezíti a tiszta látást, de ha nem ragad magával a pártoskodás szelleme, s az ügyész vagy a védő szerepe helyett a higgadt bírót választjuk, akkor a megállapított tényekből levonhatjuk mégis a helytálló következtetéseket.

Kétségtelen, hogy Jókai regényei, mint műalkotások, értékben nem versenyezhetnek a külföld legjelesebb

regényíróinak, vagy akár a mi Keményünknek műveivel. Hiába keresnők bennük a nagy francia regények következetesen fölépített cselekvényét, érdekes vagy igazságukkal megkapó lélekrajzait; hiába Thackeray és Dickens élethű jellemeit, a *Vanity fair* vagy a *Copperfield* valószínű meséjét; hiába a társadalomnak azt a biztos rajzát s azt a komoly, nagy világgépet, amelyet az orosz regényekben találunk; hiába azt a mély pillantást, amelyet Kemény a korszakok és az emberek lelkébe vetett. Viszont ép úgy kétségtelen, hogy Jókai regényírói működésében sok olyan mozzanat van, amely Horatius szavait idézve „vitabit Libitinam“, elkerüli a halált, a feledést. Csodálatos fantáziája, a magyar nép életét és jellemét föltüntető rajzai és típusai, tájképei, páratlan elbeszélő és stílusművészete, meg nyelv-géniusza igazi, abszolút értékek és olyan magas fokon jelennek meg költészetében, hogy nemcsak minden más magyar regényíró fölé emelik, hanem megadják neki a világirodalmi jelentőséget. Regényei között van több, amelyet még a kritika is mindenkor elismeréssel fog említeni, mégpedig annál több dicsérettel, minél közelebbi múltból veszi a tárgyát — mert ennek keretében alkalma nyílik a genreszerű vonásokat és hazafias pátozát érvényesíteni — és minél több szállal tudja a cselekvényt a magyar nép életéhez kötni.

Ezeken a szigorú esztétikai értékeken kívül meg kell állapítanunk Jókai nagy irodalomtörténeti jelentőségét is: ő volt a legnépszerűbb, legolvasottabb magyar regényíró. S ezt az ítéletet még ki kell élezeni: nemcsak a legtöbbet olvasott regényírónk, hanem műveit többet olvasták, mint az összes magyar regényeket együtt. Kisfaludy Sándor szerelmi hevében egy igen merész költői képet szőtt a *Himfy szerelmébe*: úgy érzi, hogy az egész föld két félre szakad, s az egyikén nincs senki, csak az imádott leány, Liza, a másikon meg az egész élő valóság. Ezt a képet több joggal lehet Jókaira alkalmazni. Ha a XIX. század második felének magyar regényirodalmát két egyenlő félre kellene szakítanunk — az egyiket Jókai regényei töltenék ki.

Bizonyos, hogy ebben a nagy népszerűségben egyéb, nem esztétikai tényezőknek is nagy részük volt: beleját-

szottak erkölcsi, nemzeti és politikai mozzanatok. Így nemcsak írói egyéniségét tette igen rokonszenvenné, hanem hatásának körét is nagyon kiszélesítette az ő tiszta ízlése, nemes erkölcsi fölfogása, a becsületre és erkölcsre kényes érzéke, amely utat nyitott regényeinek a tiszta, ártatlan leányok lelkéhez. A morál nem fontos neki, de ízlésénél és szemérmes magyarságánál fogva szándéktalanul is mindig morális. Szemérmességének finomságai föltűnőek. Fokozta és elmélyítette továbbá Jókai költészetének hatását az ő erős magyarsága: magyar érzésvilága és magyar jelleme. Rajongó szeretettel csüngött hazáján, nemzetén és fáján, ez a szeretet élteti minden regényét. Regényei a magyarság nagyságának, kiválóságának, dicsőségének hirdetői, emelik a nemzeti öntudatot, erősítik a hazafias lelkesedést. Regényeiből megtanulják az olvasók szeretni a magyart. Mint jellem ugyan nem volt Jókai olyan értékesen is sajátosan magyar, mint példának okáért Arany, benne nem kereshetjük a magyarság ideáljának megtestesülését, de viszont költészetének minden tulajdonsága sajátosan magyar, a magyar néplélek revelációja. Összetételében ez a költészet sem egészen hű kifejezője a magyar léleknek, de minden nyilvánulásában az: képzelete, optimizmusa, humora, elbeszélő művészete egyaránt.

S mint harmadik tényező belevegült a hatásba az a politikai színezet, mely az abszolutizmus alatt írt regényeit bevonta. Jókai minden ezidétt közrebocsátott regényében, burkoltan vagy nyíltan, nemzetünk nagyságát hirdette. Mikor a bécsi kormány az országot a nyers erő jogán eltapodta, törvényeinket félredobta, nemzetünket a szolgaság jármába verte: Jókai a szenvedő, tetterejében megbénított, zsarnok uralom bilincseibe sorvadó s nyomorúságában már-már reményevesztő magyarságának a maga rajongó hitével és páratlan optimizmusával édes varázsított nyújtott. S mialatt a magyar föld erejéről, a magyar lélek nagyságáról csodaszép képet festett eléje, akarva-akaratlan ébren tartotta a csüggedező hazafiakban az elkövetkező jobb idők reményét.

A jobb idők elkövetkeztek — el is múltak. Ma újra „megnehezült fölöttünk az idők járása“. De nem a régi

kor tért vissza, nem a régi hangulat üli meg a lelkeket, s ma, az új idők sodrában, hazánkra más földelek várnak, mint Jókai virágkorában. Ma cselekvésre, munkára van szüksége a magyarnak, nem ábrándokra. így Jókai hatásának, népszerűségének ezt az utolsó, hatalmas elemét elvesztette, de elbeszélő művészete és költészetének varázsa, reméljük, élni és hatni fog századok múlva is.

IRODALOM

Összefoglaló dolgozatok: Péterfy Jenő, *Jókai Mór*, 1881; újra *összevűjtött munkái*, I. k. 59—105. 1. — Beöthy Zsolt, *Jókai Mór és a regény*. Az ú. n. *Képes irodalomtörténet* II. k.-ében (1896; III. kiadás 1907) 494—504. 1. — Beöthy Zsolt, *Jókai Mór emlékezete*. Kiszf.-Társ. Évk. 40. k. (1905) 93—114. 1.; újra Magyar Könyvtár 427. sz. — Madarász Flóris, *Jókai Mór regényei*. Egri gimn. ért. 1905—06, 3—29. 1. — Zsigmond Ferenc, *Jókai*, 1924. 415 1.

Regényeinek keletkezéséről és forrásairól sok adat található azokban a jegyzetekben, amelyekkel Jókai összes művei jubileumi kiadásai-ban egyes köteteit kísérte.

Egyik-másik regényéről a legfontosabb bírálatok: Arany Jánosé a *Szegény gazdagokról*, 1861. Szépirodalmi Figyelő, I. k. 48(5—488. 1. — Gyulai Pálé a *Szerelem bolondjairól*, 1869, *Jókai legújabb művei* címmel, az *Eppur si muoveről*, 1872. és *A tengerszemű hölgyről*, 1890; újra mind a három a *Bírálatok* k.-ben 72—99., 101-115., 362—370. 1. — Beöthy Zsolt a *Sárga rózsáról* írt a Magyar Szalon 20. k. (1894) 687. hasábján.

V.

**A MAGYAR REGÉNY
AZ ÖNKÉNYURALOM
IDEJÉBEN**

1. A KOR REGÉNYIRODALMÁNAK JELLEMZÉSE

Regényirodalmunk Eötvös, Kemény és Jókai munkásságával jutott el a delelőjére. Ezt a mozzanatot nem lehet határozott időponthoz fűzni, s e három nagy regényírónk munkásságát nem lehet mint külön szakaszt beiktatni a magyar regény fejlődésébe. Költői működésük nemcsak nagy értékével emelkedik ki a fejlődés menetéből, hanem időben is olyan messze széthúzódik, hogy e rövid múltú műfajnak majdnem egész életét betölti. A triász első regénye 1839-ben, az utolsó 1904-ben jelent meg: költészetük két emberöltő távolát hidalja át, s a magyar regény kilencvenéves története pusztán a megnyitó hét, és a befejező harmincöt évvel nyúlik túl hármuk együttes munkásságán. Sőt, bár volt egy rövid korszak, amikor mind a hárman egyszerre szerepeltek regényirodalmunk életében, az 1846-tól 1857-ig terjedő évtized, még hármuk költészetének súlypontja is messze esik egymástól: Eötvös a negyvenes évek, Kemény az ötvenes évek regényírója, Jókai kora pedig, csak a legbecesebb felét véve, 1853-tól 1877-ig terjed. Amazok költészete súlyával, Jókaié időbeli és térbeli nagy terjedelmével is szétfeszíti a magyar regény történeti kereteit, ezért nem lehet három legnagyobb regényírónkat beleerőszakolni regényirodalmunk szerves fejlődésébe. Költészetük onnan sarjadt s hatással is volt a magyar regény további fejlődésére, de ők maguk mint egyéniségek, magasan kiemelkedtek társaik közül, regényköltészetük jóval a normális színvonal fölé került.

Eötvös, Kemény és Jókai költészetének kirekesztésével, a magyar regénynek Fáyval megindult fejlődése 1832-től meglehetősen egyenletesen halad 1896-ig, hol

emelkedve, hol lejjebb szállva, de nagyobb kilengések nélkül, nagyjában egy szintájt. Ezen az úton az első természetes határjelző az 1849. év. A nagy nemzeti katasztrófa a regény terén is új korszakot kezd. A közállapotok gyökeres megváltozása csakhamar érezte hatását a regényirodalomban. A politikai élet megbénulásával együtt járt az irodalomé, s a nagy csapás után a többi műfajjal együtt elfogta a dermedtség a regényt is. S mikor a költészet rövid tetszhalál után magához tért, először a rövid lélekzetű műfajok élednek föl, mert azok egyrészt az alkotó lélek kisebb és így könnyebb megfeszülését követelték, másrészt mert könnyebb volt őket nyomtatás vagy akár írás útján is az olvasók között elterjeszteni. A lírikumok és a novellák az abszolutizmus irodalmának első feskéi. A nagyobbszabású műfajok, az eposz és a dráma, egyideig még késtek s velük a regény is. Amíg első termékei újra megjelenhettek, addig több év telt el, s ezalatt a műfaj életető tényezői és az irodalmi viszonyok is némileg megváltoztak, úgyhogy a magyar regény nem épen ott vette föl a fonalat, ahol 1848-ban elejtette.

Pusztán a külső mozzanatokot nézve, egészen más képet mutat a 49 utáni regényirodalom, mint a szabadságharc előtti. A legföltűnőbb és legnagyobb jelentőségű változás az volt, hogy regényíró-gárdánk kicserélődött. Eötvös elhallgatott, s a harmincas-negyvenes évek regényírói jóformán mind — Jósika ugyan meg nem csökkenő buzgalommal dolgozott tovább, de az országtól távol, elveszítve kapcsolatát a közönséggel, s az előbbinél alacsonyabb színvonalú irányra tért. Viszont Kemény és Jókai tehetsége ebben a korszakban bontakozott ki, s ahhoz az egykét íróhoz, akik már 48 előtt fölléptek, de regényt vagy egyáltalán nem írtak, vagy csak jelentéktelent, nagy számmal csatlakoztak újak. A régi nagy mesterek és a regényírás új ígéretei szorgalmasan dolgoztak, s munkásságuk eredménye a két évtized alatt, Szinnyei Ferenc megállapítása szerint, 98 regény. Föltűnően sok közöttük a történeti tárgyú, 44 regény, de ezt megmagyarázzák a korviszonyok: a nemzeti élet sötét szakaszaiban a magyar mindig visszaszállt képzeletével a múltba, annak dicsőség-

ges képeivel vigasztalta magát a jelen szomorúságában. Már nem olyan természetes, hogy történeti regényeink egy jórésze a XVI—XVII. század törökvilágába helyezi meséjét — ebben nyilván része van már Jókai töröktárgyú regényeinek.

A kor regényirodalmának jellemét meghatározó tényezők közül az, amely kifeformálására elsősorban hatott, a hírlap volt. A szabadságharc előtt újságjaink közül a szépirodalmi folyóiratokban elvéve jelentek meg regények, de a napilapokban nem. 1849 után a helyzet megváltozott, s mind a szépirodalmi közlönyök, mind a napilapok megkezdték a természetük szerint folytatásos, úgynevezett tárca-regények közlését.

Ez a mindjobban és egyre nagyobb mértékben terjedő divat igen messze és sok irányban éreztette hatását. Természetes következménye lett elsősorban a regények elszaporodása, regényirodalmunk addig páratlan föllendülése. A korábbi időszak regényekben való szegénységét jórészt épen az magyarázza, hogy íróink másként, mint könyvalakban, nem tudták elhelyezni regényeiket — most a hírlapok megkönnyítették dolgukat. A közönség is megszokta újságjából mindennapi szellemi táplálékául tekinteni a regényt, s ezáltal az amúgy is kedvelt műfaj még népszerűbbé lett. Azonban eleinte szórványosan, később, amint a hírlapok elszaporodtak, egyre tömegesebben jelentkeztek a fény árnyai: az újságokban és folyóiratokban jóval több tér nyílt regények számára, mint amennyit java regényíróink értékes művekkel be tudtak tölteni, így vagy maguk írtak a szükségtől — magyarul: a szerkesztőktől — kényszerítve könnyebb fajsúlyú regényeket, vagy épen tehetségtelen írók siettek a megszorult újságírók segítségére — sa többtermelés csak a nemzetgazdaságban válik be, de nem a költészetben!

Nem kisebb veszedelmet rejt magában, hogy a folyóiratok, s a napilapok még inkább, apró részletekben közölték a regényeket. A folytatásokban való megjelenés lehetővé tette az íróknak, hogy regényeiket ne egyvégtében vagy nagyobb részletekben, hanem aprózottan, szinte egyik napról a másikra írják — esetleg úgy, hogy a

következő részletre nem is gondoltak — határozott, kész terv nélkül, mozzanatról-mozzanatra. De még ha nem ilyen tervtelenül dolgozott az író, hanem egységes, meggondolt terv szerint, akkor is az a veszedelem fenyegette, hogy a kidolgozás folyamán szükségesnek mutatkozó változtatásokat nem tudja végrehajtani, mert köti a regénynek nyomtatásban már megjelent eleje. Nem egy helytelen irányba hajolt regény sikertelenségét okozta az, hogy egy jelentéktelen ballépés végzetes következményét gyökeres átdolgozás nélkül nem lehetett volna kijavítani. De még a fegyelmezett gondolkodású, céltudatosan dolgozó írókat is fenyegette veszedelem, ha regényeiket a napi fogyasztás arányában írták: a gyors, ideges munka, midőn körmükre égett a másnapi folytatás, óhatatlanul fölületességre vezetett s nemcsak nyelvben meg stílusban, hanem színezésben, megokolásban és jellemzésben is. Az újabb hírlapoknak az az erőszakossága, hogy a lap terjedelméhez képest korlátozzák az írókat, még akkor kevésbé érvényesült, inkább csak a korszak végén s fokozottabb mértékben 67 után, de hatása már jelentkezik ezidétt is a regényeken, főként az elnagyolásban és az el-sietett kibonyolításban.

A szellemi tudományoknak nincsenek olyan érzékeny és megbízható mérőeszközeik, mint a fizikának, s így nem tudjuk határozottan megállapítani, fölé-e ezzel a sok kárral az a haszon, amelyet az újságok a regénynek nyújtottak — de az bizonyos, hogy az új kor életének ez a hatalmas tényezője a regényre is rányomta bélyegét.

A másik hatalmas tényező, amely ebben a korban regényirodalmunkra fejlesztőleg és irányítólag hatott, Jókai regényköltészete volt. Regényeinek tüneményes sikere és az ő páratlan népszerűsége általános és mély hatást tett írótságaira. Elsősorban abban nyilvánult, hogy fölbresztette bennük a dicsvágyat. Hogy Kazinczyval szóljak: Jókai koszorúja lebegett ábrándként minden kezdő magyar regényíró előtt, példája ösztönözte, vonzotta, buzdította őket. Jókai hatásában a második mozzanat az volt, hogy íróink figyelve, fantáziájának varázsától megigézve, még inkább a romanticizmus felé fordult. Jósika

óta a romanticizmus volt irodalmunkban is az uralkodó irányzat, fokozására, kimélyítésére nem volt szükség, de Jókai nélkül talán megcsökkent volna az ereje. Így azonban a regényírók, látván, milyen gazdag és ragyogó termést hoz Jókainál ez az irány, kitarítottak mellette, úgyhogy a romanticizmus továbbra is megtartotta nálunk vezető szerepét az egész korszakon keresztül, s csak az új nemzedék föllépésével, 1867 után, szorult háttérbe. Az előbbieknél mélyebbre ható mozzanat: regényíróink utánózták Jókait, tárgyválasztásban, az elbeszélés technikájában, előadásban és stílusban, sőt néha modorosságaiban is. Ez az utánzás már korán, az ötvenes években megkezdődött, időjárával egyre erősödött, de teljes kifejlését csak a század utolsó negyedében, regényirodalmunk következő korszakában érte el. Így is még olyan időben, hogy Jókai tanúja lehetett annak a nagy hatásnak, amelyet regényei íróársaira tettek, s maga Jókai egyike azoknak a csekélyszámú költőknek, akik még életükben dicsőségük szekere elé foghatták nemcsak az olvasókat, hanem az írókat is. Hatásának végül igen fontos eredménye, hogy egy új regény-típust gyökereztetett meg irodalmunkban, az ő legsajátosabb és legértékesebb műfaját, a közelmúlt eseményeiből, nemzetünk közéleti mozgalmából táplálkozó politikai regényt. Vas Gereben és Pálffy Albert voltak a legbuzgóbb művelői ennek a fajnak, mindketten egészen Jókai szellemében.

Még egy utolsó tényezőt emelek ki azok sorából, amelyeknek munkája rajta hagyta nyomát az abszolutizmus korának regényirodalmán. Egy nagy irodalmi áramlat ez, amely majdnem olyan hatalmas lett, mint volt a romanticizmus. Ez az új áramlat, amely épúgy, mint az eddigiék mind, külföldről érkezett, s ott Nyugaton a múlt század derekán az addig uralkodó romanticizmust egyelőre leszorította trónjáról — a realizmus volt, a XIX. század második felének legjelentősebb irodalmi mozgalma.

Valamint a szentimentalizmusnak és a romanticizmusnak, de általában minden kultúr-törekvésnek, a realizmusnak gyökerei is lenyúlnak a politikai élet gazdag termékenységű földjébe. Mikor a mi 48/49-es küzdelmeink-

kel véget értek azok a hatalmas mozgalmak, amelyek az elvénhedt Európai a szabadság jelszava alatt megifjították, az abszolutizmus béklyói alól fölszabadult nyugati nemzetek erejüket szellemi téren akarták gyümölcsoztetni. Az önállóságra ébredt nemzeti szellem az eddigi ideális körezmékhez — szabadság, egyenlőség, nemzetiség — egy realisat csatolt, amint Beöthy Zsolt fogalmazta: a törekvést a valóság, az élet törvényszerű megismerésére. Mi van körülöttünk a földön, milyenek vagyunk mi, testünk és lelkünk, melyek azok a törvények, amelyeket az organizmusok uralnak, mimódon működnek a fizikai, kémiai és lelki erők: ezek a múlt század második felének legtöbbet vitatott kérdései, s a természettudományok a korszak uralkodó planétái. Azok a reális és kézzelfogható eredmények, amelyekre az emberiség így szert tett, átalakították az egész gondolkozásmódot, s ennek hatását megérezte az irodalom is. A természettudományi világfelfogás, amely áthatotta az embereket, módosította a költészetről vallott fölfogást is. Ismereteink végső célja az élet törvényszerű megismerése — s ezt az igazságot a kor tudományos fölfogása, több merészséggel, mint joggal, átvitte a költészetre is, megkövetelte tőle, hogy tisztelje a fizikai és a lélektani törvényeket, mert mint egyike a művészeteknek, a költészet sem pusztá játék, a féktelen képzelet szabad lebegése, hanem komoly valóság, az élet, a természet tükröződése az ihletett lélekben. A költészetnek, ha nem akar a dajkamesékkel egy fokra süllyedni, alkalmaznia kell azokat az eredményeket, amelyekre a tudomány az élet törvényszerű megismerése által jutott. S ez a követelés a regényre még fokozottabb mértékben áll, mint a többi műfajra, mert a regény már természeténél és formájánál fogva a legközelebb áll az élethez.

Élet, természet, igazság azok a kritériumok, amelyeket a kor esztétikája a költői érték megállapítására használ. A romanticizmus, amely a század első felében szintén az igazság jelszava alatt győzte le a klasszicizmust és szentimentalizmust, azért járta le magát, mert hűtlen lett a zászlóhoz. Azok a mesés históriák, amelyek a képzelet szertelen játékaival gyönyörködtették az olvasót, jók voltak

az ideális, lelkesedő, a való világot csak homályosan ismerő közönségnek; az új nemzedéknek, amely a valóság tisztelgésében élt, visszatetszett minden olyan történet, mely összeütközött a jól ismert fizikai és pszichikai törvényekkel. Olyan mese kellett ennek a fölvilágosodott, tudományos ismeretekkel eltelt közönségnek, amely a való élet hű mása, amely annak viszonyai, körülményei, föltételei között meg is történhetett volna. A romanticizmus művészi igazsága helyett, amely egyébként is hazug volt, mert nem a valóságra, hanem a költő képzeletére támaszkodott, jogaiba lépett a realisták művészi igazsága, amely a természet, az élet mozgalmainak megfigyeléséből szerzett anyagot dolgozta föl, egyéni lélekben, de a valóság megváltoztatása, meghamisítása nélkül. Ebben a korban az olvasók nemcsak azt követelték a regénytől, hogy gyönyörködtesse őket, hanem azt is, hogy föltárja előttük a modern élet jellemző vonásait. így keletkeztek, különösen a franciaíknál, a különféle *Scène-ék* (*Scènes de la vie privée, parisienne, militaire* stb.), a *Comédie humaine-ék*, amelyek mindannyian *document humaine-ék* akartak lenni, azaz, amint Balzac kifejezte: adatok az ember természetrajzához. Ezt a realista regényt jellemzi egyfelől az egyszerű, néhanéha szegényes leleményű mese, másfelől a rendes emberi mértéket és minőséget meg nem haladó jellemek, olyan emberek, amilyenek közöttünk élnek, amilyenek mi is vagyunk, végül a szigorú megokolás, a véletlen szerepének lehető korlátozásával az események megfejtése a szereplők lelki mozgalmából.

A realista regény legtisztább példáit az angol irodalomban találjuk, Dickensnél, Thackeray-nél és Elliot Györgynél. Az első kissé érzelmesen és optimisztikusan, a másik pesszimisztikusan és maró szatírával, a harmadik nyugodtan, objektíve rajzolja a mindennapi életet, híven, eszményítés és torzítás nélkül; mind Dickensnek kedves és bájos, mind Thackeraynek mély és nagyszabású 'életképei, valamint Elliotnak derült és komoly elbeszélései a XIX. század regényirodalmának legértékesebb alkotásai közé tartoznak, mert azt világítják meg, ami bennünket legjobban érdekel, az emberi lelket. A mindennapi, a kö-

zönséges ember lelkét tárják föl, amelyet mindannyian ismerünk, vagy ismerni vélünk, s műveik hatásának kulcsa éppen az, hogy csodálatos biztossággal teszik megérthetővé ezt a hozzánk oly közel eső rejtelmes világot. Ehhez a gyönyörűséghez azonban csak bizonyos türelem árán jutunk: az elbeszélés kényelmesen, szinte terjengősen halad, s a lelki rugók működésének bemutatása nagy alaposággal és részletességgel történik.

Az orosz realisták, Tolsztojjal, Turgenyevvel, Dosztojevskijjel élükön, az angolok tanítványai és époly természetesek, époly részletezők és még kényelmesebbek. Regényeik cselekvénye meg-megakad, vagy éppen biztos cél nélkül ide-odakanyarog, s mint mestereiket, őket is az élet apró dolgai érdeklik, amelyek azonban Gogoly megállapításai szerint, csak regényben elmondva látszanak kicsinyeknek, de az életben halálosan komolyak. Az orosz realizmus eszmevilága távolabb áll tőlünk, mint az angol; íróik sajátos nemzeti fölfogása, a nihilizmus szelleme,* amely mindent sivárabbnak lát és sötétebbnek fest a valónál, a nyomában járó mély szomorúság és pesszimizmus, az a mohóság, amellyel a szenvedésnek a lélekre tett hatását rajzolják: mindez idegenszerűvé leszi előttünk az orosz realista regényeket — de másfelől el is mélyíti hatásukat.

A francia realisták, már Stendhal óta, határozottan művészbek mindkét másik nép íróinál — kiváltképpen a három mester, Balzac, Flaubert, Daudet; de annál az erős hajlammal fogva, amely a déli népeket a romanticizmus felé vonja, noha ők indították ellene a harcot, sokat átvettek ellenfeleik örökségéből. Flaubert még külön oltáron áldozott a két bálványnak, *Salammó*a romantikus, *Madame Bovary*a a realizmus legtisztább megvalósulása, Balzac azonban a reálisan elgondolt mesére tarka egymásutánban fűzi hol a féktelen képzeletből, hol a legridegebb megfigyelésből eredt képeket; Daudet a legkevésbé geniális köztük, de a legharmonikusabb és legvonzóbb.

Az új irány külföldi termékei csakhamar eljutottak hozzánk is, de korántsem keltették azt a nagy hatást, mini korábban a romanticizmus alkotásai. A fejlettebb ízlésű

* A szó is regényíró (Turgenyev) tollából került ki.

olvasók és egy-egy fogékonyabb író lelkesedett értük, de az átlag-magyarág irodalmi ízlésének nem igen feleltek meg. Ennek néplélektani, közműveltségi és politikai okai voltak. A magyar nép ugyan józan, s ez mintegy predesztinálná a realizmusra, de épen a költészet terén szereti a romanticizmust — tanúi a népmesék — bár annak szélsőséges formáitól idegenkedik. Ha mese, legyen mese, de ne képtelen — ez a népnek, de az olvasóközönség zömének is a fölfogása. Közműveltségünk is más volt, mint a nyugati nemzeteké; a tudomány nálunk kisebb lépésekkel haladt, és épen a természettudományokban nagyon elmaradtunk a külföldi nemzetek mögött, inkább csak a nemzeti tudományok fejlődtek, úgyhogy a természettudományi világnézet csak lassan, évtizedekkel megkésve alakult ki. 1849 után, épúgy, mint később, a világháború nagy katasztrófája után, nem a tudomány állt érdeklődésünk előterében, hanem a politika: hiszen létünkben voltunk fenyegetve, s előbb nemzeti voltunkat kellett biztosítani. A nemzet élete az első, minden más csak azután következik. S az a nemzetek, amely honfiban, nemzete sorsán gyötrődve, a legnagyobb lelki feszültségben él, az a költészetben nem a rideg való sivár képét keresi, hanem a fényt, a derűt, a meleget, kárpótlásul azért a boldogságért, amelytől megfosztotta a sors. Az ötvenes-hatvanas éveknek ez a hangulata sokat megértet Jókai tüneményes sikeréből, de ugyanez fejti meg, mért nem talált kedvező talajra nálunk 1867 előtt a realizmus.

Regényirodalmunkra ebben a korban közvetlenül nem is volt nagy hatása a realizmusnak. Egyik-másik külföldi realista, különösen akikben romantikus hajlam is volt — így Balzac — vagy akik jókedvvel és derűvel aranyozták be a valóságot — mint Dickens — megtermékenyítették már a negyvenes évektől kezdve egy-két írónk képzeletvilágát, p. o. Jósikáét és Keményét, de igazi realista regényünk nincs ebből a korból, sőt igazi realistánk is csak egy, s az sem írt regényt. Reális életfölfogást és valószerű ábrázolást csak Keménynél találunk, de őt már igazi műfaja is, a történeti regény, megóvta attól, hogy egyoldalú realizmusba essék. Egyébként is többoldalú és nagyobb-

szabású egyenleg volt, mintsem sajátosan realista íróvá vált volna, s költészetének egyik nagy érdeme épen az, hogy a realizmus minden értékes követelményét megvalósítva tudott nagyvonalú, merész, mozgalmas cselekvényt adni. Áthidalta a valószerű és eszményítő irány között s mégsem lett ezáltal stílustalanná. Többi regényírónk műveiben a realizmus csak szórványosan érvényesült: nem egész regényükön, hanem részleteiken tetszik föl a valószerűség. Egyes jelenetek s egyes alakok rajza realiztikus, s mind azok, mind ezek távol maradnak a főcselek vény tői: a romantikus szellemű mesét az életből vett epizódok tarkítják s élethíven rajzolt mellékalakok élénkítik — már Kúthy-nál, majd sokkal gazdagabban Jókainál s követőinél.

Nagyobb jelentőségű volt a realizmus közvetett hatása. A realizmus azáltal, hogy az élet képét akarja nyújtani, ráirányítja az írók figyelmét az őket környező valóságra, és így azok a magyar írók, akik igaz magyar lélekkel megáldva a realizmus hatása alá kerültek, midőn ezen irány legfontosabb követelményének, az igazságnak, a természet-hűségnek akartak eleget tenni, önkénytelenül is a magyar földet, a magyar népet, a magyar jellemet mutatták be regényeikben. Már Jókainál megfigyelhettük a realizmusnak ezt a hatását, de mint a francia realistáknál, nála is kapcsolatban a romantikus képzelet munkájával. Ugyanezt látjuk majd a korszak több írójánál.

A realizmus sokkal mélyebben járta át a regénnyel rokon műfajt, a novellát. Ez a mozgékony elbeszélő faj egyébként is könnyebben simul az ízlés változásaihoz, mint a nehézkes regény, de meg a természete szinte megköveteli a valószerű ábrázolást, s hosszú eseménysorozat helyett pusztán egy mozzanatot mutatván be, megkönnyíti az írónak e követelmény teljesítését. Míg tehát regényeink szellemén az abszolutizmus korában a realizmus alig hagyott nyomot, addig mind sűrűbben jelentek meg realiztikus novellák. Ez nagyon kihatott regényirodalmunk fejlődésére is: a realista novellák azáltal, hogy fölhívták íróink figyelmét a valószerű fölfogásra és ábrázolásra, s fogékonyá tették iránta a közönséget, előkészítették a későbbi realista regény számára az utat.

Realista szellemű novellákkal megpróbálkoztak többen a korszak ismertebb regényírói közül, maga Jókai is igen sokszor és rendszerint teljes sikerrel, kívülük különösen Balázs Sándor, Salamon Ferenc, Bérczy Károly és Gyulai Pál novellái tettek nagy szolgálatot a realiztikus regényirodalomnak. Azok a jellemvonások, amelyek együttvéve a realizmus alkotásává avatnak valamilyen regényt, az imént említett írók novelláiban külön-külön jelentek meg, s épen e novellák révén váltak irodalmunk alkotó elemeivé. Balázs Sándor és Salamon Ferenc, amaz a városi szegény emberek nyomorúságát, emez a falusi magyar egyszerű életét rajzolva, a realizmusnak azt a tulajdonságát gyökerezteték meg, hogy a romantikával ellentétben nem a hatalmasok és a kiváló emberek világából merít, hanem leszáll a mindennapi, sőt alacsony sorsú emberek körébe. Balázs Sándor humorával egyszersmind példát adott arra a szubjektív hangra is, amelyet a realista regény szívesen üt meg. Bérczy Károly egy-két novellája a lelki mozgalmak gondos elemzésével tűnik ki, s innen egészen természetes az átmenet a realiztikus regények lélekelemző módszerére és arra a gondra, amellyel ezek a regényírók az események rugóit hőseik jellemében keresik.

Legerősebben és legtisztábban jelentkezik a realizmus Gyulai Pál novelláiban. Gyulait a negyvenes években írt elbeszélései még romantikusnak mutatják, a *Vén színesztől* (1851) kezdve azonban irányt változtat, s rajzai és novellái, még azok is, amelyek nagyobb terjedelmükkel közelednek a regényhez (*Varjú István* 1854; *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, 1857 és a keretes *Nők a tükör előtt*, 1863), az igazi, művészi realizmusnak olyan határozott, tiszta termékei, akárcsak az angol regények. Hőseik jobbra „egyszerű, elhagyott, szájalomraméltó emberek”; csöndes szenvedéseiket mély együttérzéssel festi az író — s már ebben megegyezik a nagy orosz realistákkal, noha ösztönte rajzokhoz nem tőlük vett, hanem kisebb részben Keménytől, nagyobb részben a maga lelkétől. Mint igazi realistát nem az a törekvés hevíti, hogy ezeket az embereket valami érdekes mese forgatagában mutassa be, hanem

hogy vívódásaidat, küzdelmeiket rajzolva bevilágítson lelkük titkos zugaiba — oly föladat, amely sajátosan a realista íróé. Innen van az a nagy figyelem, amellyel jellemeit rajzolja: minden főhősét sajátos valóságnak, egyénnek ábrázolja, ami szintén a realizmus megkülönböztető jegye. Legnagyobb szerű ebben a tekintetben a *Régi udvarház utolsó gazdája*; kitűnő képe az abszolutizmus kora bús magyarjának, aki kivénült a világból. A pusztulásnak mesteri rajzával ugyanazt a borongó melanchóliát és fájó humort kelti az olvasóban, mint Petőfi *Kutyakaparója*. A rozzant, pusztuló csárda festésével. Egy ember lelki életét kapjuk benne, de nemcsak ezt: az egyén sorsában megkapóan tükröződik a hanyatló, pusztuló nemzeté. Ha Gyulai fölemelkedett volna a novellától a regényig, ő lett volna a magyar realista regény legnagyobb mestere. Ehhez azonban, örök kár, hiányzott az ereje, s egyetlen regénye, *A fősvény halála*, az első fejezettel megszakadt. így Gyulait a magyar regény történetében nem illeti meg hely, de igen a magyar realizmus fejlődésében: ő a kor egyetlen igazi realistája. S ez a hely annál nevezetesebb, mert Gyulai nem külföldi minták után indult, nem idegen szellemi irodalmi áramlatot hozott át, hanem a magyarság szelleméből fejlesztette ki a maga realizmusát.

De milyen volt az a regényirodalom, amelyet az imént ismertetett tényezők és erők keltettek életre? Milyen képet nyújt az abszolutizmus korának regényirodalma? Ha kivesszük belőle a két legnagyobb írónak műveit, amelyeket külön méltattam, nincs okunk örvendezni: az élénk táruló kép nem valami fölemelő. Regényirodalmunk terjedelemben ugyan nagyon meggyarapodott, de értékben jelentékenyen nem gazdagodott. Regényíróink vannak szép számmal, Jósika, Kemény és Jókai mellett az új nemzedék, az ifjak egész serege, de nagyrészüket nemcsak a választottak sorából marad ki, hanem a hivatottakéból is. Van közöttük egypár kezdő író — Tanács Márton, Csapó Vilmos, Urdary Vince, Major Béla — akik, rövid kísérletezés után, valamilyen művükkel, többnyire inkább nagyobb terjedelmű elbeszéléssel, mint igazi regénnyel, keltettek némi várakozást, de azt nem elégítették ki; ezek

a kísérletezők, amilyen hirtelen bukkantak föl, olyan hirtelen tűntek le az irodalom mezejéről. Vannak azután gyakorlottabb írók, akik az irodalom más vidékeiről kalandoztak el a regény terére, mint a humoros elbeszélései és rajzai révén jönevű Balázs Sándor, a drámaírás terén buzgó Vahot Imre (ő írta az első olyan regényünket, amely cselekvényét a szabadságharc mozgalmi között pörgeti le) és tudományos életünk egyik kiválósága, Pulszky Ferenc — egy-egy jelentéktelen regénnyel ők is befejezték regényírói pályájukat. Az írók harmadik csoportja nagy becsúggyal és több-kevesebb kitérővel megírt egypár regényt, kisebb körben ért is el velük némi hatást, de az irodalmi élet sodrába nem került bele, részben már azért sem, mert a fővárostól távol, vidéken vagy épen külföldön működött. Ebbe a csoportba tartoznak, hogy az ismertebbeket említsem, Ábrái Károly, Dózsa Dániel, Jósika Júlia, Rózsaági Antal, Szegfi Mór, Vachott Sándorné — ezek a komoly regény műfajában dolgoztak — a víg regények terén pedig Boros Mihály meg Székely József — az utóbbi az első magyar *Don Quijote-utánzattal*.

Az irodalomban szerepet játszó, a kritikusoknak vagy a közönségnek figyelmét magára vont regényírók száma eléri a tizet, s regényeik száma meghaladja az ötvenet — s nekünk csak ezekkel lesz dolgunk. A két szám külön-külön sem kevés, egymásra vonatkoztatva meg épen tekintélyes, de az irodalmi alkotásokat valójában nem a súlyuk, hanem a fajsúlyuk szerint kell mérlegelni. Ekkor az addig biztató kép elsötétül: e félszáz regény között egyetlen nagy regény sincs, sőt Vas Gereben egypár regényét kivéve, még olyan sem, amely életerejével le tudta volna győzni a kegyetlen időt. Ezek a regények általában alacsonyabb színvonalon mozognak, értékben elmaradnak a harmincas, negyvenes évek java termése mögött, s ez a csekélyebb érték a korszak regényirodalmának szembeszökő jellemvonása. A regényírás technikája a múlthoz képest fejlett, íróink jobban tudnak elbeszélni: könnyebben, folyamatosabban írnak, de a mondanivalójuk nem olyan érdekes.

A középszerűségeen kívül bizonyos színtelenség jellemzi a kor regényköltészetét, s az erősebb árnyalatok hiánya egyformaságot szül. Nem elég változatos ez a költészet már műfaji tekintetben sem. A szabadságharc előtt, 1832—48-ig, a regény két faja, a történeti és társadalmi egyensúlyban tartotta egymást; az egyensúly látszólag most is megmaradt, de menten fölbillen, ha Kemény és Jókai történeti regényeit kihagyjuk a számításból. Nemcsak az arány változik meg a történetiek rovására, hanem az erőviszonyok is eltolódnak: a kor történeti regényeinek nagy része egy író tollából került ki, s P. Szathmáry Károlyon kívül többi regényírónk szinte csak társadalmi regényt írt. Arra vall ez, hogy ennek a kornak a társadalmi regény volt a kedves műfaja. Igazolja ezt a megállapítást az a körülmény is, hogy társadalmi regényeink érték-színvonala jóval magasabban van, mint a történetieké. Ezek mind jelentéktelen alkotások, amazok között azonban vannak, ha nem is nagyértékűek, de az átlagtermésen felülemelkedő, becsületes dolgok, kivált azok, amelyek a közelmúltból veszik a tárgyukat s cselekvényüket a nemzeti élet küzdelmeibe ágyazzák bele. Megismétlődött a kor egész regényirodalmában az a jelenség, amelyet már Jókai költészetében láttunk: a politikai regények szolgálatják a regénytermés legjavát, a történetiek a leggyöngébbek.

Végül mint e korszak regényirodalmának érdekes jellemvonása: messzebbről nézve nem igen lehet benne élesen elkülönülő irányokat észrevenni. S ez annál feltűnőbb, mert kint nyugaton a diadalmasan előretörő realizmus hatalmas mozgalmakat keltett, s nyomában szélsőséges irodalmi irányzatok alakultak. Hozzánk, láttuk főntebb, csak a vihar előszele érkezett, s az még nem tudta elsöpörni a közönség és az íróvilág lelkébe begyökerezett romanticizmust. Íróink továbbra is a romanticizmus szellemében dolgoztak, s a realizmus csak egyes pontokon tudott befurakodni regényeinkbe: az ábrázolásba inkább, mint a fölfogásba, s oda is csak félig-meddig. A részletrajz, a mellékes mozzanatok kidolgozása reális, de az egész nem adja az élet valószerű képét.

Regényirodalmunknak ez az egyszínűsége még érdekesebb világitást kap, ha jellemét a 48 előtti regényirodalomával vetjük össze. Azt az érdekes megállapítást tehetjük ugyanis ekkor, hogy az új irodalom — ha a művészi szempontot elejtve, csak a regények anyagát és a benne tükröződő szellemet nézzük — a réginek pusztá folytatása, s kivált a problematikája jóformán teljesen ugyanaz: 49 után regényíróinkat ugyanazok a kérdések foglalkoztatták, mint 49 előtt, s ugyanabból a szempontból nézték a maguk világát, mint közvetlen elődeik. Annál föltűnőbb ez, mert hisz a magyar világ kereke egy év alatt óriásit fordult, embereket, társadalmi rétegeket, sőt egy egész nemzetet taszított a mélybe, s helyettük másokat emelt a magasba. A magyarságnak egészen más, eddig hírből sem ismert problémái lettek, politikai, társadalmi, anyagi téren új idők jöttek el számára, új föladatokkal, új kényszerűségekkal, új bajokkal. A magyar regényírók ezt nem látták, az új idők képét nem tudták vagy nem merték megrajzolni — csak az egy Jókai az *Új földesúrban* — nyilván azért, mert valamint maga a magyarság, íróink sem akarták meglátni, nem akarták önmaguk előtt sem beismerni, hogy a régi Magyarország nincs többé. A „passiv resist entia”-nak politikai elve érvényesült az életben és a regényirodalomban is: íróink görcsösen megkapaszkodva a jobb jövő csábító reményében, magukat a régi, boldog világba képzeltek bele, abban éltek lelkiileg — érthető, hogy annak a világnak viszonyait és embereit rajzolták regényeikben, annak a kornak eszményeit és vágyait ültették hőseik lelkébe, s ha nagy ritkán mélyebbre ereszkedtek, akkor is a század első felének problémáit szövegették-bontogatták. Hamarjában nem tudok regényt az 1849—1867-i korszakból, amelyben meglebbent volna az új idők szelleme — nagyobb terjedelmű elbeszélést is csak egyet, Gyulai Pálnak *Régi udvarházát*. Egy-kettő kivételével, amelyek legalább háttérül megrajzolják a Bach-korszak világát (Abonyi Lajos, *Kenyér és becsület*), akármelyik megjelenhetett volna a világsi katasztrófa előtt.

Ily körülmények között nehéz szétbontani irányokra az abszolutizmus korának regényirodalmát. Közelebb lépve

azonban hozzá, az addig elmosódott különbségek lassanként föltetszenek és adnak némi alapot regényíróink csoportosítására. Az egyik csoportba tartoznak a régi, kitaposott csapáson haladók, akik nem tudnak szabadulni a romantika hatásától. Velük szemben a másik csoport művészi fölfogása már modernebb: ezek az írók megnyitják lelküket a realizmus új igéinek s alkalmazva annak tanítását az élet megfigyeléséről, amit nyújtanak, az egyszerűségekre is. Egypár színtelen író marad ezután a harmadik csoportba.

2. A ROMANTIKUSOK

Az ötvenes években föllépő új regényírói nemzedéknek négy tagját foglaljuk össze romantikusok neve alatt. Belső kapcsok nem fűzik össze költészetüket, még egyező irányban sem haladtak, de pályájuk jóformán egy időpontból indul el, s egy lett költészetük sorsa: ideig-óráig tartó népszerűség, amíg éltek, gyors feledés, amint kiesett kezükből a toll — vagy már korábban is.

Időrendben első közöttük a korán elhunyt B e ö t h y L á s z l ó. “ Szerencsésebb társainál, mert ha műveivel nem is, legalább egyéniségével él az irodalmi köztudatban mint az ötvenes évek szeretetre legmúltóbb bohémje. Gondtalan, derült kedély, csupa éle és ötlet. Madách mondását alkalmazva rá, még a borsón is szépet álmodik. Mint író hajlama és természete egyaránt a víg hangnemre utalja, mégpedig az olyan rövid, vázlatos elbeszélésekre, humoreszkekre, amelyekben könnyedsége, izgékonyága legjobban boldogul. Korában „magyar Saphir“-nak nevezték, s valóban ez a dunántúli születésű népszerű német humorista volt a mintaképe. A nagyobbszabású, komolyabb természetű regény nem illik egyéniségéhez — mégis rövid, alig egy évtizedre terjedő pályáján három regényt írt. A harmadikat, a *Menyasszonyt*, már nem tudta befejezni, s csonkán maradt kézírata, idegen kéztől kiegészítve, csak egy negyedszázaddal halála után jelent meg (1881); első regénye, *A puszták fia* (1853, újra 1857) hamar feledésbe merült, de a középső, a *Goldbach & Comp, fűszerkereskedése a kék macskához*, amelyet halála előtti évben írt, jóidőig kedves olvasmánya volt közönségünknek (megjelent 1858, újra 1883 és 1908).

Betőhy a regényeibe nem vitte bele egész egyéniségét, épen legértékesebb felét nem; jókedvét és ötletességét.

Nem víg regények, amint várnók, hanem komoly hangulatúak mind, s ez nem válik javukra. Az elsőnek, címe a *Puszták fiai*, hőse egy orosz kalandor, a Katalin cárnő idejében élt Pugacseff. Puskin is szerepelteti *A kapitány leányában*, de Beöthy nem onnan, hanem közkézen forgó történeti munkák alapján dolgozta a kalandor históriáját regénnyé. Kor- és jellemrajz híján afféle ál-történeti regény, amilyeneket a francia romantikusok írtak, szinte már rémregény. A másik kettő komolyabb irodalmi termék. A *Goldbach é Comp*, egy család két nemzedékének története s e szerint két részre válik. Az elsőnek hősei az alörsi fűszerkereskedő és neje. Az asszony bigámiát követett el: első férjétől megszökött egy kalandorral, s hogy elkerülje az üldözést, újra férjhez ment, a becsületes Goldbachhoz. Bűne kiderül, Ő maga börtönbe jut, férje pedig földönfutóvá lesz. A második rész gyermekeinek, Lajosnak és Bettinek története, s a két részt mint kapocs az tartja össze, hogy a gyermekek vágyódnak eltűnt anyjuk után s mindenáron nyomára akarnak jutni. A leány elmerül abban a rossz társaságban, amelybe belekeverednek, a csalók és börtönviselt emberek között elzüllik, s lelki gyötrelmei korán sírba viszik, a fiúnak azonban sikerül megőrizni lelke nemességét, megtalálja anyját és egy derék asszony oldalán a boldogságot. A másik regény, a *Menyasszony*, szintén ilyen kettős cselekvényű, ez is szülők és gyermekeik története. Egy bárókisasszonyí elcsábít és anyává tesz a nevelő, s mivel nem veheti nőül, szerzetessé lesz. Ez az előzmény, s a tulajdonképeni cselekvény a törvénytelen gyermek, örsike köré bonyolódik. A dajkaságba adott leány fölserdülve egy pataki deák kedvese lesz, s mikor az katonának áll, mint markotányosné követi. Atyja fölismeri a sok kalandon átment leányt, visszavezeti anyjához, de a leány ott sem felejtí kedvesét, aki időközben egy pénzhamisító szolgálatába állott. Itt megszakad a regény, s a megoldást nem is sejtjük.

A két regény szellemben nagyon közel áll egymáshoz s mind anyagában, mind szövésében eredeti munka. A korabeli kritika az angol realizmussal hozta kapcsolatba, s egy-két ponton, így tárgyukban és a milió rajzában, érintkez-

nek is vele. Ez azonban pusztá látszat, s mintáikat sokkal közelebb találjuk, Nagy Ignác és Kúthy regényeiben. Beöthy a *Hazai rejtelmek* és még inkább a *Magyar titkok* nyomán mutatja be a fővárosi élet szennyét, bűneit és nyomorát, s a vidéki élet fölfogása és rajza szintén van némi kapcsolatban a *Hazai rejtelmekkel*. De e két magyar regény közvetítésével vissza lehet vezetni Beöthy műveit az ősforrásra, a francia romanticizmusra; annak a közvetett hajtásai, de nem Hugo Viktor és Dumas irányáé, amely a képzeletet izgató, csodálatos, szinte emberfölötti tettekkel dolgozott, hanem Sue irányáé, amely a mindennapi élet fordulatainak túlzottan sötét rajzával, az élet posványának bemutatásával akart hatást kelteni. Beöthyt részben józan, tipikusan magyar fölfogása, részben fantáziájának kevésbé eleven megóvta ez irány szélsőségeitől, s a Nagy Ignác és Kúthy jelezte úton nem messzebbre ment, hanem a realisabb mezők felé tért — s így került akaratlanul is közelebb az angolokhoz.

Regényei közül a *Menyasszony* több gonddal s nagyobb előadó művészettel készült, a nép világából vett képei és alakjai jellemzőbbek, elevenebb élet lüktet bennük, de meséje szegényes, nem kelt érdeket, nem is rokonszenves, s mivel lelki rugókat alig, vagy épen nem szerepeltet, egyszerűségében sem ringat a valóság illúziójába. A *Goldbach db Comp*, meséje szintén sovány és lassan mozgó, de fordulatai jobban vannak megokolva s mint műalkotás nagyobbszabású. Nem elégszik meg a pusztá mesével, hanem az élet képét akarja bemutatni, a bűnös fővárosi társadalmat, az öröklött hajlamok és a környezet romboló hatását. Lélektani és erkölcsi kérdések foglalkoztatják az író, s ha nem tud is megnyugtató feleletet adni rájuk, legalább keresi a megoldást. A társadalmi kép ugyan nemcsak sötét, hanem egyoldalú is, nem jellemző az ötvenes évek Budapestjére, de mégis ad némi szilárdságot a cselekvénynek, míg a *Menyasszonyé* egészen a levegőben lóg.

Általán bizonyos középszerűség jellemzi Beöthy művelt — s ez Horatius óta nem jó ajánlólevél a költők számára! Hibái is inkább fogyatkozások, mint vétségek: sem az emberi lélekbe nem tud elég mélyen bepillantani,

sem a képzeletét nem tudja szabadjára eresztetni, hogy így vagy úgy lekösse az olvasók figyelmét. Még előadása elégit ki legjobban: egyszerűen, természetesen fejleszti a mesét és beszéli el az eseményeket. Nem mérkőzhetik ugyan ebben a tekintetben Jókaiával, de mind Nagy Ignácnál, mind Kúthynál könnyebb. Az a tíz év, amely tőlük elválasztja, már érezteti hatását, s mi jóval közelebb érezzük magunkhoz Beöthyt, mint mestereit.

Beöthy ifjan, alig 31 éves korában halt meg, ha első kísérletét nem nézzük, egypár éves regényírói múlt után. Nem volt ideje kiforni, tehetségének kifejlődni. Ha tovább él, lehetett volna reményünk, hogy maradandóbbat is alkot. De regényeinek, különösen a *Goldbach & Comp.*-nak, megvan az a fejlődéstörténeti értéke, hogy elkerülve a romantika szélsőségeit, ezt az irányt a realizmus felé hajlította.

D e g r é A l a j o s viszont, akinek pályakezdése a regényirodalom terén összeesik Beöthyével, tipikusan romantikus író, s ebben a kor szellemén kívül talán része van francia vérének is. Egy emberöltőn át dolgozott (1853—1887), s e 34 év alatt II regényt írt s egy kivétellel a többihez a jelen világából merítette a tárgyat. Egy-mást követő regényei nem jelentenek esztétikai értékgyarapodást, de bizonyos fejlődés mégis észlelhető pályáján. Első szakában, amely épen az abszolutizmus korát tölti ki, Sue, Dumas és Soulié hatása alatt a kalandos regényt műveli s érdekesítő események halmozásával iparkodik hatást kelteni; ilyenek többek közt első regénye, *Két év egy ügyvéd életéből* (1853), továbbá a *Kalandornő* (1854), egyetlen történeti regénye, a *Salvator Rosa* (1855), és *A száműzött leánya* — az utolsónak érdekessége, hogy benne a kalandokat Degré a maga pesti és párizsi élményeivel szövi át. A hetvenes években Jókai és az újabb francia regényirodalom hatása alatt irányt változtat, s költészetén bizonyos komolyodás mutatkozik: meséit magyar életbe vagy épen gyökeresen magyar környezetbe helyezi és valamilyen társadalmi probléma köré szövi s újraeledt nemzetünk politikai, gazdasági és társadalmi viszonyait festi, kivált azt a szerepet vizsgálja, amelyet a társadalom egyes rétegei a közjó szolgálatában játszanak — vagy inkább

amit ezen a téren elmulasztanak. Regényeit gazdagon átszövi szociális eszmékkel és nemzetnevelő gondolatokkal s ezáltal közelíti őket az irányregényekhez vagy a satirikus regényekhez. A *Kék vér* (1870) a pénz hatalmát, meg az emberi munka nagy értékét példázza, s velük szemben az arisztokrácia gyöngeségét, amely nem értve meg a korszellemet, elbukik; a *Nap hőse* (1870) a kisvárosi élet sikerült rajzában a törtetés satírálja; fejlődéstörténeti jelentősége, hogy egyike irodalmunk kisszámú satirikus regényeinek. Szintén a kisváros világában játszik az *Itthon* (1877). Jókai szellemében, részben másolva is alakjait, a reformeszmék átalakító hatását rajzolja s a nemzetgazdasági, közműveltségi és humanitárius munkának nagy jelentőségét igazolja a nemzet életére. Kétségkívül ezt a regényét írta Degré a legnagyobb szeretettel és a legtöbb gonddal s itt került legközelebb az élet hű tükröztetéséhez, itt érzik leginkább a magyar levegő áramlása, a magyar szív lüktetése. A mellett hangot kap benne a maga subjektívizmusa is; képviselői emlékei és politikai pályájának csalódásai színezik s egy csomó szereplőjét élő emberekről mintázta: a váci társaság vezető egyéniségeiről és politikai ellenfeleiről. Élete végén írt regényeiben újra mestert változtat: Kisfaludy Károlyhoz fordul vissza. E regényei, köztük az *Elzárt gyámleány* (1879) és az *Így van jól* (1887), vidám, mulattató történetek a vidéki életből, egyszerű, jelentéktelen apróságok a regény nagyobb szabású műformájában.

Bár Degré e regényeiben mesterei hatása sokszor még a részletekig is nyomozható, egészükben eredetiek, de nem egyéniek. Jórészüik nem is magyar: a regényirodalomban, kivált a franciában, széliére használt fordulatokat, fogásokat, eszméket kombinált össze mesévé, s az élet, még a magyar élet képét is inkább olvasmányjaiból szűri le, mintsem a valóság nyomán rajzolja. Az egy *ördög emlékiratai* kívül (1860), amely nyilván Soulié *Les mémoires du diable* című regényéből vette az ösztönzést és főindítékát, az ördög szerepeltetését, nincs regénye, amelynek mintájára rá tudnánk mutatni, de nincs egy sem, amelynek meséje sajátosan az övé volna, amelyből megismerhetnők Degrét,

az embert — még két legszubjektívebb regénye, a *Száműzött leánya* és az *Itthon* is csak a mesét élénkítő mozzanatokban villantja élénk. Ez fejt meg költészetének legfeltűnőbb vonását, az erősen romantikus színt. A regényíró, ha nem az életet és az élő embereket rajzolja, hanem könyvekből gyűjti az anyagot, óhatatlanul romantikussá lesz, s mivel Degré regényeinek meséjében rendszerint semmi sincs a valóságból, mind jellegzetesen romantikusak, s maga Degré tipikusabb romantikus író, mint akár Kúthy, akár Jókai. Míg azok, bár szintén nem az életet mutatják be, legalább törekszenek meséjüket az igazság színében föltüntetni, Degré költői adományai között nem szerepelt az elhitetés művészete, s így, noha regényeiben rendszerint kevesebb a szertelenség, még a kevésbbé valószínűtlen eseményeket is hihetlenségük nyers meztelenségében tárja föl. Kezdetleges, naiv romantika az, amit nyújt, mert nem tudta megfogadni Arany tanácsát: „Költő hazudj, de rajt ne fogjanak!”

Még kevésbbé tudja valókul elfogadtatni embereit. Hősei rikító, könyvízü vonásokból vannak összerakva, s ezek a tulajdonságok nem olvadnak össze egységes jellemmé, amely a cselekvényt irányítaná. Egyik-másik jellemvonásuk, mikor a mesében fölöslegessé, vagy épen akadályá lesz, elhalványodik, helyét egy másik foglalja el — s ez menten lerontja az alak hitelét. Következtesen rajzolt alakjai meg szertelen túlzások a jó vagy rossz irányában, olyan mértékben, hogy hihetlenségük már bántó. Jókai jellemző módja ez, de Degré emberei híján vannak azoknak az elevenítő és emberi vonásoknak, amelyekkel Jókai még legmerészebb alakjait is egy-egy pillanatra el tudja velünk fogadtatni. Angyalok vagy ördögök, de angyalai nem Fiesole művészetével vannak rajzolva, tele bájjal és költészettel, hanem durván, kezdetlegesen, mint a falusi oltárképeken.

Legjellemzőbb ebből a szempontból is történeti regénye, a *Saluator Rosa*, amelyet az /ikonnal együtt legsikerültebb művének szokás tekinteni. Történeti regény, de a romantikusok receptje szerint. A híres olasz festőnek ifjúkori élményeit adja, belehelyezve a XVII. század mozgal-

mai közé, s a történeti források alapján részletesen elmondja Nápoly sorsát a spanyolok rémuralma alatt. A keret valóban történeti, a főhős sorsához is kapott egy és más vonást, sőt helyzeteket és jeleneteket is forrásaiban, kivált Baldinucci és Lady Morgan műveiben — egyébként azonban nem sokat gondol a históriával, szemében a fő a hős magánélete, művészi sikerei és szerelmei: rajzukban féktelen romantika tobzódik, amelynek a történeti igazsághoz semmi köze. Salvator Rosa a regényben egy kiválóság-monstrum, egy földöntúli tökéletes lény, mellette még Jókai hősei is elpirulhatnak kicsinységük érzetében: a művészet minden ágában utolérhetetlen mester, a mellett bátor, szellemes és találékony, büszke gőgösség nélkül, nagylelkű és önfeláldozó, s természetesen gyönyörű, mint Antinous. Élete a dicsőségek és diadalok szakadatlan láncolata, de — és ez a hiba — a neveltségességig túlzó és naiv eszközökkel szemünk elé tárva. Későbbi regényeiben, amelyeknek romanticizmusa egy árnyalattal enyhébb, különösen az *Itthonban*, Degré jellemábrázoló eljárása is változott: hősei nem olyan sokszínűek, de egy fokkal emberibbek, úgyhogy kívül-belül Jókai hőseinek színvonalára ereszkednek — azaz emelkednek.

Maradandó érték Degré egész költészetében nincs, de egy és más megbecsülendő vonás mégis akad. Ilyen első sorban az ismert indítékokból elég érdekesen szőtt mese, amely bizonyos mértékben tud maga iránt érdeket kelteni, azután egy-két kerek, ügyes epizód és néhány sikerült mellékalak, végül a korában föltűnő előadó- és stíluskészség, amellyel regényei anyagát könnyed, kellemes, olvasható formába öntötte. Sajátos hangjai, egyéni színei nincsenek, de az ötvenes évek elbeszélői között számot tesz — ennek köszönhette rövid ideig tartó népszerűségét. Később a gyakorlottabb technikájú regényírók háttérbe szorították, közönségét elvesztette, majd pedig művészi erejének fogyatékosága miatt teljesen elfelejtették — olyan hamar, mint kevés más magyar író.

Még tragikusabb Péterfalvi Szathmáry Károly költészetének sorsa, mert ő nagyobb becsvágygal és több kitartással ostromolta a nép ingatag kegyét. Hosszú

pályáján, amely két évvel később indult meg, mint Degrée, 1855-ben, s ugyanannyival később, 1890 körül, ért véget, 29 regényt írt, s így Jókai és Jósika titán egyik legtermékenyebb regényírónk. Munkásságát Jósika hatása alatt kezdte s az ő szellemében dolgozott: tudatosan iparkodott mestere nyomán járni, mert fölismerete, hogy képességei rokonok Jósikáéval. Ettől a lelki rokonságtól erősített irodalmi hatásnak eredménye, hogy P. Szathmáry, mint az igazi Jósika, a történeti regény felé fordult s szinte kirekesztően történeti regényeket írt: 28 ismert regénye közül 25 történeti tárgyú. Ez az arány, a két regényfaj viszonya, olyan élesen eltolódott a történeti regény felé, mint egy más magyar írónál, még Kemény Zsigmondnál sem, s a történeti regénynek íróink között Szathmáry Károly a legbuzgóbb apostola.

Költészete tárgykör tekintetében épolyan változáson ment át, mint Degrée, s az övé is három részre válik. Az első tart föllépésétől 1866-ig. Ez alatt a tizenkét év alatt ugyanannyi regényt írt, s egy idegen tárgyú kivételével mind Magyarországnak, vagy épen Erdélynek XV—XVII. századi históriájából meríti az anyagot, Mátyás királytól kezdve Apafiiig — tehát ugyanazt a korszakot aknázza ki, amelyet Jósika. Ezek, valamint később írt történeti regényei, az értékesített anyag tekintetében két csoportra válnak. Az egyik pusztán keretül használja a históriát és ebbe költött mesét foglal, a másik a történeti hősöket és eseményeket körülfogja a maga leleményével; amazt Jósika mintaképpül vett regénye nyomán *Aba fi-típusnak*, emezt a *Csehek Magyarországnak* típusának nevezhetnők. Legjellemzőbb példa az elsőre a *Kosztolányi hölgyek* (1865), az utóbbira a *Magyarhon fénykora* (1857), amely a háborúk és belmozgalmak rajzába több költött, kivált szerelmi történetet szorít és akárcsak a *Csehek*, két ágban folyik: az egyik Mátyás királynak és a boroszlói polgármester leányának viszonya, a másik egy derék lovagnak, Derzsnek, sorsa és szerelme. Mind a két típusú regényeihez P. Szathmáry, amint mesterétől tanulta, alaposan kiaknázza a históriát s gondosan ügyel a történeti igazságra, de regényei mégsem igazi történeti regé-

nyék, egyrészt, mert a korrajza époly külső, mint Jósikáé, s így a kor lelkét nem tudja föltárni, másrészt mert forrásainak hézagait igen szerencsétlenül tölti ki. Félreértve Kemény Zsigmond esztétikai tanítását, történeti eseményeket költ s ilyen naiv fogásokkal vagy épen ráfogásokkal akarja érthető, lélektani kapcsolatba fűzni a mult töredékes mozzanatait. Ennek eredményeként a história problematikus hőseiről, p. o. Apácairól *{Tudósok harca, 1883}* vagy Balassiról *{Balassa Bálint, 1887}* teljes arcképet ad, de az sem történelmileg nem hiteles, sem lélektanilag nem igaz. Lélekrajzai egyáltalán nagyon gyöngék, *ember*, a lélektan törvényei szerint cselekvő ember nincs hősei között, üres árnyak megvesztegető külsőben. Az Űr is az utolsó napra hagyta a legnehezebb föladatot, amely dicsőségére föltette a koronát, az ember kiformalását: ez teszi halhatatlanná a regényírót is. Szathmáry nem tartozik a halhatatlanok közé. ebben a tekintetben Jósika mögött jóval elmarad és Degrével kerül egy színvonalra. Képzelőereje épen abban volt gyöngé, ami nélkül nincs igazi érték a tárgyias költészetben: nem tudott embert teremteni, ő is csak mesél, s ezáltal lesz igazi romantikussá.

Pályájának második korszaka négyévi pihenő után 1871-ben kezdődik s ismét tizenkét évig tart, 1883-ig. Ekkor Jókai hatása alá került, s ez elhajlította attól a határozott iránytól, amelyben eddig haladt. Hét regénye közül, amelyeket ebben a korszakban írt, csak egy maradt meg a régi tárgykörben, a XVII. század mozgalmas világában, a többi mind a közelmúltban, a még élénk emlékezetben élő időkben játszik, a XIX. század derekán, vagy épen a legújabb korban. Ebben az elhajlásban része van az irodalmi divatnak is, amely a mult század utolsó negyedében a történeti tárgyak rovására a jelen mozgalmainak költői értékesítését tette népszerűvé, de elsősorban mégis Jókai politikai regényeinek nagy sikerei magyarázzák. Ez a nagy fordulat kihatott P. Szathmáry egész irányára, költészetének jellemére is, s valóban ilyen regényei, *Az ország sebei* (1871), amelynek háttére a szabadságharc, *A szabad szó vértanúi* (1883), amely az 1832/36-i országgyűléshez

fűződő ifjúsági mozgalmak törvénytelen elfojtását beszéli el, már semmi kapcsolatot sem tartanak Jósikával, hanem szellemben Jókai regényeihez csatlakoznak. Több regényét meg épen irányregénynek nevezi, épúgy, mint Jókai a *Magyar nábobot*, de époly kevés joggal. Nem azok, de közel kerülnek hozzájuk, mert bennünk társadalmunk égető kérdéseit tárgyalja. Az *Új világban* (1875) p. o. azt a nagy pusztulást rajzolja, amely 1867 után a megváltozott viszonyokba beilleszkedni nem tudó magyar gentryre várt, s a regény egy család sorsában egy egész osztályét példázza. A komoly társadalmi problémáknak ilyen belekapcsolása a költészetbe s az általános föltüntetése az egyes sorsában nyilván Jókai hagyománya P. Szathmárynál.

1884-től élete végéig tart pályájának harmadik szakasza s ekkor tarka össze-visszaságban ír regényt a régiebb és újabb korok históriájából vagy a modern életből.

Egy emberöltő alatt elég fordulóponton haladt át P. Szathmáry regényköltészete, de csak regényeinek tárgyköre és jelleme változott, alkotó és dolgozó módja nem. Költészetének irányát és alaptónusát, a romanticizmust, képzeletének élénksége adja meg. Ebben gyökerezik legnagyobb érdeme: mozgalmas cselekvényt tud költeni, amely a maga egészében ugyan nem érdekfeszítő, de mozzanataival időnként leköti a figyelmet, s azok összeszövésében eredeti, sőt gyakran újszerű. Ezt a gazdagon áradó képzeletet azonban nem mérsékelte művészi fegyelmezettség, s így visszajára fordult. Annyi eseményt zsúfolt össze egy regényébe, hogy azokat az ő fogyatékos komponáló képességével nem tudta szerves, áttekinthető mesévé formálni, s a szétbomló szálakat még az érdek egysége sem fogja össze. Ebből érthetjük meg, hogy közönsége jobbára az ifjúságból verődött össze, amely átfogó érzék híján megelégedett a részletek tetszetős voltával. A fejlettebb ízlésű közönséget, s a műértőket még inkább, távol tartotta műveitől feszes, idegenszerűségektől sem ment nyelve, nehézkes, hol dagályos, hol száraz, szintelen előadása, fogyatékos elbeszélő készsége. Ebben a tekintetben nemcsak a nagyokhoz nem mérhető, de még kora színvonalán sem áll.

Ma már költészete egészen elavult, s egy olyan regénye sincs, amely megőrizné nevét az utókor számára. Pedig van egypár, amely egy vagy más szempontból kiemelkedik a meglehetősen alantjáró színvonalból. A *Kosztolányi hőlgyek* gyorsabb menetű és erősebb gerincű, mint a többi, s van benne néhány jól rajzolt alak; *Az ország* sebeinek meséje nagyon erőszakolt, de a történeti és költött anyag összeolvasztása itt a legsikerültebb, s a jellemrajz itt, valamint a *Névtelen hősb*en (1883), ebben a kivételesen kerek szerkezetű regényében, a legelfogadhatóbb; *A legszebb hercegnő* (1887) Mária Terézia egyik leányáról költ kedves, melanciolikus történetet, posthumus regénye pedig, a *Kiengesztelt átok*, mind között a legkészebb, leggondosabb: a modern életviszonyok közé romantikus mesét illeszt, s vele érdeket tud kelteni, a nélkül, hogy bántó hihetlenségekbe tévedne.

Végigtekintve ezen a kis lajstromon, azt az érdekes megfigyelést tehetjük, hogy P. Szathmáry Károly sikerültebb regényei pályája derekáról, vagy épen végéről való. Nem annyira tehetségének megerősödésére vall ez, mint inkább arra, hogy mint becsvágyó író mindjobban belegyakorolta magát a regény technikájába: nem érdemei fokozódtak, hanem gyöngéi fogyatkoztak meg. De azt is látjuk, hogy azok a regényei sikerültek jobban, amelyekben fõlszabadította magát Jósika hatása alól, azok, amelyekben a történetet pusztán keretül használja s a maga leleményét értékesíti, vagy épen a jelen világból merít. Arra mutat ez, hogy P. Szathmáry félreismerte hivatását; noha nagyobb buzgalommal művelte a történeti regényt, mint bárki írónk közül, igazi természete szerint nem volt történeti költő, s jobban jár, ha elkerülve Jósika hatását, kezdettől fogva Jókai és a modern irodalom szellemében dolgozik. így nem lett volna olyan jellemző alakja regényirodalmunknak, de regényei népszerűbbek, regényköltészete értékesebb lett volna.

A sorban negyedik romantikusnak, A b o n y i L a - j o s nak — valódi nevén Márton Ferenc — regényírói pályája időben majdnem pontosan összeesik P. Szathmáryéval: 1855-ben indult s 1889-ben ért véget. Ez a lát-

szólag 34 évre terjedő pálya valójában sokkal rövidebb volt, mert közben több mint a fele üres: 1866 és 1886 között Abonyi nem írt regényt. Egyébként sem volt termékeny regényíró. Fiatal korában, a föllépését követő évtizedben, csak négy regénye jelent meg, majd élete alkonyán, 1887-től 1889-ig három, s e hét közül is három csak terjedelmesebb novella, nem igazi regény [*Az egyetem pallosa*, 1859; *Magduska öröksége*, 1887; *A pénzes molnár románca*, 1889), nem is jelentősek. Regényírói pályája nagyjából szabályos ívet ad: történeti regényekkel kezdődik, azután Jókai hatása alatt, akit tudatosan választott mintaképének, a későbbi korok felé haladva, az épen jelenné vált múlthoz fordul, érintve azt a sajátos regényfajt, amelyet már mesterénél és másik két tanítványánál láttunk — jól-rosszul politikai regénynek nevezünk — végül a jelenhez jut el, a parasztleletben találva tárgyat a regény számára.

Az a kép, melyet e művek alapján Abonyiról rajzolunk, hü lesz ugyan, de nem jellemző az íróra és nem igazságos, mert épen a legszebb vonásai hiányoznak belőle. Abonyi ugyanis alapjában véve novellista volt és népszínműíró, a regény műfajához csak ritkábban nyúlt s nem is kellő sikerrel. S míg elbeszélései a magyar népvilágból kisarjadzva a valóság talajában gyökereznek, s a magyar falusi élet alakjait jól megfigyelt és nagy szeretettel rajzolt jellemképekben hozzák elénk, regényeiben féktelenül tobzódik a romantika.

Első regénye, az *Észak csillaga* (1855), történeti tárgyú, s épúgy mint Beöthy László pályakezdő műve, idegen nép históriájához fordul tárgyért. Egy svéd mondáéhoz kapcsolódva XI. Károlynak 1647-ben látott s 1792-ben beteljesedett rettentő álmát veszi alapul. Bizarr, fantasztikus mese, kívül esik a realitás körén, de 150 év távolát hidalván át, a megvalósíthatásén is. Jókai szédületes fantáziája és előadásának varázsa is megtört volna rajta, annál kevésbbé boldogult vele Abonyi, aki csak a tárgy fölfogásában követte Jókait, alakításában azonban inkább Jósikához csatlakozott.

A mi nótáink (1864) szintén romantikus, de nem a fantasztikus, hanem a mindennapi világból. Uralkodó motívuma a szerelem, s a regény négy szerelmespár sorsából fonódik össze. Külön-külön sem elégít ki a négy történet bonyolítása. Az egyik párt családi ellentétek választják el — ez a *Romeo és Júlia* motívuma; a második történet, Szentmiklóssy Béla és Katnay Gizella szerelme, a cselekvény centrális része, de csak Kúthyra valló indítékok — lassan ölő méreg — és lélektani salto mortalék árán ér cél; a harmadik, Csermáknak, a híres muzsikusnak szerelme, erőszakolt; az utolsó, Zöld Marcinak és kedvesének tragikus szerelme, *A falu jegyzőjének* visszhangja. Első regénye megfeneklett az időtlen időn, amelyet nem lehet egy regény keretébe erőszakolni, ez a regénye meg a térrel elkövetett visszaélésen: négy különálló, egymást jóformán semmiben sem segítő vagy gátló szerelmi történetet nem lehet egységes mesévé préselni. Az egész megint Jókai-romantika: a mindennapi élet viszonyai között, de épen nem mindennapi módon lefolyó mesék. A környezetrajznak és a történetnek ezt az eltérő szellemét társadalmi regényeiben Jókai az ő páratlan elbeszélő művészetével bizonyos mértékben összehangolta, Abonyinál az ellentét erős disszonanciát kelt: amit nyújt, az realitásnak túlságos romantika, romantikusnak meg nem elég érdekes. Sőt az is hiányzik regényéből, ami novelláit olyan vonzókká teszi: a töről metszett népies alakoknak jellemző képei. Emberei pusztá sablonok, jellemrajzuk „következetlen és naiv“.

(Kéky Lajos.)

Mégis *A mi nótáink* Abonyinak legnépszerűbb, sőt legjobb regénye; nem remek ugyan, de regényirodalmunknak is értékesebb alkotásai közé emeli — társadalmi rajza. Sok ágbán hömpölygő meséje a közelmúlt társadalmi életébe ágyazódik bele, s ennek rajza ugyanazt a szerepet játssza, mint Jókai történeti regényeiben a korképek: az érdek fokozását. Erre valók a vidéki nemesi életnek, a gentry, a nép, a betyárok világának színes, eleven, mozgalmasságai, a vármegye rajza gyűléseivel, erőszakosságával, mulatozásaival; az úri családok szórakozásainak, a falu mindennapi foglalkozásának képe. Mindez cselek-

vény alakjában és a valóság színeiben megjelenítve a régi Magyarország jól ismert és jól rajzolt tipikus alakjaival: valóban érték, tetszetős és jellemző. A vidéki élet e jeleneivel és alakjaival a regény megint *A falu jegyzőjét* hívja emlékezetünkbe; Abonyi is a vármegyét rajzolja, csakhogy nem a fonák feléről, visszaéléseiben, hanem derűs szemmel nézve, szeretetreméltó felét fordítva az olvasó felé.

Másik két regénye kevésbé jellemző. A *Kenyér és becület* (1865) az előbbi nyomán jár, de mélyebb, mert társadalmi rajz helyett korrajzot ad, a Bach-uralom képét úgy, mint Jókai *Az új földesúrbán*, de halványabb színekkel, elmosódottan. Csak a szellemben emlékeztet Jókaira; fordulatai és szentimentális romantikája — az utóbbi valószínűbb, de szegényesebb és kevésbé rokonszenves, mint főművében — inkább Dickens hatására vallanak, célzata pedig, a zsidó-emancipáció, Eötvösre. *Az utolsó kurucviág* (1887) történeti regény, Péro parasztlázadásával (1735) a háttérben. Pusztá Jókai-utánzat; époly kalandos, szerтелен és fantasztikus, mint mesterének legmerészebb szövésű regényei — de azok eredetisége és bája nélkül. Indítékait is megtaláljuk Jókai regényeiben (p. o. az *Enyém, tied, övé* és a *Szeretve mind a vérpadig* címűekben), hőseit is: egyik női hőse az *Aranyember* Noémijének köszöni létét, a másik Cagliari hercegnő (*Egy az Isten*) közönsége-sebb kiadásban.

Abonyi regényköltészete csekély terjedelme ellenére is szemre változatos — de csak tárgyban. Lényegükben mind ugyanannak a szellemnek termékei, a romantikának. De épen az hiányzott egyéniségéből, ami a romantikus költők legértékesebb adománya, a gazdag, eleven lelemény, s hogy ezt pótolja, indítékokért, fordulatokért kiaknázta más költők műveit, még Dickens regényeit is. A leggazdagabban buzgó forrást Jókainál találta; láttuk, már korán mesterévé fogadta és hű maradt hozzá élete végéig. Regényíróink között egyike leghívebb tanítványainak, de az utánzásokon túl csak *A mi nótáinkban* emelkedett. Ez az egy regénye talán megússza az idők árját, de ez nem Abonyinak, a regényírónak hanem Abonyinak az *elbeszélőnek* érdeme: eleven jeleneinek és társadalmi rajzának, nyelv-

vének és stílusának. Ez utóbbiakban méltó tanítványa az utolérhetetlen mesternek; amaz romlatlan, színes, gazdag, akárcsak a nép nyelve, emez egyszerű, természetes, cikornya nélkül is tetszetős, igazi magyar stílus.

IRODALOM

Beöthyről: Erdélyi Pál, *Beöthy László*, hodt. Kőzi. Í.S96. 176—198. 1. — Gedeon Endre, *Beöthy László élete és művei*, 1909. 63—75. 1.

Degréről: Feltóthy Anna, *Degré Alajos élete és irodalmi működése*, 1918. 42—69. 1. — Büky Irén, *Degré Alajos mint elbeszélő*, 1939. 73 1.

P. Szathmáryról: Kovách Béla, *P. Szathmáry Károly élete és művei*, 1911. 304 1.

Abonyiról: Vargha Gyula, *Abonyi Lajos*. Bpesti Szemle, 102. k. (1900) 350—366. 1. — Schwarcz Hajnalka, *Abonyi Lajos élete és irodalmi munkássága*, 1917. 32—62. 1. — Kéký Lajos, *Abonyi Lajos*. Budapesti Szemle, 231. k. (1933) 170—181. 1.

3. MAGYAROS KORRAJZOK

Valamint az előbbi csoport négy íróját csak költészetük romantikus jelleme foglalta össze, e második csoport tagjait, Vas Gerebent és Pálffy Albertet is pusztán költészetük sajátos színezete kapcsolja egymáshoz. Mind a ketten a magyar közelmúltból merítenek anyagot, és a cselekvényt Jókai politikai regényei mintájára többé-kevésbbé korrajzzá mélyítik el. Egyébként egyéniségük, költészetük, sőt annak sorsa is inkább szembe, mint egymás mellé állítja őket.

Vas Gereben — valódi neve Radákovics József — regényírói működésével egészen ehhez a korszakhoz van kötve; első regénye 1855-ben jelent meg, az utolsó a kiegyezés évében, pályája tehát e két szomorú évtizedbe illeszkedik bele, ő maga pedig az abszolutizmus korának igazi regényírója. Vas Gereben határozott írói egyéniség. Tudatosan dolgozott, egy előre megszabott terv megvalósításán. „Minden ember — írja — vállalkozzék saját szerepére; én sajátomul azt vallom, hogy a múltnak képeit elmosódni nem engedem s regény alakjában mindenütt a valót helyezem el.“ Ez kész munkaterv, s ha kiegészítjük azzal, hogy a *múlt*on a közelmúltat kell érteni, és a *való* emlegetését nem vesszük egészen komolyan, akkor azt is el kell ismernünk, hogy Vas Gereben teljesítette hivatását: regényes korrajzokban megörökítette azokat az eszméket, mozgalmakat, művelődési és politikai eseményeket, amelyek során nemzetünk a század elejétől (1809-től) 1848-ig és 1848-hoz eljutott. Nem tervezett ugyan zárt kompozíciót, hogy részei úgy fűggenek össze, mint a *Magyar nábob* és *Kárpáthy Zoltán*, de terve azt sejteti, hogy némi kapoccsal össze akarta kötni e negyven év történetéből vett regény-

cselekvényeit. Ilyen alakban terve nem valósult meg. Tizenkét év alatt megírt 28 kötetnyi 11 regénye közül három nem tartozik a ciklusba — kettő, a *Garasos arisztokrácia* (1865) és a *Pörös atyafiak* (1860) a jelenben játszik, a harmadik, // *József császár kora Magyarországon* (1867) történeti — sa többi sincs még a legvékonyabb szállal sem egymáshoz fűzve, de ez a nyolc regény időrendben egymás mögé sorakozik s egy nagy történeti tableau-t ad.

A ciklust a *Régi jó idők* (1855) nyitja meg; mint praeludium kicsinyben az egész korszakot bemutatja. Az utolsó nemesi fölkeléssel kezdődik s a szabadságharcra ér véget; háttere a konzervatívok és liberálisok küzdelme. A *Dixi* (1864) cselekvénye szintén 1809-ben indul meg s Széchenyi föllépéséig tart; eleinte a politikai mozgalmak állanak előtérben, de azután a regény csekély érdeket keltő, adomaszerű történeté laposodik. A *Nagy idők, nagy emberek* (1857), a költő legnépszerűbb, legérdekesebb regénye, szintén Széchenyi korában játszik; tengelye egy nagy pör, amelyet a Baltay-család idősebb ága folytat az ifjabb ellen, s a megoldás természetesen házasság a két fél gyermekei közt. Ebbe a Vas Gerebennél szokatlanul mozgalmas főcselekvénybe bekapcsolja a kor nagy embereit (Festetich György, Kisfaludy Sándor) és kultúrtörékvéseit (Helikoni ünnepek). *A nemzet napszámosaiban* (1857) a korrajzi háttér és a cselekvény között alig van kapcsolat. Az előbbi fejlődő színészetünk küzdelmeit mutatja be, az utóbbi egy földbirtokos végrendelete és hagyatéka körül forog. Az *Egy alispán* (1865) hőse Pest vármegye híres alispánja, Földváry Gábor; az érdek középpontjában a Nemzeti Színház építése áll, a cselekvényt összefüggéstelen képek sora pótolja. A negyvenes években játszó *Jurátus élet* (1866) miliójére rávilágít már a címe; a figyelmet a két főhősnek, a maradi alispánnak és a haladó főjegyzőnek küzdelme vonja magára, de az elnyújtott mese más mederben folyik. A *Tekintetes urak* (1864) s az *Életunt ember* (1863) korrajz terén kevesebbet nyújt, s meséjük sem eléggé érdekes; mind a kettő a címkorszakot aknázza ki.

Ez a nyolc mű adja Vas Gereben regény költészetének jellemét. Tárgykörüknek és szellemüknek rokonsága Jókai politikai regényeivel az első percre föltűnik; bennük egy ciklus keretében, ugyanazt a költői föladatot akarta Vas Gereben megvalósítani, amelyet Jókai az *Egy magyar nábobban* és a *Kárpáthy Zoltánban*: rajzolni akarta a régi romjaiból új életre kelő ifjú Magyarországot. Ez nem véletlen rokonság; Vas Gereben e nagyszabású regényciklusának tervét közvetlenül a két Jókai-regény megjelenése után fogalmazta — nyilván azoktól ösztönözve. Így Vas Gereben irányával hozzákapcsolódik Jókaihoz, s bár egyéb Jókai-hatást nem lehet regényein kimutatni, ő is hozzá tartozik Jókai köréhez.

Költészetének jelleme azonban sok rokon vonást mutat Jókaiéval, s ez magyarázza, hogy sorsa is nagyjából ugyanaz lett, mint mesteréé. A maga korában nagyon kedvelte a közönség, regényeit szétkapkodták, újabb és újabb kiadásokra volt szükség belőlük, s még halála után is olyan olvasott író maradt, hogy regényeiből egy új, gyűjteményes kiadást rendeztek (1886—1900). Az abszolutizmus korának Jókai után a legnépszerűbb regényírója volt, s később is, Mikszáthig és Herczegig minden magyar író meghaladt népszerűségben. Sőt még ma is, hetven évvel halála után, van közönsége. Ezzel szemben a komoly kritika, Gyulai Pállal az élén, állandóan kicsinyléssel, sőt némi megvetéssel beszélt Vas Gerebenről, szinte még regényírónak sem tartotta, csak Arany János szólt róla melegebben legkerekebb regényének, a *Pörös atyafiaknak* bírálatában. Melyik félnek van igaza? íme, a Jókai-probléma Vas Gerebennél! A szembenálló felek, az ütközőpontok ugyanazok, s ugyanaz a magyarázat és a megoldás is: a két fél más-más szempontból nézi a regényeket, s alapjában mind a kettőnek igaza van, de mindegyik egy oldal úlag élezi ki a maga igazát.

Az akadémikus kritika Vas Gerebenben pusztán a regényíró látja s regényeit mint műalkotásokat vizsgálja. El kell ismernünk, hogy az ellenük emelt vádak elejétől végig alaposak. Akármit nézünk bennük — cselekvényszerkezetet, korrajzot, jellemábrázolást, a lelki élet raj-

zát — súlyos fogyatkozásokra akadunk, viszont mélyebb világnézetet vagy csak komolyabb életfölfogást hiába keressünk regényeiben. Érdekes, gazdag, bonyolódott mese egyikben sincs — még leginkább a *Nagy idők, nagy emberekben* és a *Pörös atyafiakban* — sa sovány cselekvényt szinte megfojtják az azt körülölelő epizódok. Még az sem példátlan, hogy az egész regény egymás mögé helyezett képekből áll, amelyeket valamely vékony szál tart össze — vagy az sem. Fantáziája Vas Gerebennek nem volt, eseménysorozatot nem tudott költeni, s ezért sovány kárpótlás, hogy minden, amit ad, az a sajátja, s művein nem érzik meg idegen forrás íze. Képzeteének nem volt más támasza, mint a történelem, a mende-mondák, meg a saját jó emlékezőtehetsége. Hogy egyébként milyen szegényes volt a leleménye, azt mutatja, hogy minden regényében valami nagy pör vagy végrendelet az a mag, amely köré a cselekvény jegecesedik. Nincs író, aki annyiszor lopta meg önmagát, mint Vas Gereben! Nincs érzéke a regény szerkezetének művészi követelményei iránt sem, s e laza kötésű műfajnak még legelemből föltételeit, az érdek egyességét és a részek arányosságát is figyelmen kívül hagyja. Az epizódok nem illeszkednek bele a főcselekvénybe, a mese mellékága nem kapcsolódik a főághoz, egészen más irányban halad, a kettő sokszor nem is találkozik. Anekdotázó hajlama elragadja, ötletei kilendítik síkjából az elbeszélést, más vágányra gördítik, mint amelyen megindult, néha meg rendszer nélkül kapkod a cselekvény ágai közül, hol ehhez, hol ahhoz.

Korrajzaival sem lehetünk megelégedve. A keret és a belefoglalt mese között szerves kapcsolat soha sincs, sőt a cselekvény nem egyszer egészen független a kor viszonyaitól, a kor eseményeiből pedig egy külön történet bontakozik ki, más szereplőkkel, akik nem nyúlnak bele a főcselekvény kerekeibe. De a kor rajza egyébként is töredékes, pusztán a külső életet mutatja be — legnagyobb sikerrel a vármegyéét. A történet nagy eseményeit szűkösen és szegényesen adja, homorú lencsével kisszerűekké zsugorítva őket. Lelki rajzai is fogyatékosak. A lelki folyamatok fázisait nem ismeri, az érzelmek, szenvedélyek fejlődése,

az indulatok kitörése, a lelki viharok lefolyása idegen előtte. Emberei szeretnek és gyűlölnék, vágyódnak és félnek, de ezt pusztán tudomásunkra adja, lelkük rejtelseibe nem avat be. Egy-egy érzelmenek általános, tipikus nyilatkozó módjaival még ismerős, de azokat egyéni színűvé festeni nem tudja.

Jellemábrázoló képességéről már nem mondhatunk ilyen egyszerű véleményt, mert regényeiben teljesen értéktelen jellemrajzok váltakoznak kitűnő alakokkal. Ezt a tényt ócsárlói is, magasztalói is fölismerték, de helytelenül magyarázták. A két csoportot szigorúan el kell különíteni. Az elsőbe, a teljesen elhibáztak közé tartoznak történeti személyei; ezekben nemcsak élet nincs, de ha epizód-szerepet játszanak, kisszerűek és halványak, ha meg nagy szerephez jutnak, aprólékos vonásokkal jellemezve még nagyságukat sem éreztetik. Főhősei, akik a cselekvényt viszik, színtelenek és vértelenek, különösen a fiatal szerelmesek, mind az ifjú, aki küzd, fárad, cselekszik a leányért, mind ez, aki ábrándos rajongással csüng az ifjún. Nem is bábok, hanem afféle báb-mannequin-ek, próbababák, s csak abban különböznek egymástól, hogy más-más színű ruha van rájuk aggatva. Ilyen alakokra nem lehet szilárd cselekvényt bízni. Viszont a kisebb fontosságú, epizód-alakokról kitűnő jellemképet ad. Ennek a nagy ellentétnek egyszerű a megfejtése. Valamint Jókai, Vas Gereben sem ért a jellemzés dinamikájához, nem tudja a jellemeket mozgásban bemutatni; elhatározással, cselekvéssé érő lelki állapotokat rajzolni s ezekből következetesen fejlesztett jellemet teremteni: meghaladta erejét. Ő csak képet tud festeni, pár vonással tipikus képet mindennapi vagy különös — de sohasem nagy — emberekről, hogy gyönyörködtessen velük.

Ezzel az utolsó állítással már átkerültünk a túlsó partra, a közönség oldalára. Ha objektívek akarunk lenni, amint Arany János volt, azt is el kell ismernünk, hogy a közönség lelkesedésének volt jogos alapja. Vas Gereben regényeinek van vonzó ereje, több is. Egyik a szegényes leleményű főcselekvény mellett fölburjázó epizódok és friss jelenetek tarka sora. Amaz rendszerint sablonos, vér-

szegény szerelmi történet és nem tudja lekötni a figyelmet, ezek megkapják az olvasót. Nem az író képzeletét dicsérik, hanem jó szemét, erős érzékét a mindennapi élet apró, de jellemző nyilvánulásai iránt, s jellemzők magára Vas Gerebenre is. Képzeletének gyöngesége miatt — úgy sejttem, akarata ellenére — kénytelen volt lemondani a romantikáról s realistává lett. Nem abban az értelemben, mint a külföldi nagy realisták, akik regényük egészében tükröztetik az élet képét, hanem szerényebben: regényei súlypontját átjátssza a részletekre, az epizódokra, bennük mint apró tükördarabokban föl fogja a valóság töredékes képét. S itt aztán elemében van. Egy mozi rendező ügyességével állítja be és egy kitűnő fotografáló gép biztonságával veti papírra az élet apró eseményeit. Hogy e közben hű tudott maradni a valósághoz, de a mellett érdeket is ébreszt a részletek iránt, az érdeme és regényei hatásának egyik magyarázata.

A másik eszköz, amellyel nagy hatást ért el, ötletessége, ő volt a legkitűnőbb magyar anekdotázó — Arany János elnevezte „az élcek, ötletek, anekdoták nagymesterének. Tömértelen anekdotát ismert és maga is igen sokat eszelt ki, mindig tele volt tréfával, csattanó élcekkel, bohó ötletekkel. Ezt az életben igen megbecsült adományát azon gazdagságában átvitte regényeibe. Nem volt ez humor, ezer mérföldnyire járt tőle, csak jókedv és pajzanság, de az aztán a javából. Olvasóit megneveltette — s aki nevet, az hálás közönség.

Mélyebben jár az a tetszés, amelyet a regényeiben nyüzsgő epizód-alakok keltenek. Valamint az apró jeleket, ezeket a kis embereit is fotografálta Vas Gereben, de művészettel: pillanatfölvételeket adott, szerencsésen meglesve emberei egy-egy jellemző mozdulatát, érdekes lelki rezdülését. Alakjainak sora szinte vég nélküli, egész palota kellene a galéria befogadására. Van itt minden korú, rangú, foglalkozású ember; mind annyira eleven, mintha kilépne a könyvből, s kivétel nélkül olyan, akikben a magyar faj jellemző vonásai lehető tisztaságukban nyilatkoznak. Nagyobb szerepük csak elvétve akad a cselekvényben, akkor sem tengelyei a regénynek, s inkább

csak szavaikból vagy egy-egy tettükből ismerjük meg őket, mintsem tetteik összefüggő sorozatából: ez csökkenti a regények értékét, de nem az alakokét. Még a gazdagon kiképzettek is csak típusok, egy-egy faj sok példáján megfigyelt vonások vannak bennük egy képbe összesűrítve. Olyan öreg, maradi földbirtokos, mint Baltay, tele következetességgel és bolondériával, világos észjárással és gyermekes makacssággal, a nyers erő és a szívjóság sajátos keveréke, nem élt hazánkban; Kállay Miklós az úri, Köntös Mihály a paraszt oligarcha, ez a két félelmes tekintélyű zsarnok, akik jót akarnak és mindig jót tesznek (mind a kettő *A nemzet napszámosaiban*), ahogy a regényben megjelennek, szintén idealizált alakok, s az Józsa Gyuri is, a műveletlen, pazarló, féktelen, de hibái ellenére rokonszenves magyar nábob — az öreg Bélteky és Kárpáthy János harmadik társa: mégis mind ezek, mind többi nagyszámú epizód-alakja az életből sarjadtak s az igazság látzatát viszik a regénybe. Itt nyer megfejtést az a hasadás, amelyet Vas Gereben jellemrajzoló eljárásában megfigyeltünk. Hőseit, akiken a cselekvény súlya nyugszik, pusztán elképzelte, s hogy minél eszményibb jellemképekké formálhassa, fényárba fűrésztötte, de ezáltal nemcsak hazugokká tette, hanem elerőtlenítette is. Mellékalakjaiban, nem törekedvén rajzukban az olvasók megindítására, a realitás terén maradt, s rajzukban az erényeket és gyengeségeket vegyítve, megóvta őket a beteges érzelgősségtől. Ezek az emberek belerögződnek emlékezetünkbe, épúgy, mint Jókai kisemberei vagy Mikszáth gentry- és paraszt-alakjai.

Vas Gereben határozott írói egyéniségét legföltünőbbben stílusa tükrözi. Megvan benne a stílus legnagyobb értéke, a természetesség, s nincs semmi papiros-íze. Valóságos *beszélt* nyelv: a nemesi társadalom életéből beemelve az irodalomba. A mellett tele van ötlettel, meglepő fordulattal, elmés reflexióval, képpel és hasonlattal: színes, de elevenségében is egyszerű, afféle anekdotázó előadás. Ennek mestere. Korában Jókai mellett a legsimább stilisztá, s ezt az érdemét utódai sem homályosították el Mikszáthig. Kitűnően, s ami többet mond, jellemzően beszélteti személyeit is, mind az urakat, mind a parasztokat;

nagyszerűen ismeri a magyar nép eszejárását, egyszerű, rövides, szinte tételszerű, de rendkívül szabatos kifejtésmódját. Azonban ez az érdeme gyakran visszájára fordul, mert nem tud mértéket tartani. Valójában nem emberei ötletesek és szavakészek, hanem maga az író: ő beszél helyettük, s így nem a régénj hőseinek egyéni hangját halljuk, hanem Vas Gereben jól ismert előadó modorát. A beszéddel nem fukarkodik: szereti észrevétlenül becsempészni magát embereinek, különösen a szerelmes ifjaknak, ruhájába s azokat kizavarva onnan, megereszti szavainak zsilipjét és véget nem érő zuhatagot ont olvasóira. Százféléleképen forgatva a gondolatot és váltogatva a szót, unalomba fullasztja választékos bölcselkedését, s az ilyenkor még a keresettségtől és szószaporitástól sem ment. Nyelve egyébként színmagyar, hibátlan és erővel telt — „busás erélyét“ nem kisebb tekintély emelte ki, mint a legnagyobb magyar nyelvész, Arany — s vagy egészen népies, ha a parasztot szólaltatja meg, vagy művelté, irodalmivá csiszolt, ha az urakat beszélteti vagy a maga nevében beszél. Stílusa ma sem avult el, sőt abban is döntő része van, hogy regényeit olvassák a XX. században is.

Van végül még egy érdeme Vas Gerebennek: regényeinek tendenciája. Ő maga azt állította, hogy a gyönyörködetésnél mélyebb céljuk is van: a történelem népszerűsítése. Ez azonban nem volt nála komoly törekvés, és így is van rendjén. A költő, ha a tudós koszorújára is vágyik, rendszerint úgy jár, mint Aesopus kapzsi ebe a húsdarabbal: elveszti a magát. Vas Gereben regényeiben van csakugyan valami tendencia, de egészen másnemű, költőibb és hatásosabb. Forrása az ő hatalmas fajszeretete, az a rajongás, amellyel nemzetén, a magyar földön s a magyar népen csüngött. Szívvel-lélekkel magyar volt, nemcsak gondolkodásával, hanem érzésével is, s regényeivel a magyarságot szolgálta. Fajunk kiválóságát akarta bizonyítani, be akarta mutatni, milyen értékek vannak bennünk, milyen dicső nemzet vagyunk. Bizonyos, hogy e törekvésében volt naivság és túlzás, helyenként ízléstelenségbe is tévedt, s ma már mosolygunk egy-egy falstaffi mondásán, de szívesen megbocsátjuk, mert mindez nemes érzésből

fakadt — abban a szomorú időben pedig, mikor a magyarságnak nem volt más kincse, mint kiválóságának érzete, még az ilyen szólamoknak is volt jogosultságuk. Nem a hatásvadászat olcsó fogásai voltak ezek, hanem a naiv-eposzok költőinek ereje: Vas Gereben hitte, amit leírt. Lelkesedése, a magyarság erejébe vetett hite pedig érték volt: éltetője annak a reménynek, hogy a jelen sivársága nem tarthat örökké, hogy el kell következnie a jobb kornak, amely után egy nemzet sóvárog. Hogy ennek az érzésnek mi a jelentősége, azt az elmúlt évtizedekben az író szigorú kritikusai, a boldog Magyarország szerencsés fiai nem értették meg: mi, akikre a végzet époly szomorú sorsot mért, mint Vas Gerebenre és kortársaira, tudjuk becsülni.

Van azonban ennek a kérdésnek irodalomtörténeti vonatkozása is. Vas Gereben ezzel a hittel, ezzel a lelkesedéssel benngyökerezett az ötvenes-hatvanas évek eszmés és érzésvilágában, annak egyik leghívebb kifejezője és az önkényuralom korának igazi regényírója volt. Regényeinek hangulata, szelleme, fölfogása, sőt tárgyköre is egészen a kor lelkéből fakad. A magyarságnak 1849 után legdrágább emléke az a folyamat volt, amely Magyarországot a régi tespedésből a haladás útjára vezette: a XIX. század első telének történeti és közműveltségi mozgalmi, a nagy reformok — köztük a jobbagység fölszabadítása — s bennük a fő- és köznemesség szerepe, amely nemcsak a mozgalom vezetőférfi aít szolgáltatta, hanem magát a nagy átalakulást saját érdekeinek fölládozásával keresztülvitte. Ezt az osztályt dicsóíti Vas Gereben, nem szavakkal, hanem bemutatva tetteiben és alkotásaiban. A szerepét betöltött nemességnek, amely 1848—49-ben legtöbbet vesztett, költője ő, épúgy mint mestere, Jókai.

Értékek ezek Vas Gereben költészetében, s bár inkább írói értékek, semmint sajátosan regényíróiak, mégis oly nagyok, hogy általuk Vas Gereben számot tesz a magyar regényírók között, s tiszteltebb hely illeti meg, mint nem egy fölkapott írónkat. Regényei súlyos, szervi hibákban szenvednek, de van egypár, különösen a pálya első felében írtak között, amelyekben fogyatkozásai egy árnyalat-

tal kevésbé erősek, jó tulajdonságai meg nagyobb mértékben érvényesülnek. Ezek (*Régi jó idők, Nagy idők, nagy emberek, A nemzet napszámái, Pörös atyafiak*), ha nem épen díszei, legalább értékei a magyar regényirodalomnak. Bizonyos az is, hogy Vas Gereben a költészetével, magasabb célok híján, nem a közönséget emelte magához, hanem ő szállott le a kisebb igényű olvasók színvonalára, nem az örökkévalóságnak, hanem a múltó jelennek dolgozott — de ha korának élt is, túlélte korát. Ez nem minden regényírónak jut osztályrészül.

Az olvasók tapsa helyett a hivatalos kritika elismerése jutalmazta következő regényírónkat, Pálffy Alber t-et. Gyulai Pál nagyon szerette ezt a komoly, becsületesen törekvő íróat, aki mint ember is ellentéte volt a könnyűvérű Vas Gerebennek. De Gyulai és vezérkara nem is vele állította szembe Pálffy, hanem — Jókaiával, nyíltan ugyan ki nem mondva, de a sorok között éreztetve, hogy kettejük közül Pálffy az értékesebb. Fél százados pályáján ez volt a nagy kritikus egyetlen tévedése! A szerény költőt nem vezette félre ez a meg nem szolgált méltánylás, de a tudomány hidegen ragyogó elismerése nem is nyújtott neki kárpótlást az elmaradt siker melegéért.

Pályája valóban emlékeztet Jókaiéra, de csak időbeli kiterjedésben. Első regénye 1846-ban jelent meg, ugyanakkor, midőn a *Hétköznapiok*, az utolsó 1894-ben, csak egy évtizeddel korábban, mint Jókai pályája lezárult, de e fél század alatt csak tizenkét regényt írt. Munkássága három, sem korban, sem szellemben nem érintkező részre szakad: háromzben, évtizedek távolában, kezdett a regényíráshoz, s mindannyiszor új irányban indult. Első kísérletét még a szabadságharc előtt tette s megírta azt a két regényét, amelyekről már korábban, Kúthyval kapcsolatban megemlékeztem. Ez pályáján a francia romantika korszaka volt, s eredménye két jelentéktelen utánzat, a *Magyar millionaire* és a *Fekete könyv*. Ezután érdeklődését a politika foglalván le, nem folytatta a regényírást s az önkényuralom első éveiben, előbb mint bujdosó, majd mint osztrák rab, szintén hallgatott. Majdnem tíz évi pihenő után, 1856-ban vette újra kezébe a regényírói tollat s három év alatt

megírt ugyanannyi regényt; ezek *A fejedelem keresztleánya* (1856, újra 1898), *Az atyai ház* (1857) és az inkább terjedelmes novella, mintsem igazi regény, *Az ítélő-mester leánya* (1858). Ez a három regény megint szorosan összetartozik, s mint regényeinek második csoportja, messze kerül az elsőtől, csak annyiban egyezik meg vele, hogy ez a három is utánzat: a történetiek — az első és az utolsó — Jósikához kapcsolódnak, a középső Fáyhoz. Pálffy költészetének ez a második korszaka tehát a magyar romantika csillagképében áll. Termékei nagyobb értékűek, mint volt az első két regénye, de ez inkább a régiekbe gáncs, mintsem az újabbakra dicséret. Még mintákat sem érik el, s az egyetlen köztük, amely költői érdeket kelt, ezt egészen Jósikának köszöni: a *Fejedelem keresztleánya* irodalmunkban a leghatározottabb Jósika-utánzat, az *Abafinak* csekélyebb becsű másolata. Nemcsak a mesét és a főhóst másolja, hanem átveszi onnan a megoldandó költői eszmét, s mesterétől tanulja a technikát is. A másik kettő fásasztó, s az *Atyai ház*, melynek már a címe is utal a *Bélteky házra*, ugyancsak két egymást váltó nemzedék sorsában példázza nemzetünk újjászületését, de társadalmi rajza fogyatékosabb, eszméi alantabb járnak.

Pálffy, úgy látszik, nem volt megelégedve regényei sikerével s vagy egy negyedszázadra búcsút mondott a műfajnak. Csak 1882-ben Gyulai Pál biztatására tért vissza hozzá s fiatalos frissességgel tizenkét év alatt hét regényt írt; közülök terjedelmesebbek és becsesebbek: *Esztike kisasszony professzora* (1882), *Égy mérnök regénye* (1885), *Anyá és grófné* (1886), *A régi Magyarország utolsó éveiben* (1894). Ez a négy regény jellemére nézve oly közel áll egymáshoz, hogy együtt egy meglehetősen zárt sorozatot alkotnak, s belső értékben is magasan Pálffy többi regénye fölé emelkednek. Igazi képét e regények alapján kell megrajzolnunk.

Az első, egy bárókisasszony szerelmi története, csak előkészület Pálffy későbbi stílusához. Esztikének van egy lezüllött grófi udvarlója és egy derék fiatal báró barátja. Ez az utóbbi annyit szaval neki a barátságáról, szerelemről és más ilyen, fiatal leányok előtt kedves tárgyról — ezért

nevezi magát tréfásan Esztike kisasszony professzorának — hogy barátságuk lassanként szerelemmé fejlődik, s a csinos professzor kiüti a nyeregből a grófot. Ez a történet érdekes lélektani föladatot rejt magában: rajzolni azt a folyamatot, amely a két fiatal lélek barátságát szerelemmé fokozza — de az írónak nincs ereje hozzá s meg sem kísérli, helyette egy vonzóan és érdekesen, helyenként csendes humorral és jóízű komikummal elbeszélte mesét nyújt nagy gyermekek számára — enyhe romantikájú mesét, amely nem tud semmit az élet mozgalmairól és mélységeiről.

A következő regénnyel, a mérnökével, Pálffy hangnemet vált: a lány mollról áttér a kemény durra, s innen kezdve ez uralkodik költészetében. Együtt nézve három utolsó regényét, az igazi Pálffy-alkotásokat, meglep a költő leleményének nagyfokú szegénysége. Mind a háromban ugyanazt a költői föladatot tűzi maga elé: egy fiatal férfi és egy fiatal leány szeretik egymást, de szerelmük heves ellenzőre talál egy idősebb nőrokonukban, akitől függenek. Az eszme nem új, elcsépelte már nemcsak az élet, hanem a regényirodalom is — száz évvel Pálffy előtt, a szentimentalizmus korában. A probléma beállításában a három regény között van némi eltérés, de nem sok: Réthfalvy báróné (*Egy mérnök regénye*) azért ellenzi leányának házasságát Szabolcsi Gáborral, mert annak atyját valamikor szerette — itt tehát az ok pusztán személyes ellenszenv; gróf Tereskey Boldizsárné (*Anya és grófnő*) fiának egy előkelő grófkisasszonyt szánt, ezért akarja elszakítani szerelmesétől, a kis angol leánytól — az akadály tehát az anya társadalmi elfogultsága. Az anya makacssága sem ott, sem itt nincs megokolva, s a fiataloknak sikerül is, keserves munkával, győzedelmeskedni rajta. Már Zsadányi Pál nagynénjének (*Régi Magyarország*) alapos oka van, hogy unokaöccsét távol tartsa Róza grófnőtől: a grófnő annak a férfinak leánya, aki egykor, kártyaadósságának szívtelen követelésével, Pál atyját öngyilkosságba kergette. Ez a motívum az életben nem épen hihetetlen, de ott sem rokonszenves, itt a regényben pedig költőtlen és szinte elfogadhatatlan. Elfogadhatatlan a tragikus megoldás is: Margit néni föltárja a titkot — a leánynak s ezzel a Dunába

kergeti. A három mese természetesen más-más nyomon jár, de egyik sem fejlődik mozgalmas, bonyodalmas történetté, s ha az előzményeket meg a szükség nélkül belefönt szálakat lehántjuk róluk, alig marad belőlük több, mint amennyit művészi kéz bele tudna szorítani egy-egy novellába. Egyáltalán a változatossággal nem sokat gondolt Pálffy, s még a kör is ugyanaz, amelyben cselekvényeit lejátszatja: a főúri világ.

Valóban nincs regényírónk, akinek képzelete olyan szűk körben s annyira körülhatárolt eszmevilágban mozgott volna, mint Pálffyé, nincs irodalmunkban három regény, amelyet annyi és olyan erős rokonvonás fűzne egymáshoz, mint ezeket. De azért egymásnak csak testvérei és nem ikertestvérei: van e három, illetőleg négy regényben fejlődés, szembetűnő haladás — két irányban is. Ezek a regények az *Esztike kisasszony professzorától* az *Anya és grófnőig* egyre művésziibbakké válnak; cselekvényük logikusabbá, meséjük érdekesebbé, bonyodalmaik viszonylag gazdagabbá, hőseik cselekvőbbekké lesznek. Utolsó regénye ugyan hanyatlás a másik kettőhöz képest, bonyodalma erőszakolt s kevésbé érdekes, de ezért kárpótlást nyújt a környezetrajz gazdagsága. S ez jelöli a haladás másik irányát. A társadalom rajza a négy regényben fokozatosan elmélyül. Az elsőben még egészen külső, s inkább csak a társadalom külső formáit, a szalónéletet rajzolja; a *Mélnök regénye* bemutatja már az ország gazdasági életét is, az *Anya és grófnő* még mélyebbre nyúl, a társadalmi ellentétekbe, a különböző osztályok eltérő fölfogásából fejlődő küzdelmekbe s nemzetünk politikai mozgalmába, a *Régi Magyarország* meg épen ezeknek festését tűzi ki céljául, s inkább korrajzzá válik, mintsem regénnyé. Ezzel párhuzamosan a regények cselekvénye is mindjobban eltolódik a múlt felé. Az első a jelen világából merít, a második a lezárt jelenről ad képet, a harmadik a közelmúltba visz, az utolsó már történelmi regény egy emberöltő távolából.

Az utolsó két regényében már eljutott Pálffy e visszafele haladó útjában Jókai legkedvesebb korszakához, a szabadságharchoz, s közeledett legsajátosabb műfajához, a politikai regényhez. Mint az önkényuralom korának leg-

több regényíróját — P. Szathmáryt, Abonyit, Vas Gerebent — őt is varázskörébe vonta Jókai azzal a nagy sikerrel, amelyet a közelmúlt politikai mozgalmából táplálkozó regényeivel tett. Nem kétséges, hogy annak az irányváltásnak, amely Pálffy működésében a nyolcvanas évek elején történt, okozója Jókai, az ő hatása alatt választotta cselekvényei háttérét és mélyítette el regényeinek társadalmi rajzát korrajzá. Sőt vannak egyéb kapcsok is e két regényírónk között. A költői érdek megalapozása olymódon, hogy a jellemzés háttérbeszorításával jóformán a mesén van az egész súlya; a főcselekvényt élénkítő epizódok és humoros mellékalakok; a részletek érdekességének kiaknázása: mind Jókainak szemmel alig látható, de mély és erős hatására utal. S olvasva e kissé szürke regényeket, nem egyszer föl-villan emlékezetünkben Jókai ragyogó képzeletének egyik-másik megkapó terméke (*Egy mérnök regénye* = *Új földesúr*; *Anyá és grófnő* = *Köszívű ember fiai*). Jókai költészetének fénye Pálffyra is ráégette bélyegét.

Ez a beállítás igazabb, mint az a másik, amely a két költőt, a „realistát“ és a „romantikust“ egymással szembehelyezte, sőt burkoltan érezte, hogy kettejük közül Pálffy a nagyobb. Van egy és más, amiben Pálffy fölülmúlja Jókait. Meséi valószerűbbek, cselekvényeiben nincs olyan szertelenség, jellemeiben nincsenek olyan túlzások és hibák, mint Jókainál — de ezek csak negatív érdemek, pozitív értékek tekintetében nem is lehet őt Jókaihoz hasonlítani. Hol marad Jókai képzeletének ereje, előadásának lebilincselő bája, elbeszélésének páratlan művészete mellett a Pálffyé? Jókai óriás sok hibával, Pálffy ember sok jó tulajdonsággal, a kettő össze sem mérhető. Ha Pálffyról szólunk, ne emlegessük Jókait, mert csak ártunk Pálffynak.

De Pálffy nem is volt realista. Talán regényeinek alakjait az életből meríti s a valóságot formálja művészetté? Épen nem. Az események, amelyek cselekvénnyé szövődnek, a maga képzeletének alkotásai, szereplői részben teljesen elgondoltak, mint az intrikus nők, részben, mozgalmasabb lelkiélet híján, halványak, de közös bennük, hogy nem a valóság talajából sarjadtak ki. Pálffy is alapja-

ban romantikus lélek, de mivel képzelete szegényes volt, mind a fölhalálásban, mind a bonyolításban tartózkodik a merészségtől, szertelenségtől, s ólomszárnyon járó fantáziája szelíd romantikájú, kirívó valószínűtlenségektől ment történeteket teremt. A realizmushoz inkább csak művészi fegyvelmeztsége és mértéktartása közelíti, bizonyos egyensúlyozottság, amely költészetének legjellemzőbb vonása.

Ennek köszöni Pálffy a jelentőségét is. Nincs a legnagyobbak sorában, nemcsak Keménynyel vagy Jókaival, hanem Eötvössel vagy Jósikával sem mérkőzhetik, de regényei a magyar irodalom jobb termései közé tartoznak, nem annyira valamilyen sajátos érdemeik folytán, hanem épen azért az egyensúlyozottság által, amely költészetének különféle elemei közé teljes harmóniát teremt. Pálffy nem kiváló egy irányban sem, de nincsenek végzetes fogyatkozásai, s az átlagot minden tekintetben eléri, tehetségével pedig ügyesen tud gazdálkodni. Képzelőereje fogyatékos, de tud vele érdekkeltő mesét formálni s a mozgalmas bonyodalom helyett cserébe olyat ad, amelynek valószínűségét nem vonjuk mindenáron kétségbe. Jellemei rajzában nem hatol mélyre s megkapó alakokat nem tud teremteni, de hősei, ha nem épen erőtől duzzadó emberek is, mégsem árnyképek. Regényeiben kevés történik, de azt a keveset meg tudja okolni; a bonyodalom bennük túlon túl egyszerű, de viszont a kerek cselekvény minden szálát tisztán látjuk s összebonyolódásukat könnyen nyomon kísérjük — van érzéke a szerkesztés művészi követelményei iránt. Nem mestere az elbeszélésnek, de kellemes mesemondó; stílusa nem sallangosan magyar, de szellemben magyaros, helyenként száraz, de másutt kárpótlásul kedvesen humoros. Általában regényei nem ejtenek ámulatba, de szívesen olvassuk őket; nem remekek, de tisztességes alkotások, a maguk egészében a józan, egészséges magyar fölfogás szülöttei. Utolsó három regénye megérdemelné, hogy elkerülje a gyors feledést, különösen az *Anyá és grófnő*, legharmonikusabb s így legjobb alkotása, és a *Régi Magyarország*, amely mint regényes korrajz valóban értékes: megelevenedik benne jellemző, hű képekben Kossuth kora, a konzervatívok és liberálisok küzdelme, Metternich

uralma erőszakosságaival, az ellenzék hazafias buzgalma, a márciusi események — az emberek és eszmék harca ebben a mozgalmas korszakban.

IRODALOM

Vas Gerebenről: Vali Béla, *Vas Gereben élete és munkái*, 1883. 220 l. — Barabás Abel, *Vas Gereben*, 1905. 216 l. — Zsigmond Ferenc, *Vas Gereben*. Irodalomtörténet, 1919. 1—22. l. — Fábíán István, *Vas Gereben*. (Az adoma szerepe műveiben.) Különnyomat a Mátyásföldi gimnázium 1935/36-i *Értesítőjéből*. 16 l. — Arany János bírálata a Pörös atyafiakról, 1860.; újra összes munkái, V. k. 467—483. l.

Pálffyról: Szvacsek-Vári Rezső, *E. Pálffy Albert*, 1904. 194 l. — Salamon Ferenc bírálata a *Fejedelem keresztleányáról*, Budapesti Hírlap, 1856. márc. 16. — Péterfy Jenő bírálata a *Mérnök regényéről*, 1886.; újra összegyűjtött munkái, III. k. 411—418. l.; a *Régi Magyarország*ról, Budapesti Szemle, 78. k. (1894) 478—480. l.

4. SZÍNTELEN EGYÉNISÉGEK

A kor többi, az előbbieknél jóval kisebb és színtelenebb egyéniségéből még hármat ragadok ki. Nem írói érdemeik miatt méltók az említésre, hanem az első kettő törekvéseinek tisztasága miatt, a harmadik, mert nagy olvasóközönséget tudott szerezni nagának. Amazok Podmaniczky Frigyes báró és Vadnai Károly, emez Beniczkyne Bajza Lenke. Közös vonásuk, hogy a jelen társadalmi életből merítették s azon kevésszámú regényíróink sorába tartoznak, akik regényeikben a múlt rajzával meg sem próbálkoztak. Igaz, hogy a jelen társadalmának igazi képével is adósak maradtak: pusztán az úri családok mindennapi érintkezésének formáit rajzolják meg egypár színtelen vonással, s ezekből nem lehet rekonstruálni valamilyen határozott kor társadalmi képét — a maguk korának nagy problémáit, az önkényuralom magyarságának fájó sebeit meg még csak nem is érintik. Mintha Világos, Haynau és Bach csak rossz álmom lett volna! A két férfiúrot ezenkívül egymáshoz kapcsolja, hogy az irodalom nagy szeretetével és megbecsülésével nemes erkölcsi fölfogást egyesítettek — s ezzel számot tarthatnak az utókornak legalább a tiszteletére.

Kettejük közül P o d m a n i c z k y F r i g y e s báró volt a szerényebb tehetségű, viszont fiatalos becsvágya nagyobb volt. Első regénye, *A fekete dominó*, 1853-ban jelent meg, innen kezdve 1867-ig majd minden évben megjelent tőle új regény, tizennégy év alatt kilenc. Az alkotmány visszaállításakor letette a regényírói tollat, de ebből a magyar regényirodalomnak nem lett semmi kára. Regényei kivált a nők számára készültek, akiknek műveltségét és irodalmi ízlését akkoriban kissé lenézte mindenki — már ez a körülmény világot vet a regényeknek nemcsak

jellemére, hanem értékére is: nemes gondolkodású, tiszta érzésű férfiak és hölgyek között lejátszódó komoly történetek, azzal a rendeltetéssel, hogy meghassák a gyöngéd, érzelmes szíveket és ápolják az erkölcsöt, terjesszék a magyarság szeretetét. Ezek a könnyen elbeszél, érzékeny történetek magasztos eszmék világába vezetnek, nem sértik még az illemet sem — ez minden érdemük. Érdekesítő cselekvény csakúgy hiányzik belőlük, mint a szenvedélyek küzdelme, nem találunk bennük sem lélekrajzot, sem társadalmi képet. Színtelen és igénytelen alkotások, szürkék, mint a madarak között a veréb. Lelkünket nem hozzák izgalomba, s mikor letesszük kezünkbe, nem marad a legkisebb nyomuk sem, akár a hirtelen fölszálló őszi ködnek.

Vadnai Károly-ban már volt egy és más a művészből. Nem volt szenvedélyes regényíró, s bár fiatalon kezdte és öregén végezte pályafutását, csak öt regényt írt; ezek *A kis tündér* (1860), *Eszter, a szép kardalnoknő* (1861), *Eladó leányok* (1864), *A rossz szomszéd* (1878), *Immakulata grófnő* (1896), s az utolsó alig több, mint hosszabb lélekzetű novella — a *Rossz szomszéd* pedig, legmélyebb és legszebb műve, egészen az.

Regényei közül Gyulai Pál a *Kis tündért* szerette legjobban; legsikerültebb is, s ez az egyetlen, amely újabb kiadásokat ért (az Olcsó Könyvtárban, 1898 és a Magyar Regényírók során, 1904). Műalkotásnak ez is jelentéktelen, regénynek meg éppen vérszegény. Mint Feuillet Oktáv *La petite comtesse* című regénye, amelyet Vadnai ismert és egyben-másban követett, egy fiatal leány lelki életét tárja elénk. Két egyenlő terjedelmű félre válik. Az elsőben nem történik egyéb, mint hogy egy kedves, pajzán leánykát megszeret egy nagy nőhódító és nőül kéri. A második részben a leány, aki rokonszenvet érez udvarlója iránt, de szerelmet nem, kezét odaígéri, de azt a föltételt szabja kérőjének, hogy egy félévre vonuljon vissza s tanuljon meg angolul. Ezzel a groteszk és naiv, nem is éppen valószínű fogással az író megszabadul ettől a kellemetlen alaktól, a kis tündérnek meg alkalmat ad, hogy beleszeressen egy másik fiatalemberbe, egy költőbe. A szerző is, a leány is megfeledeztek a korábbi ígéretől, de a félév elteltével

egyszerre jelentkezik a jutalomért a magát megemberelt Don Juan, s rendkívül nehéz helyzetbe hozza az író. Vadnai az elbeszélésnek Scylla és Gharibdis közé szorult hajóját úgy vezeti, hogy az a szirt és az Örvény között — elsüllyed, prózai nyelvre fordítva: a kis tündér váratlanul valamilyen tüdőgyulladászerű betegségbe esik és hirtelen meghal. Ez természetesen nem megoldása a költői problémának. Maga a regény sem igen tesz számot. Egyetlen részletesebben megrajzolt alakja van, a leány, de benne sincs élet és igazság, csak egy kis költészet, a fiatalság bája és derűje által. A két gavallér pusztán szónokló figurák, az egyik Olaszországról és hódításairól, a másik a költészetről szaval — amaz szépen, ez okosan is, de épen nem valószínűen és a helyzethez illően. A többi árnyalak, kitöltetlen körvonalak, s a mese valójában nem egyéb, mint egy vidéki úri kisasszony élete egy kastélyban falusi gavallérok között — kissé körülményesen, de nem minden kedvesség nélkül elbeszélve.

Valamint ebben a regényben, Vadnai többi alkotásában is van bizonyos gyöngédség és finomság, amely őket egészen áthatja: finom tónus és gyöngéd érzelmek, olyanféle módon nyilvánulva, mint később Pálffynál az *Esztike kisasszony professzorában*, de híján Pálffy gazdagabb hangskálájának. Bár ez a finomkodás Vadnainál némi egyhangúságot szül, nem lesz bántóvá, mert illik a tárgyhoz, s nem fájul mesterkedésé. Érezzük, hogy ez a nemesen gondolkodó, nemesszívű ember az életet akarta bemutatni regényeiben, nem úgy persze, amint van, még talán nem is olyannak, amilyenek látta, hanem amilyenek elképzelte. Mindig megmarad abban a körben, amelyben élt: hősei a középosztályból kerülnek ki és sok köztük a művész. Jobbára kedves, még hibáiban is szeretetreméltó emberrel dolgozik, igazán rossz alig van soraikban, legföllebb korhely, s a legnagyobb sértés, amivel hősei egymást illetik, a szelíd gúny vagy a jókedvű tréfa — de még ezeknek is nemes rendeltetésük van: kigyógyítani fogyatkozásaiából a vétkest. Későbbi regényeiben azonban rendszerint vegyít a mesébe valami ármányt, de intrikusai — jobbára nők — nagyon esetlenül fognak a munkához.

Célt nem érnek — de tetszést sem a naívvul megkötött és könnyedén föloldott csomóval. Az erős szenvedélyeket, az akarat hatalmas kirobbanásait a szerző az életben sem ismerte, a költészetben sem merte értékesíteni, ezért nagy összeütközésekig sohasem juttatta a dolgot, s a bonyodalmakat elsimította vagy kitért a komoly megoldás elől. A fölfogásnak ez a derűje, a szelíd optimizmus, kedvessé teszi ezeket az igénytelen történeteket, s a hasonlóan egyszerű, de egyszerűségében nemes előadás, a közlés biztonsága és eleganciája ad nekik némi művészi zománcot. Nem kárpótlás ez a hiányzó regényírói értékekért — eleven képzelet, az emberi szív ismerete, a jellemrajz ereje — s a biztos komponálás meg eredménye, a szilárd szerkezet, nem nagy nehézségek legyőzését jelenti, hanem azt, hogy az író nagyon egyszerű s ép azért igen kevésbé művészi föladatot tűzött maga elé.

Általában Vadnai regényei finom elmének és gyöngéd léleknek alkotásai, s ezért rokonszenvesek. Igazi gyönyörűséget azonban nem talál bennük sem a naiv olvasó, sem a fejlettebb ízlésű közönség: ez, mert a költő lelkiismerete nem hatol mélyre, az, mert a regények leleménye szegényes. De minden ízükből eredetiek, s ezt érdemes följegyezni. Vadnai nem fosztott ki egy író-t sem, nem követett senkit, a maga lelkéből merített, önmagát adta, s ha nem nyújtott igazán értékeset, annak az a magyarázata, hogy nem volt igazi regényíró.

B e n i c z k y n é B a j z a L e n k e, aki hármuk közül utoljára lépett föl, a kiegyezés előtti évben, nem méltó, hogy velük együtt említsük, de szólnunk kell silány, értéktelen regényeiről, mert az írónak is, műveinek is van bizonyos irodalomtörténeti jelentősége. Beniczkyné Bajza Lenke ugyanis az első női név, amellyel a regény történetében találkozunk. Irodalmi munkásságának is vannak olyan eredményei, melyek mellett nem mehetünk el behunytt szemmel. Tény először az, hogy Beniczkyné Jókai és Jósika után a legtermékenyebb magyar író; első regénye, a *Két szív harca*, 1866-ban jelent meg, ezt gyors egymásutánban követték a többiek vagy 50, még halála (1905) után is jelent meg hagyatékából egy-két regény. Tény

továbbá az, hogy ezek a regények negyven éven keresztül sorra mind találtak kiadót, a legtöbb második, sőt harmadik kiadást is ért, kétségtelen bizonyosságul annak, hogy kapós olvasmányok voltak. Végül tény, hogy egyik-másik közülük (hét regény) külföldre is utat talált s ott is második kiadást ért, tehát a műveit nyugatnak is szüksége volt reájuk. Beniczkynének volt olvasóközönsége, mégpedig nagyobb, mint Jókait és Vas Gerebent kivéve e korszak bármelyik regényírójának! Ezt a jelenséget nincs joga a tudománynak egyszerű kézlegyintéssel elintézni.

Beniczkyné nem *volt művész*, de műkedvelő sem — hanem mesterember. Megérezte ezt a közvélemény, mikor a francia regény-nagyiparossal hozván kapcsolatba, „magyar Ohnet“-nek nevezte. Persze Ohnet mellett is eltörpült, s nemcsak annyival marad el mögötte, mint általában a magyar regényirodalom a franciától. Van írói technikája, tud épkezláb mesét kieszelni, a szálakat ügyesen bogozza be és ki, világosan és értelmesen beszél el — de ez minden. Ennyi adománnyal lehetett volna jó regényt írni, de *csak* ennyi adománnyal nem. Azokra a szenvedélyes horgászokra emlékeztet, akiknek van jó horgok és folszerelésük, még reménykeltő csalétkük is, csak tehetségük nincs: éles szemük, biztos kezük, lélekjelenlétük, s azért sohasem fognak halat. Beniczkyné horgára sem akadt irodalmi értékű regény.

Minden munkája lélektelen, vizenyős történet a főúri világból. Bár maga is bejáratos volt oda, sem ezt a miliót, sem embereit nem tudta híven és jellemzően bemutatni: regényeinek főúri világa olyan, mintha egy varrógépe mellett ábrándozó polgári leány vetette volna papírra. Emberek helyett kitömött bábokat mozgat a színen, nevükben, mint a bábjátékos, ő beszél, választékosnak szánt, de valójában finomkodó, mesterkelt, papirosízű nyelven — közhelyei és modorosságai nem egyszer csöndes mosolyt csalnak ajkunkra. De az sem érdekel, ami embereivel történik, a nagyvilági üres életformák között lefolyó színtelen események, amelyek mindig egyforma mesévé rendeződnek. Ugy állanak az igazi regénnyel szemben, mint a színpadi dekorációk egy megkapó tájképpel szemben: csinált

világ, amelyben minden mesterséges és hazug. Annyira elkoptatott sablonokkal dolgozik, hogy nem is szorul kölcsönzésre; nem merít más költőtől, mert amit ad, azt nem kell egy műből meríteni, készen áll a regényirodalom gazdag kelléktárában, mint — hogy folytassam az előbbi hasonlatot — a kulisszák a színházi raktárban. Innen van, hogy regényei színleg ugyan teljesen eredetiek, de valójában mégsem azok: nem az élet művészi másolatai vagy egyéni képzelet alkotásai, hanem a korabeli divatos regényirodalom visszhangjai, ügyesen összeszerkesztve azokból a közkeletű fordulatokból, amelyek olvasmányainkból észrevétlenül fölhalmozódnak mindannyiunk emlékezetében.

Hogyan tehetett szert ez a tehetségtelen író a maga teljesen értéktelen regényeivel olyan nagy népszerűsége, ha a közönségnek csak bizonyos köreiből is? Egy szóval rámutathatunk ennek a tetszésnek a gyökerére: regényeinek hazug idealizmusa nyerte meg a fogyatékos műveltségű olvasók szívét. A közönségnek ez a része könnyű szórakozás kedvéért fordul könyvhöz, s a költészet számára pusztán mulattató eszköz, akár a mozi, a cirkusz, a kávéház. Ábrándos, de korlátolt lelkének épen ez a Beniczky-féle romantika kell, amelynek könnyű fajsúlyú termékeiről azt hiszi, hogy az élet hú képét adják, azoknak a nagy uraknak mindennapi életét, akiket ő az utcáról, az újságokból, szóbeszédből ismer. Előkelő, finom emberek, fényes milió, nagystílú élet, emelkedett érzések, sok szerelem, amely természetesen mind házassággal végződik, s minden, ami szóba kerül, rikító színekkel ragyogóra mázolja: íme azok az elemek, amelyeknek a franciáknál Ohnet, nálunk Beniczkyné — majd később a többi nagyszerű mesterember — népszerűségüket köszönhatték. Hogy az az eszményi világ, amelyben Beniczkyné hősei élnek, az utolsó vonásig és színfoltig hazug, s maguk a hősök pusztán maszkok — azt a jámbor közönség nem vette észre, aranyának nézte a talmi fémét.

*

Ha búcsúzóul egy pillantással összefoglaljuk az itt méltatott regényeket, akkor — bízom benne — igazolódik

az a kép, amelyet az abszolutizmus korának regényirodai máról bevezetőül főntebb megrajzoltam. Ez a kép valójában mégsem hű, s két tekintetben is megtévesztő. Egyrészt hiányoznak belőle a korábban föllépett íróknak ebben a korban megjelent regényei, másrészt a most tárgyalt regények tekintélyes része már nem ebben, hanem a következő korszakban látott napvilágot. Abonyi és Vadnai regényeinek majd a fele 1867 után jelent meg, Degré pályáját a kiegyezés szinte két egészen egyenlő félre vágja, P. Szathmáry Károly műveinek jóval nagyobb részét írta az új korszakban, mint ebben a most lezárultban, Beniczkynek meg épen csak egy regénye jelent meg 1867 előtt. Viszont Jósika regényeinek nagyobb fele csak 1849 és 1867 között jelent meg, s ebbe a korba tartozik Kemény minden nagy regénye, valamint Jókai legértékesebb alkotásai. Ezzel a kettős igazítással egészen másként fest regényirodalmunk képe. Terjedelme alig változott, három nagy regényírónk művei számban is majdnem egészen kipótolják a veszteséget, de értékben annál inkább. Itt már van ugyan nyilvánvaló veszteség, elsősorban Pálffy regényei, de mennyivel nagyobb a nyereség, Kemény és Jókai költészete! E két írónk munkásságának bekapcsolásával a főntebb adott szegényes és nem egy tekintetben sivár kép menten az ellenkezőre változik: gazdaggá, színéssé, ragyogóvá lesz, úgyannyira, hogy a magyar regény fejlődésében ez a húsz év a legfényesebb korszak, itt éri el a magyar regény a tetőpontját. De épen ennek a két képnek az ellentéte mutatja, hogy valójában nem regényirodalmunk tett 1849-től 1867-ig óriási lépést, hanem történetesen ebben a korszakban működött két legnagyobb regényírónk.

IRODALOM

Podmaniczkról: Bérezik Árpád, B. *Podmaniczky Frigyes emlékezete.* 1914. 14 l.

Vadnairól Körösi László dr., *Vadnai Károly*, 1895. 81—132. 1. — Beöthy Zsolt, *Vadnai Károly emlékezete*, Kiszf.-Társ. fivl. 40. k. (1905) 12—24. 1. — Bolgár Zsuzsa, *Vadnay Károly*, 1934. 62 l.

Beniczkynéről: Egy regényét megbírált Gyulai Pál, 1872.; újra *Bírálatok*, 123—125. 1.

VI.
REGÉNYIRODALMUNK
A KIEGYZÉS UTÁN

1. ÁLTALÁNOS JELLEMZÉS A REALIZMUS

Az 1867-i kiegyezés nevezetes fordulópont nemzetünk életében, s mivel az irodalom gyökérszálai a közélet talajából szívják föl a művészileg értékesítendő anyagot, regényirodalmunk történetében is. Itt azonban a változás nem volt olyan hirtelen és mélyreható. Érthető: bizonyos idő kell még a leghatalmasabb rengésnek is, hogy új fölületekre terjedjen át, s miközben tovább hullámzik, ereje egyre csökken. Másfelől a kiegyezés egészen más viszonyokat talált és egészen más viszonyokat teremtett a közélet meg a regényirodalom terén. A magyar regény az önkényuralom korában eljutott virágzása legmagasabb fokára, regényirodalmunkban fejlett hagyomány alakult, amely mint eleven erő élt és hatott, s meghatározta további fejlődése útját; munkásainak nagy része, vezérével, Jókaival, az élén, a kiegyezés után is dolgozott, egyik-másik fokozott erővel. Ellenben a közélet minden terén, a politikai, gazdasági és társadalmi életben hatalmas rázkódtatásokkal járt az alkotmányos élet helyreállítása. A politikai életet a tizennyolc éves passzív rezisztencia dermedtsége után újra meg kellett teremteni, a 48-as eszmékkel részint kapcsolatban, részint ellentétben; új utakon új célok felé törve, más eszközökkel kellett dolgozni — és más emberekkel is, mert a régi politikusaink majd mind kidőltek a sorból, vagy félreálltak. A gazdasági élet képe is gyökeresen megváltozott: a jobbágyok föl-szabadítása után a zsellérgazdaságról áttértünk a bér-gazdaságra, a nyerstermelés mellé, amely addig gazdasági erőnk főforrása volt, meghonosítottuk az ipart s azt mind-jobban a nagyipar felé fejlesztettük. Nyomában nagymér-

tékû, de inkább hirtelen, mint egészséges irányú fellendülés járt. Az örökváltság és a nemesség kiváltságainak eltörlése pedig a társadalmi osztályok körében idézett elő nagymértékű eltolódást. A nemzet zöme, a középnemesség, amely azelőtt nemcsak a politikai és a gazdasági, hanem az irodalmi életben is vezető szerepet játszott, gazdagságából és súlyából egyre többet veszített, s ezzel kapcsolatosan fokozatosan kicsúsztak kezéből a hatalom reális fegyverei: a bürokratikus hatalom aprószemű lencséjéért átengedte ősei örökségét az új hódítóknak. Ezek, kereskedők, iparosok és bérlők, bankárok, gyárosok és új birtokosok — nagyrészt a zsidóság köréből — egy új társadalmi osztályt alkottak, amely megszerezve magának a nemzet gazdasági erejének javát, egyelőre tekintély és külső dísz nélkül, teljesen észrevétlenül kezébe kerítette az uralmat.

Míndez közvetve vagy közvetlenül nagymértékben kihatott a regényirodalomra is, és megváltoztatta annak mind külső feltételeit, mind belső tartalmát. A gazdasági élet föllendülése új társadalmi osztályokat emelt a műveltség régiójába vagy legalább közel hozzá és hirtelen megduzzasztotta az olvasók körét. A regényolvasók száma egyszerre magasra szökkent. Olvasóközönségünk azelőtt jobbra két osztályból került ki: a vidéki gentryből és a lateinerekből; most ezekhez csatlakozott az arisztokrácia egy része, az időközben fölemelkedett és lassanként megmagyarosodó polgárosztály — nem annyira az öregek, maguk a kereskedők, iparosok és bérlők, hanem gyermekeik — a kisvárosi tanult vagy csak félművelt emberek és a társadalom minden osztályából nők, akik a regényolvasók zömét szolgáltatták, majd a zsidók, akik 1867 után mind sűrűbben cserélték föl német nyelvüket és műveltségüket a magyar nyelvvel és magyar műveltséggel. A regényfogyasztóknak ez a gyors és nagymértékű megszorodása maga után vonta a regényirodalomnak számbeli föllendülését.

Ebben a föllendülésben döntő része volt a sajtónak, a napilapoknak és a folyóiratoknak. Láttuk, hogy már 1867 előtt nagy hatással voltak a műfaj megerősödésére,

de hatásuk teljes mértékben csak a kiegyezés után érvényesült, mert a napisajtó is csak az új korszakban fejlett olyan hatalmas tényezővé, amilyennek a mi nemzedékünk ismerte. Az alkotmány helyreállítása mozgalmas, eleven politikai életet szült, ez maga után vonta a hírlapok számának nagyarányú megnövekedését, s azok terjedelmükben is megnövekedve, könnyen és szívesen kielégíthették a közönség vágyódását a regény után. A folytatásos regény elmaradhatatlan eleme lett minden napilapnak és könnyebb fajsúlyú folyóiratnak; az egyik szépirodalmi folyóiratunk, a Vasárnapi Újság, egyszerre két regényt közölt, támadt egy szépirodalmi napilapunk is, a Fővárosi Lapok, sőt Regényvilág címmel egy kéthetenként megjelenő folyóirat is megindult, amely hasábjait pusztán folytatásokban közölt regényekkel töltötte meg.

A sok munkaalkalom nemcsak a hivatottak buzgalmát fokozta, hanem olyanokban is fölkelte a regényírói becsvágyat, akiknek nem volt elég tehetségük, s ezek között nagy számmal voltak újságírók. Az újságírás lassanként rendes, kenyérkereső pályává lett, s egy új foglalkozási ág, egy új írótypus alakult ki, a hivatásos újságíróé, viszont az újságírók szemében csakhamar elmosódott a különbség az írás és újságírás között. S míg egyfelől az újságírók sorából nem egy kiváló regényíró emelkedett ki, másfelől a gyöngébbje is természetesnek találta, hogy beletanulván az újságírást mesterségébe, az újság minden rovatát el tudja látni, tehát a regénycsarnokot is, s minden riporter már Jókai dicsőségéről ábrándozott — vagy épen meg is próbálta erejét a műfajban. Külső embereknek is nem egyszer sikerült tehetség nélkül befurakodni a napilapok regény-rovatába s onnan esetleg még valamelyik könyvkiadóhoz is. A nyomdafesték egyébként sem volt akkor drága, úgyhogy nagyon elszaporodtak a műkedvelő tucat-munkák meg a selejtes regények. A regények kapossága azután megteremtette nálunk is a gyűjteményes regény-vállalatokat, s a termelés és fogyasztás circulus vitiosus módjára kölcsönösen fokozta egymás erejét.

A közviszonyok átalakulása módosítólag hatott regényirodalmunk tartalmára is: tárgykörére, fölfogására, szel-

lemére. A kornak mozgalmas élete íróink és közönségünk érdeklődését a jelen felé irányította: a fásúltságból, kételkedésből, bizonytalanságból új életre ébredt nemzedék, reménnyel, bizalommal, tettvágygal eltelten, elfordult a múlttól s valamint az életben a reá szakadt új föladatak megoldásán dolgozott, akként a költészettől is ezeknek az új problémáknak megvilágítását várta. Különösen a társadalmi kérdések foglalkoztatták, s elsősorban az a nagy eltolódás, amely a társadalmi osztályok elhelyezkedésében, szerepében, vagyoni viszonyaiban észrevehető lett. A 48-as eszmék virágai most érték gyümölcsé, most jelentkeztek a reformoknak gazdasági, társadalmi és politikai következményei. A szabadságharc előtti patriarchális életnek nem voltak igazi problémái, s társadalmi regényeink ekkor is, s még az önkényuralom idején is, valójában nem is a magyar életből, hanem külföldi regényekből merítették rajzukhoz a vonásokat és színeket; társadalmi életünk — a külföldihez képest — 67 után is szegényes és színtelen volt, de problémái már voltak, súlyos és veszedelmes problémái. A gentry pusztulása, a tisztviselő-osztály külső fénye és belső gyöngesége, a polgárság megerősödése és megmagyarosodása, a társadalmi osztályok ellentéte, a faji és nemzetiségi kérdés, a megvagyonosodott és érvényesülésre törvő zsidóság helyzete és szerepe, a vagyon mind egyenlőtlenebbé váló megosztása s ennek nyomán a szegény fokozódó irigykedése és gyűlölete a gazdag iránt, az osztrák szellemű katonaság szembehelyezkedése a magyarsággal: mindez nemcsak a politikust és a gondolkodót érdekelte, hanem a költőt is. Ezekben a problémákban fogantak meg a komoly regények eszméi, ezeken épültek föl cselekvényei — a legkapósabb tárgyakat gyökeres magyar nemesség pusztulása és a zsidók törtétese, emelkedése, meg ennek a két osztálynak összeütközése szolgáltatta.

A lüktető élet, a társadalmi viszonyokat fölkaravó mozgalmak értetik meg, hogy az a kör, amely regényíróinkat ebben a korban tárgygyal látta el, a jelen világa. Az a folyamat, amely már az előbbi korszakban megindult. A regényirodalom súlypontjának átbillenése a történeti

regényről a társadalmira, a kiegyezés után befejeződött. 1848 előtt regénytermésünk javát a történeti regények szolgáltatták, az önkényuralom idején is a legnagyobb értékeket a történeti tárgyúakban találjuk, különösen ha ide számítjuk azokat a regényeket, amelyek a közelmúltból veszik tárgyukat — s ezek az abszolutizmus korának legjellemzőbb termékei — de számra nézve már a jelenkor életét földolgozók kerülnek túlsúlyba. A történeti regény a kiegyezés után sem hallgat el, de java művelői majd mind a régi nemzedék sorából kerülnek ki, akik műveltségükkel, törekvéseikkel, egész szellemükkel az előbbi korban gyökereznek, míg az újak, akik 1867 után lépnek föl, szinte kivétel nélkül a társadalmi regény művelésére adják magukat. A kiegyezés korának jellemző műfaja, amely a kor regényköltészetének megadja sajátos jellegét, a jelen mozgalmait értékesítő társadalmi regény.

Regényirodalmunk kifejlesztésén és irányításán az alkotmányos élet korában a közéleti tényezővel párhuzamosan, hatását fokozva, működött még egy erő, egy irodalmi tényező, a realizmus. A realizmus nem új jelenség irodalmunkban; föltűnt már az előbbi korszakban, de virágzása erre a korszakra maradt. 1867 előtt íróinkban és a közönségben inkább csak az érzék támadt föl a realizmus iránt: megkedvelték az élet valószerű ábrázolását, de a realizmus, mint irodalmi irány a regényköltészet terén nem tudott gyökeret verni. Elszaporodtak a realizmus külföldi remekeinek fordításai, s műveltebb körökben népszerűek lettek előbb az angol realisták, Dickens és Thackeray már az ötvenes években, majd az oroszok, Turgenyev, Gogoly, Szollogub a hatvanas években, de magyar követőik még nincsenek, s a realizmus regényirodalmunk terén csak a romantikába olvadva érvényesül, az epizódok és a mellékalakok reális bemutatásában. Amint azonban nemzetünk, nagyrészt épen a kiegyezés utáni föllendülés következtében, mindjobban utólérte műveltségben a Nyugatot, s hozzája simulván, meghonosodott nálunk is a nyugati életfölfogás és világnézet, nyomában megerősödött irodalmunkban a realizmus. Sorra megjelentek az igazi reális-

ták, akik szellemükkel belekapcsolódtak az új irányba s műveik egészével törekedtek a valóság képét megadni.

Olyan nagy számmal vannak ezek a realista szellemű regények, hogy a realizmus e kor regényköltészetének egyik legfontosabb jellemző vonása. Föltűnő jelenség, hogy ez az irodalmi áramlat egy-két évtizeddel megkésve érkezett ugyan, de akkor szinte egy csapásra uralkodó irányná lett. Arra vall ez, hogy a realizmus nem pusztán divat volt nálunk, hanem hozzáillet a józan magyar természethez s kedvező talajra talált az akkori közhangulatban. Ugyanezt bizonyítja a magyar realizmusnak az a saját-sága, hogy nem csapott túlzásba, szertelenségbe, mint azok az irányok, amelyek nem emelkedtek ki az után-zásból.

A valószerű felfogás és ábrázolás, ami a realista művészetet megkülönbözteti a romantikustól, nemcsak egészen új típusú regényeket teremtett, hanem gyökeresen megváltoztatta regényirodalmunkat is. Elsősorban mélyebre ásta azt az új medret, amelyben 1867 után regényirodalmunk haladt. Míg a romanticizmus, amely természete szerint merész, gyönyörködtető mesére törekszik, szívesen fordul a múlthoz, mert az időbeli távolság egyfelől megnöveli az arányokat és kedvező talaja a nagyszerűnek és csodálatosnak, másfelől a távolsággal járó homály nagyobb szabadságot enged a költői képzelet szárnyalásának: a realista, hogy a valóság megfigyelése alapján hű képét adhassa az életnek, szívesebben merít a jelenből, mert azt közvetlen tapasztalásból ismeri. A jelen mozgalmából merítő társadalmi regénynek megerősödése a történeti rovására, amit főntebb mint a kor regényköltészetének egyik jellemző vonását emeltem ki, nemcsak a kiegészés utáni közállapotoknak következménye, hanem része van benne az uralomra vergődött realizmusnak is.

Sőt a realizmus még mélyebben is érezte hatását: megváltoztatta költőink világnézetét és regényeink hangulatát. A romantikus költőt az a sok fény, amellyel dolgozik, az az ideális világ, amelyet képzeletével minél gyönyörködtetőbbé formál, rendszerint optimistává teszi, s

ez művét bizonyos derűvel vonja be; a realista a valóság képeit szemléli, s az élet a maga sok bajával és nyomorúságával, bűnével és gyöngeségével jobbára sötétnek, sivárnak tetszik előtte, úgyhogy bizonyos pesszimizmus fejlődik ki benne: inkább csak a fájdalmas, lesújtó mozzanatok ragadják meg, s azokat festve, regénye is rendszerint szomorú, lehangoló, vagy éppen sivár olvasmánnyá lesz. Végül más a viszony is, amelyben a kétféle irány művelői tárgyakkal szemben állanak. A romantikus író meséjét pusztán a képzeletből szövi, s így bármennyire szereti is történetét és hőseit, az érzés, amelyet benne fölkeltenek, mint egy képzelt világ visszhangja, nem lehet erős és mély, csak olyan, amelyet valami műtárgy kelt; a realista benne él abban a világban, amelyet rajzol, műve valóságos élmény reá nézve, benne rezeg a személyes mozzanatok zaklató érzéshangulata, vagy éppen — ha a maga sebeit tárja föl — égető fájdalma. Nem objektív, mint romantikus társa, hanem erősen szubjektív, beleviszi a maga sajátos hangulatát, rendszerint haragját vagy bosszankodását, elvétele mosolyát, s amaz gúnyban vagy szatírban, emez vagy a maga tisztaságában, vagy inkább humorra olvadva jelentkezik.

A realizmus regényirodalmunkba külföldről áramlott be, mégpedig három csatornán. Legkorábban az angol hullám ért el hozzánk, főként Dickens és Thackeray realizmusa, azután következett az orosz, Turgenyev, Gogoly és Dosztojevszkij nyomán, majd a francia analitikus regény. A hatás nyilvánvaló, de a magyar realizmust nem fűzték olyan kimutatható, nyílt kapcsok a külföldihez, mint a magyar romanticizmust. Nem egyes írók hatása érzik meg rajta — még Turgenyevé is alig, pedig a nyolcvanas évek legolvasottabb külföldi regényírója volt nálunk — hanem inkább az egyes irányoké; nem regények csábították íróinkat utánzásra, hanem a realizmus mint műelv ejtette őket hatalmukba. Kisebb érintkező fölületek vannak egymásik magyar meg külföldi realista regényíró között, vagy legalább meg lehet állapítani, melyik idegen íróhoz áll közel a magyar, de gazdagabb, több mozzanatra kiterjedő egyezést nem lehet fölföldözni, utánzást vagy motívumköl-

csönzést meg épen nem. Ezt a realizmus természete magyarázza. A realizmus az élet, a környezet megfigyelésére utalja az író, s már ez függetlenné teszi az idegen szellemi művektől; másrészt nem követelvén meg mozgalmas eseménysorozatok kieszelését, a realista író nem szorul arra, hogy esetleg fogyatékos képzeletét más író műveiből pótolja. A realizmus mindig eredetibb, mint a romantika: innen a kor irodalmának egyik új jellemvonása, a relatív eredetiség.

De bármilyen erős volt is regényirodalmunkban a realista irányzat, ez nem jelenti azt, hogy egészen realista szelleművé vált. Egyrészt íróink tartózkodtak az új áramlat szélsőséges irányaitól s nem téptek el minden kapcsolatot, amely őket a romantikához fűzte, csak mérsékelték egyoldalúságát; másrészt a régi irány, a romantika, élt regényirodalmunkban tovább, vagy a maga színesebb formájában, Jókai, sőt Jósika szellemében, vagy némileg meghalványodva és külsőleg hozzásimulva a kor divatos realizmusához. S nem is egyes elszórt jelenségek mutatják a régiebb irány eleven erejét, hanem nagyszámú regény tanúsítja — csak az a föltűnő, hogy regényíróinknak épen a tehetségesebb része szegődött a realizmus szolgálatába, míg a nagyobb számú, de alacsonyabb színvonalat jelentő írók hívek maradtak a romantikához. S ha a következőkben a regényirodalom fejlődését rajzolva mégis föltűnő aránytalanságot látunk: jóval gazdagabbnak a realiztikus irányt, ez azért van, mert e korszak romantikájának értékes felét, elsősorban Jókai költészetét, már az előző fejezetekben méltattuk, amit meg a romantika rajta kívül termett, az jórészt selejtes munkákból telik ki s nem érdemli meg a részletes tárgyalást.

Az ellentétes irányoknak az az összeolvadása, amelyre az imént utaltam, némileg áthidalja az űrt a kiegészítést megelőző és követő korszak regényirodalma közt. Mélyebben vizsgálódva, egyéb kapcsolat is föltűnik. Világossá lesz, hogy bár az új korszakban a regény egészen átalakult, megváltozott tárgyköre és iránya, szelleme és hangulata, ez a változás már elő volt készítve az előbbi korszak regényirodalmában. Az új vetés magja kihajtott

1867 előtt, de ekkor borult kalászba, nagyrészt épen a kiegyezést követő politikai, gazdasági, társadalmi változások hatása alatt. Valamint Deák nagy művét, a kiegyezést az abszolutizmus évei érlelték valósággá, akként az új regényt az ötvenes-hatvanas évek költői törekvései. Ennek a folyamatnak eredményeként regény-technikánk és szépprózai stílusunk nagyot fejlődött. Az írók megtanultak írni és elbeszélni, céltudatosan kiválogatni az anyagból, ami fontos és azt ügyesen elrendezni: regényeink könnyebbek és természetesebbek lettek, s egyre nagyobb számmal szolgáltattak rá a műalkotás névre. A művészi színvonalnak ebben az emelkedésében kétségkívül nagy része van Jókainak. A magyar regény Jókai műveiben érte el technikai szempontból a tetőpontját, kialakult bennük az igazi magyar regénystílus, amely nem állt hátrább a nyugatinál. Az ő szünetnélküli működése az önkényuralom alatt igen jó hatással volt regényirodalmunknak mind technikájára, mind előadására — az 1867 után föllépő írói nemzedék az ő írói gyakorlatán erősödött.

E korszak regényirodalmának részletes méltatása nem szorítható szűkrezabott kereteink közé, már a terjedelme miatt sem. Pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, de hozzávetőlegesen, a könyvészeti munkáktól számontartottak alapján, az 1867 és 1896 között megjelent regények száma 500-ra tehető, vagy még többre, s ez vagy 20-as évi átlagot ad. Megkönnyíti azonban munkánkat, hogy a megelőző fejezetekben egy részükről már szóltam — azokról az írókról, akik működésük súlyával a kiegyezést megelőző korbba tartoznak — és az a körülmény, hogy tárgyalásunk körén kívül marad az az írói nemzedék, mely még 1896 előtt lépett ugyan föl, de teljes kifejlődését csak később, az új században érte el. Az így megmaradt, még mindig igen terjedelmes regényirodalom körét is szűkebbre lehet vonni. Mellőzöm a selejtes regényeket és azokat, amelyek csak az újságok tárcarovatában jelentek meg — értéktelenségüknek nyilvánvaló bizonyossága, hogy szerzőjük nem érdemesítette őket könyv alakba foglalásra; elhagyom továbbá az alkalmi regényírók műveit, akik egy vagy két regény megírása után, azok

hatástalansága miatt, búcsút mondtak a műfajnak. Még komolyabb törekvésű íróink közül is figyelmen kívül hagyom két csoport munkásságát. Az elsőbe sorozom azokat, akik becsvágygal vagy buzgalommal dolgoztak, de jelentősebb eredmény nélkül, mint — hogy csak a jelentősebbeket vagy termékenyebbeket említsem — K. P a p p Miklós, Tóvölgyi Titusz, Kvassay Ede, Prém József, Sziklay János, Csengey Gusztáv, Véka Lajos, Margitay Dezső, Erdélyi Gyula, Kvassay Edéné, Tábori Róbert, Gyarmathy Zsigáné, Malonyai Dezső. A második csoportot azok teszik, akik egy vagy két regény után, amelyek néha arattak némi sikert, lemondtak a regényírásról és más téren kerestek egyéniségüknek megfelelő érvényesülést. Az ismertebb nevűek közülük: gróf Zichy Géza, Asbóth János, Beksics Gusztáv, Wohl Stefánia» ötvös Adolf, Gabányi Árpád, Reviczky Gyula, Jakab Ödön.

Mellőzve e most említetteket, a gazdagabb és értékesebb munkásságú regényíróknak — mindössze tizenháromnak — regénytermése lesz vizsgálódásunk anyaga, összesen 71 regény (sorukból azonban 14 már 1896 után jelent meg). Mivel a korszak egész regényirodalmára a realizmus nyomta rá bélyegét, íróink csoportosítására legalkalmasabb azt a viszonyt venni alapul, amelyben ehhez az egyetemes hatású áramlathoz voltak. Először az angol, majd az orosz realizmus felé hajlókát veszem sorra, azután a franciásokat, negyedik csoportul azokat, akik más irányban, vagy külön utakon jártak, végül az új korszak legnagyobb prózairóját, Mikszáthot. Mivel azonban íróink inkább csak ösztönzést vettek külföldi írótsaiktól, e csoportosítás jelentőségét nem szabad túlbecsülnünk és belőle messzemenő következtetéseket vonnunk. Íróink besorolása az első három csoport egyikébe nem bélyegzi őket utánzókká vagy az illető irány rabjává, viszont a relatív önállóságuk nem jelent egyszersmind nagyobb esztétikai értéket. Ennek az elkülönítésnek inkább gyakorlati jelentősége van: a pusztán időrendi, tehát teljesen külső, esetleges csoportosítás helyett valami mélyebbrelátót, belsőt tesz lehetővé.

2. AZ ANGOL NYOMON JÁRÓK

A külföldi realisták közül először az angolok neveltek nálunk híveket — nem sokat. Mindössze egy-két írónk kapcsolódott bele, többé-kevésbé lazán, a realizmus angol irányába. Ezek a magyar realisták nem utánozták mintaképeiket, mint Kúthy Sue-t, sőt annyira sem, mint Jósika Scottot, hanem tanultak tőlük. Bizonyos szellemi rokonságban lévén velük, megszerették műveiket, vonzódtak irányukhoz s az ő szellemükben próbáltak dolgozni. Megtaláljuk műveikben, ami az angol realista regényre jellemző: tudatos tartózkodást a romantika színes világától, helyette komoly törekvést a való élet hű képeinek rajzára; a képzelet helyett inkább megfigyelő erejükre bízzák magukat, s a múlt csillogó képei helyett a sűrű jelen mozgalmait foglalkoztatják elméjüket; a cselekvényen átsugároztatják a maguk szubjektív valóját, s ez elvétve mint dickensi derű, gyakrabban, Thackeray módjára, mint keserű humor színezi regényeiket.

Ebbe a körbe tartozik a korszak legélesebben kirajzoló egyénisége, Tolnai (eredeti nevén Hagymássy) Lajos. Regényköltészete egészen ennek a korszaknak szülte: első regénye, *Az urak*, 1872-ben jelent meg (újra 1909), az utolsó, *A grófné ura*, a korszak legvégső évében készült. E két határpont közé még tizenhat regény illeszkedik, meglehetősen egyenlőtlenül elosztva. Egy évtizedig nem írt újabb regényt, 1882—1887 között, öt év alatt, tizenegyet, majd 1889—1891 között ötöt. Nem mindennapi termékenység, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy ez a tizennyolc regény alig feleannyi év termése.

Tolnai történetei majd mind a vidéki élet talajából sarjadnak ki, a falu és még inkább a kisváros világa az

ő igazi eleme. Regényei jórészt azokból az érzelmi és szemléleti anyagból táplálkoznak, amelyet gyermek- és ifjúkorában édesanyja szülőföldjén, Dunaszentgyörgyön, majd később, pap korában, Marosvásárhelyt gyűjtött lelkébe — a fővárosban szerzett tapasztalatai csak színezik és kiegészítik ezt az anyagot. Ennek, valamint színmagyar vérének köszönhető regényköltészetének legvonzóbb tulajdonsága: nyelvének gyökeres magyarsága, ereje, kifejezőképessége. Tolnai egyike legmagyarabb észjárású írónak, s ez tükröződik stílusán is: színes minden sallang, választékos cikornyák nélkül, erővel telt, de nem erőltetett, hozzásimul a helyzethez s a szereplők egyéniségéhez, az elbeszélő részletekben egyszerű, természetes, tömör.

Regényeinek miliője elég sokféle: váltakozva parasztok, kispolgárok, köznemesek és főurak között pörög le a cselekvény, s e szerint változik regényeinek nemcsak levegője, hanem cselekvénye is. A mese, mint a realista művészet szerint, nem kelt nagyobb érdeket, s a regény súlya vagy a lélekrajzon vagy a társadalom festésén van — e szerint válik regényköltészete két félre. Lélektanilag regényei szintelenek. Nem a valóság megfigyeléséből merít, hanem elképzelt alakokkal dolgozik; nem tudja lelkivilágukat gazdaggá és elevenné tenni, s így nincs, ami a szegényes mesét kitöltené. Ilyenek: a *Nemes vér* (1884), egy grófleány kálváriája, aki családja kedvéért érdekházasságot köt, s épen azok döntenek nyomorúságba, akikért föláldozta magát; a *Dániel pap lesz* (1885), egy már nem fiatal tanító vergődése, akit feleségének hiúsága arra bír, hogy megszerezze a papi képesítést; a *Jégkisasszony* (1886), egy szívtelen, kacér pesti leány kizsákmányolja parlagi, esetlen unokabátyjának szerelmét. Ezekben a regényekben nincs semmi Tolnai jellegzetes egyéniségéből; ami érték rejlik bennük, azt sem tudja kifejtetni: a *Nemes vér* érdekes tárgya elsorvad kezében, a második regényének jól rajzolt nőalakja, az erős akaratú tanítóné, s egy pár színes epizódja nem elég kárpótlás a sovány, erőszakolt meséért; a harmadik jelentéktelen, s csak azért említem, mert Tolnainak egyetlen olyan regénye, amelyben a szerelem kerül az érdeklődés középpontjába.

Sokkal érdekesebb regényeinek második csoportja, azok a regények, amelyeknek élettő eleme a társadalom rajza. Meséjük is mozgalmasabb, s belőlük rendszerint újszerű probléma bontakozik ki. Két egyenlőtlen csoportba különülnek. Kettő közülük, a legkorábbiak, az *Urak* és *A báróné ténsasszony* (1882, újra 1905), a múltba vezetnek; hátterük a Bach-korszak, így nem igazi történeti regények, hanem abba a fajba tartoznak, amelyet az előbbi korszakban mint annak legjellemzőbb műfaját ismertünk meg, a politikai regények sorába. Az *Urak* cselekvénye nagyon szegényes, egypár mozzanat egy parasztcsalád életéből, s csak a korrajz emeli a regények közé. A nagyralátó parasztasszony egyik fiával elvéteti egy hitvány cseh beamter leányát, a másik fiát pedig kitagadja, mert egy szegény papleányt vesz nőül. Az úrrá lett parasztcsaládot persze tönkreteszi a cseh atyafiság, a parasztagdának maradt másik fiú meg boldog lesz derék nejevel. A mese megalapozása elhibázott: az önértetes magyar parasztság nem süllyedt a Bach-korszakban olyan mélyre, hogy befogadja családjába a megvetett cseh népséget. A regény ezen a hazug kiindulóponton elveszti hitelét. Kár, mert a cselekvény másik ága, a kisebbik parasztfiúnak és a papleálynak szerelme rokonszenves, „igazság egyszerűséggel, melegség kellellemmel vegyül“ benne. Érdekes, hogy a szájhagyomány szerint ennek a történetnek van alapja: egy Dömötör nevű derék parasztleány messziről hozott magának úri feleséget Dunaszentgyörgyre, egy tanárembernek (később református pap lett!) műveit leányát. Az *Urak* egyébként is Tolnai legkerekebb, leglogikusabb regénye, tipikus, de nem élettelen emberekkel. Egyéni színeket csak az öreg parasztasszony rajzába vegyít, de nincs benne köszönet: a kép rikítóvá, a jellem visszataszítóvá lesz. A *Báróné ténsasszony* Tolnai legmozgalmasabb, legnagyobb-szabású alkotása. Hőse egy svihák „bezirker“, a galíciai zsidóból főorvossá emelkedett dr. Schwindler. Hivatalos hatalmával és simulékony egyéniségével befurakodik egy kis magyar város társadalmába. Itt elszédít és behálóz mindenkit, egy szerető párt elszakít egymástól, a leányt apja segítségével, félig erőszakkal, nőül veszi, a fiút szíve

elleni házasságba kergeti. Fényben, tekintélyben egyre emelkedik, s mikor beköszönt a magyar világ, ügyes fordulattal fölcsap hazafinak; a buta kisvárosi nép megválasztja követnek, a király bárói rangra emeli. De lesújt rá a nemezis: egy külföldi cég bukása őt is, apósát is romlásba sodorja. Elszökik az országból, neje meg férjhez megy az időközben özvegyé lett szerelméhez. A mese itt sem gazdag, de sokoldalú, színes és élénk, csakhogy mértéken túl feszített, s kiindulópontja, a szerelmespár elidegenedése egymástól, nincs semmiképen valószínűvé téve. A korkép itt is rikító és hazug, s az az embereké is: nemcsak a főhőst, ezt a betolakodott idegent, festi a gyűlölet mérgébe mártott ecsettel — a szájhagyomány szerint egy közbecsülésben álló előkelő marosvásárhelyi urat akart benne pelengérre állítani — hanem visszataszító alakoknak rajzolja a magyar szereplők jórészét is. így a *Báróné ténsasszony*, bár Tolnai legményebben szántó regénye, hatásában lehangoló, ellenszenves.

Ezzel a tárgykörrrel Tolnai csakhamar szakított, s a nyolcvanas években írt társadalmi regényei mind a jelen világában és a maga élményeiben keresnek értékesíthető anyagot. A tárgykörnek ez a megváltozása nem jelent emelkedést Tolnai regényírói pályáján: meséi és emberei nem lesznek érdekesebbek, de elvész az a sajátos színezetük, amelyet a két régiebbnek a korrajzi vonások adtak. Van azonban e regények között egypár, amely egy vagy más szempontból méltó a figyelemre. *A jubilánsokat* (1885) pusztán célzata teszi érdekessé, egyébként témája igen kicsinyes s regényformába alig önthető: két vidéki nagyság küzdelme, akik jubilálásukkal kitüntetést akarnának szerezni. *Az új főispán* (1886) egy paraszti sorból főispánságra emelkedett egyeneslelkű ember küzdelme a vármegye urainak irigységével, gögijével és kicsinyességével — s mint a *Falu jegyzője*, támadás a vármegye s a vármegyei közigazgatás ellen. *Az Eladó birtok* (1886) tárgya ugyan egy meggazdagodott cseh péklegény garázdálkodása, de máshova üt, mint ahova néz: a gentryre, annak férfi- és nőtagjait mártja meg az erkölcsi fertőben. Regényeinek ebből a csoportjából kiválik *A polgármester ár* (1885),

Tolnai legjobban elgondolt regénye. Nagyszabású, tárgya érdekes, de nincs kellőképen kiaknázva. Egy kisváros polgármesterét hajthatatlan jelleme összeütközésbe sodorja az önérdekét hajhászó környezetével; lemond állásáról, eladja birtokát, fölmegy Pestre szerkesztőnek, de tántoríthatatlan ragaszkodása elveihez és az igazsághoz ellene lázít minden irodalmi és politikai pártot, lapja megbukik, maga nyomorba jut. Fölcsap színésznek, társulatával lekerül szülővárosába, ott Edgar szerepében (*Lear*) nagy sikert arat, de fájdalomában megőrül. Ez a mese, amelynek költői alap gondolata, hogy az egyeneslelkű, becsületes embernek romlott közéletünkben el kell buknia, a főhős jellemrajzával áll vagy bukik, és Tolnainak nem volt ereje a valóban tragikus katasztrófát hőse lelki életéből fejleszteni, noha az alakot nyilván önmagáról mintázta, olyannak rajzolva, amilyennek elfogultságában magát látta.

Tolnai egyik regényének (*Nemes vér*) előszavában az angol minták követőjének vallja magát. Az is, sőt pontosan megnevezhetjük mesterét, Thackeray-t. Valamint Thackeray, ő is a „hiúság vásárának“ látja az életet s annak a hú képét akarja festeni. Mindennapi emberek sorsának kisszerű, közönséges fordulatait beszéli el, képzélet-szötte ábrándvilág helyett reális képet ad, azokat a kis tragédiákat, amelyek az átlagemberek világát meg rázzák. Abban is mesterét követi, hogy nem objektív történetíró módján dolgozik, hanem elárasztja tárgyán sötét világfölfogását, a pesszimizmust. Míg azonban ez Thackeray-nél keserű humorba olvad föl, s a sötét máz alól ki-kicsillan kedélyének meleg fénye, Tolnai pesszimizmusa maró szatírába öltözik és sivár vigasztalanságával jéggé fagyaszt minden érzést.

A kegyetlen szatíra és a sötét hangulat Tolnai regény-költészetének legjellemzőbb vonása. Forrása az író szerencsétlen lelki alkata. Tolnai becsvágyó, önérzetes és érzékeny lélek volt, de a mellett ingerlékeny, kötekedő és megférhetetlen. S mivel az élettől nem kapta meg azt az erkölcsi elismerést és azt az anyagi sikert, amelyet tőle várt, elkeseredett az emberek gonoszságán, s mérhetetlen gyűlölet vett erőt szíven embertársai ellen. Féktelen haraggal

és ádázik indulattal nézett nemcsak azokra, akiktől valóságos, vagy csak vélt mellőzésben és megbántásban volt része, hanem általában az emberekre, az egész világra. Ez a fájdalom, sötét érzés, amelyből pesszimista világnézete táplálkozott, élteti egész regényköltészetét is.

Élteti, de meg is hamisítja regényeinek két legfőbb elemét, a társadalomnak és a léleknek rajzát. Tolnai csak azért ágyazza regényei cselekvényét a társadalom rajzába, hogy kegyetlen bosszút állhasson rajta. De a kétélű fegyverrel önmagán még mélyebb sebet ejtett, mint átkos ellenfelén, a társadalmon: gyűlöletbe mártott tollal megrajzolt korképei hazugakká váltak. Pedig a korfestés legművészebb módját használta, azt, amelyet Shakespeare és a mi Katonánk: embereiben rajzolja a kort, rajtuk keresztül láttatja a társadalmat, annak bűneit és aljasságát. Csakhogy elvakult haragjában nemcsak a meglevő hibákat és vétkeket túlozza, hanem egészen alaptalan vádakkal feketíti be mind a közelmúlt, mind a jelen társadalmát. így a Bach-korszak képe nála szörnyű hazugság: a magyarság meghódol a cseh beamtereknek, ünnepli, tejbe-vajba fűroszti őket, befogadja családjába, s olyan együgyű, hogy egy-egy szélhámos egész városokat lépre visz. Annál bántóbb ez a rajz, mert az osztrák-cseh beamtervilágot romlottnak mutatja ugyan, de csak magánéletük szennyét tárja föl, politikai és közéleti szerepüket nem világítja meg. Hasonlóképen gyalázza Tolnai a maga kortársait is: a nyolcvanas évek magyarja semmivel sem különb az ötvenes évekenél, önzés, aljasság mindenütt. Sőt még tovább megy: nem áttal közbecsülésben álló személyeket és nagyérdemű intézményeket költött nevek alatt, de félreismerhetetlenül, teljesen hazug vádakkal megbélyegezni. Marakodó és gyűlölködő természete állandóan összeütközésbe hozza a társadalmi renddel s a bosszúálló végzet ostorcsapásaiért nem magát tette felelőssé, hanem az embereket — társait, barátait, jöveőit — s szabadjára engedve a lelkébe gyűlt szennyes indulatokat, véres szájjal támadt vélt ellenségeire, leggyakrabban a Szász-család tagjaira és irodalmi életünk legnemesebb alakjára, Gyulai Pálra. (Legélesebben a *Nemes vér*, az *Oszlopbáró*, a *Polgármester úr* és az *Eladó birtok* című regényei-

ben.) Az ellenfeleire szórt rágalmak nemcsak erkölcsi szempontból ártottak regényeinek, hanem művészi értéküket is csökkentik: hazug vonásokkal, amelyeket még eltorzít az izzó harag, nem lehet hü képet festeni a korról; aki így dolgozik, az megtagadja a realizmus alapelvét s meghamisítja az élet képét.

De megrontja ez a gyűlölet még a lelki rajzot is. Tolnai mint jellemábrázoló nem áll az első sorban. Emberismerete a döntő mozzanatok megokolásában egészen cserben hagyja; nehezebb lelki problémákkal nem vesződik, gazdagabb, az események hosszabb során kibontakozó jellemet következetesen megrajzolni nem tud. Viszont a mellékalakok rajza néha igen megkapó, s az egyszerű embereket nagy élethűséggel tudja megtestesíteni. A parasztok, kispolgárok, a vidék félművelt emberei mind élnek regényeiben, különösen az elsőben, de elvértve még a későbbiekben is; ha meg maga magát viszi a regénybe, s múltjából, élményeiből merít vonásokat, mint Ilyes Sándor lelkirajzához *{Az oszlopbáró, 1884}*, akkor bonyolultabb képet is tud adni. Kitérően tudja beszéltetni embereit, főként az egyszerű lelki világú akat, mindegyiket más-más tónusban, s mindegyiket jellemzően. Jókai és Mikszáth mögött őt illeti meg ebben a tekintetben az első hely. Valóban nagy vesztesége irodalmunknak, hogy az emberek irányában elfogult Tolnai az emberi lélekben is csak a rútat, a visszataszítót figyeli meg élesen. Van regénye, amelyben jóformán nincs is tisztességes ember, s amelyben van, az halvány, élettelen vagy legalább is együgyű. A jó emberek lelke zárt könyv marad előttünk, gondosan megrajzoltak csak a rosszak — ezek is mértéken fölül túlozva és torzítva. Ez az egyoldalúan szemlélt és megvilágított rajz ugyanabba a hibába viszi Tolnait, amelybe a romantikusok estek. Azok is, ő is, nem igazi, élő embereket rajzolnak, hanem amilyeneknek elképzelik: a romantikusok optimista ábrándjaikban szépeknek, hatalmasoknak, derekakknak, Tolnai gyűlölködő pesszimizmusában hitványaknak, aljasoknak, visszataszítóknak. A valóságtól egyformán távol esik mind a két csoport, s ha már elhagyva a valót,

eszményít a költő, akkor sokkal kevesebb nekünk a pozitív irányban való eltérés.

Ez a gyűlölködő ember szünet nélkül korbácsot suhogtat, gyilkos gúnnyal támad boldog-boldogtalant. Regényeinek állandó eleme a satíra, regényei satirikus regények, e műfaj leghatározottabb példái. A satírának van jogosultsága a regényköltészetben, éltek vele Thackeray is, az oroszok is — s Tolnai, úgy látszik, az utóbbiaktól is vett ösztön. Az élet ábrázolásában és regényei anyagának összeállításában az angolok voltak példaképei, s mint azok, ő is a tipikusabb, könnyebben nyíló lelkeket szedte szét, nem a különöseket, zárkózottakat, a satírában azonban az oroszokhoz kerül közelebb, különösen Gogolyhoz: valamint annak vígjátéka, a *Revizor*, ő is megtévelyedett embereiben satirizálta a romlott társadalmat. Világfölfogása és az élet sajátos megvilágítása is az orosz regényírókéra emlékeztet: az angol idealisták gyöngeségeiben és kiválóságaiban mutatják be az embert, az oroszok, kivált Dosztojevszkij (*Szegény emberek*), és nálunk Tolnai, bűneiben és szegyenében, s beleviszik regényeikbe mindazt a keserúséget és fájdalmat, amely szívüket marcangolta. De Gogoly satírájából kicsendül jó kedve és mély szeretete nemzete meg faja iránt, Dosztojevszkijnél is erősebb a fájdalom, mint a keserőség, s mindketten egy nemzet keservét hordozzák szívükben — Tolnai a maga epéjét önti ki gyilkos satíráiban. Amazok hibáikban is szeretik hőseiket, Tolnai csak gyűlölni tudja őket.

Tolnai satírája szívtelen és, ami nagyobb baj, igazságtalan. A satirikus csak akkor méltó a tiszteletre, ha az igazság szeretetétől vezetve, komoly erkölcsi alapról valóságos hibákat és vétkeket ostromoz, okosan, szellemesen, Tolnai satírájából azonban egy betegesen izgatott, gyűlölködő embernek alaptalan kifakadásait halljuk ki. Ő azt hitte magáról, hogy az emberiség bűnei ellen és az igazság érdekében hadakozik, de úgy járt, mint a manchai lovag: satíráját az olvasó egy elvakult ember szélmalom-harcának látja, aki az igazság örve alatt személyes ellenségeit marja meg és magánbosszúját tölti ki a társadalmon.

A fénynek és árnyéknak ez az egyenlőtlen megosztása megváltozik Tolnai javára, ha munkásságának értéke helyett jelentőségét kutatjuk. Tolnai mint író minden más költőnkől föltűnően különbözik: igazi egyéniség, külön áll a többitől. Kopár hegycsúcs, amelyet azonban már messziről föl lehet ismerni, olyan határozott, olyan jellemző. Azzá teszi világnézete, a zord pesszimizmus, epés hangulata és maró szatírája. Tolnai a legsötétebben látó és legszínesebben rajzoló magyar regényíró, ő festi a legsivárabb képet a magyarságról. Aki ilyen szertelen, ilyen sötét tud lenni, az nem közönséges lélek, az írói egyéniség. Ez jelentőségének egyik fele. A másik: szerepe a regény fejlődésében. Tolnai a regény életének egy kedvező pillanatában lépett föl, akkor, midőn az egy Jókain kívül számottevő írónk nem volt. A legnagyobbak kidőltek vagy meghaltak, a második vonalban állók elnémultak — a tér egészen üresen állott. Másfelől az előbbi korszak uralkodó iránya, a romanticizmus elsekélyesedett; új irányra volt szükség, teret kellett nyitni azoknak a tehetségeknek, akiket lelkük alkata más útra hívott. Ezt a földatott végezte el Tolnai, meghonosítván nálunk a regényirodalom új irányát, a realizmust, mégpedig azt a fajtát, mely szellemben legjobban talált a magyarsághoz, az angolt. Hogy a regény nemcsak a képzelet játékból, hanem az élet valóságából is szöhet mesét, hogy a realizmus nem pusztán a népelet rajzában és az epizódokban, hanem az egész, nagyterjedelmű cselekvény fölépítésében is érvényesülhet, azt nálunk Tolnai bizonyította be. Hogy inkább csak megmutatta a célt s igazán művészi nem tudott alkotni az új fajban, az csökkenti, de nem rontja le érdemét; regényei már szerzőjük életében elavultak, de egész munkásságának úttörő érdeme nem. Ez a munkásság a maga határozott irányával és egyéni színével történeti érték.

Az angol realizmus csakhamar sokkal tisztábban és nemesebben jelentkezett egy másik regényírónk munkásságában. Ez *B e ö t h y Z s o l t*. Pályakezdése, egy-két évnyi eltolódással, szinte megismétli Tolnaiét. Szépprózai munkásságát rövid elbeszélésekkel kezdte, éppen Tolnai hatása alatt; 1871-ben egy hosszabb elbeszélése jelent meg, a ki-

tűnő pszichológiával fölépített, de sivár, diszharmonikus *Bíró Márton*, s három évvel utóbb, 1875-ben, a kétkötetes *Kálozdy Béla* (újra 1903), az új iránynak legértékesebb regénye.

Hőse tehetségekkel gazdagon megáldott ifjú, de nem afféle eszmény Jókai módjára; vannak fogyatkozásai, amelyek a regényhősök közül a mindennapi emberek közé vonják. Előkelő, gazdag család sarja és szegénysorsú leányt szeret, tanárának leányát, Marit, igaz, mély szerelemmel, de egy önfeledt pillanatában mégis karjába szorítja. Kedvesét azonban nem veheti nőül, mert nagybátyja más leányt szánt neki, s ő nem mer szembeszállni vele, hogy el ne essék örökségétől. A szegény Mari szégyene elől a Dunába menekül, Béla pedig, akinek lelkivilágát földülta a katasztrófa, külföldre megy. Két év múlva visszatér, és a büntudat gyötrő kínjaitól léha mulatozásban keres szabadulást. Könnyelműen nőül vesz egy szívtelen színésznőt, s az őt anyagilag és lelkileg tönkreteszi. Kétségbeesésében a Dunába akarja magát vetni, hogy ott egyesüljön egyetlen igaz szerelmével, de ereje elhagyja, élettelenül terül el a földön. Ugyanabba a házba viszik, ahol tragédiája megkezdődött — s ágyánál ott ül kis fiával Mari, aki nem halt bele a Dunába. Egy mesterien kivitt jelenetben, amely a lélektan törvényei szerint bámulatos biztonsággal fűzi össze a lázálomképeket a valósággal, Béla fölismeri szeretteit, s megváltva a büntől és szenvedéstől, megkezdődik igazi, nemes élete.

Ez a regény valóban az angolok tiszta realizmusát adja. Egy férfi története az élet forgotagain keresztül vezetve, kora társadalmi viszonyaiba beágyazva, az élet színében bemutatva, mint Rebekáé a *Vanity fairben* (Thackeray), vagy mint az ír Lever Károly hőseié, amelyek Beöthy előtt mintaképül állottak. A kapcsolatok egész sora csatolja a magyar írók mestereihez, még tárgyiak is: főhősének jelleme emlékeztet Dickens *Bleak House*-ának Richárdjára, a színésznő Thackeray *Pendennisének* Miss Fotheringay-jére, s a mese fordulataiban és helyzeteiben is vannak egyezések mindkét angol regény cselekvényével. Az angol regényirodalom hatása azonban mélyebben is jár,

onnan sarjad ki Beöthy írói célja: a tudatos törekvés a cselekvény valószínű vezetésére. Ez nem abban nyilvánul, hogy valóságban megtörtént eseménysorozatot dolgozott föl mesévé. Vannak a regénynek élményi elemei, sok részlete magán viseli az átélés és megfigyelés bélyegét, de inkább az epizódok és a mellékes részletek; a főcselekvény és a hős az író képzeletének terméke — váza azonban, kivált megnyitó és befejező mozzanata nagyon emlékeztet a *Karthausi* Betti-epizódjára. Beöthy, híven írói célkitűzéséhez, képzeletét a valóság korlátai közé szorítja, az eseményeket vagy onnan veszi vagy ahhoz idomítja, s így az életnek hű képét adja. S ami nagyon fontos, az emberéletet a maga teljes betöltöttségében vezeti elénk, nem az író tetszése szerint kiszakított részeket nyújt, hanem mint az angol realista regények, összefüggő, teljes életfolyamatot. Ez az eljárás adja meg Beöthy regényének az életvalóságot, a hihetőséget, s ezt még teljesebbé teszi a mese fordulatainak lélektani megokolása. Beöthy nem fél a véletlent szerepeltetni regényében, de művészi tapintattal mindig csak megindító mozzanatul használja: arra, hogy új helyzetet teremtsen vele, s nem arra, hogy tovább zökkentse a megrekedt mesét. Ami azonban a regényben nem esemény, hanem tett, az mind lelki rugókból van fejlesztve, s a rugók biztosan működnek; amit emberei beszélnek, elhatároznak és cselekszenek, az érzelmi, értelmi és erkölcsi világukból következik. Kisebb egyenetlenségek akadnak ugyan, s a megindító mozzanat, Mari bűnbeesése, bár önmagában nem hihetetlen, nincs eléggé valószínűvé téve — de általában azt a mozgalmas eseménysorozatot, amely a regényben a főcselekvényre rendeződik, biztos műérzékkel hozzáfűzi a hősök jelleméhez.

A jellemrajzban Beöthy igazi mester. Nem vetekszik mélységben és művészetben Keménynyel, akinek lelki rugókra épített regényei a jellemzésben és az események tragikus beállításában példaképpül állottak előtte, nem mérkőzik gondosságban Gyulaival, de rajtuk kívül kortársai között versenytárs nélkül áll. Egyik-másik alakját ugyan, különösen a nőket, elnagyolja, így Mari elmosódott jellem, színtelenebb, mintsem Bélának egész életre kiterjedő sze-

reimet megértenők, a színész nő jellemében is van túlzás, vannak rikító színek. A többi azonban mind művészien van rajzolva, s még a háttérben állók is élesen egyénitve, különösen az öreg mentor, a Kálozdy-ház jó szelleme, Pallérosi Pallér István, ez a szegény hajótörött, a tanultságnak és élehetlenségnek, a lelki nemességnek és lelki gyöngegségnek, a hűségnek és alázatnak ez a sajátságos és mégis az utolsó árnyalatig igaz és magyaros színű keveréke. Beöthy, akárcsak Thackeray, szereti az összetett, vegyes jellemeket, amelyekben épúgy, mint az élő emberekben, értékek és fogyatkozások olvadnak egységbe. Festésük nehéz, mert ellentétes vonásokat kell összehétközíteni, de ha sikerül, nagyhatású, mert az élet illúzióját kelti. Ilyen jellem a főhős, benne az író az életben megfigyelt vonásokat szőtt össze változatos, gazdag és igaz jellemképpé.

Végül az angolokhoz kapcsolja Beöthyt az a részletes-ség, szinte körülményesség, amellyel az elbeszélést mozzanatról mozzanatra viszi. Messziről kezdi, mint azok. Hogy Béla sorsát megérthessük, nemcsak az ő életével ismertet meg, kora gyermekségétől kezdve, hanem az őt megelőző nemzedékével is; ha meg elbeszélés közben új szereplő lép föl, megállítja a mesét, hogy múltjáról egypár jellemző helyzetet vagy eseményt mutasson be. Noha az ilyen kitéréseket Thackeray és Dickens módjára gyakran újabb fejlemények rugóiuil használja föl, mégis megbontja velük regénye szerkezetét, s az terjengősebb és lazább szövésű lesz, mintsem szeretnők.

A *Kálozdy Béla*, bár egészen a realizmus fölfogásában gyökerezik, mégsem pusztá fotografikus másolata az élet szürke, mindennapi eseményeinek, hanem a valóság korlátain belül maradva, fordulatos, mozgalmas mese, benne érdekes embereket visz színre és sorsukkal leköti az olvasó figyelmét. A romantikusok csillogó meséivel nem versenyezhet, szegényesebb is, közönségesebb is, de nincs híján a megkapó mozzanatoknak, a színes képeknek, s az élet jeleneteit fölvonultatva, a Bach-korszak társadalmi viszonyait híven és jellemzően tükrözve, mindenesetre érdekfeszítőbb, mint amennyire a romantikus regények a maguk fantasztikus világukkal igazak. Ebben emelkedik Beöthy

magasan a korabeli regényírók fölé: azoknál a két elem nem vegyül, hanem egyik elnyomja a másikat. Tolnaitól és a többi realistától még az is elválasztja a *Kálozdg Bélát*, hogy nem fekszik reá a pesszimizmus fojtogató köde. Beöthy szereti az életet és hőseit, meglátja nemcsak gyöngeégeiket, hanem erényeiket is s a világot olyannak festi, amilyennek szubjektívizmustól menten látja: a jó és rossz szövedékének.

A regényt ma már nem igen olvassák, s nem volt népszerű olvasmány a maga korában sem. A közönség tartózkodására ezzel az értékes regénnyel szemben találunk némi magyarázatot magában a műben. Kétségtelen, hogy hőse nem elég vonzó egyéniség, akaraterejének hiánya, elmerülése a léha szórakozásokba és a kártya szenvedélyébe időnként ellenszenvessé teszi. A regény előadása sem való az átlag-emberekből kikerülő nagyközönségnek. A beszéltető részek ugyan kitűnőek, minden szereplő jellemzően és elevenen beszél, úgyhogy a részletek állják a versenyt legjobb elbeszélőink dikciójával, de ha az író maga beszél, szereti, mint Kemény, a kényelmes, minden részletet megvilágító előadást. Különösen hősei kedélymozgalmait rajzolja nagy gonddal, szinte ízekre szedve lelkivilágukat. Kedvvel csillogtatja szellemét és nagy tudását, s egyik-másik képét, célzását csak az érti, aki az irodalmakban és művészetekben nagyon járatos. Amit mond, az mindig szép és okos, de rendszerint komoly és súlyos is, s fárasztja a könnyű szórakozásra sóvárgó olvasót. Mindez azonban csak egyik fele a magyarázatnak, s a felelősség nagyobb súllyal nehezedik a közönségre. Az olvasók legszélesebb rétege, amelynek irodalmi műveltsége és ízlése egyaránt fogyatékos, sehol sem tudott igazán lelkesedni a realizmusért, s csak azok a realisták tudtak maguknak közönséget szerezni, akik egyéb tulajdonságaikkal nyerték meg az olvasókat, így Dickens páratlan elbeszélő művészetével és humorával, Zola érzékiségével. Nálunk meg éppen nem felelt meg irányuk a közönség ízlésének, s a *Kálozdy Béla* csak a legműveltebbeknek lett kedves könyve — nagyon szerette a nemzet bölcse, Deák Ferenc is.

Beöthyt a *Kálozdy Béla* regénye után is foglalkoztat-
ták regény-tervek, egyikből-másikból meg is írta a bevezető
fejezeteket, de csakhamar egészen hatalmába kerítette a
tudomány, s az elfojtotta benne a szépirot. Elhallgatása
nagy vesztesége a magyar regényirodalomnak.

IRODALOM

Tolnairól: Jakab Ödön, *Tolnai Lajos*. Kiszf.-Társ. Évf. 38. k. (1904)
160—181. 1. — Föhrécz József, *Tolnai Lajos élete és művei*. 1936. 116 1.
— Dömötör Sándor, *Élményi elemek Tolnai Lajos költészetében*.
Irodalomtört. Közl. 1937. 284—296. I. — Az *Urak* című regényéről
bírálatot írt Gyulai Pál a Bpesti Szemle I. k.-ébe (1873); újra *Bírálatok*
c. gyűjteményében, 1911. 126—128. 1.

Beöthyről: Mitrovics Gyula, *Beöthy Zsolt mint szépiró*. Bpesti
Szemle, 178. k. (1919) 1—27. 1. — Kéky Lajos, *Beöthy Zsolt*, 1924.
31—56. 1.

3. AZ OROSZOK NYOMÁN JÁRÓK

Az orosz realista regényirodalom a maga nagy súlyával a hetvenes évektől kezdve mindjobban ránehezedett a magyar elbeszélő irodalomra, de bármilyen csodálattal viseltetett is iránta íróvilágunk, sajátos eszmekörét és ábrázolásmódját eleinte nagyszabású magyar regényre alkalmazni nem merte vagy nem tudta. Egy-egy helyzetei az oroszok módjára beállítani és rajzolni, egy-egy alakot az ő eljárásuk szerint jellemezni nem olyan nehéz föladat, s erre novellistáink örömet és gyakran vállalkoztak. Orosz szabású rajzaink és elbeszéléseink tehát nagy számmal vannak a század utolsó negyedéből, míg regényeinkbe az orosz szellem nem igen hatolt be, csak oly módon, mint Tolnainál láttuk. Valóban azt a pár írónkat, akiket az oroszokkal kapcsolatban említhetünk, egyetlen szembetűnő szál fűzi hozzájuk: világnézetük vagy életfölfogásuk, a pesszimizmus. Nem az oroszok hatása alatt lettek pesszimizmásként, világfölfogásuk gyökere a maguk lelkéből sarjadt, de pesszimizmusukat az oroszok módjára viszik bele regényeikbe. Mindenképen kár, de ebből a szempontból kétszeresen az, hogy akit lelki világa és belső élete legközelebb vitt az oroszokhoz, *Petele István*, csak novellákon próbálta meg erejét és mutatta meg lelki rokonságát az oroszokkal, s az igazi regényig nem tudott vagy nem akart fölemelkedni. Még legjelentősebb alkotása, *A fülemüle* is (1886) csak nagyjobb szabású novella s nem regény.

Az oroszok nyomán járó írónk sorát *Vértesi Arnold* nyitja meg. Már vagy egy évtizeddel a kiegyezés előtt föltűnt, de akkor csak elbeszéléseket írt Jókai hatása alatt, erősen romantikus szellemben. Első regénye (*El-*

tévesztett utak) 1877-ből való, s bár ezután három évtizeden keresztül meg nem csökkenő buzgalommal dolgozott ebben a fajban — regényeinek száma az ötven felé jár — valójában mindig megmaradt novellistának. Népszerűségét is novelláinak köszönhette, regényeiben nincsenek igazi művészi értékek. Nem volt határozott, erős egyéniség, a realizmus felé is inkább divatból hajlott, mint természete szerint, s nem is lett olyan igazi realistává, mint Tolnai vagy Beöthy. Alapjában mesemondásra termett, s épen azok a legsikerültebb regényei, amelyekben mozgalmas, fordulatossá cselekvényt ad, Jókai szellemében, de híján mestere szertelenségének és — genialitásának. Kivált a történeti tárgyúak tartoznak ebbe a csoportba, a Mária Terézia korában játszó *Debreceni diák* (1885), egy szegény ifjú szerencséje, akit egy előkelő asszony szerelme kegyelmes úrrá emel, és az *Istenért és szabadságért* (1901), a gyermekifjú Szuhay Pál szerelme Zrínyi Ilona iránt.

Nehezebb művészi föladatokkal, bonyolódottabb lelki elemzésekkel modern tárgyú regényeiben sem vesződött s csak elvétve, jobbára pályája első felében, tett kísérletet arra, hogy az emberi lélek működését a fordulatok hosszabb során át végig kövesse. Hőseinek lelki élete valójában nem is igen érdekelte, csak az, ami velük történik — mutatja ez is, hogy nem volt vérszerinti realista, aki a tettek mögött mindig az embert keresi. Tárgyköre nem nagy; van egypár költői eszméje és indítéka, ezeket változtatja. Leggyakoribbak: a férfi sorsa, akit a végzete két leány szerelme közé vet; az alaptalan féltékenység következményei; a szülők erőszakossága, amellyel leányukat gazdag kérőjükhöz erőltetik; a nagyralátás, amely bukásba sodorja a hőst; a szerelmében csalódott leány tragédiája, és ami mindennél jobban izgatta képzeletét s első novelláitól utolsó regényéig foglalkoztatta: a mésalliance, az össze nem illő feleket egymáshoz fűző házasság problémája. Ezeknek az ismétlődő motívumoknak és tárgyaknak nagy részét már a regényirodalom is az unalomig koptatta, de Vértesinek volt ereje a beállítással saját szerűvé tenni és az egészen egyforma helyzeteket eltérő színben bemutatni. Így, noha meséiben nincs sok új, meglepő, mégis újszerűeknek tűn-

nek föl és mindig eredetiek. Meg nem kapnak, mert nincsenek lélektanilag elmélyítve, de nem is untatnak, mert az élnék, vonzó elbeszélés által igénytelenségükben is tetszetősek.

És megvan bennük a külső igazság. Elbeszéléseinek fordulatai az élet megfigyeléseinek eredményei, azokat a viszonyokat és összeütközéseket rajzolja, amelyekből a mindennapi élet szövődik — ezért sorozza őt a köztudat realistáink közé. Magának a realizmusnak Vértesi fejlődésében két fázisát különböztethetjük meg. Nem válnak el mereven, de egyik inkább pályájának első felére, a másik inkább a kilencvenes évek Vértesiére jellemző. A fejlődés hármias irányú. Eleinte inkább az egyes sorsa vonzotta, az emberi szív meg nem valósuló reményei, fájdalmas csalódásai, az a rombolás, amelyet a szertelen ambíció, a könnyelmű léhaság egy-egy család körében okoz, később a társadalom élete, az a pusztítás, amelyet az új idők szele ott előidézett. Régibb regényeiben a főváros életére irányult a figyelme, az újabbakban mindinkább a vidékére, s ezzel kapcsolatban korábban a kisember sorsa foglalkoztatta, az a szegénység, amely a hivatalnok-osztály körében otthonos, később a magyar középnemesség sorsa. Az első fázis tipikus terméke a jellemző című *Nyomorúság iskolája* (1878); a kettő között átmenet a *Csiricsári Bertalan* (1887), amely mintegy összeolvastja a két irány elemeit. Ez a nagyszabású regény, Vértesinek legnagyobb becsvággal készült műve, egy politikai törtetőnek tüneményes pályafutását rajzolja s szinte korképi jelentőségű: a hős sorsa, mondhatni, tipikus, a hetvenes-nyolcvanas évek nagy politikai karrierjeinek egyik példája. A másik véglet legjellemzőbb terméke *Az ugaroskarádi közbirtokosság* (1896), egy falu nemes családjainak élete.

Regényeinek háttére a közelmúlt, nemzetünk életének az a szakasza, amely a múltból átvezet a jelenbe, az a társadalmi állapot, amely az alkotmányos korszak első éveire jellemző. Valamint Jókai a 48-ban sirba szálló táblabíróvilágról, úgy fest Vértesi, de természetesen kisebb művészettel, a 67 utáni Magyarországról képet. Lelkét megkapta az a csöndes, lassú társadalmi forradalom, amely a nemzet

uralkodó osztályát, a gentryt, leszorította a hatalomról, s ennek a nagymúltú, jobb sorsra érdemes osztálynak elszegényedését, pusztulását, züllését, „a fennhéjázás és úrhatnáság” szomorú következményeit rajzolta. Mint Berzsenyi a magyarok romlásába, ő is belenyugodott a gentry kikerülhetetlen végzetébe, de az ő hangjából is kiértett a szeretet és a fájdalom.

Ezen a ponton tűnik szemünkbe Vértesi legnagyobb írói erénye: egész lelkével bennegyökerezett a magyarságban, érdeklődését egészen nemzete foglalta le. Regényeiben olyan problémákat vet föl, amelyek, még ha egyetemes érdekűek is, népünk jelleméből sarjadtak ki, s ezeket a problémákat olyan indítékokkal viszi a megoldáshoz, amelyek sajátosan magyarok. Emberei is azok. Valamint Turgenyev az orosz, ő a magyar társadalom rajzát, tipikus, de nemzetien tipikus alakok sorsában mutatta be. E típusok nem olyan élesek és elevenek, mint az orosz írónál, de megalkotásukban Vértesi igen szerencsés. Regényeiben a típusoknak szinte beláthatatlan gazdagsága elevenedik meg, minden korra, minden foglalkozásra, minden társadalmi osztályra vannak jellemző alakjai, sőt minden erkölcsi tulajdonságot és a lélek minden nyilvánulását változatos típusokba vetíti ki. Ezeket a különböző kategóriákat sokféleképen vegyítve olyan széles birodalmat teremt megfigyelései értékesítésére, hogy jóformán minden típusa újszerű és a többitől eltérő, vázlatosságában is jól talált fotográfia. Bennük a magyar faj tulajdonságai tükröződnek — de rendszerint fogyatkozásai, bűnei és csak elvétve erényei. Vértesi az életet és az embereket sajátos egyoldalú megvilágításban mutatja be: lelki szemének lencséje a fénysugarak egyrészét, a kedvezőket, elnyeli s csak a többit bocsátja át.

Sívár, lesújtó világgép bontakozik ki regíryeiből, sötét, pesszimiztikus életfölfogás. A világ rossz, az élet értéktelen, mert az emberek gonoszak. Gonoszkárá teszi őket — noha alapjában nem azok — a társadalom a maga romlottságával, bűneivel: a nagy nyomor, a sok szenvedés, amelyet az élet reájuk zúdít, meg az emberek durvasága és kegyetlensége. A társadalom züllöttsége még a becületes

embert is bűnre kényszeríti, vagy legalább anyagi romlásba dönti. Ez a világgép, ez az életfölfogás és a rajtuk keresztülcsilanó fájdalom és szeretet emlékeztet az orosz regényírókéra, s kialakulásában volt is annak része. De milyen más mégis ez a két kép, ez a két fölfogás! Az oroszok pesszimizmusa igaz és megokolt, szinte nemzeti filozofia, amely faja bűneinek föltárásával föl akarja rázni a nemzetet — Vértesi nem meglévő bűnökről rántja le a leplet, hanem elképzeltekről. Sivár képei rikítók, túlzók, s nem alapos az a vád, amellyel a társadalom ellen támad. Az egyes romlásáért jogosulatlanul teszi felelőssé a magyar társadalmat: emberei nem azért tévednek a bűn ösvényére, mert a köz nem ad nekik módot a boldogulásra, hanem mert nincsenek megelégedve a sorstól nekik juttatott osztályrésszel, mert nem vetnek számot a körülményekkel és erejükkel, hanem arra vágnak, amihez emberileg nincs joguk. Nagyzási vágy, elbizakodottság, korlátoltság egyfelől, renyhesség, léhaság, pénzvágy másfelől: ezek döntik romlásba embereit, nem pedig a társadalom ridegsége.

Ez a világgép a maga egyoldalúságában célzatos, beállításában és színézésében hazug. Az élet mégsem ily sivár, az emberek mégsem ily gonoszak, van a földön fény és derű is. Vértesi pesszimizmusa túlságosan sötét és igazságtalan: ezért nevezhetni őt Tolnaival együtt a magyar irodalom legsötétebben látó regényírójának, de ezért nem emelkedtek épen legjellemzőbb regényei igazi népszerűségre.

Az oroszos jelleg épen csak hogy fölismerszik *A c s á d y I g n á c* egyetlen regényén, a *Fridémji bankján* (1882). A történet középpontjában a címben említett bank áll, azok a mesterkedések, amelyekkel az igazgató bankját hatalmassá, magát gazdaggá akarja tenni — eredményük csúfos bukás. Ez a tárgy inkább a francia, mint az orosz irodalom szellemében való, oroszos csak az a maró szatíra, amellyel a szerző a gazdagodás mohó vágyát, az emberek gyöngeségét a kísértésekkel szemben, a durva önzést, a lelketlen szeretkezést ostorozza, és az a sötét kép, amelyet társadalmunk romlottságáról és az erkölcsök züllöttségéről fest. Ez az utóbbi fele a regénynek, noha épügy torzított, mint

Vértesi társadalmi képe, és az a sok epizód, amellyel a rajzot gazdaggá teszi, értékesebb is, mint maga a történet, mert egy élesszemű újságíró az életben megfigyelt vonásokból szerkesztette, s ha egészében nem is, részleteiben van hűség és igazság. Vannak jól rajzolt típusai is — egyik-másik élő alak után készült fotográfia — de főalakjait nem tudja élőkül elfogadtatni, kivált a cselekvény mozgatóját, Fridényi nejét nem. Ez az asszony valóságos rejtély. Előkelő úri család sarja, és szerelmét megtagadva nőül megy a jelentéktelen zsidó Fridényihez, azt remélve, hogy nagy embert csinál belőle. S míg a férfiből hiányzik fájának élelmessége, számító esze, kereskedelmi érzéke, ő benne megvan mindez, noha falun, kisszerű viszonyok között nevelkedett. Az asszony lesz a bank lelke, tőle származnak a nagy eszmék, a kitűnő ötletek. A többi főszereplő jellemrajza is fogyatékos, és a sok kisszerű, közönséges vagy épen aljas szereplő miatt a mese sem tud kellő érdeket kelteni. így a regény inkább csak iránya miatt méltó a figyelemre, meg a társadalomnak az oroszok módján — de nem oly igazságosan — adott rajzával.

Szorosabban csatlakozik az oroszos realizmushoz — egyfelől írói célkitűzésével, másfelől irányával és fojtott hangulatával — *G o z s d u E l e k* regénye, a *Köd* (1882). Második műve ez az írónak; az első, *Az aranyhajú asszony* (1880), a francia analitikus regények nyomán jár, az asszonyi lélek zárait nyitogatja; nem több jelentéktelen kísérletnél. A *Köd* meséje, mint realiztikus regényhez illik, egyszerű, mindennapi történet, de az írónak van ereje fordulatai iránt fölkelteni az érdeket. Az események középpontjában egy vidéki Don Juan áll. Megszereti beteg feleségének viruló özvegy mostoha hűgát, s mikor a szegény asszonyt szeretteinek árulása sírba viszi, nőül veszi sógor-nőjét, annál inkább, mert ezáltal nagy vagyon ura lesz. Az első hetek mámore után megunja az asszonyt, új kalandok után jár, elcsábítja a tanító leányát s egy parasztemenecskére is kiveti hálóját. A megoldás tragikus: egy parlagi gavallér, aki mélyen, igazán szereti barátjának feleségét, magyaros párbajban, fokossal, agyonveri a hit-szegő férjét. Az események megoldásában a szerző kissé

könnyelmű, s a regény a realizmusnak egyébként sem hibátlan, de tiszta, becsületes, nemesebb irányú termése. Oroszossá, amint említettem, elsősorban fojtott levegője teszi. Hősein az első pillanattól kezdve ott sötétlik a tragikus bélyeg, s érezzük, hogy mindannyiukat romlásba viszi az a nagy szerelem, amely megejtette őket. Az a köd, amelytől a regény címét vette, ránehezedik a lelkekre, az olvasóéra is, s olyanfajta ború von be mindent, mint az orosz regényekben.

Egészen az orosz regények szellemében van beállítva a boldogtalan udvarló alakja, az egész regény legértékesebb eleme. A többi szereplő jobban vagy gyöngébben rajzolt típus, s vagy különösségükkel érdekelnek, vagy kedélymozgalmaik rajzával; ez ember — igaz, hogy nem a javából való. Érdemes a nevét megjegyeznünk: Tar Iván. Színre egészen magyar karakter, egyik utolsó hajtása Bessenyei Pontyijának, Kisfaludy Mokányának, Petőfi Pató Páljának, de előzőinél sokkal mélyebben érző. Csakhogy ez a magyar jellem egészen orosz mintára van faragva: mintha csak Goncsarov Oblomovjának magyar kiadása volna. Testben hatalmas, lélekben gyöngé, nincs akaratereje. A bűnös férjet ugyan agyonveri, de a maga szenvedélyével nem tud szembeállni, csak eped és epeszi magát, s mikor hosszú vakoskodás után lehull szeméről a hályog, teljesen megtörik, lelkileg megbénul. Bűnük ereszti fejét, s bánatát magyar módra, borba fojtja. Mulatozásában sincs igazi virtus, tompultság s teljes közömbösség vesz rajta erőt. Sem magával, sem gazdaságával nem törődik, földjei műveletlenek, marháit elviszi az uzsorás, lovait a mulatozás, maga elszegényedik, elközönségesedik, elzüllik — kikopik az életből, mert nem tudja lerázni egy gyöngé asszony iránt érzett szerelmét. Ennek az anyagi romlásnak, testi-lelki pusztulásnak sivár képe egészen magyar és — egészen oroszos!

IRODALOM

Vértésiről: Császár Elemér, *Vértesi Arnold emlékezete*. Kisf.-Társ. Évi. 48. k. (1914) 118—141. 1.

Gozsduról: Alszeghy Zsolt, *A XIX. század magyar irodalma*, 1923. 200—201. 1.

4. A FRANCIÁSOK

A realizmus harmadik iránya az, amely leginkább a francia írók műveiben jelentkezett, szintén utat talált hozzánk, egyidőben az előbbiekkal, de nagyobb erővel. Ereje egyrészt abban nyilatkozott, hogy nagyobb számú képviselője akadt irodalmunkban, másrészt abban, hogy hatása szemmel láthatóbb.

Időrendben az első írónk, akit ebbe a csoportba sorozhatunk, Toldy István. Egyetlen regénye, az *Anatole* (1872; újra 1906), ízig-vérig franciás, a francia realista regénynek mindmáig leghatásosabb, legtipikusabb képviselője irodalmunkban. Cselekvénye Franciaországban játszódik, s egészen belekapcsolódik a hatvanas évek francia társadalmi és politikai életébe; a szerelem olyan középponti helyet foglal benne, amint csak a francia regényekben; hősei franciák, franciás szellemű a problémája, s benne a szerző a francia tézis-regények példájára egy társadalmi tételt akar igazolni: be akarja mutatni, a maga szavai szerint, mint lesz az egyén áldozata a modern élet erkölcsi-nek; tipikusan francia az író módszere, a lélekelemzés, s ezt Flaubert módján szinte már a szertelenségig túlozza; franciás az előadása, a *verve*, amellyel írva van. Ez a francia szín és szellem olyan erős benne, hogy több joggal tarthatóknak francia regény fordításának, mint eredetinek.

Csak a szerkezete nem olyan művészi, mint a francia regényeké. Egészen fölöslegesen keretbe van foglalva, a cselekvény meg három részre szakad, szinte három novellára, s az első kettő csak előkészítés: arra való, hogy megértesse közös hősük viselkedését a harmadikban. Anatole még gyermekifjú korában megszereti a nála valamivel idősebb unokanénjét, s az karjába dobja magát. Mikor nőül

akarja venni, megtudja, hogy a leány, jólelkű, de korlátolt anyja segítségével, már korábban eladta magát egy öreg úrnak, s ő hozzá sem a szerelem, csak az érzéki vágy vezette. A történet nem épen hihetetlen — noha talán gyakoribb a francia irodalomban, mint a francia életben — de nincs kellőképpen megalapozva, nem látjuk a kényszerítő szükségét, hogy ez a derék, művelt polgárcsaládból származó leány áruba bocsássa a testét. Anatole rémes csalódásában fegyvert emel önmaga ellen; életben marad, de elveszti hitét a nőkben és a szerelemben. A második novellában a hős megkíván egy kis polgárleányt, s hogy megejttesse, szerelmet hazudik neki. A leány hisz neki, de mikor Anatole találkára erőszakolja, megdöbben, s mélyeséges fájdalomra észre téríti az ifjút is. A leány kezét megtagadják tőle, de Anatole kigyógyul elfogultságából és megbecsüli a nő legnagyobb értékét, az erényességét. Ez a középső rész még a másik kettőnél is kerekesebb, szövése hibátlan, de kissé szintelen. A harmadik történet a főcselekvény. Szerelmi viszony ez is, mint az előbbieket, de egészen más természetű: Anatole-t és Odalie-t igazi, teljes szerelem fűzi egymáshoz. Ezt a leányt azonban a férfi megkérni sem meri. Tárgyi és személyi aggodalmai vannak. Mint véresszájú republikánus újságíró fél a monarchista érzelmű apa tagadó válaszától, bizonytalan jövője és a leány kacérsága is aggasztja. Másfelől attól tart, hogy csalódásai és tapasztalatai már teljesen kiábrándították: úrrá lett rajta a kétely és a blazirtság, s nincsen már ereje arra, hogy boldoggá tegye szerelmesét. Kétségbeesésében agyonlövi magát.

Az *Anatole* nem mindennapi alkotás, noha épen a legfontosabb ponton súlyos gáncs éri: a hős végzetes aggodalma túlságosan meg van támasztva okokkal, s ez rossz jel. Azonkívül a tárgyi akadályok kicsinyesek és nagyrészt alaptalanok, ezeken túltenné magát még egy nyárspolgár is, nemhogy egy regényhős; szubjektív kételyeit pedig mély, egész szívét betöltő szerelme úgy elfújhatná, mint száraz falevelet a vihar! Aki annyira szerelmes, mint Anatole, az már nem fásult, s szerelme ragyogó napfényében nem lát rémképeket, hanem merészen nekivág és nőül veszi, akit szeret. Hogy a hős csupán elképzelt és nagyon

valószínűtlen eshetőségek miatt eldobja magától az emberileg bizonyos boldogságot, az lélektani ellentmondás, amelyet semmiféle lelki analízis nem oszlat el. Még kevésbé sikerül a szerzőnek fölvetett tételét igazolni: Anatole-t nem a modern társadalom romlott erkölcei rántják bukásba, hanem a maga beteg lelki alkata — vagy talán az sem, hanem az író önkénye!

Ezzel szemben vannak a regénynek nagy érdemei. Elsősorban az, hogy érdekes. A cselekvény a vége felé ugyan elbágyad — amikor már teljesen belelátunk a két szerelmes lelkébe, újat nem ad — addig azonban állandóan leköti figyelmünket, kivált előadásával és az események ügyes beállításával. Megvan benne a francia regényköltészet minden ügyessége. A szerző erős kézzel fogja meg azt a lélektani föladatot is, amelyet maga elé tűzött. Egy mély problémát akart megoldani. A megoldás, láttuk, nem megnyugtató, de a probléma igazi lelki válságokból sarjadt ki s emberileg igaz: a megviselt, kimerült, csalódott szív aggodalma, mikor két lény sorsa van letéve a kezébe, s ő nem tudja, van-e joga dönteni életre-halálra. Végül érdeme a lélekrajz érdekessége, mélyisége és finomsága. A döntő pillanatban ugyan nem tud meggyőzni igazságáról a szerző, de mélyen bevilágít ebbe a vergődő lélekbe. Látjuk, mint hullámszerűen ott a remény és csüggedés érzelmei, mint keríti mindjobban hatalmába a kétely, mint vész ki belőle fokról fokra a hit, s ha sokszor rá tudunk is mutatni hazug vonásokra, csinált lelki fordulatokra, még mindig marad köztük elég, amely igazságával megkap.

Általában az *Anatole* fogyatkozásai ellenére igazi lélektani, sőt analitikus regény, ennek a sajátosan francia fajnak átültetője és első igazi képviselője irodalmunkban — már ezért is irodalomtörténeti jelentőségű.

Két évvel Toldy után lépett föl *Ábrányi Kornél* *A dicsőség bolondja* című regényével és nagy buzgalommal dolgozva, 1874-től egy évtized alatt hét meglehetősen rokon szellemű regényt írt, egészen a franciák modorában. Már tárgyainak megválasztása reá vall mestereire: őt is, mint a franciákat, csak a férfi és nő viszonya érdekli, a szerelem. Míg az oroszoknál a szerelem rendszerint csak mellé-

kes indíték, az angoloknál meg legfőleg csak az egyik rugója az eseményeknek, Ábrányinál az egyetlen, s az egész történet a szerelem körül forog, mégpedig rendszerint az érzéki szerelem körül. Szívesen élezi ki továbbá, megint a franciák példájára, költői eszméjét problémává: a sajátos történetet tipikus esetté emeli s benne a hasonló természetű helyzeteknek általános érvényű megoldását kívánja adni. A problémákkal azonban nincs szerencséje: hol elsikkadnak a cselekvény folyamán, hol nincs is valójában megoldandó probléma. A *Régi és új nemesek* (1881), legmozgalmasabb és legérdekesebb szövésszerű regénye, címe szerint társadalmi problémát rejt magában, s az enervált arisztokráciának és a meggazdagodott zsidóságnak küzdelmét várják, hogy e két osztály szembeállításából vonjon le valami társadalom-bölcseleti megállapítást. E helyett még az a szerelmi történet is félbemarad, amely a két osztály gyermekei között megindult, s mindegyik fél boldog lesz a maga rangjából való párjával. A *Melyik erősebb?* (1882) szintén már címevel utal a *roman à thèse* voltára s látszólag ugyanazt a kérdést veti föl, csodálatos módon még a beállításában is egyezően, amelyet később Bourget az *Un coeur de femme-ban*, de férfira alkalmazva: szerethet-e egy férfi egyszerre két nőt? Ábrányinál azonban éppen nem problematikus a két nő között vergődő férfi helyzete: a hős, éppen mint a fiatal Fromont Daudet hasonló tárgyú regényében, feleségét szereti és nagyrabecsüli, de egy másik asszonyhoz heves, érzéki szerelem csatolja. Ez a mindennapi életben is gyakori helyzet többféle megoldást enged meg, csak éppen azt nem, amelyet Ábrányi választ: a kedvest, mint egykor Iphigeniát az istenek az oltárról, kiragadja a meséből. Sajnáljuk ezt a művésziellen megoldást, mert egyébként a regény Ábrányinak legkiforrottabb, legharmonikusabb alkotása: a bonyodalom vezetése céltudatos, az érzelmi élet rajza gazdag és meggyőző. Az *Egy férj filozófiájának* (1883) már meséje is alig van, csak problémája: hogyan védheti meg a férj nejét a csábítástól. A hős, maga is kiérdemesült Don Juan, gyakorlati úton oldja meg a kérdést: a feleségéhez közelítő udvarlókat párbajban megöli vagy elcsúfítja — mielőtt még az asszony szíve tü-

zet foghatott volna. Ez eredeti és gyökeres megoldás, de épen nem általános érvényű, hanem nagyon is különös eset, s csak akkor sikerül, ha a férj véletlenül vívóbajnok. De ha nem az? Akkor nem használható — s ez más szóval azt jelenti, hogy a problémának sincs értéke.

A franciákhoz kapcsolja Ábrányit életnézete is. Az angolok humorával és az oroszok sötét fájdmával szemben őt is, mint nem egyet a franciák közül, az emberi értékek olyan fokú kicsibevevése jellemzi, amely már a léhaság határán jár. Nem veszi komolyan az életet, nem becsüli meg, ami azt igazán tartalmassá teszi, mintha a leghatalmasabb erő, amely az emberiséget mozgatná, a szerelem, mégpedig annak testi fele volna! Még ha elvétve mélyebbre nyúl, mint az *Egy modern apostol* című regényében (1882), akkor is játékká torzul tollán a komoly föladat. A politikailag iskolázott Ábrányi ezúttal, jó érzékkel, az akkor még csak eljövendő évtizedek egyik legnagyobb társadalmi problémáját, a szociális eszmét ragadta meg s azt akarta igazolni: hiú remény azt várni, hogy ez a nemes gondolat, az elméletből átültetve az életbe, megszünteti majd az emberi nyomort és szenvedést. A mese azonban nem igazolja, még csak nem is szolgálja a tételt: az eszme naiv rajongójának jóhiszeműségével visszaélnek az álpróféták — a groteszk történet nem az eszme tragikumát, hanem egy gyöngye ember tragikomédiáját adja.

Végül még egy kapocs Ábrányi regényei és a francia irodalom között: a lélektanra vetett nagy súly. Ábrányi, mint minden realista, az emberi élet képét akarja adni — ezt pedig csak a lelki mozgalmak föltárása teheti meggyőzővé. Míg azonban az angoloknál és oroszoknál a lelki élet rajza csak eszköz, amazoknál az események megértetésére, ezeknél az emberi és a faji karakter bemutatására, a francia analitikus regényekben, s Ábrányiéban is, céljá lesz. A lélekrajzba nem egyszer sok finomságot visz bele: művészettel rajzolja az érzelmek hirtelen változását, mikor azok egyik végtelből a másikba csapnak át, vagy amint az egymással szemben álló, szerelmükben, hiúságukban, büszkeségükben egymással küszködő felek között az egyikről átbillen a súly a másikra. Gyakran azonban, Péterfy Jenő

szellemes megállapítása szerint, csak színleli, mintha mélybe vágna, valójában a fölületen marad s hiányzik lelki rajzaiból, ami egyedül adná meg jogosultságukat, a meggyőző erő. A társalgás vezetésében is — ez igen fontos eszköz Ábrányinál a kedélymozgalmak bemutatására — érvényesül az ő erős logikája, szellemessége, nagy tapasztalata. De a magyar író sem tudja elkerülni a francia analitikus regények terjengőségét: fejtegetései gyakran fászsztóan részletezők. S mivel rendszerint nem átélt vagy másokon megfigyelt kedélymozgalmakat szed ízeire, hanem elképzeltetek, lélekelemzéseit akárhányszor csináltaknak érezzük, s ezért hidegen hagynak, nem érdekelnek bennünket.

A lelki rajz kedvéért háttérbe szorul Ábrányi regényeiben minden más; a mese többnyire ösztövére, túlon túl egyszerű, a társadalom rajzára csak elvéve tesz kísérletet (*Régi és új nemesek, Egy modern apostol*), akkor is elnagyolt, töredékes a kép, helyette a társaság életének rajzát kapjuk, ritkábban a vidéki, rendszerint a fővárosi előkelő szalonok világáét, annak kicsinyes, külső életét mutatva be, nem minden elhithető erő nélkül, de híján a jellemző magyar vonásoknak. A lélekrajz molochjának még a jellemrajzot is áldozatul veti. Regényalakjai két csoportba különülnek: főszereplőkre és statisztákra. Az utóbbiakkal nem törődik, színtelen árnyképek — még akkor is, ha nagyobb szerepet bíz rájuk; amazok sem igazi egyéniségek, mert nem formálja őket egységes, következetes jellemékké, őt csak az érdekli, miként reagálnak hősei azokra a fordulatokra, amelyek szerelmi életükben érik. Az élet egyéb mozgalmi között nem látjuk őket, lelki arcukat csak egyik oldalról világítja meg. Az igazi jellemkép olyan, mint a sztereoszkóp bemutatta fotográfia, amelynek a kettős lencse megadja a harmadik dimenziót, a testiség látszatát, a szoborszerűséget, úgyhogy szinte megfoghatónak érezzük. Ábrányi jellemei nem keltik a valóság ilyen illúzióját, nem tartalmaz, gazdag egyéniségek — innen van, hogy hasonló helyzetben levő hősei egymáshoz föltűnően hasonlítanak. Ábrányi, mint a biológus a test szöveteiből a sejteket, ki-preparál hősei lelkéből egypár vonást, élénk színűvé festi

és mikroszkóp alá helyezi, hogy minden csepp alkotórészüket tisztán lássuk.

Ez a túlhajtott analízis francia hagyomány, s Ábrányi költészete, láttuk, minden vonásával a francia realizmusban gyökerezik. Még az a különös vonása is emlékeztet a francia regényekre, hogy a valószerűen elgondolt mese fordulatai közé időnként egy-egy romantikus indíték téved, vagy épen keveredik a kétféle elem a regényben. Legsajátoságosabban az *Edmund párbaja* (1880) c. kétkötetes regényében, amely Ábrányi legnagyobb szabású műve. Az első fele lelki rajz, a hős gyötrelmeit mutatja be, aki örülségi szereti szép, de kacér, hódítani vágyó feleségét. Féltékenységeben amerikai párbajt vív az asszony udvarlójával; a fekete golyót ő húzza, s ezzel kötelezi magát, hogy félév múlva véget vet életének. E félév alatt nagy lelki válságon megy át: meggyűlöli eddigi léha életét, feleségét és az egész hiú világot. Mikor elérkezik a döntő pillanat, a cselekvény, mint a rossz váltóra irányított vonat, idegen pályára siklik: egy hihetetlenül groteszk fordulattal a romantika szélsőségeibe. Edmund nem öli meg magát — helyette egy csavargót temetnek el, akinek halotti maszkját az ő arcvonásai szerint készítik el — hanem Amerikába vitorlázik. A regény második felét két év választja el az elsőtől. Edmund mint Mr. William hazatér, megváltozott külseje miatt nem ismerik föl — még felesége sejtelve sem erősödik gyanúvá — újra megházasodik és boldogan él — mintha régi nevével együtt elvetette volna magától becsületbeli tartozásának és csalásának még emlékét is.

Az a könnyelműség és léhaság, amellyel Ábrányi e hőse sorsát intézi, nem véletlen megtévedés. Ábrányi regényei megalkotásukban és kidolgozásukban tipikus példái az újságírói fölületességnek és szélességnek. Ilyen általán a mesevezetése. Amint kissé bonyodalmasabb mesét szó és több indítékot szerepeltet, nem szánja rá a fáradságot s meg sem kísérli szervesen egységbe fűzni őket. Rendszerint művészietlen meséi megoldása is. Egyszer bosszantó véletlen idézi elő a katasztrófát, mint a *Mélyik erősebb* c. regényében — itt úgy szabadítja meg hőstét veszedelmes helyzetéből, hogy a két asszony közül, akiknek szerelme között

ingadozik, az egyiket elragadtatja megvadult lovaival s ezáltal lehetővé teszi, hogy a férfi boldog legyen az életben maradtal. Másszor pusztán külső megoldást nyújt, mint a *Titkolt szerelemben* (1878). A legjobban koptatott szerelmi háromszög: öreg férj, fiatal feleség, udvarló, s a megoldás: az udvarló az ablakon át az utca kövezetére veti magát, s noha nem zúzza magát agyon, a házaselek összebékülnek. A bonyodalom látszólag elsimult — de mindhármuk szívében benmaradt a tövis; az események sora nincs belsőleg kikerekítve, a megoldás költőileg nem megnyugtató. Bizonyos tárcái felületesség nyomja a stílusára is a bélyegét: terjengős, tele reflexiókkal és fejtegetésekkel, s ezek nem épen üresek, de nem is olyan mélyek vagy újszerűek, hogy az olvasó megbocsátaná szükségtelen voltukat. Egy komoly ember csevegése — s ennek regényben nincs helye.

Így Ábrányi regényeinek jelentősége nem esztétikai értékükben, hanem irányukban van. Egyfelől Toldy *Anafo/e*-ja után divatba hozza a francia realizmust s mindjárt a regények egész sorát adja az új fajban, másfelől a társasélet gazdag rajzával ő lett a fővárosi szalon-élet első ábrázolója. Az előbbi mozzanat fontosabb. Íme egy író, aki határozott irányban dolgozik, s a nélkül, hogy szolgailag másolná mestereit, azoknak minden jellemző vonását áthozza a magyar irodalomba: életnézetüket, fölfogásukat az emberi törekvések értékéről, művészi szemlélő módjukat, elemző módszerüket!

Ábrányi költészetével érdekes kapcsolatokat mutat a vele egyidőben dolgozó K a z á r Emil-é, négy regénye közül az első kettő még tárgya körével is. *A semmi, ha valamivé lett* (1881, újra 1885) a *Melyik erősebb?* négy főhősét lépteti föl: a csábító szirént és annak együgyű férjét, meg a másik férjet, aki szereti feleségét, de a szirén hálójába bonyolódik; s így K a z á r szóról szóra ugyanazt a költői föladatot tűzi maga elé, amelyet egy évvel később Ábrányi is megoldott: be akarta mutatni, mint győzi le a férfi szívében a hűség és kötelesség nemes érzését a szenvedély. Tehát a megoldás is ugyanaz, csak hogy Kazárnál tragikus. Az *Ősök és unokák* (1882) című ugyanabban a milióben játszik, mint a *Régi és új nemesek*, az arisztokrácia

és a zsidóság érintkező körében, s ebből a vegyes világból szintén valami társadalmi problémát iparkodik kibogozni, amely azonban épúgy elsikkad az általános emberi szenvedélyektől fejlesztett szerelmi történet során, mint Ábrányinál. Harmadik regényét, az *Izsákot* (1886), csak szerkezetének hasonlósága kapcsolja az *Edmund párbajához*: meséjét, amelyben a hős szintén passzív szerepet visz, egy romantikus fordulat két részre szakítja. Mint az előbbieknél, ennek is házasságtörés a vezető indítéka — mutatja, hogy Kazár is a francia realisták tanítványa.

Mélyebb egyezések is fűzik Kazárt a franciákhoz s általuk Ábrányihoz. Megtaláljuk az ő költészetében is a romantikus és realiztikus elemek keveredését. Az egyik véglet az *Ősök és unokák*, amely inkább a romantika területére kalandozik, a másik *A ma holnap nélkül* (1889), amely a főváros kispolgári világában játszhat le egy színtelen és érdektelen történetet s azt egészen a valósághoz híven mutatja be. Másik két regénye összeolvasztja a két elemet, de nem nagy sikerrel. Legelső, egyébként legmozgalmasabb és legmélyebb regényét p. o. egészen megrontja a két romantikus fordulat: Lili a semmiből — kis énekesnőből — valamivé — előkelő úr nejévé — lett szirén megöli férjét, őt pedig megfojtja vetélytársnője. Ezeknek a brutális mozzanatoknak igazi lélektani megokolásuk nincs — annál nagyobb baj, mert Kazár is lélektani regényeket akart írni analitikus módszerrel, s ennek kedvéért tudatosan lemondott a fordulatos, gazdag cselekvényről, sőt, de már akarata ellenére, a társadalom rajzát is elnagyolta. Pedig regényeinek címe azt sejteti, hogy társadalmi tendenciát akart beléjük vinni, s valóban majd mindegyikben látunk törekvést reá, legfőltűnőbben pályakezdő művében. Itt a Lilihez hasonló nőknek a társadalom életében végzett pusztító munkáját akarta festeni, de — akárcsak Ábrányinak — hiányzott az ereje a tragikus történetet tipikussá emelni. A korábbi egyébként is vázlatos, híján ugyan a túlzó vonásoknak, de az élesen jellemzőknek is.

Regényeinek legfontosabb eleme tehát a lélekrajz, itt azonban az ellenkező hibába esik, mint Ábrányi: kevesebbet ad a kelletténél s nem tárja föl kellő terjedelmében hősei

lelki életét. Általában bizonyos vázlatosság érzik regényein, az angolok és oroszok kényelmes mesevezetésével szemben a franciák gyors mesefejlesztésére törekszik. Ez javukra válik ugyan regényeinek, de az analízisben felületességre vezet, úgyhogy regényeiből hiányzik a mélység, s hősei épúgy nem lesznek igazi jellemekké, mint Ábrányinál, de azoknál logikusabbak, következetesebbek, igazabbak.

Elbeszélő stílusán megérik az új időknek és a franciák tanulmányozásának hatása. Takarékosan bánik a szavakkal, csak a legszükségesebbekre szorítkozik. Előadásának nincsenek sajátos szépségei, igazi egyéniség nem ütközik ki belőle, de célratörő gyorsasága kellemes olvasmányokká teszi műveit, s azok érdekes cselekvény híján is lekötik a figyelmet, mert a lelki mozgalmak rajzát hozzáfűzik a mese fordulataihoz. Nem olyan jellegzetes termékei a francia realizmusnak, mint Ábrányi regényei, de könnyebbek és érdekesebbek — igazi népszerűsége azonban ezek sem emelkedtek.

Ennek az iránynak legérdekesebb és legkiválóbb híve J u s t h Z s i g m o n d volt. Párizsban, Taine biztatására lett szépíróvá, föllépte után is ismételten s hosszabb ideig tartózkodott a francia fővárosban, amelyet embereivel és művészetével együtt nagyon megszeretett. Érthető, hogy a francia regényirodalom hatása alá került. De csak az ízlése lett franciássá és nem az érzelem-világa is: az megmaradt gyökeresen magyarnak; regényeinek csak az iránya franciás, de nem a szellemük is. Tárgyait a magyarság életéből veszi, sőt az első kettőn kívül a többi mind egy nagy magyar gondolat hordozójává tette. A francia regénysorozatoknak, Balzac *Scènes-jének*, de még inkább Zola *Rougon-Macquart-ciklusának* példájára ő is egy nagyobb regénysorozatot tervezett, s ennek részeit egy mély társadalom-bölcseleti gondolattal akarta összefoglalni. Nemzete jövőjén aggódva, feleletet keresett arra a kérdésre, hol vannak az erők a magyarságban, amelyek hanyatló fajunkat még fölvirágoztathatják. A ciklus címe *A kiválás genezise* volt; első három része elkészült: *A pénz legendája* (1893, újra 1905), a *Gányó Julcsa* (1894, újra 1905) és a *Fuimus* (1895, újra 1906). A másik három regény megírásában

megakadályozta halála, amely ifjan, alig harmincéves korában ragadta el. Külső kapcsok nem tartják össze e regényeket, meséjük még csak nem is érintkezik egymással, közös szereplői is csak az elsőnek és utolsónak vannak. Művészi szempontból, forma tekintetében, már közelebb állanak egymáshoz: „lélektanulmányok“, amint szerzőjük nevezi az egyiket.

Ilyen lélektanulmány már első, kéziratban reánk maradt regénye, a legújabbán előkerült *Ádám* (1885), egy református lelkész-család tragédiája. Az asszony elcsábítja ura káplánját, s mikor viszonyuk kiderül, elszökik; leánya, aki titkon szerelmes volt a káplánba, belepusztul a szörnyű tudatba, a lelkész meg lélekben összeomlik. A regény, egy 22 éves ifjú munkája, minden ízében kezdetleges: témája köznapiságában is kieszelt, beállítása csinált, lélekrajza naiv. Justh írói pályája valójában a *Művész-szerellemmel* (1888) indult meg. Sajátosan francia regény, nyilvánvaló hajtása Bourget analitikus irányának és még híján az erősebb magyar vonásoknak. Egy beteges lelkű, össze nem illő művész-pár tragédiája. A regényíró és feleségét, a festőnőt, az dönti romlásba, hogy mint igazi művész-lelkek, érzékenyek és követelők: a másik féltől túlságos odaadást kívánnak, maguk pedig nem akarnak áldozatot hozni. Az asszony nem tud lemondani hiúságáról és a kacérkodás gyönyörűségéről, a férfi meg alárendeli szerelmét művészi becsvágyának s a maga és kedvese érzelmi mozgalmait tanulmányanyagnak tekinti készülő regénye számára — ugyanaz a költői föladat, amelyet pár évtizeddel később D'Annunzio és Duse viszonyában az élet is megoldott. Esemény kevés van a regényben, s ami van, mind csak a lélekelemzés kedvéért van — hogy minél tisztábban lássuk annak a vívódásnak fázisait, amely ezt a két embert előbb egymáshoz közelíti, aztán egymástól elidegeníti. Nem épen mindennapi, de egyszerű, érthető folyamatot rajzol; egész beállításában, és részletein is, érezhető némi mesterkéeltség, de sok finomság is az apró rezdülések mélyenjáró következményeinek föltüntetésében.

A *pénz legendájának* ugyanaz a költői eszméje, ami az előbbi regénynek: két egymást szerető, de meg nem értő

lélek tragédiája ez is. A mese azonban más milióban pörög le, a főúri világban; a bonyodalmat nemcsak belülről fejlesztí, hanem szerepet juttat benne az asszony udvarlójának is; hősei meglakják Füredet, Tuniszt, Cannes-t, bejárják Olaszországot: ezáltal a cselekvény mozgalmasabb, a regény pedig Justhnak legszínesebb, legérdekesebb műve. De a legelhibázottabb is. Épen abban gyöngye, amiben a legerősebbnek kellene lenni, a lélekrajzban. Az író nem tud bevilágítani az asszony lelkébe és nem tud me<r>vözni a férfi lelki mozgalmainak realitásáról. Kit szeret ez a komoly, nem közönséges lelkű asszony, a férjét vagy az udvarlóját? Ha a férjét, mért csalja meg a másikkal, a hitványabbal? És mégis azt kell szeretnie, különben nem értjük a sívár megoldást, az asszony kegyetlen bosszúját csábítóján. Ilyen elrajzolt alak a férj is. Mélységesen szereti feleségét, érzi, hogy lelke fehér lapjára azt írhatná, amit akar; csak egy lépést kellene tennie feléje, hogy örökre magához csatolja — de nem teszi, eltűri, hogy neje belezuhanjon az örvénybe. Miért? Nincs magyarázata! A regény azonban hibáival is vonzó olvasmány. Azzá teszi elsősorban az a sok érdekes részlet, az előkelő világ életének színes, változatos rajza — vonásait Justh, maga is részese ennek a főúri és nagyvilági életnek, a valóságból leste el s kissé rikitóbban, de nem hazugul kiszínezve vitte bele regényébe. A másik vonzó eleme a regénynek a naplóforma. Az egész cselekvényt a grófnő bizalmas vallomásai tárják elénk. Igaz, ezek a naplójegyzetek, már sajátos természetük miatt is, néha túloznak és pózolnak, bánt az is, hogy a naplóíró gyakran kérkedik szépségével és diadalival, de a naplóformának köszöni a könyv közvetlenségét és természetességét is. Előadásában híven tükrözi az előkelő emberek életfölfogását, gondolkodásmódját, általán egész lelki világukat. Stílusa és tartalma szerint ez a regény bátran lehetne valóságos napló, egy nagyúri hölgy meghitt följegyzései. Ebben a tekintetben van némi kapcsolata Kármán Fannijával: a főrangú nő lelki hervadását époly megkapóan tolmácsolja Mária grófnő naplója, mint az egyszerű nemesi leányét Fannié.

A művészvilág és az arisztokrácia után Justh harmadik regénye, a *Gányó Julcsa*, a parasztok közé vezet. Nem nagyszabású kompozíció ez sem, terjedelme is, meséjének egyszerűsége is inkább a novellához közelíti. Nem ad sokat, de amit ad, az kitűnő, s inkább csak hiányai vannak, mint hibái. A cselekvény középpontjában Julcsa áll, egy alföldi dohány-kertész (gányó) leánya. Egy módos parasztgazda fia szereti, de gőgös, kapzsi szülei miatt nem veheti el, arra meg nincs ereje, hogy a leányért szakítson családjával s eldobja magától a jó módot. A megalázott leány dacból egy éjjelre odaveti magát egy csendőrőrmesternek, aki utánajár; újabb támadása elől azonban egy jámbor nazarénusnál keres menedéket, s az megtéríti őt, megmenti nemcsak az életnek, hanem a tiszta, erkölcsös létnek és a családi boldogságnak is. A történet túlonúl egyszerű, egypár nagy fordulatból van mesévé kerekítve s egészen a valóság színében bemutatva. Az életből kerültek ki emberei is; a főhősön kívül épen a regény vázlatossága miatt nem tudja őket egyéníteni, de mindegyik élethű típus, minden szavuk és tettük igaz. Fölismerszik rajzukon a magyar néppel együtt élő, azt megértő és szerető úr kezevonása, azé a Justh Zsigmondé, aki birtokán színházat épített s benne parasztjaival maga betanította drámákat játszattatott el. Kitűnően megfigyelt és az igazsághoz híven rajzolt alakjai közül is kiemelkedik a regény női hőse, Julcsa; ez az egészséges testű-lelkű, nagy akaratereje parasztleány, a maga egyszerű, de gazdag érzélemlágával igazi egyéniség, túlzott eszményítés nélkül is rokonszenves. A regény nem merül el, mint az előbbiek, a lelki mozgalmak boncolgatásába, nem válik analitikus regénnyé, hanem megmarad lélektaninak, súlypontja a leány tetteinek megokolásán nyugszik. Tettei, bármilyen szélsőségek között hánykolódik is, épen nem hihetetlenek, meg is vannak okolva, bár nem mind elég biztosan, s helyenként híját érezzük a lélektani elmélyítésnek, a lelki folyamat részletesebb, meggyőzőbb rajzának. A mese az alföldi magyarság két jellemző osztályának, a gányónak és a nazarénus földmunkásnak mindennapi életében játszik, s erről kapunk élénk, érdekes képet. Nagy érdeme ennek a társadalmi rajznak,

hogy nem lépi túl azt a mértéket, amely a keretet megilleti, és nem henye dísz vagy épen etnográfiai sallang, hanem belőle fejlődik a történet, így szerves része az egésznek. A *Gányó Julcsa* általán harmonikus munka, az írónak mind műfaji, mind esztétikai szempontból legbecsesebb regénye.

Justh utolsó regénye, a már halála után megjelent *Fuimus*, legnagyobbszerű és legmélyebb alkotása, de inkább korkép, mint regény. Egy nagy szervi hibája van, a cselekvénytelenség. Ha lehántjuk róla mindazt, ami nem okvetetlenül szükséges a meséhez, igen kevés marad belőle. A cselekvény alig egyéb, mint a főhősnek, az ősnemes családból származó Márfaq Gábornak két szerelme. Első szerelmét, egy kacér bécsi grófleányt, nem meri nőül venni, egyrészt mert nem lát a szívébe, nem tudja, igazán szereti-e őt a leány, másrészt mert úgy érzi, nem illenek össze, ő a fajmagyar, aki az életet komolyan veszi, meg a könnyelmű, léha német leány. Vigasztalást, szerelmet és boldogságot unokahugánál, Czobor Erzsébet grófnőnél talál: ez a fajmagyar leány, akinek anyja paraszt-sorból eredt, testileg-lelkileg ép és erős, ideális példaképe az úrrá nemesedett parasztleánynak: érzésvilága, sőt eszejárása sajátosan magyar, józan középutat tartva a képzelet elevensége s a gondolkodás racionalizmusa között. A regény, úgy látszik, nincs befejezve, egy-két fejezete hiányozhatik, még a hős házassága sincs jelezve.

A mese nagyon szegényes; soványságát még fokozza, hogy Gábor második szerelmi idilljét csak sejteti az író. De kárpótlást nyújt érte három irányban: a lélek- és jellemrajzzal, az epizód-alakok bemutatásával és a társadalmi háttérrel. A lélekállapotok festése olyan gyakori és részletező, hogy az már az analitikus regények közé avatja a *Fuimust*. A túlságos analízist azzal mérsékli, hogy gazdag lelki rajzot csak a főhősről, mostohaöccséről, Niffor Lőrinc grófról, és unokabátyjáról, Czobor Lipót festőről ad — benne Justh Mednyánszky Lászlót rajzolja, megszólalásig híven és igen rokonszenvesen. A többiek, a három, sokszorosán összeházasodott, de egymással örökös hadilábon álló arisztokrata-család ivadécai, vázlatok inkább, mint kidől-

gozott képek, de kitűnők; szerepük a történetben vagy egyáltalán nincs, vagy kevés, akkor is passzív, de mesterien testesítik meg a fölvidéki arisztokrácia egy-egy jellegzetes típusát, s együttvéve érdekes, lebilincselő galériát alkotnak. A főhősben Justh nagyon sokat ad önmagából, azokat a gondolatokat és érzéseket, amelyeket maga is átélt. Gábor a magyar arisztokrácia legértékesebb elemének képviselője; érzi, hogy rendje elveszítette a talajt, leszorult a vezetésről, s az arisztokráciának, hogy sok értékes vonását a nemzeti érdek szolgálatába állíthassa, gyökeresen át kell alakulnia, hozzá kell simulnia a régi viszonyokat fölváltó újakhoz. Érzi, de nincs elég ereje végrehajtani a föladatot, mert a faj már kimerült, kiélte magát, s a sok összeházasodas következtében vére is elfajult. Az értelmi erőnek és az akarat gyöngeségének ez a diszharmóniája, meg a küzdelmes élet gazdag hullámzást idéz elő lelkében, s ezeknek a hajszálfinom kilengéseknek megfigyelése és földolgozása a regény legérdekesebb sajátja. Rajzuk — különösen mikor a két testvér kerül szembe — nem ment a mesterkéltnél kiélezéstől, sokszor túlságosan részletező, s a motívumoknak csak apró árnyalatokban különböző ismételtetése fárasztó, de helyenként, kivált Gábor és a német grófleány küzdelmében, mély és megkapó.

A regény hatásának másik eleme a környezet és az élet rajza. Színes képet fest, sok kisebb-nagyobb, kitűnően megfigyelt és meglepően jellemző vonásból összeróva, az arisztokrácia otthonáról, hétköznapi életéről, ünnepeiről, szórakozásairól és foglalatosságairól. Olyan nagyarányú, mozgalmas és gazdag ez a társadalmi rajz, hogy korpéppé erősödik. Nem teljes a kép, csak egy osztály életét mutatja be, de azt elevenen és szemléletesen.

A *Fuimus* nem tartozik irodalmunk legjobb regényei közé, de értékes olvasmány, egy élesszemű, mélyen gondolkodó, érdekesen beszélő, jótollú írónak becses munkája. És még valami: egy nemzetét és fáját forrón szerető magyar lélek megnyilatkozása, aki külföldön is megmaradt magyarnak. Tapasztalatain megélesedett szemével meglátja ugyan fájának gyöngéit, de azért nem támad nemzete ellen, hanem keresi a módokat, hogyan lehetne rajta

segíteni. Sőt regényciklusát épen ennek a föladatnak a megoldására szánta. Így utolsó három regényének társadalombölcseleti reflexe van, és bizonyos irányzatossága, amelyet Justh előszavaiban, leveleiben, utalásaiban is ismételtlen iparkodott megvilágítani. Lelkében egy nagyszabású, mélyenjáró filozófiai gondolat élt, a sajátos magyar világszemlélet megállapítása, s ezt fejtegette, kissé ködösen, homályosan, bizonytalan terminológiával. Mikorra gondolata, amelyet a *Kiválás genezisének* vezéreszméjéül szánt, regényeiben valósággá kristályosodott: ebből a ködszerűségéből megtisztult ugyan, pozitívabbé vált, de kissé összezsugorodott és elhalványult, s ami nagyobb baj, az írónak nem volt ereje hősei egyéni történetében az egész faj sorsát szimbolizálni. A *Pézné legendájában* az akarátgj öngeséget akarja bemutatni, mint egy „túlfinomult társadalmi kör — az arisztokrácia — csupán izgalmakat kereső“ életmódjának következményét és tragikumának okát; de egyrészt hőseinek sorsa nem igazolja kellőképpen ezt a gondolatot, másrészt a mesében nincs semmi tipikus, ellenkezőleg, nagyon is sajátos szövésű lelkek tragédiája. A *Gányó Julcsa* szimbolikus jelentése az, hogy a szerepét eljátszott, erejét vesztett arisztokrácia helyett az erős akarátú, tettekre kész parasztság menti meg a magyarságot; de ez a tanítás csak a szerző utalása nyomán olvasható ki a regényből — a nélkül egy olvasója sem venné észre. Ez nem kisebbíti a regény művészi értékét, de megfosztja attól a társadalomelméleti jelentőségétől, amelyet az író neki szánt. Valamivel határozottabban érvényesül az irányzatosság a Fuimusban; ez mintegy összefoglalja a két előbbinek eredményeit: a magyar arisztokrácia kiélte magát, és vele le-törték az ország periferiájának, a hegyvidéknek urai, a magyar őserő már csak a földben, az alföldi televénvben, és a parasztban van meg; a magyar úrnak tehát vissza kell térnie a földhöz, annak megmunkálásához, s az ország vezetésében a parasztságnak kell döntő szerephez jutni. Nem fontos, helyes-e ez az elmélet, nem volna célja hiányait fejtegetnem (az értelmiség, a polgárság, a munkás-osztály mellőzése!) — hiszen a nagy és gonosz idők vihara elsöpörte ezt a világot minden régi problémájával együtt.

A regények esztétikai értékét különben sem változtatja meg társadalmi felfogásuk, de az való, hogy a jelen, a regények megírása óta eltelt negyedszázad, szomorúan igazolta Justhot: a perifériák csakugyan elvesztek számunkra, a parasztság uralma elkövetkezett — másképen, mint Justh gondolta, s csakhamar el is múlt, — és hazánk jövője, egyelőre, valóban a földben, az alföldi televényben van!

És Justh, a regényíró? Nem műkedvelő és nem utánzó. Bár a franciáktól, kivált Bourget-től, sokat tanult, nemcsak anyagot nem merített műveikből, de még módszerüket, az analízist is egészen újszerűen, a maga módja szerint alkalmazta: hősei lelkiállóját beszélgetésükkel tárta föl. Sok volt benne a nagyúrból, s szuverénnek érezvén magát, úgy írt, amint jól esett neki. Nem vetett gátat a szubjektivizmusának, elmerült a pepecselésbe, még a művészi hatás rovására is, elhanyagolta, amit gondosan ki kellett volna dolgozni, a részletért fölázdozta az egésznek harmóniáját. Nagyobb önfegyelmeléssel, több akaraterővel — hogy saját szavait idézzem fejére — nemcsak „szabályszerűbb“, hanem művészebb és hatásosabb regényeket is írhatott volna. Harmonikus, formás csak a *Gányó Julcsa*, de ez meg nem ad terjedelmes, bonyodalmas eseménysorozatot; többi regényében túlteng a lélekelemzés és a részletezés — az utolsóban már jóformán mese sincs, csak lélek-, környezet- és korrajz. Azonban bármit ad, meg tud vele ragadni, minden munkájában vannak értékek, mindegyik ma is épen olyan méltó az olvasásra, mint írása idején. Justh művei a haladó idővel nem vesztek erejükből: ez, mikor manap a regények is nagyon megérik a divat változásait, és egy negyedszázadot csak a hatalmas alkotások tudnak megelőlni, nagy értéket jelent.

IRODALOM

Toldy regényéről, az *Anatole-ról*, bírálatot írt Gyulai Pál 1872.; újra Gyulai *Bírálatok* c. kötetében, 115—123. 1.

Abrányiról: Rejtő Mária, *///. Ábrányi Kornél az ember és író*, 1937. 50 1. — Takács József, *///. Ábrányi Kornél élete és szépirodalmi munkássága*, 1937. 108 1. — Az *Edmund párbajáról* bírálatot írt Péterfy Jenő *Bpesti Szemle*, XXIV. k. 428—436. 1.

Justhról: Szinnyei Ferenc, *Justh Zsigmond*. *Bpesti Szemle*, 173. k. (1918) 372—407. 1. — Az *Ádámról*: Halász Gábor, *Justh Zsigmond ismeretlen naplói és más kéziratai*. M. Könyvszemle, 1939. 160. 1.

5. A MAGYAR ÉLET KRÓNIKÁSAI

Az említettekén kívül működött még ebben a korszakban több komoly írónk a regény terén: Rákosi Jenő, Iványi Ödön, Csiky, Mikszáth. Az első kettő szintén vett ösztönt külföldről, Rákosi erőset a franciáktól, Iványi kevesebbet az oroszoktól, de az idegen irodalmak hatása nem avatja őket egyik vagy másik irány hívévé. Ez a megállapítás azonban nem értékmérő is egyúttal, nem jelenti azt, hogy munkásságuk értékesebb az előbbiekéénél — Rákosié még csak nem is eredetibb. Csiky, de kivált Mikszáth, erősebb írói egyéniség, ők elkerülték a Nyugat ihletését: egészen a maguk erejére támaszkodnak s a legeredetibb magyar regényírók közé tartoznak. Közös a négy regényíróban, hogy a magyar életből merítenek; Rákosi regényében még csak a szélesen megrajzolt keret tükrözi a magyar viszonyokat, a mesének nincs magyaros színe. Iványinál már az anyag, Csikynél és Mikszáthnál a szellem is gyökeresen magyar. Termékenységgel, regényköltészetének változatosságával, valamint tehetségével kiválik sorukból Mikszáth, őt külön fejezet illeti a magyar regény történetében.

Időrendben az első köztük az, aki mindannyiukat túlélte, R á k o s i Jenő. Egyetlen regényét, *A legnagyobb bolondot*, még fiatal éveiben, 1875-ben kezdte, azután félretette s csak 1881-ben fejezte be (1882, újra 1906). Saját-szerű alkotás; alig van regény, amely olyan kevésbé való-sítaná meg e műfaj követeléseit, mint ez: nincs igazi hőse, még középpontja sem, érdeklődésünk több szál, több szereplő között oszlik meg, úgyhogy az író kénytelen új meg új nyomon indítani meg a mesét és összefüggő előadás helyett válogatni a helyszínt és az időt. Ez egyfelől megnehezíti a regény élvezését, másfelől azonban fokozza az érdeket.

Az abszolútizmus idején játszó regénynek nem túlságosan erős fővonala egy árvaleány köré bonyolódik. Pipiske — ez a leány neve — vidéki színésznő, csinos és becsületes; magára vonja egy fiatal főúr figyelmét, de azt megteveszti a látszat, s a szegény leányt romlott teremtségek tartja. Nem méltatja még arra sem, hogy megismerkedjék vele. Mikor újra útjába akad a leány, az már híres színésznő Pesten, a német színház ünnepelt tagja s az osztrák kormányzó pártfogoltja. A gróf ezért a nemzeti ügy árulóját látja benne s a kormányzó bálján porig alázza. A szegény Pipiske, aki éppen a nemzeti ügynek tesz szolgálatot, alaptalanul meggyalázva, szégyenével a Dunának megy, a gróftot pedig, akit a pesti hazafias közönség a szent ügy hőségének gondol, halálra sebzi a zsarnok uralom egy csatlósának golyója. Pipiskét azonban bátyja, Béla, meg annak egy barátja, Viknyédy, az emigráns, kimentik a Dunából; életre ébredve, boldog hitvese lesz az utóbbinak, akit már bolyongásából mint derék magyar ifjút ismer. Ez a mese nem éppen mindennapi történet, de nagyjából mégis realitásnak, az életből vettnek érezzük; a költő azonban át-meg-átözi a legmerészebb képzeletre valló indítékokkal, úgy-hogy a regény valójában a romantika legtisztább veretű terméke. Valószerű magjára a romantikus rétegek egész sora borul — s ezek adják meg igazi jellemét. Hántsuk le egyenként ezeket a rétegeket.

Az eseményeket egy különös végrendelet indítja meg; a testvérpár nagybátyja óriási vagyonát a legnagyobb boldognak hagyja. Ez az ötlet nem új: módosult följújtása Vas Gerebenének (*Pörös atyafiak*); ugyancsak Vas Gerebenre emlékeztet a betyárok és zsandárok harca, de itt már Hugo Viktor-szerű hangokat is hallunk (az *1793-ból*). Ez már átvezet a második réteghez, Hugóéhoz. A Pest városa alatt húzódó csatornarendszer részletes, borzalmas rajza a *Misérables*-ből került a magyar regénybe, s az üldözöttek menekülése a földalatti labirintuson keresztül a fegyenc Valjean menekülésének párja. A harmadik réteg Sue-t hívja emlékezetünkbe. A testvérpár apját, Kristótot, mikor Béla és Pipiske kis gyermekek voltak, egy tolvajbanda levágta a bitófáról, életre keltette, s évtizedekig rejtegeti egy

földalatti börtönben, ahonnan az öreg Kristóf most hangyák útján érintkezik cinkostársaival. A negyedik réteg Jókaié. Nemcsak egypár mozzanaton és alakon ismerszik ez föl (a kormányzói estély mozgalmainak színes elbeszélése, a *Stuart Mária-előadás* bonyodalmai; Bélának, a grófnak, és a szerény, becsületes Persze Celesztinnek rajza), az egész Jókai szellemében készült. Az ötödik legbősebben kiaknázott bánya a közkeletű romantikus indítékok kelléktára. A romantikus regények kedvelt fordulataival és alakjaival lépten-nyomon találkozunk mesében. Csak a kézzől-kézre vándorló levelet említem, a regénynek legszeretlenebb, de legérdekfeszítőbb indítékát. A testvérpár gonosz nagybátyja bűnei lajstromát öccséhez, Kristófhoz címzett levélbe foglalta és halálos ágyán átadja a falu papjának, azzal az utasítással, hogy majd az Isten intézkedik róla; a lelkész nem meri fölbonítani, hanem a halott párnája alá teszi a koporsóba. A temetésnél tűz üt ki, a közönség elfut, s Béla barátja, a zsandárok elől menekülő Viknyédy, kidobja a koporsóból a holttestet s maga fekszik bele — hogy megtalálja a levelet. Mikor Pesten börtönéből megszökve, a csatornahálózatban keres menedéket, ott eltéved s épen a mellett a barlang mellett esik eszméletlenül össze, amelyben az öreg Kristóf lappang. Az megmenti s a félholt ember zsebében megtalálja a neki címzett levelet. Ezt tehát nem is a Kristóftól fölkért isteni gondviselés juttatta a kezébe, hanem az író szédületes, minden elhittetésről eleve lemondó fantáziája. Elgondolható, milyen rejtelmes színbe vonja a regényt ez a bujdosó levél, és mennyire izgatja a kíváncsiságot ez a mesevezetés, amely a magyarázatot szinte az utolsó pillanatig függőben tartja.

A *Legnagyobb bolondnak* lényeges eleme a korrajz. A mese keretével az ötvenes évek végének politikai és közéleti mozgalmi szerepelnek, az önkényuralom zsarnoki elnyomása és a magyarság ellenállása. Ugyanaz a miliő, mint Tolnai legjellemzőbb regényeiben. Tónusai enyhébbek és igazabbak, de a rajz amannak modorára emlékeztet. Rákosi azt a folyamatot akarta bemutatni, amelynek során a nemzet a zsarnok uralom ellenére nemcsak élt, hanem gyarapodott, az idegen elemeket fölszította, s e szerencsétlen

kor hazafiai, elsősorban a munkás, törekvő ifjúság, előkészítették a szebb jövő útját. Szóval a *Legnagyobb bolond* afféle politikai regénynek készült, Jókai szellemében, de a nagy átalakulást inkább csak emlegeti — igaz, hogy szép szavakkal — mint rajzolja. Az író elvesztette vezető gondolatát, elejtette tervét, és a regény pusztá mesévé lett.

Ez a mese nagyon sok forrásból dagadt hatalmas folyóvá, de van sajátos színe, s noha az író száguldó képzelete túlon túl próbára teszi az olvasó türelmét, a véletlenek halmozása meg helyenként hihetlenné a regényt, szertelensége rendszerint nem bántó, talán ritkábban, mint Jókai regényeinek irrealitása. Magyarázata, hogy Rákosi jobb psychologus, mint Jókai, ő sem vesződik sokat lélekanalízissal, de ahol megokolja a fordulatokat, ott fel tudja tární a lelki rugókat. Másrészt olyan természetesen, a részletekben olyan valószínű adja az alapjukban hihetetlen eseményeket, hogy figyelmünk egészen elterelődik merészségükről. Egyébként a regény nagyon mozgalmas, változatos és sokszínű, az elbeszélés, bár messze elmarad Jókai előadásának varázsától, gyorsmenetű, érdeket keltő, sőt érdeket feszítő, van benne bizonyos fiatalos könnyedség, frissesség, fordulatosság.

A korán elhunyt I v á n y i Ö d ö n n e k két regényéről tudunk. Az elsőnek csak a címe maradt fenn (*A cár*), a másodikat azonban, *A püspök atyafiságát*, a közönség nagy tetszéssel fogadta, úgyhogy megjelenése után (1889) egypár év alatt még kétszer kellett kinyomatni (1890, 1894; negyedszer 1905). Társadalmi regény a szerző korából; szereplői jobbra a Bacsó-család tagjai, a cselekvény megindultakor elhunyt Gergely püspök rokonai — innen a regénynek jól csengő, de nem épen jellemző címe. A mese nehezen indul. Az első kötet háromnegyedrészre epizódokból telik ki, utolsó negyede az exozicció. Amazok érdekesek és jellemzők, de hiányukat nem sínylettej volna meg a cselekvény, emez részletező, körülményes, és ez a vontatottság nem szűnik meg a fejlemények során sem. A regény kiindulópontja — egy férfi helyzete két szerető leány között, akik közül az egyik szegény, a másik gazdag — elkoptatott, de hősei nem azok. A nagy becsvágyú, szívós,

de nem elég erős akaratú Bacsó Kanut képviselő, akit munkája és tehetsége államtitkári, majd miniszteri méltóságba emel, szereti rokonát, Veront. Az okos, higgadt leány azonban elhallgattatja szívét, s noha ő is szenvedélyesen szereti a daliás Kanutot, maga utasítja vetélytársához, egy gazdag örmény bankár leányához: a nagyúri életet folytató miniszter, akinek rokonságáról is gondoskodni kell, nem bírná el a szegénységet, tönkretenné vele karrierjét, boldogságát. Kanut el is jegyzi a milliomos leányt, de eljegyzése éjjelén összehozza a sors Veronnal; az érzéki vágy erőt vesz rajta s egy erőszakos, forró ölelésben magáévá teszi a leányt. Bűnét érzi ugyan, de nem igyekszik jóvátenni, részben gyávaságból, részben balul fölfogott kötelességtudatból. Időközben azonban Veronnak egy meg nem hallgatott udvarlója, egy züllött újságíró, hogy tönkre tegye Kanutot, azt a vádat emeli ellene, hogy megvesztegették. Az aljas, de ügyesen vezetett sajtóhadjárat már-már célt ér: a minisztert bukott embernek tartják, a bankár is visszaküldi leánya jegygyűrűjét. Kanut ártatlansága azonban kiderül, nőül veszi szerelmét, s a szomorú éjtszaka árnyát, amely Veron és férje közé továbbra is fátyolt vont, elűzi az anyaság érzése.

A püspök atyafisága szemmel láthatólag lélektani regénynek készült. Megvan az az érdeme, hogy minden fejleményt hősei jelleméből iparkodik megfejteni. Nem is sikertelenül. Hősét rendszerint élő embernek érezzük, s a másik két jelentékenyebb szereplőt is, Veront, meg az öreg Bacsó Fülöpöt. Mind a kettő kitűnően megformált alak, nagy szeretettel és nagy műgonddal dolgozva. Fülöp hibáiban és erényeiben igazi magyar úr: könnyelműségében a bukás szélére sodorja szeretett öccsét, de amikor rázúdul a veszedelem, férfias bátorsággal kiáll a porondra s vére hullásával menti meg. Veron igazi nő, gyöngéd és finomlelkű, a nőiség minden bájával és erejével. Kanut, a főhős, minden tetteiben ember. Valahányszor találkozunk vele, igazi emberi valójában látjuk; lelki világa helyenként megkapó közvetlenséggel tárul föl, s a költő kitűnően érzékül benne az összetett vagy ellentétes érzelmek hullámzását. Az a jellemkép azonban, amely róla az egyes moz-

zanatokból kialakul, nem elég harmonikus. Kanutnak különböző időpontokban kirajzolódó fotográfiáit kisebb-nagyobb árnyalati különbségek választják el, gyakran tűnik föl rajtuk valamilyen új vonás, s az nem illeszkedik a régiekhez. Ez a férfi a maga egészében mégsem igazi ember, csak regényhős: alkalmazkodik az író költötte meséhez, a helyett, hogy a mese simulna az ő erősen megformált jelleméhez. Azonkívül — s itt van a regény legnagyobb gyöngéje — Iványit épen a döntő mozzanatok megokolásában hagyja el az ereje. Veron elbukását p. o. mesterien készíti elő, a külső körülményeket leleményesen csoportosítja, de lélektanilag nem tudja valószínűvé tenni; sem Veronról, sem Kanutról nem hisszük el, hogy meg tudtak feledkezni magukról.

Egyáltalán *A püspök atyafiságának* ereje a részletekben van. Egészében kissé fárasztó, mert a főcselekvényt sűrűn lepik el az epizódok, s kapcsolatuk a mesével nem mindig érezhető. Az egyes novellaszerű jelenetek azonban érdekesek, helyenként költőiek s majd mindig művésziek. A társadalom rajza is színes és eleven, találó képekben mutatja be a vidéki és fővárosi élet érdekes jelenségeit (audiencia a püspöknél, színházi előadás, eljegyzési lakoma, képviselőházi ülés, este a kaszinóban). A rajz tarka, tetsetős, de felszínes, mélyre nem hat, a regényből nem bontakozik ki a magyar társadalom életének *igazi* képe, nem ismerjük meg belőle valójában a különféle társadalmi osztályok viszonyát, ellentétes fölfogásukat, az összeütköző pontokat közöttük, s azokat a nagy érdekeket, amelyek tagjaikat szembeállítják. Iványi a magyar társadalmi élet vonásaival dolgozik, de csak a vonások magyarok, a belőlük kialakuló kép nem az. Az a maga egészében eszményített, konstruált; abban a rajzban, amelyet a parlament viharairól, a börzevilág machinációiról, az újságírói műhelyekben folyó munkáról ad, nem látjuk meg, ami sajátosan magyar és pesti. Fotografáló gépe jó, de a lencséje gyöngé, s közel kell lépnie a tárgyakhoz: így hű, de töredékes képei halvány egészszet adnak.

A részletrajzot Iványi az oroszoktól tanulta, de azok egy-egy kis képükkel a társadalom mélyebben fekvő se-

beit tárják föl. Az oroszok hatása még az egyes mozzanatokban is nyomozható — az a finom lélekismerettel rajzolt, de a mi viszonyaink között elképzelhetetlen jelenet, mikor Veron, elbukása után, egy utcai leánynál tölti az éjt, nyilván Dosztojevszkij *Raszkolnyikovja* nyomán készült. A lélektani megokolásra fordított gond pedig Daudet-t juttatja eszünkbe, s a regény is a maga egészével közel áll a francia realista költészethez, egyező mozzanatok híján is leginkább a *Fromont et Rislerhez*. Mégis, Iványi regényét sem egyik, sem másik irányhoz nem fűzik mélyebb, átfogó kapcsok. Ízlésben és fölfogásban egyaránt magyar író volt s a regénye alapjául szolgáló általános emberi problémát magyar érzésvilágából fejleszti. A költői anyag beállítása és mesébe foglalása sem idegenszerű. Az meg épen a mi irodalmunkban közkeletű, hogy a szerelmet emelkedett, eszményi érzésnek fogja föl, amelyet a tiszta elemei közé vegyülő érzékiség csak színez, de nem aljasít le.

A *püspök atyafisága* fogyatkozásaival is figyelemre méltó jelenség, sok nyomával az írói tehetségnek, maga Iványi pedig korának értékebb elbeszélői közé tartozik. Volt művészi meggyőződése, volt életnézete; képzelő és megfigyelő tehetsége ábrázoló erővel párosult, s ha a szerkesztésben nem, az elgondolásban és az előadásban mester. Tudja, mit kell elmondania és mennyi szóval: rövidén és mégis mindent kifejezően ír, nem épen egyéni, de jellemző nyelven. Tud érdeklődést kelteni tárgya iránt, kellemesen ellensúlyozva ezzel a meseszövéssben mutatkozó nehézkességet. Műve meleg, rokonszenves, realizmusában is költői; a nyolcvanas évek magyar regényirodalmának egyik maradandó emléke.

Mint kiforrott, műfajának minden fogásában jártas drámaíró tért át pályája végén a regényírásra C s i k y G e r g e l y. 1888-ban jelent meg első regénye, az *Arnold*, (korábbi kísérlete, még 1872-ből, a *Vadember*, egészen kezdetleges próbálkozás volt) s az új műfajt annyira megkedvelte, hogy élete utolsó három évében még négy regényt fejezett be, *Az elvált asszonyt* (1888), *Az Atlasz-családot* (1890, újra 1904), az *Atyafiakat* (1891) s a halála után megjelent *Sisyphus munkáját* (1892). Megkezdett egy ötödi-

ket is, *Válóper után* címmel, de ennek írása közben kihullott kezéből a toll (megjelent 1896). Majd minden regényén azonnal föl lehet ismerni a drámaíró Csiky kezét. A párbeszédnek valamilyen meglepő fordulata, egy-egy színpadiasan beállított hatásos jelenet, rövides, egy-két utalással való drámai motiválás ott, ahol a regény részletezőbb megokolását várnók, a mesteri, bár túlságosan szélesen kivitt exozíció, az epizódok kerülése, a zárt drámai szerkezet — mindez rávall a nyolcvanas évek nagyhatású drámaírójára. Mint a technika nagymestere, az arányos, pontosan kiszabott szerkezetben gyorsan perdülő cselekvényt ad, s azt a szóváltás mozgalmassága jelenetről jelenetre ragadja. Stílusában viszont rendszerint nem találjuk meg a drámaíró Csikyét. Itt, regényeiben, szintén gondos stilisztika, párbeszédei, különösen az *Atlasz-családban*, fordulatosak és bevilágítanak a beszélők lelkébe, de hősei, nem épen feleslegesen ugyan, sokat beszélnek — maga is, ha átveszi tőlük a szót. Amit mond, abban mindig van mag, de többet és több szóval adja, mint kellene.

Regényeinek változatossága viszont a régi Csikyre vall, aki tarka egymásutánban írta a legeltérőbb szellemű és tárgyú drámákat, a zord történeti tragédiától az alantjáró bohózatig, a klasszikus, romantikus és realiztikus ízű színműveket. Annyira eltérő szabásúak regényei, s még irányukra nézve is annyira elágaznak, hogy szinte össze sem lehet foglalni őket. Hol szabadjára ereszti a képzeletét, hol szűk pórázra fogja és megfigyeléseit értékesíti — néha még ugyanegy regény keretén belül is változtatja költői ábrázolásmódját. Az egyik véglet a *Sisyphus munkája*; szinte tiszta terméke a realizmusnak. Vékonypénzű történet, egy árva fiú sorsa első gyermeke megszületéséig. A regény súlypontja a mesén kívül a fiú nénjén nyugszik; ez az erős akaratú, céltudatos leány, boldogsága föláldozása árán, vasszorgalmával és takarékosságával megmenti a családjá lába alól már-már kisiklott ősi birtokot — s az öccse egypár év alatt nyakára hág annak a vagyonnak, amelyet nénje egy élet sisyphusi munkájával megmentett. Legközelebb áll hozzá az *Atlasz-család*, Csiky legértékesebb regénye. Kettős költői föladatot vállalt benne.

Meg akarta rajzolni ennek a zsidó családnak bukását, ez az egyik. Az apa, a kis boltosból földesúrrá emelkedett öreg zsidó, munkás kezével és okos fejével vagyont és tekintélyt szerzett; gyermekei, egy szegény gróf neje és egy léhűtő miniszteri titkár, könnyelműségükkel eltékozzák mindkettőt. Ebbe a rajzba illeszkedik bele a cselekvény másik ága, a harmadik gyermeknek, a földbirtokos Sándornak házaselete. Családja akarata ellenére nőül vesz egy kétes származású, de úri leányt. Az is szerelemből megy hozzá, de férje alaptalan féltékenysége és a család intrikái miatt otthagyja, s csak akkor tér hozzá vissza, mikor a birtok elúszott, és az Atlasz-család összeomlott. Ez a mese, amelynek kettős cselekvénye egy mederben, egymással állandó érintkezésben halad, nem mozgalmasságával, akai hatni, hanem igazságával. Egyszerű, szürke történet, az élet mindennapi fordulataiból megszerkesztve, s nem az kelt érdeket, ami történik, hanem ahogyan és amiért történik. A regény első, nagyobb fele, kitűnő. Sándor ugyan nehezen illeszthető bele a családba, nincsen semmi faji vonása, s az egész szerelmi történet inkább csak jelezve van, mintsem meggyőzően bemutatva, de a két nemzedék rajza mesteri: az öregek fajuk hibáival és erényeivel s a fiatalok, a nagyvilági környezetbe került gyermekek, tele azokkal a hibákkal, amelyeket bennük új környezetük fejlesztett. Ezek az alakok és ez a rész maga az élet. A második rész gyöngébb; a két hatalmas rúgó, amely az eseményeket mozgatja, rosszul működik. Sándor féltékenysége és családjának csúf intrikája túlságosan romantikus, kirí a reális meséből, s maga a főhős két különálló alakra hasad.

A másik véglet az *Atyafiak*. Tárnya egy nagy örökségért vívott küzdelem a család két eleme, a férj és a nő rokonai között; a harc a küzdő felek egy-egy tagjának összeházasodásával ér véget. Tarka szövésű, mozgalmas cselekvényű regény, élénk képzelettel megalkotva, de igazabb lelki rajz híján mélyebb hatást nem tesz. Kevésbé romantikus, de nem is érdekesebb az *Elvált asszony*. A két véglet között mozog Csiky legsajátságosabb regénye, az *Arnold*. Első része a főhősnek, egy fegyházból kiszabadult

züllött bárónak története — kémkedéseknek, derék magyarok elárulásának, csalásoknak, kártyások kifosztásának hosszú sora. Ezt a mesét beállítja a fővárosi bűnbarlangok világának és a vidéki élet két jellemző nyilvánulásának (színészet és követválasztás) erősen realiztikus rajzába. Második része két szerelmi történet, az anyáé — csak később tudjuk meg róla, hogy börtönviselt gyilkosnak a felesége — és leányáé. Az asszony házaseletét tönkretette férjének könnyelműsége és féltékenysége, leánya egy derék ifjút szeret, de egy gazember fenyegetése állandóan rettegsben tartja. Ez a rész csupa romantika; nem szertelen épen, de erős: váratlan fordulatok és meglepetések szövedéke, ríktó színekben bemutatott típusokkal. A megoldás is váratlan: Arnoldban, a züllött, de nem romlott gonosztevőben feltámadnak lelkének nemesebb érzései, megöli a konkolyhintőt, azután meg magát, hogy leánya számára szabaddá tegye az utat a boldogsághoz. Most ismerjük föl igazán a regény természetét. Ez a Bach-korszak világában játszó regény, amely a környezet és az élet rajzában, valamint helyenként a lelki mozgalmak festésében a tiszta realizmus eszközeivel dolgozik, alapjában romantikus koncepció. Hugo Viktor eljárására emlékeztetve, talán épen a *Misérables* öntudatlan hatása alatt, egy emberi szívben a legnagyobb ellentétet akarta összeolvasztani, az aljasságot és a lelki nemességet. A magyar fegyencben van valami Valjeanból, a *Misérables* hősből, csahogy ez az élesen jellemzett alak három emberre hull szét, s azok egymást időrendben fölváltják; mindegyik eleven és igaz, de együtt mégsem az, ellentétes képei nem olvadnak össze egységes karakterré.

Ezeket a változatos regényeket azonban összetartja az, hogy mindegyiken megérik Csiky kettős törekvése, egyfelől az események lélektani megokolására, másfelől a társadalom mélyebb rajzára. Minden regénye lélektani regény, mert a nélkül, hogy elmerülne az analízisbe, minden fejleményt lelki tényezők eredőjének mutat be. Regényeinek esztétikai értéke arányos a lelki rajz gazdagságával és biztonságával. Ha nem mélyed el kellően hősei lelkébe, és a motiváció a fölületen marad, hiába igyekszik

fordulatos mesével pótolni a mulasztást, nem tud jelentőséget adni; igazán akkor értékesek regényei, ha az emberi szív és emberi elme mélyébe eresztik gyökerüket. Az emberi léleknek ez az alapos ismerete megérzik Csiky jellemrajzain is, bár nem minden törekvését kísérte siker. Vannak élettelen, halvány alakjai, gazdagon kiképzett, az élet színében feltűnő emberei meg néha két vagy több alakra válnak szét az események során: de amazokat bőségesen ellensúlyozza az újszerű, eredeti, megkapó mellékalakok gazdag sora, emezek pedig — hogy a legkiválóbbakat idézzem: a kalandor az *Arnoldban*, az öreg zsidó az *Atlaszcsaládban*, az energikus gentry-leány a *Sisyphus munkájában*, az elzüllött bíró a *Válóper útjában* — mindig teljes karakterek, egész emberek, s akár a típus, akár az egyén felé közelednek, gazdag, mozgalmas lelki életükkel a valóság illúzióját keltik.

Csiky minden regényét reális társadalmi keretbe foglalja, s ezzel legtöbb regényírónk fölé emelkedik. Modern tárgyú regényeink egyik leggyakoribb hibája, hogy cselekvényük mintegy a levegőben lóg, elképzelt vagy halványan rajzolt életviszonyok között játszik. A társadalom rajza Csikynél sem egyformán gazdag, annál szegényebb, minél mozgalmasabb a cselekvény (kivált az *Elvált asszonyban*), de megvan mindenütt, s mindenütt a köz- és magánélet képét is visszaveri — mégpedig majd mindig a jelenét s csak az *Arnoldban* a közelmúltét. A helyszín és a viszonyok, az emberek és erkölcsaik mindig magyarok, ennél fogva reálisak. A társadalmi élet rajza többnyire olyan szélesen kidolgozott és mélyreható, hogy méltán alkalmazhatjuk regényeire a társadalmi jelzőt. Ez a háttér azonban nincs szorosabb kapcsolatban a mesével, a cselekvénnyel, illetőleg a katasztrófát csak két ízben fejleszti belőle, az *Atlaszcsaládban* és a *Sisyphus munkájában*. Bennük a társadalmi rajznak tudatosan ad nagy jelentőséget, mert meséjüket egy-egy társadalmi kérdés hordozójává teszi: az előbbiben a zsidó-kérdést, az utóbbiban a nemesi középosztály pusztulását veti föl. Mind a két kérdés, láttuk, valóban a nyolcvanas-kilencvenes évek legégetőbb problémái közé tartozott, tárgyalásuk még költői műben is jogosult és ér-

dekes. Csiky azonban nem nyújt megnyugtató megoldást. A gentry elszegényedésének kérdését rosszul fogja meg: egy erős akarátú és erőskezű leányt állít az előtérbe, s ez épen nem szimbolikus jelentésű indíték — ilyen leány bajosan akadt sok abban az időben! Könnyedén is intézi el a problémát, jóformán az utolsó lapokon: a regény hőse, a fiatal gentrysarj, elveri az ősi vagyont. Bármilyen közönséges volt is abban az időben az ilyen eset, nem megoldása a kérdésnek, mert nem a rajzolt viszonyokból sarjad ki. A zsidókérdés tárgyalása elől meg, a kor liberális szellemének megfelelően, egyszerűen kitér. Kitűnően jellemzi az egymást váltó két nemzedéket, az öregebbet, a szerzőt, és a fiatalabbat, a pazarlót — s ha azt akarta volna rajzolni, mint megy tönkre második generációban a zsidóság, akkor el is érte volna a célját — de amit vártunk, a két fai harcát, a zsidóság és a kereszténység küzdelmét s az ebből kipattanó problémát egészen elejti. A két regény esztétikai értékét ez a legkevésbé sem csökkenti, a társadalmi probléma elejtése csak annyit jelent, hogy sem az *Atlasz-család*, sem a *Sisyphus munkája* nem irány-regény.

A közönség nem fogadta Csikyt azzal a méltánnyal, amely megillette volna. Érthető. Épen az értékesebb regényei súlyosabbak, tartalmasabbak, mint olvasóink átlaga szereti, és sem tárgyuk, sem előadásuk nem túlságosan vonzó. A többet követelő, finomabb ízlésű olvasókat sem elégitik ki mindenben — viszont eredetiek, egészen írójuk leleményei, s vannak bennük olyan művészi értékek, amelyek őket e regényben gazdag korszak jelesebb művei közé emelik. Irodalomtörténeti jelentőségük is van: a magyar realista irodalomnak nem ugyan legtisztább, de legkomolyabb terméséből valók.

IRODALOM

Iványiról: Lázár Béla, *Iványi Ödön*. Olvasható *A tegnap, a ma és a holnap* c. k.-ben (1900) 133—160. 1. — Regényéről Péterfy Jenő írt bírálatot a Bpesti Szemle 66. k. (1891) 318—319. 1.

Csikyről: Spender Andor, *Csiky Gergely mint regényíró*. Irodalomtörténeti Füzetek, 32. 1928. 20 1.

6. MIKSZÁTH KÁLMÁN

Csikyt a drámaírás teréről csábította el a regény műzsája: Mikszáth Kálmán is, tárgyalásunk rendjében az utolsó költő, mint kiforrott író tért a regény művelésére, mikor rövid elbeszéléseivel és hosszabb novelláival már legjelesebb prózaíróink közé tartozott. Egyéniségéhez nem igen illett az új műfaj, regényírói pályája nehezen is indult. Első regényét, az 1884-ben megjelent *Nemzetes uraimékat*, csak öt év múlva követte a második, *A beszélő köntös*, majd ismét hat évnek kellett eltelnie, hogy 1895-ben napvilágot lásson újabb kettő, a *Szent Péter esernyője* és a *Beszterce ostroma*. Ezután valamivel gyorsabb ütemben következett a többi: *Az új Zrinyiász* (1898), a *Különös házasság* (1900), *Akli Miklós es. kir. udvari mulattató története* (1903), *A Noszty fiú esete Tóth Marival* (1908) és, már halála után, 1911-ben, *A fekete város*. Tervezett még egy „közjogi regényt“, de megírásában megakadályozta halála. Kedves írójának regényeit is fölkapta a közönség, példányaik gyorsan fogytak. De nemcsak újabb meg újabb magyar kiadásuk vált szükségessé, hanem széttörve a magyar nyelv korlátait, meghódították a külföldet is: van regénye, amely tizenkét idegen nyelven olvasható.

Első kísérletei még alig nevezhetők regényeknek, még a novella felé hajolnak vissza — amint viszont hosszabb elbeszélései között is van több (*Prakovszky, Gavallérok*), amely a regény felé közeledik. Első regénye, *Nemzetes uraimék*, a Laczkó-familia pörösködése a kincstárral egy megyéért, terjedelmes ugyan, de inkább csak sokszorosán nagyított rajz. A *Beszélő köntös*, kalandos história a kecskemétieket a töröktől megoltalmazó csodálatos kaftánról, alig több történeti novellánál; Jókai török tárgyú el-

beszélései nyomán jár. Első nagyobb szabású alkotása, a *Szent Péter esernyője* — mindmáig legnépszerűbb regénye — nagyterjedelmű, bonyodalmas eseménysorozat, de a bonyodalmat nem regény módjára fejleszti: az események három különböző pontból megindítva csak a végén futnak össze és nem egymást fejlesztve kapcsolódnak zárt sorozattá. Nincs is központi hőse; az érdeklődés tengelye egy esernyő, s az egész történet, mint valami ördögmotolla, kedves gyorsasággal forog körül. A cselekvény egyik ága egy mindennapi történet, amelyet a szerző a legendák csodás misztikumába borít. A glogovai pap kis húga, Veronka fölé, mialatt kint fekszik kosárkájában a folyosón, egy ismeretlen öreg zsidó egy ócska esernyőt borít, s az megvédi őt az esőtől. Az esemény a nép száján legendává nő: az öreg zsidó átalakul a nép képzeletében Szent Péterré, a leánykát Isten pártfogoltjául tisztelik, s az esernyőt a templomban helyezik el. A másik ág egy emberöltővel korábban indul meg. Az öreg Gregorics, hogy szívtelen rokoni helyett törvénytelen fiát, Gyurit, tehesse örökösévé, minden vagyonát egy bankba helyezi el s az elismervényt elrejtí. Hova, az író művészi számítással nem mondja meg, csak sejteti, hogy ócska vörös esernyőjének nyelébe. Mikor meghal, hiába keresik az óriási vagyont, de Gyurira sem marad semmi, mert az esernyőnek lába kelt. Mi persze tudjuk, hova került: a glogovai templomba. E kettős exozíció után következik, 14—15 évvel később, a tulajdonképeni mese. A híres ügyvédé lett Gyuri meghallja a vagyontrejtő esernyő mondáját s megindítja utána a hajszát. A nyomok Glogovára vezetnek. Ott meg is találja az esernyőt — de nyele nélkül, mert azt a hívó nép időközben ezüst nyéllal cserélte ki. Gyuri álmai szétfoslásáért Veronka szerelmében talál kárpótlást. Látnivaló, hogy a *Szent Péter esernyője* nem igazi regény, hanem novellák sora, amelyet az író a sok szál mesteri összesodrásával tesz egységessé és hatásossá. Elbeszélő művészetével ezt a reális, sőt mindennapi történetet szinte romantikus érdekességűvé emeli; elárasztja kedves epizódokkal, szellemének gazdag ötletességével, megtámasztja kitűnően rajzolt mellékalakokkal, előnti rajta előadásának báját, amely a két fiatal sze-

relmes viselkedésének rajzában meghitten meleg és páratlanul vonzó.

Egészen más szellemű a *Beszterce ostroma*, Mikszáth legérdekesebb műve, de a megalkotás módjában sok kapcsolat fűzi össze az előbbivel. Két külön mederben indul meg itt is a történet, s ezek a regény közepén szakadnak egybe. A háttérben olyanforma szerelmi történet húzódik meg, mint amott: vonzó, de színtelenebb; hősei is hasonlatosak: egy árva leányka és egy kedves, fiatal ügyvéd, csakhogy ez most nem a vagyont, hanem a leányt hajszoja. Az előtérben itt is egy bolondos öreg ember áll, aki azonban mindvégig megtartja centrális helyzetét. Pongrátz István gr., Nedec vár ura ez; fejébe veszi, hogy a XIX. században a középkori várurak módjára él: nem ismer magánál nagyobb urat s az ököl- és pallosjogot akarja érvényesíteni. Megtámadja haddal Beszterce városát, mert ott rejtőzik kedvesével a tőle megszökött komédiásnő — valami hasonló esetről tud a história is: id. Wesselényi Miklós báró még a XVIII. század végén is ugyancsak személyes bosszúból megostromolta egy szomszédja kastélyát. A heves gróf csak akkor békül meg, mikor jó emberei cselből, mint Beszterce ajánlatát, fölkinálják a színésznőért túsul a kis árva Apolkát. Ezt a kis leányt az öreg gróf fölneveli és annyira megszereti, hogy örökbe akarja fogadni; mikor pedig eljön érte az a fiatal ügyvéd, aki időközben megismerte és megszerette a leányt, a szerelmes ifjút börtönbe záratja. A hatóságok sem bírnak vele, kénytelenek felkutatni a komédiásnőt, hogy a hadijogot tisztelő főúrtól visszaszerezzék Apolkát. Az öreg úr kiszolgáltatja, de elkeseredésében megmérgezi magát. A mese részletei, meg az epizódok époly kedvesek és érdekesek, mint az előbbi regényben, de színesebbek, s a regény sokkal mozgalmasabb, nagyobb vonalú, merészebb szárnyalású. Egymást váltják benne a különböző jellemű és hangulatú események: ötletes tréfák, megindító, sőt méla humorú fejlemények; hol szinte a fenség régiójába emel, hol a burleszk komikumig száll le — a maga egészében csodálatosan bizarr. A mese fordulatai között Mikszáthnak egy lélektani föladatot kellett megoldania: meg kellett rajzolnia azt a folyamatot,

amely ebből a különkődő, de normális emberből meghibbant elméjű Don Quijotét formált. Cervanteséhez hasonló főladat, a szerző erejét azonban meghaladta. Nem tudta következetesen végigvezetni a lelki fejlődést, s így nem tudjuk, valóban annyira beleszédült-e a gróf a múlt csodálatába, hogy elméje megzavarodott, vagy csak makacsul beleélte magát rögeszméjébe. Erre a homályra szükség volt az írónak, mert ha bolondnak tartjuk hőstét, a regény elveszti egyik fő varázsát, ha meg épelméjűnek, nem hisszük el szertelen tetteit. Mikszáth azonban elszámította magát: szándékos ingadozása a motivációban megzavarja a hatás egységét. A *Beszterce ostroma* mégis Mikszáthnak egyik legértékesebb regénye. A főhős lelki mozgalmainak rajza művészi. Azok a látszólagos ellentétek, amelyekből lelki szövődéke fonódik — nyersség és gyöngédség, erőszakosság és mély érzés, kegyetlenkedés és tiszta erkölcsi élet — szép harmóniába olvadnak össze. Az író nagyon szereti hőstét; cervantesi satíra helyett a humor megindultságával rajzolja s ezzel megnyeri a romantikus hajlamú, megrendült lelkű, melegszívű ember számára rokonszenvűnket. A regényben csak úgy árad a komikum, de maga a büszke oligarcha soha sem lesz komikussá: szeretettel mosolygunk rajta, de nem nevetjük ki. Időnként úgy érezzük, hogy az az ököljog nem is volt olyan képtelen intézmény — hátha igaza volt az öreg grófnak ...

Legkülönösebb műve Mikszáthnak — de egyszersmind az egész magyar regényirodalomnak is — az *Új Zrínyiász*. Alapötlete rokon az előbbiével: egy rég letűnt erkölcsi fölfogását állítja be a modern életnek azóta teljesen megváltozott viszonyai közé. A megindítás kitűnő. Az utolsó ítélet elsietett trombitájelére a szigetvári hős és kétszáz társa föltámad, s amúgy lovasán, fegyveresen belecsöppennek a XIX-ik századi Magyarországra. A beleilleszkedés a modern életbe nem megy egyszerre, de csakhamar beletalálják magukat az új viszonyokba, noha természetesen kisebb-nagyobb ellentétek s ezek nyomán összeütközések elég sűrűn történnek a régi, feudális fölfogással eltelt Zrínyiek és a modern társadalmi rend között. Az összeütközések rugói között szerepel persze a szerelem is, mert

az 58 éves, de még ereje teljében lévő hős nem marad érzéketlen a női szépség iránt s a modern szeretkezés útvesztőjében bizony erősen középkori fogásokkal akar boldogulni. Zrínyit, hogy nagyúri hajlamai szerint élhessen, megteszik egy hatalmas bank igazgatójává, s mikor a közgyűlésen szembekerül a részvényesekkel, szétvereti őket katonáival. Kész a botrány, Zrínyieket elfogják, izgatott parlamenti vita indul meg, a kormány nem tud boldogulni, s a képtelen helyzetből a király menti ki Zrínyit és az országot: a hőst megteszi Vajdahunyad várparancsnokává. A megoldás természetesen megint olyan *deus ex machina*, mint a megindítás: betörnek az oroszok, s Zrínyi a vár védelmében hősi halált halt — szórói-szóra úgy, mint 330 évvel korábban, Szigetvár alatt.

Bármennyire védekezik is Mikszáth a kegyeletsértés vádja ellen, regénye nem tudja elkerülni a léhaság és a cinizmus látszatát, mert a hatásnak áldozatul veti a szigetvári vértanú dicső emlékét. Gélját azonban elérte, regénye zajos sikert aratott. Tetszett először is a meséje. Ez a mese nem gazdag ugyan s csak egypár helyzetből és motívumból van összefűzve, de mint Mikszáthnál mindig, érdekes, még akkor is, ha tendenciájától függetlenül és hősei történeti voltától elvonatkozva tekintjük. Sőt ha elfogadjuk kiindulópontnak az adott képtelen helyzetet, emberileg igaznak is érezzük. Az új életre kelt Zrínyiek sorsa alakulhatott volna úgy, amint Mikszáth elbeszélte. A másik elem, amely ennek a kissé vérszegény mesének hatását megalapozza, a komikum, s ez, mint az ilyen, két egymástól időben vagy térben messzeálló nemzedék eltérő fölfogását szembeállító munkákban rendszerint, kettős: a XVI. és XIX. század félszégeit, fonák, téves nézeteit, erkölcsi fogyatkozásait egymás tükrében mutatja be. Nemcsak Zrínyiek furcsák és nevetségesek, amint a maguk ósdi életnézetével, elveivel, társadalmi formáival beleütköznek a jelen fejlettebb viszonyaiba, de nevetségesekké leszünk mi is, modernek, mert a kultúra és civilizáció állítólagos vívmányai akárhányszor a józan ész és az egészséges erkölcs rovására esnek. Fokozza a hatást, hogy a jelenkor világát élő, nevükön emlegetett emberekben mutatja

be, akik szintoly közismertek voltak 1898-ban, mint Zrínyiek a maguk korában. A jelen világának rajzából fejlik ki a regény harmadik eleme, a szatíra. Szatírájának torzító lencséjével vet fényt a társadalmi, a kaszinói és az üzleti életre, ostromozva a becsület fogalmának sajátos meghatározását, a párbajt, az emberek kicsinyes hiúságát és nagyralátását, de legnagyobb kedvvel a parlamentarizmus gyöngeit és fogyatkozásait, a pártpolitikát, a sok szónoklást, a tehetetlenséget. Ez a szatírai ér gazdag és bőven árad, de nem éles, valójában nem is annyira ostromozás, mint inkább csipkedés; nem a rideg erkölcsbíró, hanem a derült lelkű költő hangjait halljuk, aki keserűség nélkül együtt nevet a közönségével — abban a bizonyos tudatban, hogy a fonák képek az ő beállításában maguktól is fölkeltik a szatíra hangulatát.

A *Különös házasság* új irányt kezd Mikszáth regény-költészetében, a történeti regényt. A nagy terjedelmű, de értékben az előbbieket meg sem közelítő *Nosztty fiún* kívül későbbi regényei mind ebbe a műfajba tartoznak. Nem Kemény vagy Jókai értelmében vett történeti regények ezek — szinte teljes ellentétei a hagyományos műfaj termékeinek. Mikszáth a multat, egy ismertetőjének szellemes megfigyelése szerint, „demitologizálva jeleníti meg.“ Ha, ritkábban, a kor nagy eseményeit és hőseit szerepelteti, akkor az előbbiekről „letörli az illúziók és legendák naiv festékét“, az utóbbiakat meg történeti szerepük helyett emberi valójukban mutatja be — így p. o. Ferenc császárban (*Akli Miklós*) tudatosan csak az embert látja, nem az uralkodót, s kispolgárnak rajzolja. Rendszerint azonban nem érdeklődik a nemzet sorskerékének dübörgése iránt, s a történet nagy összeütközései helyett a multat bizalmasabb feléről nézve, a mindennap életét rajzolja, a társas életet, s a múlt idők szelleme helyett inkább csak a hangulatukat érezteti. Szereti a régi följegyzések megőrizte adatokat, különösen a kuriózumokat, beledolgozni regényeibe s idézetekkel, utalásokkal emelni a hitelesség látszatát, valójában azonban a történeti anyag nála inkább csak bővizű anekdota-forrás. Lényegbevágó eltérés nincs is Mikszáthnak a múltban és a jelenben játszó regényei között: sokkal erő-

sebb, határozottabb egyéniség volt, hogysem Prateus módjára alkalmazkodjék tárgyahoz, ellenkezőleg, minden, amihez hozzányúlt, sajátosan Mikszáth-szerű reflexet kapott.

Általában Mikszáth regényei, bár tárgyuk, miliójuk és hangjuk nagyon változatos, jellemben és színben közel állanak egymáshoz. Igazi elemük a mese, s ezt Mikszáth rendszerint a mindennapi élet eseményeiből fonja, de át-meg átszővi a költészet arany szálaival. így legtöbb regényében bizonyos enyhe romantika van, de ez túlságba sohasem csap, s még ahol uralkodóvá lesz, vagy épen a fantasztikumig emelkedik is (*Beszterce ostroma, Új Zrínyi-ász*), ott sem válik képtelenné. Nagy értékbeli kilengések nem választják el regényeit, mint p. o. Jókaiéit. Természetesen nem egyenlő értékűek, egyik kedvesebb, megkapóbb, a másik nem olyan tetszetős, e szerint határozottan két csoportba különülnek — de mély árok nincs köztük.

Ennek a körülménynek, valamint regényei sajátosságának magyarázata Mikszáth jellemző egyéniségén kívül elsősorban az, hogy aránylag későn lett regényíróvá, amikor tehetsége a rokon műfajokban, a rajzban és a novellában, már teljesen kiforrt. Az ott kifejtett művészete éled föl regényeiben is — ebben van nagy *írói*, de nem sajátosan *regényírói* értékük. Mikszáth regényeiben is megmaradt novellaírónak — ezért ütnek el nagyobb szabású művei a megszokott regényformától. Nem ad bonyolult, sok ágból font mesét. Meséinek az a fele, amely a regényben rendszerint a leggazdagabban van kiképezve, a szerelmi történet, bár nincs híján gyöngéd, bájos, sőt gyakran finom érzékiséggel izgató jeleneteknek, túlon túl egyszerű és halvány, főcselekvennyé sohasem válik. Erősebb főcselekvény épen jobb regényeiben nincs, epizódokból vagy a legjobb esetben részletekből van összerakva — a *Fekete városban* meg egészen háttérbe szorul, szinte epizodikussá sorvad a tulajdonkepeni történet, Lócse város bosszúálló hajszája a hatalmas szepesi alispán ellen, aki lelőtte a város bíráját. Még ha a cselekvény egyik ága jobban kiemelkedik is, akkor sem erősebb a regény kompozíciója: a mese vagy egyszerűen kalandról kalandra halad, mint az *Aktiban*, vagy nehezen mozog, mint *Noszty fiúban*. A szerkesztésben is van-

nak ügyes, sőt mesteri fogásai és ötletei, de velük sem tudja megadni műveinek a regény nagyobbszabású kompozícióját.

Regényeinek súlypontja tehát átbillen a részletekre. Majd minden regénye kisebb jelenetek, képek, történetkéek sorozata, nagyrészüik nem is tartozik a meséhez, mert hőseik epizódszereplők, csak annyi részük van a cselekvényben, hogy egy-egy lökéssel tovább gördítik a mese szekerét. Az író ugyanis mindig tud róluk valamilyen jellemző históriát, vagy dióhéjba szorítva elbeszéli életük egész folyását is. Ezek az epizódok, valamint a főcselekvény egyes mozzanatai, alapjukban véve önálló rajzok vagy kisebb novellák, s az író velük átjátssza a regényt arra a térre, ahol tehetsége a leginkább tündöklök. Amit a műfaj ezzel a tudatos eljárással veszít, azt megnyeri az olvasó a részletek művészi hatásában.

Mikszáth a jellemábrázolás terén is a föladat ügyes félretolásával kerüli meg azt, amire nincs tehetsége. Bonyolult lelkivilága regényhősöket nem szerepeltet, főhősei is rendszerint egyszerű lelki szervezetű emberek, s valamint főcselekvényei mellett inkább a mellékesemények vonják magukra a figyelmet, akként főhőseinél is többnyire érdekesebbek a mellékszereplők, s gazdag képsorozatuk elfelejteti az igazi regényhősök hiányát. Mélyebb lelki problémákkal nem próbálkozik meg, nagy szenvedélyeket s azok pusztító hatását nem festi, a könnyed kedélymozgalmak s azok harmonikus elsimulása az igazi eleme. A jellemrajz azért mindenütt biztos, hibákat nem követ el, még túlzásba sem esik, csak kissé színtelen a jellemkép, úgyszólván rokonhelyzetű hősei — különösen szerelmesei — között sok a hasonlóság. Élesebb jellemzésre nincs is szüksége: a bonyodalom szálaít az író szövegét s nem hősei lelki világából fejleszti. Mindamelllett e téren is sok finomság van a regényekben: a lelki mozgalmak élesszemű megértése és kitűnő megvilágítása. Nem annyira az egyéni, mint inkább az általános emberi vonásokat tárja föl; különös, a mindennapitól eltérő és épen azért nehezebb jellemeket csak a humoros nemben rajzol, igazi egyéniség is csak humoros hősei között akad.

Regényeinek legnagyobb vonzóereje mégis az, ami rövidebb műveit, a rajzokat, a magyar költészet legbecsesebb termékei közé emeli: előadásuk. A magyar elbeszélő költészet kisebb méretű alkotásai között a tetőpontra a *Szép Ilonka*, Petőfi románcai, Arany balladáit, Jókai novelláit állanak; melléjük sorakoznak Mikszáth rajzai humoruk derűjével és csillogásával, előadásuk bájával és azzal a közvetlenséggel és könnyedséggel, természetességgel és frissességgel, egy szóval „a teremlésnek azzal az üdeségével”, amely őket minden vonatkozásban kitünteti, megalkotásukban és az elbeszélésben meg a jellemzésben egyaránt. Rajzai könnyűek, mint a hab, de oly édesek is, és mindig van bennük érdekes tartalom. Ilyenek regényei is, és noha előadásának varázsa a regény súlyos, nehézkes műformájában nem nyilvánul mindig zavartalanul, a hatásnak mégis fontos eleme pompás elbeszélő stílusa. Sikerének titka, hogy csodálatosan tudta egyesíteni a stílusnak két, látszólagos összehétközhetetlen elemét, a hétköznapi beszéd egyszerűségét és közvetlenségét, meg a művészi stílus finomságát. (Zsigmond Ferenc.) Ennek az irodalmunkban páratlan adománynak, nagy része van abban, hogy Mikszáth regényei irodalmunk számottevő, értékes alkotásai közé emelkedtek, közvetlenül Jókai regényei mögé.

Jókai és Mikszáth regényei között valóban sok kapcsolat van: egyformán kedvesek és vonzóak, tetszeiősek és színesek — de e jelességeiket másnemű erők működésének köszönik. Eltérő már költészetük természete: Jókainak a képzelete erősebb, Mikszáthnak a megfigyelő tehetsége; annak regényei inkább a meseanyag csodálatos gazdagságával és a cselekvény érdekes bonyolításával, emezéi a helyzetek és jelenetek különösségével és jellemző erejével hatnak; Jókai alakjai elrajzoltak, de plasztikusak, Mikszáthéi élethűek, de pasztellszerűek; amaz merész és nagyvonalú, emez finom és valószerű alkotásokat ad. Jókai eleme a szépség, Mikszáthé a báj. De eltérő előadásuk is: Jókaié gyors, szinte drámai, Mikszáthé kényelmes, a részleteknél elidőzgető; amannak humora közelebb áll a tiszta derűhöz és vidámsághoz, emezében meg erősebb a szubjektív elem, s hajlik az irónia vagy éppen a szatíra felé; hol

komolyabb, hol pajzánabb, de mindig mélyebb; mindkettőjük előadása emlékeztet a népköltészetre, de Jókai inkább a mesemondóktól, Mikszáth inkább az anekdotázóktól tanult; Jókai költészete fényesebb, csillogóbb, Mikszáthé melegebb, bizalmasabb. Viszont közös bennük az, ami regényeiket egyformán kellemes, kedves olvasmánnyá teszi: egyfelől az előadásnak páratlan gördülékenysége, az a sima, zajtalan haladás, amellyel a mese minden zökkenő nélkül, szinte síklik mozzanatról mozzanatra a megindítástól a befejezésig, másfelől az elbeszélésnek az a művésze, amellyel a történet minden fordulatát, még a leg-egyszerűbbet is, érdekessé és vonzóvá tudják tenni. Hőseiknek és meséiknek szeretetreméltósága tekintetében egy magyar regényíró sem veheti fel velük a versenyt.

Annak a nemzedéknek, amely a kiegyezés idején ért íróvá, Mikszáth volt a legnagyobb hatású regényírója, az egyetlen, aki népszerűségben megközelítette Jókait. Egyik-másik regénye, különösen a *Szent Péter esernyője*, szinte elhomályosította az akkor már munkássága délpontján áthaladt ősz író dicsőségét s olyan kedvelt könyve lett a közönségünknek, mint Jókai legnagyobb sikerű regényei. A közönség ítéletét megerősíti a tudomány is: Mikszáth regényköltészete igazi érték, túlélte szerzőjét s nem veszít becséből a tűnő évtizedekkel.

IRODALOM

Beöthy Zsolt jelentése az 1908. évi nagyjutalomról. Akadémiai Értesítő, 1908. 260—264. 1. — Várdai Béla, *Mikszáth Kálmán*, 1910. 97—190. 1. — Oláh Gábor, *Mikszáth Kálmán. Az írói arcképek* c. kötetben, 1910. 45—60. 1. — Rubinyi Mózes, *Mikszáth Kálmán élete és művei*, 1917. 37—93. 1. — Zsigmond Ferenc, *Mikszáth Kálmán*. Irodalomtörténeti Füzetek, 20. 36 1.

BEFEJEZÉS

Regényirodalmunk története Mikszáth-tal lezárul. Ami utána következik, az kivezet a már történetivé merevedett múltból az élet teljébe, a jelenbe. A történet, valamint az élet, egy soha meg nem nyugvó, folyton haladó folyamat; mozzanatai egymásba kapnak, mint a fogaskerekek, úgy-hogy az irodalmi élet egyes korszakai nem különíthetők el mértani határozottsággal. Irodalmunk múltja és jelene közé sem emelhető választóvonalul olyan időhatár, amely mint a folyó a síkságot, két, mereven különálló félre bontaná az irodalom egységét. Nem találhatóunk olyan időpontot, amelyen túl minden jelenség már a múlté, s amelyen innen a jelené. Jókai és Mikszáth utolsó regényei p. o. későbbiek, mint a millennium táján föllépett regényíróink első alkotásai. Mégis közelítő pontossággal a múlt század kilencvenes éveinek derekát jelölhetjük meg, mint az utolsó állomást a magyar regény fejlődésében. Egyrészt azért, mert ötödfél évtized — ennyi telt el körülbelül azóta — elég arra, hogy megvesse a történeti szemlélet és értékelés alapját, másrészt mert éppen ezekben az években hatalmas örváltás ment végbe a regényirodalom terén: az öregebb regényírók mellé egy új regényíró nemzedék lépett s lassanként elfoglalta a helyét. A régiek leszorultak a térről; a két legnagyobb tehetség ugyan, Jókai és Mikszáth, megmaradt az élen, s a régiek közül még dolgozott az új korszakban is egy-két szívósabb öreg írónk, de a legtöbb letűnt az évtized folyamán: elhallgattak — Vadnai, Tolnai, Beöthy Zsolt, Ábrányi Kornél, Rákosi Jenő — vagy meghaltak — Degré, P. Szathmáry, Abonyi, Pálffy, Justh, Iványi és Csiky. S mintha a természet gondos előrelátásával ki akarta volna egyenlíteni azt a pusztulást, amelyet ez az őszi levélhullás okozott: a magyar regény termőfáját elborították a friss hajtások. Rövid időközökben az erős

egyéniségek egész sora tűnt föl, köztük a nevezetesebbek, első regényük megjelenésének rendjében: Rákosi Viktor, Benedek Elek, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Ambrus Zoltán, Kóbor Tamás, Werner Gyula, Gárdonyi Géza, Pékár Gyula.

Ez az órváltás a kilencvenes évek folyamán befejeződött; ezért, bogy mégis határozott évszámot tegyünk regényirodalmunk történetének zárókövéül, s az valamilyen emlékezetes, nemzetünk életében is jelentős mozzanat időpontja legyen, a millennium évét választjuk korszakhatáruul. Azokat a regényírókat, akik ebben a korban fejlettek egyéniséggé, nem vonjuk tárgyalásunk körébe, még akkor sem, ha elérve delelőjüket, működésük igazi értéket, regényirodalmunk gazdagodását jelenti. Együtt éltünk mindannyiukkal, a közelmúltban vagy a jelenben, együtt voltunk velük a körülöttünk nyüzsgő irodalmi életben, ahol minden irodalmi munka közvetlen közelünkben, szemünk láttára folyt: ilyen körülmények között elvész a történeti távlat, amely munkásságuk tárgyilagos méltatására megkívántatnék; itt, a jelen és a közelmúlt világában, minden irodalmi mozzanathoz öntudatlanul, sőt akaratumk ellenére is, hozzáfűzzük írója személyiségét, esztétikai ítéletünkbe meg idegen színeket kever egyéni rokon- vagy ellenszenvünk, pártállásunk, sőt még a divat is: veszedelemben forog tehát az elfogulatlan ítékezés lehetősége. Történeti távlat és történetírói elfogulatlanság nélkül pedig nincs igazi történetírás, tehát irodalomtörténet sem: a közelmúlttal véget ér az irodalomtörténetíró szerepe, s kezdődik a kritikusnak nem kevésbé fontos föladata — ez azonban más szempontot követel. Ezeknek az évtizedeknek irodalmi munkásságát a jövő van hivatva bekapcsolni az irodalom történetébe. Az fölemelkedik majd arra a magaslatra, ahová nem érnek föl a személyi mozzanatoknak hol iszapos, hol túlságosan tisztító hullámai, s ott, túl a földi ködön, poron, párán, nem gátolja semmi a tiszta látást; a jövő tudománya majd kijelöli e korszak íróinak azt a helyet, amely őket a magyar regény fejlődésében megilleti. E helyütt csak azokra az irányokra akarok rámutatni, amelyekben regényünk ez új nemzedék által tovább haladt.

A haladás nyilvánvaló, regényirodalmunk számbeli gazdagodása 1896 után meg épen föltűnő. Azok a tényezők, amelyek már az előbbi korszakban éreztették hatásukat — a polgári osztály megerősödése és vagyonosodása, a műveltség terjedése, a sajtó kifejlődése, a könyvkiadás és a könyvkereskedés föllandulása — most kaptak valóban erőre. A közönség mohón vetette magát a regényekre, írók és kiadók egyre fokozódó buzgalommal iparkodtak kielégíteni a regényszomjat, úgyhogy minden év egész sereg új regényt hozott, egy csomó új nevet vetett föl. Ezeken az igyekezeteken nem mindig volt áldás; az új Ikarusok közül nem egy észrevétlenül elmerült a közöny tengerében, s a sok új regény között jóval több volt az értéktelen, mint a figyelemreméltó jelenség. De a haladás több irányban tagadhatatlan. Nagyobb lett íróink eredetisége — ez azonban nem jelenti azt, hogy egyéniségnek is erősebbek voltak — biztosabb a technikájuk és fejlettebb az elbeszélő ügyességük. Jókai simára egyengette számukra az utat, úgyhogy a század végének regényírói nagyobb erőfeszítés nélkül is könnyen haladtak előre. A feszesség, a merevség, a nehézség már az előbbi korszakban eltűnt regényirodalmunkból, most a körülményesség, részletezés, áradozás veszett ki. Íróink megtanultak nemcsak természetesen, hanem könnyen is szerkeszteni és elbeszélni. Ez a könnyedség ugyan jobbára a nehezebb művészi föladatok elkerülésére vezetett s csak legjelesebb íróinknál párosult igazi műgonddal — úgy, mint korábban Keménynél vagy Beöthy Zsoltnál — mégis nagy mértékben hozzájárult a műfaj megkedveltetéséhez, ahhoz, hogy a regény közönségünk alább vagy kevésbé művelt rétegeihez is utat találjon.

Általában a regény fajsúlya mind könnyebbé vált, s íróink legnagyobb részének kezében pusztán szórakoztató olvasmánnyá lett. Eötvös szavait alkalmazva rá, elvált a kor nagy érdekeitől. Mélyebb eszmei tartalmat nem találunk benne, az emberiség, a nemzet, a kor nagy kérdéseit nem feszegeti, meséjét nem hozza kapcsolatba fajunk életével s társadalmunk sajátos berendezésével. Vannak kivételek, van egy-két messzebbre néző regényírónk s több komoly, mélyenszántó regényünk, de regényeink zöme még

a társadalom rajzaival sem mert megbirkózni s beéri egy-két szerelmi történet többé-kevésbé érdekes elbeszélésével.

A társadalmi rajz hiányával együtt jár egy másik hiány: a magyar életé. Regényeinkben kevés a sajátosan magyar vonás, magyar szín; íróink képzeletét általános emberi helyzetek foglalkoztatják, az emberi elme és szív olyan vívódásai, amelyek minden művelt nemzet fiával közösek, épen, mert embervoltunkból erednek. A magyar föld, a magyar levegő hatása nem látszik meg a mesén, a magyar lélek, magyar jellem tulajdonságai nem játszanak bele a cselekvény bonyolításába. Regényköltészetünk-ből nemcsak a magyar érzés és fölfogás vész ki mindjobban, hanem általában a kapcsolat a magyar viszonyokkal, s jóformán egészen eltűnik az előbbi évtizedek kedvelt műfaja, a magyar közelmúlt világából merített ú. n. politikai regény, irodalmunknak ez a sajátos, jellemző hajtása. E helyett mindjobban bekapcsolódunk a nemzetközi, hontalan és színtelen regényirodalomba, s regényeinknek már csak a nyelvük magyar, nem pedig a szellemük is.

Ennek a nagy változásnak magyarázata elsősorban Budapest óriási fölszívó hatása. A hirtelen megnövekedett főváros a maga gazdag és mozgalmas életével magához csábította a vidék íróit, s ami még nagyobb baj, szinte egyetlen hely volt az irodalmi érvényesülésre. Irodalmat csak Budapesten lehetett „csinálni“, s míg régebben jobbára olyan írók kezében volt az irodalom, akik magukkal hozták a vidékről a magyar viszonyok, magyar karakterek ismeretét és szeretetét, az új írói nemzedék jórésze már a fővárosban született, csak azt ismerte, a gyökeres magyarság fészket, a vidéket, nem járta. Érdeklődésük, szeretetük egészen Budapest felé fordult, amely a millennium idejére külsőleg teljesen megmagyarosodott, lélekben azonban még messze állott attól, hogy hű kifejezője legyen a magyarság érzéseinek és gondolatainak, vágyainak és törekvéseinek, erkölcsének és életfölfogásának. Ezeknek a „fővárosi írók“-nak szinte nagyobbik fele fajilag is, vallásban is idegen volt tőlünk, évezredek lelki örökségét hordozta magában, másszabású volt az elméje és a szíve, más elemekből szövődött a világnézete, mint a mienk: érthető,

hogy nemcsak ismeret- és érzésvilága, hanem műveltsége és érdeklődési köre is egészen más volt, mint régibb íróinké, s épen azok az elemek hiányoztak belőle, amelyek a magyarságból sarjadnak ki. Szerencsére épen legkiválóbb íróink a vidék neveltjei, s így nem véletlen, hogy legjelesebb regényeink egyszersmind a legmagyarabbak is, rajtuk van a magyar élet reflexe. Különösen történeti regényeink gazdagok magyar alakokban, magyar érzésben, a magyar világ képeiben.

A könnyű olvasmányok korában az sem föltűnő, hogy kevés regényírónk emelkedik föl valamilyen határozott világnézet magaslatára. Nem értünk itt világnézetben filozofiailag kikristályosodott princípiumot, amely harmonikus egységbe foglalja az élet minden jelenségét s a lét nagy kérdéseit egy gyújtópontból világítja meg, hanem csak következetes életszemléletet, kialakult fölfogást az emberi élet céljáról, javairól, értékeiről, az emberi elmének azt a vonását, amely nem elégszik meg mindennel a maga adott-ságában, hanem beállítja az eszmények és normák világába. Az igazi regényben a cselekvény mögött, a hősök álarcában ott kell lappangania az írónak, egy erős, határozott egyéniségnek, s épen a regényből leszűrődő világnézet az, mely az olvasó előtt megvillantja a szerző lelki ábrázátát. Hogy az ilyen értelemben vett világnézet is ritka újabb irodalmunkban, az nem vád, csak megállapítás, s bántó élet nagyon letompítja az a megfigyelés, hogy regényirodalmunknak ezt a hiányát megtaláljuk a nyugati nemzetekében is: a két század fordulója, a világháborút megelőzőt villamos feszültség nem volt kedvező időpont az elmélyedésre.

Szintén nem sajátosan magyar, hanem inkább általános európai vonása regényköltészetünknek, hogy hangja egyszínűbbé lett. Szatirikus vagy humoros regényt az újabbak alig írnak, Mikszáthon kívül még az olyan írók is tartózkodnak regényeikben a szatírától és humortól, akik a rokon műfajokban épen ezekkel az adományaikkal értek el hatást. Egyszerű nyugodt, objektív előadás jellemzi regényeinket, s a komoly tónus annyira dívik, hogy a jókedvű, tréfás regény is kivételszámba megy.

Kétségtelen az is, hogy regényirodalmunk ezidétt már meglehetősen lerázta magáról mind a régibb magyar írók, mind a külföldi irodalmak jármát. Magyar elődeik nem voltak számbavehető hatással az újakra. Jókai szertelenkedő képzelete és hevenyészett jellemképei csábítottak ugyan egy pár átlag-író, akiknek sem elég tehetségük, sem elég érzékük nem volt a regény műfajához, Jósika-nyomok is föltűnedeznek elvéve regényirodalmunk széles mezéjén — mindössze ennyi vezet vissza a magyar regény múltjába. Eötvösnek, Keménynek csak a művei élnek, ők maguk nem eleven tényezői többé a regényirodalomnak; társaik és utódaik mint egyéniségek szintén nem voltak maguk után követőket. A külföldi regényköltészet hatásától is jobban meg tudta óvni magát az újabb írói nemzedék, mint a megelőző. A német regénnyel már a század derekán megszakadt minden kapcsolat, az angolnak és az orosznak hatása is csakhamar megszűnt, csak a francia szellem és ízlés ismerszik föl aránylag sok írónk munkásságán, a nélkül azonban, hogy idegenszerűvé tenné alkotásaikat. Ez a gyökeresebb eredetiség határozottan érdem, de korántsem olyan nagy, mint az első percben gondolnók. Érdem, mert azt jelenti, hogy íróink elkerülték az irodalmi művek legveszedelmesebb örvényét, az utánzást, amelybe belevész az érték. De másrészt ezzel a tartózkodással kivonták egyéniségüket az olyan művészi jelentőségű megtermékenyítés alól, amilyent p. o. Katona József Shakespeare-nek. Arany János a *Nibelungen* Liednek, vagy akár Jósika Scottnak köszön. Regényíróink nem éltek a regény klasszikusainak támogatásával, egészen rábízták magukat a saját erejükre — dicséretes vállalkozás, de veszedelmes, ha ez az erő fogyatékos. Legjobbaink, akik egyébként is átmentek a külföldi remekek ízlésnevelő hatásán, meg tudtak állni a maguk lábán és adtak értékeset a maguk erejéből, a kisebb egyéniségek művei azonban, a külföldi költészet segítségével nélkül, rendszerint iránytalanok és színtelenek.

A külföldi regényírók közül csak egy volt hatással a regényirodalomra: Zola, valamint iránya, a naturalizmus, amelyet a Goncourt-testvérek után ő tett világirodalmi jelenőségűvé. Ha a naturalizmuson nem értenénk egyebet,

mint vonzódást az élet rút, undorító feléhez, és azt a törekvést, hogy a műalkotást minél hívebben fesse a természeti és erkölcsi rútat, akkor a naturalizmus történetét akár az ókorral kezdhették, s már a romantikusoknál, még a mieinknél is (Kúthy), teljes erejében fölismerhették. Mint művészi irány azonban csak a múlt század második felében alakult ki, mégpedig a realizusból, mint annak egyoldalú, beteges, művészi szempontból téves irányú továbbfejlődése. Az élet valószerű fölfogásától és ábrázolásától mindjobban eltérve, egészen meghamisította az élet képét s a legnagyobb objektivitás és a teljes közömbösség örve alatt természetellenes gyönyörűséggel válogatta ki a természet és erkölcs világából a szennyest és az aljasat, s az igazság leple alatt, a romantikusok szertelen képzeletével versenyezve, eszményítette a rútat, visszataszítóan festve azt, ami igaz valójában is undorító. Ennek az iránynak lett nálunk apostola Bródy Sándor — inkább apostola, mint megvalósítója. A nagyszabású regény-kompozíciókon megbicsaklott fogyasztékos ereje, az olyan meseteri leírásokra pedig, amilyenekben Zola csillogtatta tehetségét, épen nem termett, az emberi lélek aljas indulatait meg a maguk nyers rútságában festeni nem merte s nem is tudta. Követőkre akkor alig talált; az egy Kóbor Tamás — egyébként Bródynál jóval tehetségesebb regényíró — bár vonzza őt a rút, mégis inkább a realizmus korlátai közé húzódik vissza, s nemcsak nagyobb művészettel, hanem több igazsággal is festi a főváros életét és küszködő embereit.

Egyébiránt regényirodalmunk a millennium idején, s azon túl is, azokban a medrekben hömpölygött tovább, amelyeket a kiegyezés óta vájt magának. A századforduló józan, számító, kissé hideg életfölfogásához illően mindjobban kerültek regényíróink a szélsőségeket, mind a túlzó romantika csillogó szertelenségeit, mind a végletes realizmus sivárságait. Regényeinket általában bizonyos mérséklet jellemzi, tartózkodás az irányok kiélezésétől, s ritka az olyan regény, mely a féktelen képzelet szárnyain lendülne vagy elmerülne a valóság nyers másolásába. Következésképpen a színskála összeszorulása, némi szürkéség és egy-

hangúság, s csak jelentékeny íróinknál művészi hatású ez a mértéktartás. Érdemük azonban annál nagyobb, mert a ríktó színek tudatos elkerülésével is nyújtottak megkapó, értékes alkotásokat.

Valóban ez az új korszak nem méltatlan követője a megelőzőnek. Regényíróink között vannak erős egyéniségek, s minden irányban és minden fajban figyelemreméltó regényeink. A lélektani regény terén, amelyet közönségünk mindjobban megkedvelt, Ambrus Zoltán vált ki. A nélkül, hogy műveiben fárasztó lélekelemzésbe tévedne, művészi finomságú lelki rajzokat ad s meséi minden fejleményét ezzel a lélekrajzzal érteti meg. Ami oly ritkán sikerül regényíróinknak, az ő költészete megvalósítja: valóságos és költői, érdekes és egyben igaz. Regényei mégsem voltak népszerű olvasmányok: komolyabbak és finomabbak, mintsem az átlag-olvasó megbírná, s a belőlük leszűrődő határozott világnézet a maga erősen pesszimiztikus színezetével szintén nem kedves az olvasók nagy tömege előtt. Valamint Ambrus, Benedek Elek és Rákosi Viktor is egészen a jelen világából merítettek: nem olyan művészek — nem is a regény a kedvelt műfajuk — de magyarabbak. Amaz legszívesebben a székely életet aknázták ki, s egyszerű meséit igaz, gyöngéd színekkel dolgozott alakok köré fonta, emez egyetlen igazán népszerű regényében Jókaira támaszkodva igazsággal és költőiséggel rajzolt egy fiatal református papot s küzdelmes sorsában az erdélyi magyarságét szimbolizálta. A történeti regény, amelyet a kiegyezés után íróink elhanyagoltak, ebben a korban újabb lendületet vett Werner Gyula, Pékár Gyula, Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc műveiben. Egyikük sem szentelte erejét kirekesztően a múlt rajzának, még leginkább Werner Gyula, ő meg inkább a Jókai megindította politikai regényt művelte, egy és más tekintetben Jósikára emlékeztetve. A többiek pályájuk későbbi pontján, modern tárgyakon kipróbálva erejüket, fordultak a történelemhez, s Pékár és Gárdonyi e fajban írták legértékesebb regényeiket, amaz romantikus, emez realiztikus szellemben. Pékár Gyula gazdag képzeletével megjelenítette nemzetünk életének és a klasszikus ókornak egy-egy hősiess vállalkozását és széles-

körü, mélyreható tanulmányok alapján színes képeket festett a kor külső életéről. Gárdonyi Géza is a messze múltba ment tárgyért, a hunokhoz, az Árpádok és a török hódoltság korába, de annak inkább belső életét, érzésvilágát rajzolta, finom, megkapó vonásokkal, s különösen gyöngéd, bájos nőalakjaiban meg egyszerű, naiv férfihőseiben megszólaltatta a kor lelkét. Társadalmi regényeiben a magyar kispolgár életét és lelki vívódásait rajzolta, regényszabású novelláiban a népét is.

Mindannyiuknál egyetemesebb jellemű regényíró, az egyetlen közöttük, aki ma is ereje teljében nagyot alkot, Herczeg Ferenc. Termékenyebb is társainál, szinte a régi nagy munkásságú regényírók módjára. Népszerűségben Jókai és Mikszáth osztályosa, haláluk után örököse, s őt tartja — méltán — mind a közönség, mind a tudományos kritika a legnagyobb magyar élő regényírónak. Költészete műfajban és tárgyban, szellemben és hangulatban egyaránt változatos. Egyforma kedvvel merít nemzetünk múltjából és jelenéből s itt is, ott is művészettel fejleszt ki költészetté a nyers anyagot. Történeti regényei mélyebbek és megragadóbbak; közülük legjelentősebbek a *Pogányok*, 1902; *Az élet kapuja*, 1920; az *Ádám, hol vagy?* 1934 és a *Pro libertate*, 1936. Az első kettő nagyszabású rekonstrukciója a múltnak, élesen megvilágított alakokkal, s mindkettő a magyarság egy-egy nagy problémájára világít rá: amott a kereszténység és pogányság küzdelmében a magyarság beletörődését rajzolja az új világnézetbe, emitt nemzetünk életreményének összeomlását, mikor Bakács Tamás kezéből kicsúszik a pápai tiara és vele az a világhatalom, amellyel megmenthette volna nemzetét a töröktől. A harmadik egy bájos romantikájú mese s belőle a honfoglaló magyarságnak a nyugati népekénél nemesebb kedélyműveltsége sugárzik ki. Rákóczi-regénye nem a *vie romancée* kétes becsű műfajának hajtása, hanem tiszta költészet: érdekességükkel és belső igazságukkal megdöbbenő mozaik-képekben leperreg előttünk a nagy fejedelem élete, s föltárul emberi és uralkodói valójája. Társadalmi regényeiben hol a vidéki magyarság életét mutatja be vidám feléről, a gentryt házi körében, hol jobbára a nagyváros életé-

bői fejleszt költött történeteket, feleletül azokra a nagy kérdésekre, amelyek társadalmi berendezkedésünkben ki-sarjadva, súlyos dilemma elé állítják az egyént. Máskor meg inkább az ember érdekl, s az emberi lelket szedi ízeire: e művei közel kerülnek a Bourget-féle analitikus regényhez. Ő írta a legnemesebb magyar háborús regényt, az *Aranyhegedűt* (1916). A nélkül, hogy képzeletének munkáját megbénítaná, nagy szerepet juttat regényeiben az élet megfigyelésének s mindig számító művészettel, fegyelmzett logikával, éles értelmének uralma alatt dolgozik. Stílusa, amelyben könnyed hajlékonyság metsző éllel, szabatoság hűvös eleganciával olvad össze, valamint költészete a maga egészében leghívebb kifejezője a magyarság szellemének a két század fordulóján: Herczeg az új korszaknak nemcsak legnagyobb, hanem legtipikusabb magyar regényírója.

Herczeg is, társai is egészen a modern eszmevilágban élnek; az újkor emberei, műveik stílusán, technikáján, sőt szellemén is megérzik annak jelleme — de érzésben és fölfogásban egészen magyarok, méltó követői az előttük virágozott nemzeti szellemű íróknak. Költészetük, bár nem egy pontban eltér azokétól, szorosan csatlakozik a régihez, s továbbfejlesztve a múlt értékes hagyományait, lényegében nem más, mint annak modern változata, a fejlődésnek újabb, jelentős mozzanata abban az irányban, amelyet a letűnt évtizedek megjelöltek. A zárókő harmonikusan simul az épülethez.

Ami ezen az állomáson túl van, a világháború táján föllépett regényírók munkássága, az már a legfrissebb jelen, ezt történeti fejtegetések során csak érinteni lehet, örömmel állapíthatjuk meg, hogy ebből a legújabb írói nemzedékből — egy-két tagján kívül mind ma is tevékeny munkása regényirodalmunknak — egész sora emelkedett ki a számottevő íróknak, nemcsak népszerű, ideig-óráig divatos szerzők, hanem olyanok is, akik túléltek korukat, akiket a jövő irodalomtörténet írója méltán említ majd a jelentős magyar regényírók között. Csak egypár nevet kapok ki, ideírom föllépésük rendjében legújabb regényirodalmunk a legtöbbet emlegetett és a legtöbbet olvasott regényeink

szerzőiét. Ezek, nem különítve el az igazán értékes regényírókat a fölkapottaktól, föllépésük rendjében a következők: Erdős Renée, Móricz Zsigmond, Tormay Cecil, Babits Mihály, Csathó Kálmán, Surányi Miklós, Szabó Dezső, Harsányi Zsolt, Kosztolányi Dezső, Zilahy Lajos, Kodolányi János, Gulácsy Irén, Tamási Áron, Nyirő József.

Véletlen-e, nem kutatom, de irodalmunk szerencséjére ezeknek az íróknak nagy része a vidék szülötte vagy épen neveltje, s az egy Erdős Renéén kívül mind lélekben, legtöbbször fajilag is, igazi magyar. Ennek a mozzanatnak bizonyára része van abban, hogy az utolsó két évtizedben örvendetes változást ért meg regényirodalmunk. Említettem az imént, hogy a századforduló regényírói jórészt elszakadtak a magyar élettől, s ennek következtében regényeinkben is megfogyatkozott a magyar érzés, a magyar szellem. A nagy háború után azonban mind sűrűbben jelentek újra irodalmunkban a *magyar* regények — olyan regények, amelyek nemcsak a magyar életből, nemzetünk jelenéből és múltjából merítették anyagukat, hanem a magyar lelket is megszóltatták, meg a magyarság sok baját és fájalmát, kevés örömet és reményét. Velük az új magyar regény visszakanyarodott arra a színtájra, amelyen a millennium előtt, a nagy magyar írók műveiben állott.

Sőt ez a legújabb magyar regényirodalom egy nagy lépéssel még tovább ment, s olyan föladatot vállalt, amelyre eddig magyar regényíró, Justh Zsigmondot kivéve, nem is gondolt: megteremtette a magyar paraszt-regényt. Regényíróink Jókaitól Mikszáthon át Gárdonyiig szerepeltették ugyan a magyar parasztot, de vagy novellákban, vagy regényeik epizód-szerepeiben — de regény a magyar parasztról az egy *Gányó Julcsán* kívül nem termett. Most, s épen a legutolsó években, Móricz Zsigmond kezdeményezése nyomán, aki megírta a második magyar paraszt-regényt, és az erdélyi írók buzgólkodása után, egy újfajta regény van kialakulóban, amely nemcsak a magyar nép külső életét mutatja be, hanem meg akarja világítani a magyar parasztságnak, „nemzetünk leggazdagabb erőtaralékáéának sorsát, hivatását, problémáit. Mivé fejlődik majd ez az új irány, megtalálja-e, ami nélkül nincs jogosultsága,

magyar lelkisége számára a kifejező művészi erőt, s vajon nyomán magyarabbá, igazán magyarrá válik-e regényünk többi faja is: olyan kérdés, amelyre ma még nem mernék igennel felelni, de bízni benne, remélni egy újabb föllendülést, van jogunk!

*

Egy búcsúpillantást vetve arra a hosszú útra, amelyet eddig végigjártunk, kíséreljük meg megrögzíteni azt a végső hatást, amely lelkünkben e sok egymásbefolyó kép szemlélete nyomán támadt. Milyen összbnyomást kapunk a magyar regény másfél-százados életéről, ha túlemelkedve a nemzeti szempont korlátain, világirodalmi magaslatról tekintünk reá, hozzámérve a külföldi regényirodalmak fejlődéséhez? Vajon szégyenkeznünk kell-e, vagy van jogunk büszkén tekinteni reá? Hogy szégyenkezésre nincs okunk, azt talán nem kell bizonyítanunk. Nem. Inkább, úgy vélem, egy és más tekintetben jogos büszkeség tölthet el bennünket. Regényirodalmunk fejlődése nem mindennapi: évszázados meddőség és évtizedes kísérletezés után egyszerre hirtelen nekilendülés s nyomában, úgyszólván egypár év után, páratlan emelkedés. Olyan gyors, szinte rohamos ez a fejlődés, hogy az orosz regényirodalmon kívül nincs rá több példa a világ regényirodalmában. Rövid pár évtized alatt a regény minden műformája kialakul, gazdag, eleven, sokszínű regényirodalmunk támad. Meg kell azonban valtanunk, hogy ez a regényirodalom a maga egészében csak terjedelmével és változatosságával számíthat figyelemre, viszonylagos értéke csekélyebb, s nemcsak a regény terén vezető szerepet játszó nemzetek — angolok, franciák és oroszok — irodalmával nem mérhető össze, de elmarad a második vonalban állóké, a német, olasz, spanyol regényirodalom mögött is. Viszont az is tagadhatatlan, hogy regényirodalmunknak megvan nemzetünk számbeli erejéhez és politikai súlyához mért jelentősége. S ami nemzeti önérzetünket még sokkal nagyobb mértékben fokozza: vannak — s nagyobb számban és nagyobb szabásúak, mint a többi kis nemzetnek — elsőrangú, igazi nagy regényíróink, akik világirodalmi szemmel nézve is értékek, akiket mu-

vészi erejük a világirodalom klasszikusai közé emel. Hogy ezt még csak mi tudjuk, magyarok, s nem a külföld is — amely p. o. mindeddig nem adózik Keménynek az őt megillető hódolattal — az a valóságon nem változtat; az igazság az marad akkor is, ha az emberek nem ismerik föl!

S az igazság az, hogy nekünk, szegény elnyomott, megkínzott, meggyalázott magyaroknak, múltunkban és jelenünkben olyan nagy regényíróink, olyan hatalmas regényeink vannak, amilyenekről szomszédaink, az országunk testét húsz évvel ezelőtt megcsonkító nemzetek nem is álmodhatnak, nemcsak az oláhok és szerbek, de még a csehek és osztrákok sem! S ez a fölemelő tudat biztató jel a jövőre.

NÉVMUTATÓ

NÉVMUTATÓ

(A * azt jelöli, hogy az illető író ezen a helyen van a fejlődésbe iktatva, vagy hogy az illető műről itt méltatás olvasható.)

- Abafi* 26, 91, 113—117, *119—121, 124, 125, 128, 130, 141, 268, 286.
A báróné ténsasszony *313—314.
A beszélő köntös *361—362.
Abonyi Lajos *271—275, 289, 298, 373.
A börtön virága 213.
Ábrái Károly *257.
Ábrányi Kornél *334—339, 340, 341, 373.
A cár 352.
Acsády Ignác *329—330.
A csehek Magyarországon 116, 117, *120—121, 124,* 128, 141, 268.
A csökök *53.
Ádám *342.
Ádám, hol vagy? *381.
A dicsőség bolondja 334.
A Jalu jegyzője 16, 141, 160, 161, *167—172, 176—178, 273, 274, 314.
A fejedelem keresztleánya *286.
A fekete dominó 292.
A fekete könyv *148, 285.
A fekete város 361, *367.
A fősvény halála 256.
Ágnes története *79.
A grófné ura 311.
A gyapjas vitézek 45.
A hat Uderszky-lány 129.
4 hírlapszerkesztő naplója 181, *184, 187.
A hóhér kötele *149—161.
Aischylos 142.
A jegyesek Karthágóban *64—65.
A;ÖÜÖ század regénye *221—223.
A jubilánsok *314.
A karthausi 73, 85, 141, 150, *160—167, 168, 169, 173, 177, 178, 321.
A kék vér *265.
A királyné olvasója 148.
A Jtis fonder *293—294.
A kiválás genezise 341, *347.
Al-fi Milcids 361, 366, 367.
A Jtőifő regénye *80—81.
A könnyelműek 125, 129, 130, 145, 178.
A kőszívű ember fiai *221, 223, 224, 233, 236, 238, 289.
A legnagyobb bolond *349—352.
A legszebb hercegnő *27t.
Aleman Máté, Guzman de Alfarache 32.
Almaréfc 52.
A lőcsei fehér asszony 222, 224.
Alphonse levelei 84.
A ma holnap nélkül *340.
Amália története *66.
Ambrus Zoltán 374, *380
A mi nótáink *273—274.
A nap iiőse *265.
Anafoie *332—334, 339
Andor 154.
Andrád Sámuel 87.
A nemzet napszámásai *277, 281, 285.
Anonymus 42.
A Noszty fiú 361, 366, 367.
A nővérek 160, *176—177.
Anyá és grófné 286, *2S;—290.
Apácai 269.
A pénz molnár románca 272.
A pénz legendája 341, *342—343, 347.
A polgármester úr *314—316.
Apollodoros 45.

- A puszták fia* 261, *262.
A püspök atyafisága *382—355.
A rajongók 124, 186, *190—192, 195, 197, 208.
 Arany 51, 98, 131, 183, 194, 236, 266, 278—281, 283, 369, 378; — *Toldi szerelme* 90; — *Vojtina Ars poeticája* 232.
Aranylegény *3S2.
A régi jó táblabírák 227.
A régi Magyarország 286, *287—288, 289, '2)0.
 Aristoteles 19;>.
 Arnim 89.
Arnold 355, *357—358, 359.
A rom titkai 130.
A rossz szomszéd 293.
 Asbóth János *310.
A semmi, ha valamivé lett *339.
A svéciai grófné 33.
A szabad szó vértanú 269.
A száműzött leánya 264, 266.
A szerencsenek 45.
A szutyogfalviak 104.
A tengerszemű hölgy *222, 231.
Átok 115.
A fucfós pct/óc *87, 144.
A végváriak 130.
A wén színész 255.
Az aranyember *226, 231, 274.
Az aranyhajú asszony 330.
Az arany perecek 45, 64.
Az Atlasz-család 355, *356—360.
Az cfrfyai ház *286.
Az egyetem pallosa 272.
Az elátkozott család 222, 230, 233.
Az elbujdosott H35—138.
Az c/ef útjai 130.
Az e/.vő főpés veszélyei *130—131.
Az elvált asszony 355, 357.
Az elzárt gyámleány 265.
Az emberélet játék helye 32.
Az ítélő-mcster leánya 286.
Az ország sebei 269, *271.
A zöm vadász 129.
Az ördögi emlékiratai *265.
Az ugaroskarádi közbirtokosság *327.
: ül főispán *314.
Ar u/ földesúr 171, 210, *219—221, 223, 230—232, 259, 274, 289.
Az ú/ Zrínyiász 361, *364—366, 367.
 Az uralkodó 311, *313.
Az utolsó Báthori 117, *119—121, 125.
Az utolsó kurucvilág *274.
 Babits Mihály *383.
Bácsmegvey *73—74.
 Bajza József 28, *84—85, 113.
 Bakács Tamás 381.
Balassa Bálint 269.
 Balassa Sándor gr. 217.
 Balázs Sándor *255, *257.
 Baldinucci 267.
Bálványos vár 222.
 Balzac 130, 185, 202, 203, 231, 251—253, 341; — *Illusions perdues* 184; — *La maison du chat qui pelote* 187.
 Barclay, *Argenis* 4,3, 44, 54.
 Barczafalvi Szabó Dávid 34, 73.
 Báróti Sándor *29—31, 35, *6C.
Barragóné és Zalád *51.
 Barthélémy, *Voyage d'Anachais* 34.
 Beksics Gusztáv *310.
Béteky ház 26, 46, *97—106, 128, 152, 170, 217, 218, 286.
 Benedek Elek 374, *380.
 Beniczky Lajos 220.
 Beniczkyné Bajza Lenke 292, *295—297, 298.
 Beöthy László *261—264, 272.
 Beöthv Zsolt 40, 78, 152, 165, 201, *250, *319—324, 373, 375.
 Bérczy Károly *255.
 Berzsenyi 219, 328.
 Bessenyei György 29, 30, *54—56, 77, 331.
Beszterce, ostroma 361, *363—364, 367.
 Bethlen Farkas 182, 184.
Biró Márton 320.
 Boccaccio 21.
 Bonifini 121.
 Boros Mihály *257.
 Bourgt-t 130, 342, 348, 382; — *Un coeur de femme* 335; — *Un drame dans le monde* 130, 131.
 Boutervveck, *Graf Donaniarft'Ü.M.*
 Bölöni Sámuel *66.
 Brentano 89.
 Bródy Sándor 374, 379.

- Bulwer 136, 137, 182; — *Pèlham* 130.
 Byron 237.
- Camoës 183, 184, 203, 205; — *Lusiados* 184.
 Campe 34.
 Cervantes, *Don Quijote* 10, 32, 257, 364.
 Chateaubriand 107.
 Cooper 145.
- Csapó Vilmos *256.
 Csathó Kálmán *383.
 Csengey Gusztáv *310.
 Cserei 45.
 Csiky Gergely 349, *355—360, 373.
 Csiricsári Bertalan *327.
 Csokonai *52—53.
- Dániel István b. 34.
Dániel pap lesz *312.
 D'Annunzio 342.
 Daudet 231, 252; — *Fromont et Risler* 335, 355.
 D'Aulnoy, *Oiseau bleu* 30.
 Deák Ferenc 309, 323.
 Deáky Filep Sámuel *34.
Deborah 190.
Debreceeni diák *326.
 Defoë, *Robinson* 34, 56.
 Degré Alajos *264—267, 268, 298, 373.
 Dickens 123, 182, 231, 251, 253, 274, 305, 307, 322, 323; — *Bleak house* 320; — *Dombey* 238; — *Copperfield* 205; — *Pickwick* 218; — *Twist* 143.
Dixi *277.
Don García 145.
 Dosztojevskij 231, 252, 307; — *Raszkolnyikoo* 355; — *Szegény emberek* 318.
 Dózsa Dániel *257.
 Dugonics András *39—46. 61—64, 69, 73, 93, 94, 117, 123, 131, 135.
 Dumas, id. 129, 225, 227, 263, 264.
 Duse Eleonóra 342.
- Edmund párbaja* *338, 339.
Egy alispán *277.
Egy az Isten *222, 223, 224, 227, 230, 231, 234, 274.
- Egy férj filozófiája* *335—336.
Egy magyar nábob 171, *216—219, 223, 227, 229—231, 269, 276, 278.
Egy mérnök regénye 286, *287, 288, 289.
Egy modern apostol *336, 337.
Egy régi udvarház 255, *256, 259.
Eladó birtok *314, 316.
Eladó leányok 293.
Elet és ábránd 141, 181, *183. 195, 206.
Életunt ember *277.
 Elliot György 251.
Elmfuttatások 30.
Első Mária magyar király *60—62.
Eltévesztett utak 325, 326.
 Engel János Keresztély 182.
Enyém, tied, övé 274.
 Eötvös József 16, 49, 75, 103, 128, 141, *151—180, 197, 198, 200, 201, 215, 225, 237, 245, 274, 290, 375, 378.
Eppur si muove 222.
Erbia 51.
Erdély aranykora 216, 222, 224.
 Erdélyi Gyula *310.
 Erdős René *383.
Észak csillaga *272.
Eszter 124, 129.
Eszter, a szép kardalnoknő 293.
Eszti ke kisasszony professzora *286—287, 288, 294.
Etelka 25, *39—46, 59—62, 72.
Eulenspiegel 32.
 Euripides 142.
- Faludi Ferenc *33, 35.
Fanni hagyományai *74—79, 82, 85, 88—94, 163, 343.
 Fáy András 26, 52, 73, 86, 88, *97—105, 115, 128, 135, 164, 218, 219, 245, 286.
Fehér rózsza 223.
Féjvesztesség *62—63, 89, 90, 93.
Fekete gyémántok *220, 223, 226, 233.
Fekete vezér 135.
 Fcnelon, *Télémaque* 34, 54.
Férj és nő 186, *187—188, 190.
 Festetics György 277.
 Feszler 121.
 Feuillet, *La petite comtesse* 293.

- Fielding 31.
 Flaubert 130, 231, 252, 332: —
Madame Bovary 252; — *Sa-lambó* 252.
Florentz és Lion *28.
Fortunatus 32.
 Földváry Gábor 277.
Fráter György 222.
Fridényi bankja *329—330.
Fuimus 341, *345—348.
- Gaál György *87—88.
 Gaal József 26, 88, 112, *133—135, 137.
 Gabányi Árpád *310.
 Galeotto 121.
Gányó Julcsa 341. *343—344, 347, 348, 383.
Garasos arisztokrácia 277.
 Gárdonyi Géza 374, *381, 383.
Gavallérok 361.
 Gelei József *34.
 Gellert, *Schwedische Gräfin* 33.
 Gerhardi K. A. 213.
 Gessner idilljei 53.
Gesta Romanorum 21, 28, 33.
 Goethe 84; — *Tasso* 183; —
Werther 31, 72—79, 85, 162.
 Gogoly 252, 305, 307, 318; — *Revizor* 318.
Goldbach db Comp. 261, *262—264.
 Goldsmith 31.
 Goncourt testvérek 378.
 Gonszarov, *Oblomov* 331.
 Gorove László *64—65.
 Gozdsu Elek *330—331.
 Guarini, *Pastor fido* 53.
 Gulácsy Irén *383.
 Guttinguer Ulrik, *Arthur* 163.
- Gyarmathy Zsigáné *310
 Gyulai Pál 89, 201—204. 213.
 *255—256, 259, 278, 285, 286, 293, 316, 321.
Gyulai Pál 122, 141, 181, *184—185, 186, 192, 194—197, 205, 207, 208, 215.
- Haller János *27—28, 33.
 Haller László gr. *34.
 Halm F. 183.
Hármas istória 28.
Három márványfej 223.
- Harsányi Zsolt *383.
 Haynau 220.
Hazai rejtelmek 143, * 145—148, 263.
 Heliodoros, *Aethiopika* 45, 51, 58.
 Heltai Gáspár *26—27.
 Herczeg Ferenc 125, 209, 278, 374, 380, *381—382.
 Herczer Jób 32.
 Herodotos 51.
Hétköznepok 141, 213, 214, 285.
História Alexandri Magni 26, 27.
 Hoffmann Ferenc 66.
 Holosovszky Imre *50.
 Homeros, *Odysseia* 106.
 Horatius 212, 263.
 Horvát István 51.
 Horváth János 151.
 Horváth Mihály 194.
 Hugo V. 108—111, 129, 142, 150, 160, 207, 208, 227, 233, 263, 350; — *Burg Jargal* 145; — 1793 350; — *Le dernier jour d'un condamné* 150; — *Misérables* 169, 350, 358; — *Notre Dame* 145, 153, 214.
- Ifjabbik Robinzon* 34.
Igy van jól 285.
 Ilosvay Sámuel *50.
Immakulata grófnő 293.
Istenért és szabadságért *326.
 Istvánffy, *Históriáé* 194.
Ithon *265, 266, 267.
 Iványi Ödön 349, *352—355, 373.
Izabella királyné 141, 181, *182—183, 205.
Izsák *340.
- Jakab Ödön *310.
Janicsárok végnapjai 222, 223.
Jávor orvos 104.
Jégkisaszony *312.
 Jelki András 56.
 Jókai 58, 103. 125, 128, 131, 141, 160, 207, *212—242, 245—248, 256—259, 264, 265, 268, 271—276, 278, 280, 282, 284, 285, 289, 290, 295, 296, 298, 303, 308, 309, 319, 327, 351. 352, 361, 366, 369, 370, 373, 375, 378, 381.
Jolánka 46.
Jósika István 117, *122.

- Jósika Júlia *257.
 Jósika Miklós 26, 63, 89, 90,
 *112—131, 133, 141, 142, 159,
 164, 165, 175, 178, 180, 182,
 187, 188, 197—202, 207, 215,
 225, 253, 256, 268, 271—276,
 286, 289, 298, 308, 311, 378.
11. József császár 277.
Jurátus élet *277.
 Justh Zsigmond *341— 348, 373,
 383.
- Kacsaifalvi László* *66—68.
Kalandornő 264.
Kálozdy Béla *320—324.
 Kármán József 60, *62—63, *74—
 79, 123.
Kárpáthy Zoltán 216, *218—219,
 223, 230, 238, 276, 278.
Kartigám *29—30, 31, 43, 44, 57,
 59, 92.
Kassándra *29—30, 31, 44.
 Katona József 183, 202, 315, 378;
 — *Bánk* 7.
 Kayser, *Adolfs Briefe* 73.
 Kazár Emil *339—341.
 Kazinczy Ferenc 40. 43. *73—74,
 248.
 Kékay Lajos 273.
 Kelmenfy László *151—154.
 Kemény János *önéletrésa* 190,
 192.
 Kemény Zsigmond 117, 128, 131,
 141, 160, *180—211, 212, 230,
 231, 237, 245, 246, 253—256,
 268, 269, 290, 298, 321, 366,
 375, 378, 385.
Kenyér és becsület 259, *274.
Kéteemeletes ház *130.
Két év egy ügyvéd életéből 264.
Két szerető szív története *81—
 85.
Két szív harca 294.
Kiengesztelt átok *271.
 Kisfaludy Károly *88—91, 103,
 112, 265, 331; — *Auróra* 88; —
Tatárok 113.
 Kisfaludy Sándor *81—84, 131,
 277; — *Himfy* 82, 113, 240.
 Kiss Károly 134.
 Klingsor 139, 141.
 Kóbor Tamás 374, *379.
 Kodolányi János *383.
Kolomposi Szarvas Gergely *87.
 Kónyi János *28, *30—31, 87.
 Kossuth Lajos 40, 193, 290.
 Kosztolányi Dezső *383.
Kosztolányi hölgyek 268, *27i.
Köd *330—331.
 Krudener, Madame, *Valérie* 163.
 Kúthy Lajos 143, *145—148, 254,
 263, 264, 285, 311, 379.
Külneki Gilméta *66—68.
Különös házasság 361, 366.
 Kvassay Ede *310.
 Kvassay Edéné *310.
- La Calprenède 29.
 Lafontaine Ágost 50, 98, 115; —
Der natürliche Mensch 67, 68;
 — *Familie Halden* 99.
Le repos de Cyrus 34.
 Lever Károly 320.
 Lónyay Mária 190.
- Madách 213, 231, 261; — *Ember*
tragédiája 7, 167.
Magduska öröksége 272.
Magyarhon fénykora *268.
Magyar kényurak 129.
Magyar millionaire *148, 285.
Magyarország íbih-ben 141, 160,
 *172—177, *178, 215.
Magyar Robinson *56—59, 92.
Magyar tiitok *143—145, 263.
 Major Béla *256.
 Malonyay Dezső *310.
Mankóczy István *32.
 Manzoni, / *promessi sposi* 89.
 Margitay Dezső *310.
Mária, nemes gondolkodású pa-
raszt leány *66.
 Markovics grófné 76.
 Marmontei, *Bélisaire* 34.
 Marton Ferenc 271.
 Maupassant 231.
 Mednyánszky László 345.
Meghasonlott kedély *151—154.
Melyik erősebb? *335, 338, 339.
Menyasszony 261, *262.
 Mészáros Ignác *29.
 Mikes Kelemen *33.
Miklós sógor 66.
 Mikszáth 125, 278, 282, 310, 349,
 *361—370, 373, 377, 381, 383.
 Miller J. M., *Siegwart* 73.
 Molnár Ferenc 154.
Monsieur le Préfet 168.

- Montolieu Izabella 68.
 Morgan, Lady 352.
 Móricz Zsigmond *383.
Mulatságos napok 33.
 Müller J. S., *Vetter Niklas* 66.
Művész-szerelem *342.
- Nagy idők, nagy emberek* *277, 279, 285.
 Nagy Ignác *143—145, 263.
Nagy Sándor históriája *26—28.
Nagyszebeni királybíró 129, 130.
Nápolyi Johanna 145.
Nemes vér *302, 305, 306.
Nemzetes uraimék *361.
Névtelen hős 271.
Névtelen vár 224, 225, 230.
Nibelungen Lied 378.
 Novalis 110; — *Fl. von Ofterdingen* 141.
Nők a tükör előtt 255.
- Nyirő József *383
Nyomorúság iskolája 327.
- Octavianus* *28.
 Ohnet 296, 297.
Orithia 51.
 Ormós Zsigmond *142.
 Osszián 237.
Oszlopbáró 316, 317.
Ottília 85.
- Ősök és unokák* *339—340.
 Ötvös Adolf *310.
Özvegyszer leánya 186, *1SS—190, 194, 195, 197, 205, 207, 208.
- Pálffy Albert 128, *148, 249, 276, *285—291, 294, 298, 373.
 Pálffy Sámuel 50.
 Pálóczi Horváth Ádám *51—52.
Palugyay története 50,
 Papp Ferenc 181, 182, 185, 188, 210.
 Papp Miklós K. *310.
Pattangi Júb 133, 135.
 Pékár Gyula 374, *380—381.
 Percsenyi Nagy László *51.
 Petelei István 325.
 Péterfy Jenő 161, 185, 213, 336.
 Péteri Takács József *79.
Petki Farkas leányai 215.
- Petőfi 49, 125, 141, * 148—151, 201, 212, 227, 229, 236, 331, 369; — *Kutyakaparó* 256.
 Petrichevich Horváth Lázár 112, 116, *135—138.
Pitavalok 49.
 Plinius 51.
 Plutarchos 198.
 Podmaniczky Frigyes *292—293.
Politikai divatok 223.
 Ponciánus 33.
Pörös atyafiak *277, 278, 279, 285, 350.
Prakovszky 361.
 Prém József *310.
 Prévost 13; — *Manon Lescaut* 164.
Pro libertate 381.
 Pulszky Ferenc *257.
 Puskin, *A kapitány leánya* 262.
Pygmalion 130.
- Radákovics József 276.
 Ráday Gedeon 40.
 Rákosi Jenő *349—352, 373,
 Rákosi Viktor 374, *380.
Régi és új nemések *335, 337, 339.
Régi jó idők *272.
 Reviczky Gyula *310.
 Richardson'13, 65, 93; — *Clarrissa* 70.
 Richter, *Eipeldauer* 87.
 Riedl Frigyes 201.
Rinaldini 49.
 Rousseau 31, 75, 76, 93, 107; — *Julie* *69—72, 78, 83—85, 162.
 Rózsaági Antal *257.
- Saint-Beuve, *Volupté* 163.
 Saint Pierre Bernardin 107.
Salamon és Markalf 32.
 Salamon Ferenc 213, *255.
Salvator Rosa 264, *266—267.
 Sand György 182; — *Leone Leoni* 185.
 Sándor István 33.
 Saphir 281.
Sárga rózsá 216, 222, 223, 226, 231, 232, 236.
 Schmidt Erik 78.
 Schopenhauer 204.

- Scott Valter 80, 110, 111, 116, 122, 124, 129, 134, 136, 182, 200, 311, 378; — *Ivanhoe* 116; — *The bride of Lammermoore* 189; — *Waverley* 111.
- Shakespeare 202, 315, 378; — *Coriolanus* 198; — *Romeo és Júlia* 192, 273.
- Sisyphus munkája* 355, *356, *359—360.
- Sophokles 142.
- Soulié 264; — *Les mémoires du diable* 265.
- Stendhal 252.
- Sterne 31.
- Sue 129, 144, 145, 147, 227, 264, 311, 350; — *Juif errant* 214; — *Mystères de Paris* 109, 130, 143, 147.
- Surányi Miklós *383.
- Suszer Lipli* 32.
- Szabadság a hó alatt* 2231
- Szabó Dezső *383.
- Szalárdi, *Siralmas krónika* 190, 192.
- Szalay László *84, 194.
- Szász-család 316, 317.
- Szathmáry Károly, P. 128, 258, *267—271, 289, 298, 373.
- Széchenyi 102, 227, 277; — *Hitel* 102.
- Széchenyi Istvánné 217.
- Szegedy Róza 82, 83.
- Szegény gazdagok* 226.
- Szegfi Mór *257.
- Szegvári* 73.
- Székely József *257.
- Szekér Joakim *56—59, 86.
- Szemere Pál 26.
- Szentjóni Szabó László *60—63, 123.
- Szent Péter esernyője* *361—363, 370.
- Szép Magelona* *27, 35.
- Szerelm bolondjai* 226, 230.
- Szeretve mind a vérpadig* 222, 274.
- Szigvárt* 34, 73.
- Sziklay János *310.
- Szinnyei Ferenc 164, 246.
- Szirmay Antal 134.
- Szirway Ilona* (Gaal) 26, 49, *133—135, 137.
- Szirmai Ilona* (Kiss) 137.
- Szolloguib 305.
- Szomorú napok* 214.
- Szontagh Gusztáv 113.
- Tábori Róbert *310.
- Tacitus, *Germania* 176.
- Tahy Károlné 188.
- Taine 341.
- Tamási Áron *383.
- Tanács Márton *256.
- Tárcsái Bende* *138—141.
- Tari menés utazása* *54—56.
- Tas so, *Aminta* 53.
- Tekintetes urak* *277.
- Teleki József gr. 89.
- Téli éjszakák* 33, 34.
- Tesseni Vencel *27.
- Thackeray 123, 231, 251, 305, 307, 311, 315, 318, 322; — *Pendennis* 320; — *Vanity fair* 16, 188, 240, 320.
- Thuróczi krónikája 61.
- Tieck 110, 183.
- Tiefenbach grófné* 186.
- Tihamér* *88—91, 94, 112.
- Titkolt szerelem* *339.
- Toldy Ferenc 75, 84.
- Toldy István *332—334.
- Tolnai Lajos »311—318, 323, 325, 329, 351, 373.
- Tolsztoj 123, 231, 252.
- Torday Sámuel *33.
- Tormay Cecil 383.
- Tövölgyi Titusz *310.
- Török világ Magyarországon* 216, 224.
- Trója veszedelméről* *27—28.
- Tudósok harca* 269.
- Turgenyev 231, 252, 328.
- Udvardy Vince *256.
- Új világ* *269.
- Unger H. F., *Karoline von Lichtfeld* 68.
- Vachott Sándonié *257.
- Vadember* 355.
- Vadnál Károly 292, *293—295, 298, 373.
- Vahot Imre *257.
- Vajda Péter 88, *138—141, 214, 237.
- Vak liéla* 52.

- Válóper után* 356, 359.
Varjú István 255.
Vártamulatság 30.
 Vas Gereben 249, 257, *276—285,
 289, 296.
 Véka Lajos *310.
 Verancsics, *Memoria* 194.
Véres könyv *142.
 Verseghy Ferenc *52, *66—68,
 *87—88, 94.
 Vértesi Arnold *325—329.
Vitéz Kálnoku Móric 50.
 Vitkovics Mihály *79—81; —
Spornen Milice 79.
 Voltaire 31, 54, 55; — *L'Ingénu*
 54, 55; — *Zadig* 45.
 Vörösmarty 131; — *Csongor* 135;
 — *Szép Ilonka* 236, 369; —
Zalán 113.
 Wass Ottilia grófné 184.
 Werner Gyula 128, 374, *380.
 Wesselényi Miklós, id. 218, 363.
 Wohl Stefánia *310.
 Xenophon, *Kyropaideia* 33, 54.
 Zalányi Péter *34.
 Zichy Géza *310.
 Zilahy Lajos *383.
 Zola 323, 378; — *Rougon-*
Macquart 341.
Zólyomi 114, *119, 125.
 Zoltán József *34.
Zord idő 186, *192—195, 205, 207.
Zrínyi, a költő 117, *122, 12-!.
 Zrínyi Miklós 364—366.

TARTALOM

Lap

Bevezetés	5
(A regény fejlődése. — Régi és új regény. — A regény fajtái. — Regény és novella.)	
I. Előzmények..... ;	23
<i>(Nagy Sándornak históriája. — Szép Magelona. — Haller János Hármaskönyve. — Octavianus. — Mészáros Ignác Kartigámia. — Báróti, Kassandra. — Kónyi János fordításai. — Népkönyvek. — Faludi Ferenc és Mikes Kelemen novella-gyűjteményei. — A Schwedische Gräfin fordításai. — Fordított államregények és robinzonádok. — Eredmények.)</i>	
II. A kísérletezés kora.....	37
1. <i>Dugonics András. — Regényirodalmunk megindulása</i>	39
<i>(Az Etelka. — Értéke, eredetisége, jelentősége. — Dugonics többi regénye. — A korszak regény termése.)</i>	
2. <i>A rémregények és az átmeneti fajok</i>	49
<i>(Modernizált lovagregények, kísérteties és rablóhistoriák. — P. Horváth Ádám, Barragóné és Zalád. — Verseyhy történeti regényei. — Csokonai, Csókók. —■ Bessenyei, Tarimenes utazása. — Székér, Magyar Robinson.)</i>	
3. <i>A tiszta műfajú regények</i>	60
<i>(Történeti regények: Sz. Szabó, Első Mária. — Kármán, Fejvesztés. — Gorove, Jegyesek Carthagóban. — Társadalmi regények: Bölöni Sámuel, Mária. — Báróti, Amália története. — Verseyhy modern tárgyú regényei.)</i>	
4. <i>A szentimentális regények</i>	69
<i>(Rousseau és a szentimentális regény. — A szentimentális irány nyugaton. — Goethe Werthere. — A szentimentalizmus nálunk. — Barczafalvi Szabó Szigvártja. — Kazinczy át-</i>	
<i>' dolgozásai. — Kármán, Fanni hagyományai. — P. Takáts, Ágnes története. — Vitkovics novellája. ■ — Kisfaludy Sándor levélregénye. — Kései szentimentális novellák.)</i>	
5. <i>A novella. — A korszak eredményei</i>	86
<i>(Anekdota-gyűjtemények. — Gaal György és Verseyhy rajz-ciklusai. — Kisfaludy Károly, Tihamér. — A korszak eredményei.)</i>	
III. A magyar regény megszületése	95
1. <i>Fáy András</i>	97
<i>A Béltekly-ház. — Cselekvénye. — Mintái. — Célzata. — alakjai, jelentősége. — Hatása. — Aggkori regényei.)</i>	

2. *A romanticizmus és Jósika*..... 106
 (A romanticizmus. — Fejlődése a francia, a német és az angol irodalomban. — A romanticizmus nálunk. — Jósika. — Párué-ja», — Jósika és Scott. — A történeti regény és fajtái.
 — *Az Abafi* — *A Csehek*. — Többi angol szabású történeti regényTír- Erdemeik és fogyatkozásai. — Jósika jelentősége. — Társadalmi és francia szabású történeti regényei. — Jósika és a közönség.)
3. *A magyar regény Jósika korában* 133
A harmincas évek regényirodalma. — Gaal József, *Szirmai Ilona*. — P. Horváth, *Az elbujdosott*. — Vajda Péter, *Tárcsái Bende*. — A negyvenes évek regényirodalma. — Nagy Ignác. *Magyar titkok*. — Kúthy, *Hazai rejtelmek*. — Pálffy Albert fiatalkori művei. — Petőfi regénye. — Kelmenfy, *Meghasonlott kedély*.)
- IV. A magyar regény virágkora 157
1. *Eötvös*..... 159
 (Pályája. — Fölfogása a regény hivatásáról. — *À Karthausi*. — *A Falu jegyzője*. — *Magyarország 1514-ben*. — *A Nővérek*. — Eötvös jelentősége.)
2. *Kemény* 180
 (Pályája. — Kéziratban maradt regényei. — *Gyulai Pál*. — *Férfi és nő*. — *özvegy és leánya*. — *Rajongók*. — *Zord idő*. — A történeti hűség és Kemény. — A korrajz Kemény regényeiben. — A lelkiélet és jellemrajz. — Kemény és Balzac. — A realizmus Kemény regényeiben. — Kemény világnézete. — Erényei és azok túlhajtásai. — A romantika szerepe Keménynél. — Szerkesztő művészete és előadása. — Jelentősége.)
3. *Jókai*..... 212
 (Népszerűsége és kritikái. — Pályája. — *A Nábob*, *a Kárpáthy Zoltán* és az *Új földesúr*. — Későbbi hagy regényei. — Termékenysége és költészetének változatossága. — Jókai és a romantika. — Hatásának titkai. — Képzetele. — Lélekrajza és emberábrázolása. — Jókai és a realitás. — Magyaros alakjai. — Jókai mint nyelv- és stílusművész. — Elbeszélő művészete. — Humora. — Költészetének esztétikai értéke és jelentősége.)
- V. A magyar regény az önkényuralom idején..... 243
1. *A kor regényirodalmának jellemzése* 245
 (A közélet hatása regényirodalmunkra. — A sajtó és regényirodalmunk. — Jókai hatása. — A realizmus. — A francia, angol és orosz realisták. — A realizmus nálunk. — Novella-irodalmunk. — Gyulai Pál. — A kor regényirodalmának jellemző vonásai.)
2. *A romantikusok*..... 261
 (Beöthy László. — Degré Alajos. — P. Szathmáry Károly. — Abonyi Lajos.)

3. <i>Magyaros korrajzok</i>	276
(Vas Gereben. — Pályája. — Regényei. — A közönség és a kritika Vas Gerebenről. — Mese, korrajz, jellemrajz regényeiben. — Megfigyelő tehetsége. — Alakjai. — Stílusa. — Tendenciája. — Pálffy Albert. — Pályája. — Regényei. — Pálffy és Jókai. — Költészetének jelleme és jelentősége.)	
4. <i>Szintelen egyéniségek</i>	292
(Podmaniczky Frigyes. — Vadnai Károly. — Beniczkyné. — A kor regényirodalmának képe.)	
VL Regényirodalmunk a kiegyezés után	299
1. <i>Általános jellemzés. — A realizmus</i>	301
(A politikai és a gazdasági élet hatása regényirodalmunkra. — Regényirodalmunk számbeli föllendülése. — A társadalmi viszonyok hatása. — A realizmus megerősödése és hatása. — Világnézet és hangulat. — Regényirodalmunk képe és művelői.)	
2. <i>Az angol nyomon járók</i>	311
(Tolnai Lajos. — Pályája. — Éiményi elemek regényeiben. — Lélektani és társadalmi regényei. — Tolnai és az angolok. — Szatírája. — Korrajz és jellemrajz regényeiben. — Jelentősége. — Beöthy Zsolt. — A <i>Kálozdy Béla</i> . — Beöthy és az angol realizmus. — Megokolás és jellemrajz regényeiben. — Előadása. — A regény értéke.)	
3. <i>Az oroszok nyomán járók</i>	325
(Vértesi Arnold. — Pályája. — Regényeinek tárgyköre, hatere, magyarsága. — Világnézete. — Acsády Ignác. — Gozsdu Elek.)	
4. <i>A franciások</i>	332
(Toldy István, <i>Anatole</i> . — Szerkezete. — Lélektani problémája. — Ábrányi Kornél. — Regényeinek problémái. — Életnézete. — Az analízis regényeiben. — Fölületessége. — Kazár Emil. — A lélekrajz regényeiben. — Justh Zsigmond. — Regényei. — Irányzatosságuk. — Justh mint regényíró.)	
5. <i>A magyar élet krónikásai</i>	349
(Rákosi Jenő. — Regényének meseje. — A valóságos magra boruló romantikus rétegek. — Korrajza. — Iványi Ödön. — Regényének pszichológiája. — A részletrajz. — Erdemei. — Csiky Gergely. — Regényeinek kettős iránya. — Megokolás és társadalmi rajz regényeiben.)	
6. <i>Mikszáth Kálmán</i>	361
(Pályája. — <i>Szent Péter esernyője</i> . — <i>Beszterce ostroma</i> . — <i>Új Zrinyiász</i> . — Történeti regényei. — Regényeinek szerkezete. — Részletrajz. — Jellemábrázolás. — Előadása. — Jókkal és Mikszáth. — Regényköltészetének értéke.)	
Befejezés.....	371
(Regényirodalmunk 1896 körül. — A régít főlváltó új nemzedék. — Regényirodalmunk gyarapodása és haladása. — A társadalom és a magyar élet rajzának hiánya. — Budapest szerepe regényirodalmunkban. — Világnézet regé-	

nyeinkben. — Íróink nagyobb eredetisége. — A naturalizmus nálunk. — Bródy Sándor és Kóbor Tamás. — A régi hagyományok megbecsülése. — Ambrus Zoltán. — Benedek Elek és Rákosi Viktor. — Werner Gyula. — Pékár Gyula. — Gárdonyi Géza. — Herczeg Ferenc, mint a kor legnagyobb és legjellemzőbb regényírója. — A legújabb regényíró nemzedék. — A magyar érzés és a magyar lélek a jelen regényirodalmában. — Regényirodalmunk értéke világ-irodalmi mértékkel mérve.)

Névmutató 387